

مؤلف: والدین نیکلسن

مقدمہ

تفسیر مکتوبہ معنی

ترجمہ و تحقیق

آؤانس اور انس

**Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.**

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

Marfat.com

Marfat.com

رَبِّمَا لَدَّالِّنَّ نَكَلِسُنْ

مُقَدِّمَةُ رُومِي

و

تَفْسِيرُ مَعْنَوِي مَعْنَوِي

ترجمہ و تحقیق

اوانس اوانسیان

نشرنی

Marfat.com

Marfat.com

138844

نشر نی: تهران، بلوار کشاورز، پاساژ سامان، شماره ۷ (تلفن ۶۵۹۵۸۵)

نیکلسن، ر.ا.

مقدمه رومی و تفسیر مثنوی معنوی

ترجمه و تحقیق: اوانس اوانسیان

چاپ دوم (با تجدید نظر و اضافات): ۱۳۶۶، تهران

تیراژ: ۵۵۰۰ نسخه

حروفچینی: مؤسسه اطلاعات

خطاطی: محمد جلیل رسولی

صفحه آرایی: اصغر نوذری

چاپ: طلوع آزادی

همه حقوق محفوظ است.

به یاد استاد فقید رنالد الن نیکلسن
(۱۸۶۸ - ۱۹۴۵ م .)

بزرگترین محقق انگلیسی در تصوف اسلامی
و به مناسبت یکصد و بیستمین سالگرد ولادت وی
این کتاب به دانشگاه کمبریج تقدیم میگردد

تصویر مرحوم پروفیسور ر. ا. نیکلسن
(۱۸۶۸-۱۹۴۵ م.)

Marfat.com
Marfat.com

فهرست مطالب

صفحه	قطعه
۱۷	دیباچه مترجم بر چاپ دوم
۳۳	دیباچه مترجم بر چاپ اول
۷۱	«مقدمه رومی» از پروفیسور نیکلسن
۹۵	«پیشگفتار» از پروفیسور نیکلسن
متن و ترجمه قطعاتی از مثنوی، فیه ما فیه و دیوان شمس تبریزی	
۱۰۰	۱ - ناله نی (دفتر ۱)
	I - THE SONG OF THE REED
۱۰۴	۲ - بانگِ گردشهای چرخ (دفتر ۴)
	II - REMEMBERED MUSIC
۱۰۸	۳ - مَحَبَّتِ غیبی (دفتر ۱)
	III - LOVE IN ABSENCE
۱۱۲	۴ - اتحادِ جانها (دیوان شمس تبریزی)
	IV - "THE MARRIAGE OF TRUE MINDS"
۱۱۴	۵ - خواب و فراموشی (دفتر ۴)
	V - "A SLEEP AND A FORGETTING"

صفحه	قطعه
۱۱۶	۶ - حسرتِ مُردگان (دفتر ۶)
	VI — THE GRIEF OF THE DEAD
۱۲۰	۷ - ناقصان (دفتر ۳)
	VII — THE UNREGENERATE
۱۲۲	۸ - بارِ هستی (دفتر ۶)
	VIII — THE BURDEN OF EXISTENCE
۱۲۴	۹ - جانِ اولیاء (دفتر ۵)
	IX — THE SPIRIT OF THE SAINTS
۱۲۶	۱۰ - اطفالِ نور (دفتر ۱)
	X — THE CHILDREN OF LIGHT
۱۲۸	۱۱ - عشقِ پیشوا (دفتر ۱)
	XI — LOVE, THE HIEROPHANT
۱۳۰	۱۲ - عشقِ به زن (دفتر ۱)
	XII — THE LOVE OF WOMAN
۱۳۴	۱۳ - جمالِ الهی (دفتر ۵)
	XIII — DIVINE BEAUTY
۱۳۶	۱۴ - روبرو آرم (دیوان شمس تبریزی)
	XIV — "I TURN TOWARD THEE"
۱۳۸	۱۵ - حقیقت در باطن ماست (دفتر ۴)
	XV — THE TRUTH WITHIN US
۱۴۰	۱۶ - عارفان دانند (دفتر ۲)
	XVI — MYSTICS KNOW
۱۴۲	۱۷ - خوابِ عالمیان (دفتر ۱)
	XVII — ASLEEP TO THE WORLD
۱۴۶	۱۸ - جانهای متحدِ مؤمنان (دفتر ۴)
	XVIII — THE FAITHFUL ARE ONE SOUL

صفحہ	قطعہ
۱۴۸	۱۹ - نردبانِ آسمان (دفتر ۱)
	XIX — THE LADDER TO HEAVEN
۱۵۲	۲۰ - صوفیِ صافی (دفتر ۵)
	XX — THE TRUE ŞUFĪ
۱۵۴	۲۱ - خطر و توکل (دفتر ۳)
	XXI — NOTHING VENTURE NOTHING WIN
۱۵۶	۲۲ - مردی کہ از پشتِ سر بہ دوزخ نگریست (دفتر ۵)
	XXII — THE MAN WHO LOOKED BACK ON HIS WAY TO HELL
	۲۳ - بیانِ آنک روحِ حیوانی و عقلِ جزوی و وہم و خیال بر مثالِ دوغند و روح کی
۱۶۰	باقیست درین دوغ همچو روغن پنهانست (دفتر ۴)
	XXIII — SPIRITUAL CHURNING
۱۶۲	۲۴ - مریدِ نابینا (دفتر ۵)
	XXIV — THE BLIND FOLLOWER
۱۶۴	۲۵ - مرغِ سلیمان (دفتر ۲)
	XXV — THE BIRDS OF SOLOMON
۱۶۶	۲۶ - نفسِ نحس (دفتر ۱)
	XXVI — THE CARNAL SOUL
۱۶۸	۲۷ - جمالِ مرگ (دفتر ۳)
	XXVII — THE BEAUTY OF DEATH
۱۷۰	۲۸ - دُعایِ خیر (دفتر ۱)
	XXVIII — A PRAYER FOR GOOD BEHAVIOUR
۱۷۲	۲۹ - ہمنشینِ با اولیاء (دفتر ۲)
	XXIX — COMMUNION WITH THE SAINTS
۱۷۴	۳۰ - نگریستنِ عزرائیل بر مردی و گریختنِ آن مرد در سرایِ سلیمان (دفتر ۱)
	XXX — THE MAN WHO FLED FROM AZRAEL

صفحه

قطعه

- ۳۱ - بیان آنک طاعی در عین قاهری مقهورست و در عین منصورى مأسور (دفتر ۳)
۱۷۸
XXXI — "OMNES EODEM COGIMUR"
- ۳۲ - توکل و کار (دفتر ۱)
۱۸۲
XXXII — FAITH AND WORKS
- ۳۳ - لَا رَهْبَانِيَّةَ فِي الْإِسْلَامِ (دفتر ۵)
۱۸۴
XXXIII — "NO MONKERY IN ISLAM"
- ۳۴ - تنها مرو (دفتر ۶)
۱۸۸
XXXIV — DO NOT TRAVEL ALONE
- ۳۵ - بیان آنک هنرها و زیرکیها و مال دنیا همچون پرهای طاوس، عدو جانست (دفتر ۵)
۱۹۰
XXXV — FINE FEATHERS
- ۳۶ - آواز دادن هاتف مر طالب گنج را و اعلام کردن از حقیقت اسرار آن (دفتر ۶)
۱۹۲
XXXVI — THE TREASURE-SEERER
- ۳۷ - طریقه عارف (دفتر ۱)
۱۹۶
XXXVIII — THE MYSTIC WAY
- ۳۸ - شکاکان (دفتر ۱)
۱۹۸
XXXVIII — THE SCPETIC
- ۳۹ - نفسِ اماره (دفتر ۱)
۲۰۲
XXXIX — THE EVIL IN OURSELVES
- ۴۰ - مراتب اولیاء (دفتر ۲)
۲۰۴
XL — THE HIERARCHY OF SAINTS
- ۴۱ - هادی روحانی (دفتر ۱)
۲۱۰
XLI — THE SPIRITUAL GUIDE
- ۴۲ - تداول امتحان و بلا (دفتر ۳)
۲۱۴
XLII — THE USES OF TRIBULATION

صفحہ	قطعہ
۲۲۰	۴۳ - جان، سببِ شکستِ ماست (دفتر ۴)
	XLIII — "THE SPIRIT HELPETH OUR INFIRMITY"
۲۲۲	۴۴ - معجزاتِ غیبی (دفتر ۶)
	XLIV — UNSEEN MIRACLES
۲۲۴	۴۵ - پاداشِ صالحان (دفتر ۲)
	XLV -- THE REWARD OF THE RIGHTEOUS
۲۲۶	۴۶ - ابدیت از نظرِ اولیاء (دفتر ۲)
	XLVI — THE SAINT'S VISION OF ETERNITY
۲۲۸	۴۷ - در اندیشہ آزارِ اولیاءِ مباح (دفتر ۴)
	XLVII — BEWARE OF HURTING THE SAINT
۲۳۰	۴۸ - قاضیِ بی غرض (دفتر ۶)
	XLVIII — THE DISINTERESTED CADI
۲۳۲	۴۹ - الْكَلَامُ الطَّيِّبُ (دفتر ۱)
	XLIX — GOOD WORDS
۲۳۴	۵۰ - لَبَّيْكَ حَقًّا (دفتر ۳)
	L — "HERE AM I"
۲۳۶	۵۱ - جانِ نماز (فیہ ما فیہ)
	LI — THE SOUL OF PRAYER
۲۳۸	۵۲ - یاری کہ «منم» زد (دفتر ۱)
	LII — THE FRIND WHO SAID "I"
۲۴۲	۵۳ - خداورایِ ثناست (دفتر ۱)
	LIII — GOD BEYOND PRAISE
۲۴۶	۵۴ - توانا بود هر کہ دانا بود (دفتر ۱)
	LIV — KNOWLEDGE IS POWER
۲۴۸	۵۵ - أسماءِ حقیقی (دفتر ۱)
	LV — OUR REAL NAMES

صفحہ	قطعہ
۲۵۰	۵۶۔ علمِ لدنی (دفتر ۱)
	LVI — IMMEDIATE KNOWLEDGE
۲۵۲	۵۷۔ سنت و اشراق (دفتر ۲)
	LVII — TRADITION AND INTUITION
۲۵۴	۵۸۔ مثل در بیان آنک حیرت، مانعِ بحث و فکرتست (دفتر ۳)
	VLIII — FEELING AND THINKING
۲۵۶	۵۹۔ محسوساتِ عارفانہ (دفتر ۲)
	LIX — MYSTICAL PERCEPTION
۲۵۸	۶۰۔ عشق و خوف (دفتر ۵)
	LX — LOVE AND FEAR
۲۶۰	۶۱۔ معراجِ جانِ آدمی (دفتر ۳)
	LXI — THE ASCENDING SOUL
۲۶۴	۶۲۔ می ندانم (دفتر ۶)
	LXII — THE NEGATIVE WAY
۲۶۸	۶۳۔ روانِ کیهان (دفتر ۱)
	LXIII — THE SPIRIT OF THE UNIVERSE
۲۷۰	۶۴۔ وجودِ مطلق (دفتر ۱)
	LXIV — THE ABSOLUTE
۲۷۴	۶۵۔ سرچشمہ ہستی (دیوان شمس تبریزی)
	LXV — FONDS VITAE
۲۷۸	۶۶۔ مقصدِ خلقت (دفتر ۲)
	LXVI — THE PURPOSE OF CREATION
۲۸۲	۶۷۔ حکمتِ الہی (دفتر ۴)
	LXVII — DIVINE PROVIDENCE
۲۸۸	۶۸۔ سببیت (دفتر ۵)
	LXVIII — CAUSATION

صفحہ

قطعہ

۲۹۲

۶۹۔ کارگہ ایزدی (دفتر ۲)

LXIV — THE DIVINE FACTORY

۲۹۶

۷۰۔ عالمِ زمان (دفتر ۱)

LXX — THE WORLD OF TIME

۲۹۸

۷۱۔ ظاہر و باطن (دفتر ۱)

LXXI — REALITY AND APPEARANCE

۳۰۲

۷۲۔ خدا در طبیعت (دفتر ۳)

LXXII — GOD IN NATURE

۳۰۶

۷۳۔ عشق، اقیانوسی بی آرام است (دفتر ۵)

LXXIII — AMOR AGITAT MOLEM

۳۱۰

۷۴۔ عشق در جهانِ هستی (دفتر ۳)

LXXIV — UNIVERSAL LOVE

۳۲۰

۷۵۔ آدمی، عالمِ کبری است (دفتر ۴)

LXXV — MAN THE MACROCOSM

۳۲۴

۷۶۔ انسانِ کامل (دفتر ۵)

LXXVI — THE PERFECT MAN

۳۲۶

۷۷۔ شاہدِ حق (دفتر ۶)

LXXVII — THE WITNESS TO GOD

۳۳۰

۷۸۔ صاحبِ دل (دفتر ۵)

LXXVIII — THE MEDIATOR

۳۳۴

۷۹۔ زُهد و عرفان (دفتر ۶)

LXXIX — ASCETICISM AND GNOSIS

۳۳۶

۸۰۔ مَوْتُوَا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوَا (دفتر ۶)

LXXX — "DIE BEFORE DEATH"

۳۴۰

۸۱۔ مرگ و تدفینِ عارفانہ (دفتر ۳)

LXXXI — MYSTICAL DEATH AND BURIAL

صفحہ	قطعہ
۳۴۲	۸۲۔ وحدتِ روح (دفتر ۱)
	LXXXII — UNITY OF SPIRIT
۳۴۸	۸۳۔ آثارِ وہم و خیال (دفتر ۵)
	LXXXIII — CREATIONS OF PHANTASY
۳۵۲	۸۴۔ عشقِ ساحرناک (دفتر ۵)
	LXXXIV — THE MAGIC OF LOVE
۳۵۶	۸۵۔ المَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ (دفتر ۵)
	LXXXV — PHENOMENA THE BRIDGE TO REALITY
۳۵۸	۸۶۔ اَمْرُودُ بْنُ خِيَالٍ (دفتر ۴)
	LXXXVI — THE PEAR-TREE OF ILLUSION
۳۶۲	۸۷۔ هوشِ اَينِ جِهَانِي (دفتر ۱)
	LXXXVII — COSMIC CONSCIOUSNESS
۳۶۴	۸۸۔ در ظُهورِ وِلايَتِ مَطْلَقِه (ديوان شمس تبریزی)
	LXXXVIII — THE UNIVERSAL SPIRIT REVEALED IN PROPHETS AND SAINTS
۳۶۶	۸۹۔ عَلَمِدَارَانِ تَجَلِّيِ الْهِي (دفتر ۶)
	LXXXIX — THE STANDARD-BEARERS OF DIVINE REVELATION
۳۷۰	۹۰۔ رازِ اهریمن (دفتر ۱)
	XC — THE MYSTERY OF EVIL
۳۷۶	۹۱۔ شریعت و حقیقت (دفتر ۳)
	XCI — THE LAW AND THE TRUTH
۳۸۰	۹۲۔ نقاشِ بی نقص (دفتر ۲)
	XCII — THE COMPLETE ARTIST
۳۸۴	۹۳۔ لزومِ نقص (دفتر ۱)
	XCIII — THE NECESSARY FOIL

صفحہ

قطعہ

۳۸۶

۹۴ - بد بہ نسبت باشد (دفتر ۴)

XCIV — THE RELATIVITY OF EVIL

۳۹۲

۹۵ - حقیقتِ نیکی در زشتی (دفتر ۲)

XCV — THE SOUL OF GOODNESS IN THINGS EVIL

۳۹۴

۹۶ - قدرتِ غیبی (دفتر ۱)

XCVI — THE UNSEEN POWER

۳۹۶

۹۷ - مسؤولیتِ معنوی (دفتر ۱)

XCVII — MORAL RESPONSIBILITY

۴۰۰

۹۸ - مَا شَاءَ اللَّهُ كَانُ (دفتر ۵)

XCVIII — "WHATSOEVER GOD WILLS SHALL COME TO PASS"

۴۰۲

۹۹ - جبر و اختیار (دفتر ۵)

XCIX — PREDESTINATION AND FREE-WILL

۴۱۰

۱۰۰ - شرابِ عشق (دیوان شمس تبریزی)

C — THE WINE OF LOVE

۴۱۲

۱۰۱ - معماهای خدا (دفتر ۱)

CI — THE RIDDLES OF GOD

۴۱۶

۱۰۲ - معذرتِ ابلیس (دفتر ۲)

CII -- THE APOLOGY OF IBLIS

۴۲۰

۱۰۳ - عشق و زیرکی (دفتر ۴)

CIII -- LOVE AND LOGIC

۴۲۲

۱۰۴ - نورِ حقیقت (دفتر ۳)

CIV — THE ONE TRUE LIGHT

۴۲۶

۱۰۵ - بیان دوازده سبط از نصارا و تخیلیتِ وزیر در احکام انجیل (دفتر ۱)

CV -- THE TWELVE GOSPELS

۴۳۲

۱۰۶ - مناجاتِ شبان (دفتر ۲)

CVI -- THE SHEPHERD'S PRAYER

صفحه	قطعه
۴۳۶	۱۰۷ - سرزنش کردن متعصبین را (دفتر ۶)
	CVII — A REBUKE TO BIGOTS
۴۳۸	۱۰۸ - جدال مذهبی (دفتر ۵)
	CVIII — RELIGIOUS CONTROVERSY
۴۴۰	۱۰۹ - اصول کتمان حقیقت (دفتر ۱)
	CIX — THE DOCTRINE OF RESERVE
۴۴۴	۱۱۰ - بی نشان (دیوان شمس تبریزی)
	CX — UNKNOWING
۴۴۶	۱۱۱ - تناسب جنسیت (دفتر ۲)
	CXI — THE UNITIVE STATE
۴۴۸	۱۱۲ - حیات باقی (دفتر ۴)
	CXII — THE LIFE EVERLASTING
۴۵۰	۱۱۳ - مسئله فنا و بقای درویش (دفتر ۳)
	CXIII — DOES PERSONALITY SURVIVE?
۴۵۴	۱۱۴ - روح جهان (دیوان شمس تبریزی)
	CXIV — THE SOUL OF THE WORLD
۴۵۸	۱۱۵ - تَأَلُّهُ (فیه ما فیه)
	CXV — DEIFICATION
۴۶۲	۱۱۶ - مرد خدا (دفتر ۶)
	CXVI — THE GOD-MAN
۴۶۴	۱۱۷ - معراج روحانی (دفتر ۴)
	CXVII — THE SPIRITUAL ASCENSION
۴۶۶	۱۱۸ - اطوار و منازل خلقت آدمی از ابتدا (دفتر ۴)
	CXVIII — THE PROGRESS OF MAN
۴۷۲	۱۱۹ - سخت گیری و تعصب، خامیست (دفتر ۳)
	CCXIX — "RIPENESS IS ALL"

صفحہ

قطعہ

فہارس:

۴۷۹	۱ - منابع کتاب حاضر
۴۸۶	۲ - کشف الابیات مثنوی مولوی
۵۵۵	۳ - کشف الابیات مثنوی ولدی
۵۶۶	۴ - کشف الابیات دیوان شمس
۵۷۱	۵ - کشف الابیات اشعار متفرقہ
۵۷۵	۶ - کشف الآیات قرآنی
۵۸۰	۷ - کشف الآیات کتاب مقدس (تورات و انجیل)
۵۸۱	۸ - احادیث اسلامی
۵۸۴	۹ - عبارات عربی
۵۸۶	۱۰ - أعلام (اشخاص)
۵۹۲	۱۱ - أعلام (اماکن)
۵۹۵	۱۲ - أعلام (نشریات و کتب)
۵۹۹	۱۳ - اصطلاحات و لغات و تعبیرات
۶۲۰	۱۴ - اصطلاحات لاتین - فارسی
۶۲۸	۱۵ - تتمہ فہارس

۱

مقدمہ انگلیسی بر چاپ اول

VII

مقدمہ انگلیسی بر چاپ دوم

توضیح ناشر

انتشار «مقدمه رومی»، بخاطر ارزش علمی این اثر و نیز دقت و برجستگی ترجمه و زحمتی که مترجم محترم در این کار متحمل شده است، برای نشر نی مایه سربلندی است. اما ذکر این نکته، بعنوان توضیح ناشر در اینجا ضروری است، و آن اینکه ناشر با همه نظرات و نیز شیوه طرح انتقاداتی که در مقدمه کتاب آورده شده است، موافق نیست، و چون موفق نشد نظر مترجم را در مورد حذف و تعدیل و یا تغییر لحن برخی از این انتقادات، جلب کند، ذکر آن را در اینجا ضروری دید.

دیباچه چاپ دوم

«خوشا هایی ز حق، و ز بنده هونی
میان بنده و حق، های و هونی»

(اسرار... عطار)

چاپ اول این کتاب، با همه جوانی و ناپختگی و با تأخیری بس دراز، در اواخر سال ۱۳۵۰ هجری شمسی توسط انتشارات دانشگاه طهران نشر پیدا کرد. يك سالی نکشید که این نشر، نایاب شد. در این مدت، چند معرفی از آن به اختصار و به تفصیل در برخی از وسائل ارتباط جمعی به عمل آمد. بعضی از محافل و همکاران هم با سکوت از کنار آن گذشتند و نادیده اش گرفتند. برخی شفاهاً نگارنده را تشویق کردند. از عده ای درد آشنای ناشناس هم، نامه هائی مبنی بر تقد و تشکر به دستم رسید. این مجموعه، مدت دو نیمسال در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه طهران، به عنوان يك اثر موجز و مفید تدریس شد. نسخی از آن توسط ناشر به بعضی محققان ایرانی و ایران شناسان و مراکز علمی جهان ارسال گردید و مورد استفاده خارج از ایران واقع شد. قطعات فارسی همراه با معادل خارجی، باعث رونق کتاب در شرق و غرب و در واقع، ترویج زبان فارسی گردید و حتی برای اولین بار، بخشی از مثنوی مولانا با اعراب و نقطه گذاری، سهولت خواندن را فراهم کرد و برای عموم خوانندگان کمکی به فهم درست مطالب آن شد.

پس از نشر اول، در اداره انتشارات فوق الذکر چنان وضعی پیش آمد که کارگزاران آن، فقط به چاپ و تجدید چاپ کتب خود و اطرافیان شان پرداختند و دیگر توجهی به این اثر نکردند. در مقابل، دو سالی نگارنده را در آن تشکیلات به کار گل واداشتند و انبوهی از آثار استادان در رشته های مختلف را بررسی و مقابله و تصحیح کردم و برای چاپ آماده نمودم! در این میان دو سه مرکز نشر خصوصی، تمایل نشان دادند تا آن را عیناً بطور افست یعنی حتی

بدون تصحیح اغلاط چاپی، تجدید نشر کنند، ولی ناکام ماندند؛ این درحالی بود که خواستاران آن مدام به همه جا مراجعه می کردند و ناامید برمی گشتند. در این گیرودار پانزده سال اخیر^۱، فرصت هائی دست داد تا به این اثر رجوع کنم و اصلاحاتی صورت دهم. در این هنگام برخی از دوستداران و عاشقان مولانا، ترجمه تامی تفسیر نیکلسن بر مثنوی را طلب می کردند. این امر، با تمام گرفتاری ها و جسارت هایش، مرا به وسوسه انداخت تا لااقل کتاب حاضر را با نگرشی وسیع تر بنگرم و تفاسیر آن را اضافه کنم. همان گونه که اشاره شد، بسیاری از عاشقان آگاه مثنوی، ترجمه تفسیر جامع نیکلسن را خواهانند ولیکن کمتر کسی از آنان تا کنون چند ساعتی وقت خود را صرف تورق آن دو جلد تفسیر کرده تا بداند که چه پیچ و خم هائی بر سر راه دارد. مقداری از این گرفتاری ها در چاپ حاضر نشان داده شده است. اصل مقدمه رومی بر اساس اختصار و بیان لب مطلب بوده که در نشر اول فارسی آن ارائه گردید. در نشر دوم، بر اساس پیشنهادات قبلی و پر کردن سطور کم تفسیر، تصمیم گرفته شد که نه تنها تفاسیر قبلی را کامل (تر) کرده، بلکه بطور کلی از تفسیر جامع مذکور حداکثر سود را برده و چاپ دوم فارسی هرچه غنی تر و تا حدی مفصل تر گردد. در این مسیر، تصحیح مقداری

۴

۱- در این پانزده سال، کتب فراوانی در همین مایه ها - یعنی در تصوف اسلامی، مثنوی مولانا، مولوی شناسی ... - صورت نشر پیدا کرد. اکثر این آثار، کتاب «مقدمه رومی» را نادیده گرفتند. یکی دو اثر به اشاره گونه بسنده شدند. یکی دو نفر هم دستبردی و ناخنکی به آن زدند که شرحشان خواهد آمد. سه نفر ناشناس هم با یک شهامت و اخلاق علمی، که کمتر در میان قلمزنان ما پیداست، یاد و ذکری از آن کردند؛ بدین ترتیب:

براون، ادوارد: از سنائی تا سعدی، کتاب دوم از مجلد دوم تاریخ ادبی ایران. ترجمه غلام حسین صدیقی افشار، انتشارات مروارید، تهران ۱۳۵۱ (بخش یادداشت های مفصل مترجم ص ۲۷۲ و ۲۷۳).

ستاری، جلال: پیوند عشق میان شرق و غرب. انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، تهران، تاریخ پیشگفتار شهریور ۱۳۵۴ (منقول به عنوان شاهد مثال ص ۲۰۰ و ۲۴۶).

براون، ادوارد: از فردوسی تا سعدی، جلد دوم [کامل] تاریخ ادبی ایران. ترجمه و حواشی و تعلیقات علی پاشا صالح، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۵۸ (حواشی مترجم بر فصل نهم ص ۹۱۴ و ۹۳۲ و ۹۳۸).

از ابیات مثنوی از روی نسخه قونیه ، و تغییر چند عبارت در ترجمه انگلیسی مثنوی از روی تفسیر جامع نیکلسن ، صورت پذیرفت .

این نسخه تجدید نظر شده همراه اضافات و تعلیقات مجدد - که در واقع يك کار تحقیقی جداگانه بشمار می رود - سال ها به طول انجامید . سال هائی که حدیث مفصل دارد و مجملش گویم که صرف نظر از کشاکش های زمانه و قیل و قال بی ثمر مدرسه ، چندین بار دچار افرادی ناپاک بنام صاحبخانه شدم که در هر اسباب کشی ، یادداشت های جدید کتاب مستطاب مثنوی به همراه انبوهی کتب ، پراکنده و پریشان و مفقود می شد و تا در محل جدید استقرار می یافتم ، مشکلاتی از این دست ، مجدداً پیش می آمد .

«ای دریغا ، رهزنان بنشسته اند صد گره ، زیر زبانم بسته اند...»

در سال ۱۳۶۱ هجری شمسی نسخه ای اُفستی از متن سه جلدی مثنوی چاپ اصلی لیدن توسط انتشارات مشعل اصفهان - ولی در طهران ! - منتشر شد . ناشر بی اخلاق ، متن مقدمه نشر اول کتاب حاضر را که از قلم نیکلسن به فارسی ترجمه کرده و همراه با حواشی فراوان چاپ نموده بودم ، در ابتدای این مثنوی سرقتی بدون نام مترجم و مأخذ اصلی کتاب ، و با حذف تمامی حواشی آن ، مثله کرده و با مونتازکاری لایتچسبک نقل کرده بود . طبیعی است که در مقابل اعتراض نگارنده ، این ناشر ساحر زیر بار هیچ حرف منطقی نرفت . به اتحادیه به اصطلاح ناشران و کتاب فروشان - که باید حافظ منافع ناشران و صاحبان کتاب باشد - شکایت کردم . در این مورد اتحادیه مذکور اظهار عجز کرد و سودی نبخشید . آیا در چنین هنگامه ای که بازار بچاپ بچاپ رونق دارد و سرنوشت آثار اهل قلم به دست سارقان زمانه بی سیرت می شود و هیچ نوع امنیت علمی وجود ندارد ، ممکن است آرامش فکری بدست آورد و در خیر و صلاح جامعه اندیشید و کوشید ؟ ناشر گناهکار ضمناً اقرار کرد که این عمل ناپسند « براهنمائی استاد »ی از دانشگاه اصفهان صورت گرفت و سپس با شرکت افرادی ناباب تر از خود ، کتاب در طول يك هفته چاپ و بلافاصله به نقاط مختلف کشور توزیع شد و سود کلانی از جیب کتاب خوانان تازه کار به جیب سارقان کهنه کار سرازیر گردید . دوسالی نکشید که این باند جاعل و معروف حضور ناشران و کتاب فروشان ، نه بخاطر مقاله مذکور بلکه بخاطر اشاعه فساد که همانا اقدام به اعمال نامشروع زمانه بوده ، دستگیر سد الخ ... گویا آن « استاد » که چنین « راهنمائی » ای کرده بود ، این عمل خود را با راهنمائی برخی از رسالات دکتری دانشگاه های ما یکسان گرفته یا اشتباه فرموده بود ! چنانکه استادی

پس از سال‌ها تدریس و تحقیق در ادب فارسی و عرفان اسلامی، هنوز کوچک‌ترین تأثیری از این همه آثار عالی انسانی - الهی، علی‌الخصوص از مثنوی مولوی، نپذیرفته باشد، همانا بهتر که کتاب مولانا را سوزاند تا بدست نااهل نیافتد. بی‌دلیل نیست که زمانی مثنوی مولانا را با « انبر » می‌گرفتند! چه، می‌دانستند که این مجموعه، " هادی بعضی و بعضی را مُضِلّ " در همین مورد، در اوائل سال ۱۳۵۷ هجری شمسی، دوستی يك جلد کتاب از انتشارات دانشگاه تبریز ارسال داشت، تحت عنوان شرح چهارتمثیل مثنوی مولوی^۱ و سپس در تابستان ۱۳۶۰ هجری شمسی هم بقیه آن بدستم رسید^۲. این دو کتاب، درست در یکی از دوران‌های بحرانی زندگی ام رؤیت شد. در وهله اول پنداشتم که اثری ارزنده در شرح و بیان معضلات مثنوی است. ولی افسوس که زحمات تهیه این « تألیف » باعث زحمت این خواننده گردید. در همین ایام پرتلاطم حیات، تعلیقات و تفاسیر جدید بر مقدمه رومی از نیمه گذشته بود و در واقع این تحقیق جدید، پس از سال‌ها آوارگی، جان می‌گرفت. چهارتمثیل می‌توانست امیدی برایم باشد ولی مدت‌ها و قتم را ضایع کرد. این اثر نه تألیف است، نه ترجمه، نه اقتباس، نه تحقیق، بلکه يك حالت التقاطی و درهم و برهم بی‌اعتبار از تمامی اینهاست که بنام « تألیف » توسط یکی از دانشگاه‌های کشور به حمایت بزرگان زمان، آنهم فقط در پانصد نسخه خصوصی وار که درجائی جز محل انتشار شهرستانی آن، یافت می‌نشود، هزینه چاپ - در بدترین نوع آن - برداشته است. تنها نکته‌ای که در این کتاب روشن است، نقل ابیات فراوان از مثنوی همراه با آیات قرآنی و نشانی مآخذ و منابع ارائه شده نیکلسن با امضای (ج - س) است! مقدار نهصد بیت (حدود يك سی ام کل ابیات مثنوی) از ابتدای دفتر اول مثنوی در این دو جلد جهت شرح، ثبت شده است. بنابراین معلوم نیست که مقصود از چهارتمثیل چیست؟ در حالی که ظاهراً شرح تمامی ابیاتی است که معرفی شده است. قسمت عمده این اثر (علی‌الخصوص در جلد اول) همانا ترجمه تفسیر جامع نیکلسن بر این نهصد بیت است (در جلد دوم، بیشتر از تفاسیر ترکی فاتح‌الابیات انقروی و روح المثنوی حقی استفاده شده است). ولیکن مدت‌ها پس از معاینه و مقایسه متن فرنگی با قسمت‌هایی از این ترجمه، و تطبیق آن با مقدمه رومی به حیرت افتادم که چه مصیبتی در حق کلام مثنوی و بزرگترین مفسر

۱ - بخش نخست، سال ۱۳۵۵، در پانصد جلد، بهاء ۳۰۰ ریال (۴۴۰+۶۰ ص).

۲ - جلد دوم، بهمن ۱۳۵۶، در پانصد جلد، بهاء ۳۵۰ ریال (۳۲۳+۵ ص).

متواضع تر از صاحب مثنوی اتفاق افتاده است. این کتاب، جوینده تفاسیر مثنوی را به پیراهه می کشاند. مع الأسف تفاسیر فوق الذکر ترکی را در اختیار نداشتیم تا ترجمه های فارسی آن را هم که جای جای آمده و با سایر تفاسیر اختلاط و التقاط یافته، مقایسه کنم. در صورتی که دانش ترکی این مؤلف چهار تمثیل به حد انگلیسی او باشد، باید «فاتحه» «روح مثنوی» را نیز خواند^۱.

قضیه این نیست که ترجمه پر از اغلاط، حذف های فراوان جملات متن اصلی، خلط معنی، تلبار کردن تفاسیر مختلف در آن واحد، و یا اشتباه در شماره بندی مجلدات و صفحات کتب و آیات قرآنی و نقل غلط اسامی خاص و غیره را خواننده متوجه خواهد شد؛ خیر، خوشبختانه خوانندگان ما فرصت یا علاقه این تفحص را ندارند تا صحت و سقم را از این طریق تشخیص دهند. بلکه قضیه برسر این است که مطالبی غلط یا جعلی را بنام خادمان تصوف اسلامی در جهان بدست اهل زبان - که فارسی زبانان باشند - به عنوان يك اثر علمی و تحقیقی می سپاریم. این خلاف امانت داری است. کسی که قلم بدست می گیرد، مسلماً صاحب پیامی است. نگارنده در این برهه از حیات، نه ادعای اصالتی دارد و نه مدعی رسالتی است. پس لا اقل باید اهل صداقت بود و بس. این پیامی که ذکرش رفت باید با صدافتی همراه باشد. صرفاً «به روش ترجمه تفسیری» یا «شرح مثنوی معنوی تطبیقی» یا به «منصب ترجمانی و تلفیقی» تمسک جستن، چیزی را ثابت نمی کند؛ یعنی جز اینکه خواننده را دچار سردرگمی و بلا تکلیفی نماید، کاری صورت نمی گیرد. کلمه «تالیف» بر روی این کتاب، يك کلمه فریبنده است. بهتر بود «ترجمه غلط» یا «تحقیق نادرست» نام گذاری می شد!

و اما نکته دومی که آن هم در ارتباط مستقیم با کتاب حاضر ما یعنی مقدمه رومی است. همانا بخش نخست و بخش دوم از جلد اول چهار تمثیل است در ده صفحه (تعمداً يك صفحه شعر را حذف کردم). این دو بخش در شرح احوال و آثار نیکلسن است. در ابتداء چنین آمده: «نگارنده در طی مقالاتی در مهنامه وحید و نشریه دانشکده ادبیات تبریز، شرح احوال

۱ - خدمت خالصانه شیرزن فاضله، عصمت ستارزاده در ترجمه فاتح الابیات (بنام شرح کبیرانقروی، تهران ۱۳۴۸-۱۳۵۵، چاپ اول، ناتمام در ۸ ج ؟) در مقامی بالاست که می توانست سرمشق و منبع استفاده قرار گیرد.

نیکلسن را نوشته است . اما چون کتاب حاضر بهترین اثر نیکلسن است و این دانشمند آنچنانکه درخور است در ایران شناخته نشده چه بسا کسانی که او را در عداد دیگر خاورشناسان پنداشته اند ، از این رو تذکار خلاصه زندگی نامه وی ضروری بنظر می رسد .
اولاً به ادعای آن نویسنده ، شرح احوال (همراه با چند قلم غلط و ناقص از آثار کثیر) نیکلسن را قبلاً نوشته است (ولیکن سال و ماه و شماره نشریات قید نشده ؛ در حالی که روهم فقط چهارمقاله کوتاه است . یکی نامربوط به نیکلسن ، و سه دیگر شرح حال ناقص نیکلسن و ترجمه چند صفحه نادرست از مقدمه تفسیر او) . پس نیکلسن باید در ایران شناخته شده باشد . و اگر نوشته های او نتوانسته نیکلسن را بشناساند ، پس حالا چرا مطالبش را تکرار می کند . پس هرچه هست ، از قامت اندام ناساز نویسنده بوده است و نه از غریب ماندن نیکلسن ، که می بایستی این گونه شناخته شود .

و اما ثانیاً ، تمامی ده صفحه دو بخش فوق الذکر ، مانند دو جلد چهار تمثیل که همچون سفره نیانداخته ، بوی مُشک می دهد ، اقتباس و نقل و حک و اضافه و تلخیص کامل از شرح احوال و آثار نیکلسن است که برای اولین بار در ایران به زیباترین وجهی در چاپ اول مقدمه رومی (سال ۱۳۵۰ هجری شمسی) منتشر گردیده سپس در آن دو جلد ادغام شده است !
روش رندانه ناقل ، همان روشی است که در سراسر کتابش موج می زند . اگر او صداقت داشت ، همان آثار نارسا و ناکامل قبلی اش را تکرار می کرد نه اینکه (بدون ذکر منابع) به نوشته دیگران دستبرد می زد . بی حرمت ترین اینها ، معرفی کتاب رومی : شاعر و عارف (یعنی همین مقدمه رومی) است که ضمن آن می نویسد : « ... و اخیراً تحت عنوان مقدمه رومی و تفسیر مثنوی معنوی بوسیله دانشگاه تهران طبع و نشر شده است » ! مسلم است که خواننده این سطور از سنخ خوانندگان رُمان نیست . او می خواهد بداند کتابی که « اخیراً ... طبع و نشر شده است » ، نه تنها در چه سالی منتشر شده بلکه به همت و غیرت چه کسی در دسترس عاشقان درگاه بی نهایت قرار گرفته است ؟ آری ، صاحب چهار تمثیل که آنهمه در " حسب حال " خود نالیده و از دانشمندان و علامگان نام برده و از ایام تحصیل دوره دکتری و ... مسافرت به فرنگ جهت مراجعه به مدارک و غیره بالیده ، نتوانسته حرمت قلم و صاحبان و خادمان قلم را حفظ کند و نادرستی روا داشته است .

تهیه فهرست آثار نیکلسن - که يك به يك عیناً بررسی و مطالعه شده - تحقیقی است که برای اولین بار در مقدمه رومی آورده شده بود . امانت و صداقت در تحقیق ، شرط اول قدم

138844

است ، وگرنه چاپچی های نااهل و این افراد ظاهراً اهل علم ، باهم فرق چندانی ندارند ؛ فقط ” چو دزدی با چراغ آید ، گزیده تر برد کالا !“

و اما مورد سوم و سپس ختم قضایا . در اوائل سال ۱۳۵۸ هجری شمسی کتابی با این مشخصات نشر یافت : تصوف اسلامی و رابطه انسان و خدا* (فکر شخصیت در تصوف اسلامی) اثر رینولد ا. نیکلسون ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی ، انتشارات توس ، بها ۲۵۰ ریال ، بیست + ۲۵۴ ص . ابتدای کتاب ، پس از شرح تحلیلی فهارس ، با عنوان یادداشت مترجم در پنج صفحه شروع می شود . اصل ترجمه ۱۵۱ صفحه است و بقیه ، شامل یادداشت های مترجم - یعنی حواشی اضافی - و فهارس اربعه ضروری کتاب است . یادداشت های مترجم عمده از آثار زرکلی و عفیفی و بدوی - محققان جهان عرب - و چند کتاب دیگر استفاده شده ، و ترجمه متن نیکلسن هم مشخص می باشد . بحث در این دو باب فرصتی دیگر نیاز دارد . بنابراین به بخش اول یعنی « یادداشت مترجم » بر می گردیم . مترجم محترم که خود از اساتید مسلم و افاضل دقیق زمانه ما می باشد ، در صفحه نوزده « یادداشت » خود ، از این نگارنده و مقدمه رومی از سر لطف و بزرگواری سخن گفته ، و جهت هشدار خوانندگان کتابش چنین یاد کرده : ” ... غالباً سبب می شود ، خوانندگان فارسی زبان تصور کنند تفسیر نیکلسون بر مثنوی عبارت از همان چند یادداشت مختصر و همان قطعات کوتاه است حال آنکه ... ” . ضمن اظهار تشکر از عنایت دکتر شفیعی ، یادآور می شوم که ای کاش ایشان خوانندگان کتابش را به پیشگفتار نگارنده در مقدمه رومی حواله می داد تا تمامی نواقص و احتمالاً محاسن آن اثر را به تفصیل رؤیت می کردند و توضیحات تمامی موارد کتاب را از نظر می گذراندند ، و این چنین مقدمه رومی را معرفی نمی کردند تا (احتمالاً) القاء شبهه و تردید نماید . اگر هم اشکال بر سر کلی گوئی عنوان این اثر بوده (... و تفسیر مثنوی معنوی) ، در این مورد هم مشابهات بسیاری در جامعه ما وجود دارد که حتی بدست اهل فن و محققانی که مورد قبول استاد شفیعی هم میتوانند باشند ، منتشر شده است . با این وصف ، از اینکه استاد شفیعی ، خلاف همکار آذربادگانیشان ، این همه از خود سهامت علمی نشان داده ، جای سپاس فراوان است .

همان گونه که در اول این مقال یاد کردیم این کتاب ، پس از گذشت پانزده سال و با

* نام این اثر را می توان به « مفهوم - یا نظریه - شخصیت در تصوف اسلامی » نیز ترجمه کرد .

انتشارده ها کتاب در همین زمینه ها ، بقول محققان و اهل فن هنوز اثری ممتاز محسوب می شود که از سوئی با استقبال و تشویق و گاهی باراهنمائی های بسیار مفید و مؤثر هم مواجه شد . غیر از چند معرفی در نشریات* ، مقاله جالبی از دوست قدیم و یار ندیم ابراهیم پاشا (دکتر در جامعه شناسی و استاد دانشگاه) منتشر گردید^۱ . صرف نظر از بررسی این کتاب ، نظرات و عقائدی از این نویسنده در مقاله اش دیده می شود که حاکی از يك دید انتقادی و نگرش علمی اوست . این مقاله نشان می دهد که در گوشه و کنار دیار ما ، افرادی جدا از نام و کام ، صاحب اندیشه اند و در سکوت قلم می زنند . بیش از يك ربع قرن پیش که در دارالفنون « سابق » با او و چند تن یاران دیگر تلمذ می کردیم . وی غزلی سروده به این مطلع که گویا هنوز هم وصف حال اوست :

”می سوزم و کس را خبر از سوختنم نیست افسرده شرارم من و افروختنم نیست“

یاد آن ایام جوانی در باغ دارالفنون و بانی خیر اندیش آن بخیر !

در اینجا باید از یگانه همکار سابق که نسخه ای از نشر اول کتاب را در همان سال انتشار، با حوصله و طاقتی زیاد از ابتداء تا انتها با دقت و وسواس بررسی کرد و پس از چندین هفته کوشش صادقانه ، با مقداری یادداشت و راهنمائی - از نکات ترجمه ای تا مسائل فنی چاپ - مرا ارشاد کرد ، سپاسگزاری کنم . وی آقای محمدتقی مایلی از استادان زبان دان و زبان شناس آگاه بود که دانشگاه طهران در همان سال اشاره شده ، قدرش را شناخت و از خود دورش کرد . « هر کجا هست خدایا به سلامت دارش » . امید است این نشر دوم که لونی دیگر دارد و از راهنمائی ایشان نیز بهره ور شده ، مورد عنایت مجدد آن دوست شریف قرار گیرد .

چنانکه در نشر اول اشاره رفته ، روش نیکلسن در تفسیر مثنوی بر اساس بهترین تفاسیر فارسی و عربی و ترکی و مقداری از منابع خارجی بوده است . مراحل تحقیقی او - به دلیل وسعت و عظمت کار - بر اختصار و ارجاع استوار است . وی هر جا ضرورت دیده ، با همان نحوه اختصارات و اشارات از روش تفسیر مثنوی بر مثنوی - همچون تفسیر قرآن به قرآن ،

۱. راهنمای کتاب ، سال ۱۶ ، شماره های ۱-۲-۳ ، فروردین - خرداد ۱۳۵۲ هجری شمسی ، ص ۶۰-۷۲ .

* مجله نگین ، سال ۷ ، شماره ۸۴ ، اردی بهشت ۱۳۵۱ هجری شمسی ، تمام صفحه ۲۸ ، بقلم موسوی گرمارودی .

معروف به «تفسیر به نص» - نیز استفاده کرده است* . بنابراین تمامی اضافات جدید را - همچون تعلیقات قبلی - بطور کامل و با سرگشتگی های زیاد که از متن اصلی و مراجعه به چندین جلد و نوع کتاب در آن واحد ، ناشی می شد ، برای نشر دوم آماده کردم . یکی از موارد متناوب ، همانا شرح در شرح در شرح یک بیت یا یک موضوع است . این نوع شروع اندر شروع ، کار تحقیق را به تعویق می اندازد . گاهی در چند جا در نشر دوم ، مترجم حاضر از ادامه نقل تفسیر تن زده است ؛ و در چند مورد هم از اعلام مآخذ خودداری کرده است . این دو عمل به صراحت ذکر گردیده ولی گاهی بعضی از تفاسیر ثالث و رابع نیز نقل شده است . دلایل این دو کار ، یکی اطناب موضوع بود و دیگری عدم نیاز به ذکر برخی مآخذ . البته هر جفت این مسائل ، در ترجمه کامل تفسیر جامع نیکلسن باید رعایت شود . نقل احادیث نبوی و آیات قرآنی ، خصوصیت بارز این تفسیر است که در تحقیق جدید نشر دوم بطور کامل اگر نه به حد و فور بکاررفته است . نقل این همه ابیات و آیات و احادیث و امثال و حکم و عبارات عربی (با اعراب گذاری و ترجمه های کامل به فارسی) و عقائد و نظرات و امثالهم ، نه تنها باعث کندی کار می شود ، بلکه سختی ها و مراحل مختلف چاپ و هزینه بسیار سنگین کتاب را تدارک می بیند . وسواسیت مترجم حاضر در ترجمه و تحقیق نسخه کنونی ، از حساسیت شارح کبیر مثنوی که صادق ترین مترجم مولانا و بزرگترین محقق نامیرای تصوف اسلامی در جهان یعنی نیکلسن شادروان است ، کمتر نبوده و نیست .

در ترجمه تفاسیر** آثار مولانا در این مجموعه ، از آوردن کلمات مترادف - جز در معدود مواردی - یا حذف کلمات و عبارات و حتی جملات ، که همچون سرقت مطالب ، سنت رذیله گردیده ، خودداری شده است . از این نظر ، ترجمه مطول این کار دقیق و علمی ، نه تفسیری است ، نه تلفیقی است ، نه تلخیصی است و نه دلخواهی و آزاد ! بلکه عیناً هر چه هست ، جمله به جمله با توجه به کل معنای هر قسمت به فارسی درآمده است . هر جا ضرورت حذفی صورت گرفته ، بطور کلی بیان شده است . در این زمینه دو سه نمونه از حذفیات ارائه می شود : در

* به گفته خود مولانا : قول حق را هم ز حق ، تفسیر جو (مثنوی ۶/۲۲۹۲) .

** در کتاب کنونی ، کلمات «شرح» و «تفسیر» را مترادفاً و متناوباً آورده ایم . البته می دانیم که «تفسیر» مخصوص کتب مقدسه و قدیمه است و «شرح» ویژه کتب ادبی . ولی گاهی در فارسی این دو کلمه بجای یکدیگر بکار می رود و مرزی برای این دو قائل نمی شوند .

ترجمه تفاسیر جدید، نیکلسن در آخر تفسیر مطلبی (مثنوی ۱/۱۲۴۱) خواننده را ارجاع می‌دهد به *Passion, 599 sqq., 607 sqq.* یعنی کتاب مصائب (حلاج) اثر لوتی ماسینیون صفحات ۵۵۹ و ۶۰۷ بعد. چون خواننده این بیت به احتمال زیاد، نه کتاب فوق را در اختیار دارد و نه فرانسه می‌داند، و نه اهل این همه تحقیق وقت گیر است که به دنبال این مأخذ در کتابخانه‌ها سرگردان شود... بنابراین از ذکر این مأخذ خودداری شده است. نمونه بعدی: در تفسیر مثنوی ۱/۳۴۵۸ نیکلسن عبارت « خواهی بگذری » را از حیث ساختمان دستوری فعل مورد دقت قرار داده و خواننده را جهت توضیح، به تفسیر مثنوی ۱/۱۱۴ احاله می‌دهد، که آن تفسیر نیز چیزی جز يك بیت از دیوان خطی احمدجام که در تملک اوست نیست! در بیت احمدجام، فعل مورد صحبت به صورت « خواستم »... به کار رفته است. و یا در تفسیر مثنوی ۱/۸۶۱-۸۶۰ به چهار مأخذ انگلیسی و عربی و آلمانی اشاره رفته، که در متن فارسی کنونی نقل نشده است.

امانت ترجمه، به زیبایی ترجمه (فارسی) برتری دارد. خلاف این عمل، یعنی برتری زیبایی ترجمه - که در واقع نثر ادبی و زیبای فارسی است - بر امانت آن، یگانه سر توفیق بیشتر مترجمان ماست که این ناچیز را از آن بهره نیست؛ و اگر چیزی هست، همانا صداقت عمل او در ارائه تحقیقات مؤلف اصلی است. عده‌ای از صعوبت ترجمه تفاسیر نشر اول گله داشتند. برای کاهش این مشکل، در ترجمه تفاسیر جدید نشر دوم، سادگی ترجمه (فارسی) و روانی زبان مورد نظر قرار داده شده است. اسامی مانند ابن العربی به همین سیاق یعنی با ال که مؤلف آورده، در اینجا نقل یافته است. لازم به توضیح است که مقداری از تفاسیر نسخه اصلی مقدمه رومی در تفسیر جامع نیکلسن وجود ندارد و یا متفاوت است؛ ولی در نشر حاضر، تفاسیر هر دو منبع مذکور بطور کامل باهم ذکر شده است.

ابیات مثنوی که در این کتاب دیده می‌شود، گاهی ابیات پیوسته متن اصلی مثنوی نیست. چه، نظر نیکلسن، بیان يك نکته خالص از مورد خاصی بوده و ابیات اضافی را حذف کرده است. در اینجا جهت راهنمایی خواننده فارسی زبان، شماره ابیات موجود بر اساس نسخه مثنوی طبع نیکلسن در سمت راست یعنی اول هر بیت قید شده تا ابیات منتخب مؤلف مشخص گردد. ارقام میانی ابیات که از ۱ شروع می‌شود، شاخص ابیات چاپ شده در کتاب کنونی است.

نیکلسن جهت تحقیقات خود، با دویست مأخذ سروکار داشته است. بیشتر آنان

چاپ‌های قدیم شرقی و غربی است که در کتابخانه‌های ما هم سخت پیدا شود. نگارنده تا حد امکان، مقداری از آنها را بررسی کرده و مورد استفاده قرار داده است. به‌مراه آوردن ترجمه‌های مطالب عربی، بویژه آیات قرآنی، کار ساده‌ای نبود. چه، هنوز يك نسخه قرآن با ترجمه نسبتاً درست یا کامل در دست نیست. تفاسیر درست قرآن، بیشتر موجود است. در نتیجه، جهت رسیدن به يك فهم نسبی باید از چندین ترجمه استفاده کرد. ذوق شخصی در این مورد بکار گرفته نشده زیرا همان مشکلات «تفسیر به رأی» پیش خواهد آمد. تمام نقل و انتقالات این چنانی با دقت ممکنه که در حد این خاکستر نشین بارگاه مولانا است، صورت گرفته است. اگر قصوری یا اشتباهی رخ داده باشد، مسلماً از نواقص بشری و خامی این ناچیز بوده است. ان شاء الله که روح بزرگ مولانا و نیکلسن و پیروان راستین این مردان عالم آزرده نشود، و ایرادات علمی لازم به این نصیحت نیوش گوشزد گردد که سخت بدان نیازمندم و دربندم.

«دوست دارد یار، این آشفته‌گی کوشش بیهوده، به از خفتگی»

* * *

«ما ز قرآن، مغز را برداشتیم استخوان، بهر سگان بگذاشتیم»
گاهی در ذهن عوام و خواص این سؤال پیش می‌آید که تکلیف یا قضاوت ما در برابر آثار مستشرقان چگونه باید باشد؟ آیا تمامی نظرات آنان را بپذیریم یا بالکل منکر شویم؟ بحث در این باب و اصولاً بررسی انبوه آثار مستشرقان و (علم؟ یا عالم) شرق‌شناسی، مباحثی بسیار وسیع و عمیق و جداگانه است که احتیاج به ابزار کافی برای تحقیق در این مسأله اساسی است. نیکلسن نیز در این گیرودار باید گیرهائی داشته باشد، هر چند شخصیت انسانی و علمی او برای کمتر پژوهنده‌ای جای تردید باقی گذاشته است. لطف تماس با آنان - سوای جاذبه‌های شرق (علی‌الخصوص ایران و اسلام) - اقل ما را از روس‌های تحقیق، هشیاری علمی، شیوه برخورد با مسائل و نهایتاً راه و رسم مطالعه آگاه می‌سازد، و بسیاری نکات دیگر*... به همین دلیل است که در جامعه ما، کار «تحقیق» و «تالیف» به نحو مطلوب،

* نظیر این نظر اخیر، استاد شفیع‌ی هم در کتاب (پیشین) خود (ص نوزده و بیست) ذکر

کرده‌اند.

کمتر صورت می گیرد . کتاب حاضر نمونه ای است از يك تحقيق علمی که می تواند نظرات مختلفی برانگیزد . مترجم جز در مواردی ، هیچ نوع دخالتی در برگردان موضوعات نداشته است . هدف ، نشان دادن اثری از يك مستشرق است با تمامی جنبه های آن . فراموش نکنیم که هیچ نوشته ای مورد پذیرش کامل همگان نیست :

”از نظر گاهست ، ای مغز وجود اختلاف مؤمن و گبر و یهود“

یاد دارم که در تابستان ۱۳۵۴ هجری شمسی با شخصی که استاد راهنمای رساله دکتری صاحب چهار تمثیل و ده ها رسالات دیگر بوده ، برخورد کردم . وی با يك جمله کوتاه ، دلش را خالی کرد و رفت . پس از چند کلمه که جنبه شخصی (نسبت به بنده) داشت ، گفت : « ... ولی من تمام اشتباهات نیکلسن در مثنوی و تصوف اسلامی را تحقیق و جمع آوری کرده ام و بزودی منتشر خواهم کرد ». بقول معروف دردل گفتم : بر این مژده گر جان فشانم رواست ! اما اکنون که ده سال تمام از آن برخورد چند ثانیه ای می گذرد ، هنوز خالصانه در انتظار مژده استاد هستم . در این مدت طولانی ، نه تنها چنین اثری دیده نشده بلکه يك کتاب هم در طول این نیم قرن (جز يك نسخه ناقص تصحیح شده بدون مقدمه !) از این عالم مدعی عالم تصوف اسلامی که ظاهراً ده ها کتاب در دست تهیه و تألیف و تحقیق و چاپ و صحافی و ... دارند ، بدست نتابنده ای نرسیده است . ” گر بگویم ، شرح این بی حد شود “ .

کتاب حاضر ، الگویی است برای آنان که قصد دارند کل تفسیر جامع دو جلدی نیکلسن را ترجمه کنند . در صورتی که آن کار بدست گروهی متخصص صورت پذیرد ، هم سرعت عمل خواهد داشت و هم بی عیب و ایراد تحویل جامعه خواهد گردید . که امید است تا آن زمان ، نسخه ناسخه ای از مثنوی مولانا (که گویا عده ای مشغول تصحیح آنند) براساس نسخه قونیه و نیکلسن را طبع و نشر کنند و به این قیل و قال مدرسه خاتمه دهند . نگارنده کتاب حاضر را دست تنها در طول سالیان متبادی تلمذ و امرار معاش انجام داده ام و اکنون که عمرم به مرز پنجاه می رسد ، در خود آن شور و شوق جوانی و استقامت و شهامت زندگانی را نمی بینم که عمر دوباره یابم و دست به برگردان تفسیر جامع زنم . قضاوت در باب همین مقدار تحقیقی هم که شده ، بر ذمه ابنای روزگار می گذارم .

در خاتمه این دیباچه تازه ، که در خلال چند سال پرتلاطم به تدریج نگاشته و جمع و جور

شده ، لازم است از استادان مرحوم مجتبی مینوی و محمدحسین محبوبی اردکانی یادی کنم که در چاپ قبلی ، مأمور بررسی نهائی پیش از چاپ کتاب برای ناشر پیشین بودند ؛ و سپس از مرحوم ابوالقاسم دیانت (ثابت گیلانی) متخصص و متصدی شعبه حروف چینی دستی مطبعه دانشگاه طهران که چاپ پیشین کتاب را برعهده داشت و ابتکاراتی از خود نشان داد به نحوی که هنوز پس از پانزده سال ، آن اثر نمونه ای از حروف چینی و صفحه آرائی و چاپ مرغوب محسوب می شود . وی در شهریور ۱۳۵۶ هجری شمسی بر اثر ناراحتی ناگهانی قلبی در سنّ چهل و شش سالگی درگذشت . یادش عزیز باد که پایه و نمونه نشر تازه را فراهم آورد .

خوشبختانه حروف چینی جدید این مجموعه - که بسیار دشوار و وقت گیر بوده - و در مؤسسه اطلاعات صورت گرفت ، بدست هنرمند و پر حوصله خانم فهیمه مهبود زینت یافته است . وی و سایر مسؤولین آن مؤسسه ، با خرده گیری ها و وسواسیت های بی حد نگارنده ، بیش از حد متعارف نرمش نشان دادند و سازش کردند و دم نزدند . از دست و زبانم بر نمی آید که از عهده شکرشان بدر آیم .

و نهایتاً از همسر بزرگووارم تشکر می کنم که با تمامی مصائب زندگانی زاهدانه ام مدارا کرده ، و در سخت ترین ایام حیات ، همدم و همقدم بوده و وقفه ای در مطالعاتم ایجاد نکرده تا اینکه مجموعه کنونی به همت مستوران قباب عزّت به اینجا رسیده است - که می بینیم :

”دمدمه این نای ، از دمه های اوست

های هوی روح ، از هیهای اوست ”

(منوی ۶/۲۰۰۵)

‘ ظِلُّ مولانا ، ابد پاینده باد ‘

اوانیس اوانسیان

اسفند ۱۳۶۵ هجری شمسی

رجب ۱۴۰۷ هجری قمری

مارس ۱۹۸۷ میلادی

طهران

تکمله:

یارب، تو غنی مطلق و من درویش
تو قادر ذوالجلال و من زار و پریش
دشوار بود که سازمت شاد از خود
سهل است، مرا شاد نگهدار از خویش

بر تربت من، شمع فروزان مگذار! پروانه زار را، پریشان مگذار!
بر خاطر باغبان، منه داغ جفا! بر تربت من، سنبل و ریحان مگذار!

در نیمه اردی بهشت ۱۳۶۶ / رمضان ۱۴۰۷ که حرف چینی متن و صفحه بندی کتاب به پایان می رسید و نگران مشکلات فهرست بندی و صحافی کتاب بودم - تا مبادا باده عمرم کفاف آنهمه مستی ها را ندهد، خبر مرگ خلیل الله خلیلی، شاعر بزرگ قرن حاضر کشور افغانستان، نیمی از قاره عظیم آسیا را که قرن ها در قلمرو زبان یکهزارساله پارسی سخن سازی ها کرده، به سوگ سیاه نشاند و فغان و افغان از دل ها خیزاند.

این خبر، ضربه ای بود بر ادب معاصر فارسی و پیکر تناور آن زبان که مدت یکهزار سال، پیوند زبان دل ساکنان حرم ما شرقیان بوده است. وی همچون همتایش، محمد اقبال لاهوری، از پاسداران پیر سخن پارسی در شرق زبان یکهزار ساله محسوب میشود. این دو بزرگ مرد، به مثابه اساطین ملک ادب بی زوال پارسی در سرزمین های شرقی ایران کنونی، در خلال این دو قرن پر آشوب سلطه سیاست گران که منجر به کناره روی زبان فارسی در نواحی اطراف ایران شد، تجلی یافتند - یکی در کسوت فیلسوفی مذهبی و دیگری در هیأت یک شاعر درد آشنا. و هر دو از عاشقان آستان مولانا و زبان فارسی. این دو عاشق، بار دیگر ملل از هم فرو پاشیده و ستمدیده آنسوی ماوراء النهر تا دیگر سوی بین النهرین را با ابزار شعر پارسی به همدیگر ارتباط دادند و پیام خود را به گوش مردم این سامان رسانیدند:

کشتند بشر را، که سیاست این است کردند جهان تبه، که حکمت این است
در کسوت خیرخواهیِ نوع بشر زادند چه فتنه‌ها؟ مهارت این است!

در اسفند ۱۳۵۳ هجری شمسی يك نفر از دانشجویان افغانی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران به هنگام مسافرت موقت به خارج از ایران، از نگارنده خواستار يك جلد از چاپ اول این کتاب شد تا به استاد خلیلی تقدیم کند و ناله‌ی مولانا را به آن نائی نالان برساند. خواست آن جوان برای استاد نادیده ام انجام شد. دوماهی گذشت و او از سفر بازگشت و دو جلد از آثار استاد را به اسامی هرات (به عربی)، طبع بغداد ۱۹۷۴ م. و رباعیات (شامل ۳۶ رباعی فارسی همراه با ترجمه عربی و انگلیسی از دو مترجم) با تصویر شاعر، طبع بغداد ۱۹۷۵ م. با دستخط اهدائی ایشان به ارمغان آورد.

رباعیات وی بوی خیام و نیشاپور قرون وسطی را میدهد. تأثیر شگرفی که خیام فیلسوف در وی گذاشته، بطور عجیبی در رباعیات خلیلی مشهود است، هرچند برخی از آنان وصف حال خود شاعر است. استاد خلیلی پس از دریافت چاپ اول مقدمه رومی و تفسیر مثنوی معنوی، از روی بزرگواری و تشویق این حقیر، روی صفحه عنوان رباعیات خود به خط خوش فارسی چنین نگاشته‌اند:

«بدانشمند عالی مقام، محقق ارجمند، اوانس اوانسیان که مساعی عالمانه ایشان در حلقه ارادتمندان خداوندگار بلخ، انعکاسی جاوید دارد. خلیلی ۱/۲/۱۳۵۴» و امروز درست پس از گذشت دوازده سال تمام از آن تاریخ در چنین ماهی، که وی در سن هفتاد سالگی این سند اجتهاد و افتخار را برای این ناچیز رقم زدند، خلیل خدا، همشهری و همزبان و همدل خداوندگار بلخ، به خداوندگار خود پیوست و حبیب جان را به طیب جانان سپرد.

و اینک دو رباعی دیگر از او که وصف حال خود است. روانش شاد باد و نامش بر یاد!

آن میوه تلخیم، که ریزد بزمین در پنجه ایام، چنینیم چنین
جز فیض تو ای بهار آزادی چیست؟ کاین میوه تلخ را نماید شیرین

از مرگ نترسم، که مدد کار من است در روز پسین، مونس و غمخوار من است
اجداد مرا، برده بسر منزل شان این مرکب خوشخرام، رهوار من است

دستخط استاد فقید خلیلی عیناً ارائه می شود:

به نشنیدن بی مقام
 معنی در همین که از
 راه بیان که مگر
 جان من از این
 در حلقه ارادتندان
 خداداد ز کلام بیجان
 المعانی می بود دارد
 ۱۳۵۴ / ۲ / ۱

رَبَّاعِيَات

خلیل الله خلیلی

مطبعة المعارف - بغداد

۱۹۷۵

دیباچہ چاپ اول

« این ثنا گفتنِ زمن، تَرکِ ثناست
کین دلیلِ هستی و، هستیِ خطاست »

(مثنوی ، دفتر ۱ نی ، بیت ۵۱۷)

در ابتدای سخن ، از بخت کارساز اولیاء و جان تابناک حضرت مولانا ، همت می طلبیم که مرا در تہیہ این مقدمہ - کہ برای سر آغاز ہر کتاب ، سنتی دیرین است - یاری و مساعدت نماید تا در بیان کیفیت تہیہ و تدوین این کتاب ، توفیق حق و خاصان حق نگارندہ را شامل گردد . ترجمہ و تالیف کتابی کہ اکنون از نظر خوانندگان صاحبدل می گذرد ، حاصل مطالعات سالیان دراز نگارندہ در ادبیات کهنسال زبان پارسی است . از همان دیر باز کہ علاقہ و پیوندی ناگسستنی نسبت بہ اشعار فارسی بویژہ غزلیات سعدی و حافظ در خود احساس می کردم ، مرور ایام با این گنجینہ کم نظیر عالم ادب آشنا شدم و در این اواخر این رشتہ مرا تا بدانجا کشید کہ قسمت عمدہ ای از زندگیم را فرا گرفت . سہس با سوختہ دلی آتشین کلام و عارفی بینا دل یعنی مولانا جلال الدین محمد بلخی آشنا شدم و با آثار وی مؤانستی یافتیم . از مطالعہ دیوان کبیر لذتہا می بردم و خود را در جہان پهناور دیگری می دیدم ، «عاشق از معشوق، حاشا کی جداست؟» . راہی کہ بہای خویشش سپردہ بودم ، بازگشتی نداشت ، چون « آنجا جز آنکہ جان بسپارند، چارہ نیست » . ہرچہ در آثار پرہا ، غور و بررسی بیشتری می کردم و در این دریای موج بیشتر غوطہ می خوردم ، ایمان و ایقانم باین بیت خواجہ شیراز بیشتر می شد کہ :

بکوی عشق ، منہ بی دلیلِ راہ ، قدم
کہ من بخویش نمودم صد اہتمام و نشد

این « دلیلِ راہ » را در کتاب مستطاب مثنوی یافتیم کہ مرا چون طلبہ ای نو آموز راہنما شد و در این شب سیاہ ، چراغی فرا راہم داشت .

در آغاز کار با مشکلات فراوانی مواجه بودم ، چون در مطالعہ دیوان کبیر ، احوال طوری دیگر بود و با آشنائی ہائی کہ با کتاب مثنوی پیدا شد ، حالت دیگری ایجاد گردید . در دنیای

مثنوی از عشق و شوری که در سراسر دریای دیوان کبیر شمس موج می‌زند خبری نبود، و شب و روز می‌بایستی در رسیدن به حق و آنچه مربوط به عالم علویست کوشید. اینجا باید آنقدر خانهٔ دل را بسان رومیان صیقل داد، تا آئینهٔ تجلی ذات ازلی و آفتاب جهانتاب خاوری گردد.

اکنون بیش از چهار سال است که هم خویش را بمطالعه و تحقیق در کتاب شریف مثنوی معنوی، اثر بدیع و فنا ناپذیر سرآمد سوختگان جهان و اشعر شعرای زمان، مولانا جلال الدین محمد بلخی مشهور به مولوی رومی، وقف کرده‌ام و الحق که وی با تألیف بزرگترین حماسهٔ روحانی بشر، توانسته است برای ابد افسر کمال انسانیت را بر تارک مبارک خود نشانده، شیوهٔ نبوت عارفان را بخویش ختم کند. بنابراین از همان اوان مصمم شدم تمام کوشش خود را در خدمت این پدیدهٔ شگرف عالم ادب و عرفان بگمارم تا شاید از این راه بتوانم دینی را که نسبت بفرهنگ جامعهٔ ایرانی و همچنین حقی را که مربیان و استادان در راه تعلیم و ارشاد بگردن نگارنده دارند، بنحوی شایسته اداء نموده، یادگاری ناچیز بر صفحهٔ متغیر زمان بجا گذارم.

لکن بدین منظور و بجهت راهنمایی و صلاح اندیشی، خدمت استاد روشن دل خویش آقای دکتر سید صادق گوهرین رفتم و پس از گفتگوئی بسیار، قرار بر این شد که بر روی منتخبات مثنوی مولوی بترجمه و تحشیهٔ مرحوم پروفیسور نیکلسن که از مستشرقین بنام و محققان بزرگ تصوف اسلامی است و مقدمهٔ فاضلانه‌ای که وی بر آن نگاشته است، کار کنم. این هنگام، شهریور سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بود و نگارنده سال دوم تحصیلات دانشگاهی را با تمام رسانده بودم و هنوز یکسال بیایان دورهٔ مربوطه باقی مانده بود. چون اطاعت امر استاد را بانجام دادن این مهم همت گماشتم، دیدم که کاریست بس شگرف و راهیست دشوار؛ و من که هنوز ابجد خوان عشق نبودم، در خود این شایستگی را بتامه نمی‌دیدم که بتوانم از اتمام این مهم کما هو ینبغی برآیم، تحت ارشاد و حمایت استاد بزرگووارم که «خود تربیت یافتهٔ مکتب شمس تبریزی و مولانا جلال الدین است، و رهرو نیست که به سیرهٔ سالکان، وارستگی را خصیصهٔ خود ساخته»، شروع بکار کردم؛ و در این مدت چه صفات پسندیده‌ای که از این پیر راه دان کسب کردم، که هر يك از آنها یادبودی گرانبها بر گذر کوتاه عمر است. از شهریور سال مذکور تا پایان تألیف کتاب حاضر، نگارنده با گرفتارهای فراوانی روبرو شد و فرصت کافی پیدا نمی‌کرد، و از يك جهت کار ترجمه و تهیهٔ این کتاب غالباً تا پاسی از نیمه‌های شب بطول می‌انجامید، و آنگاه با تنی کوفته و فکری خسته دست از کار می‌کشیدم؛ تا آنجا که

قوای ظاهری تحلیل رفت و تن به بستر بیماری نهادم و اگر كمك و مداوای پزشك و جراح عالیقدر دکتر محمد قاسمی نبود، شاید قوای رفته باز نمی گشت و این تعهد سنگین اخلاقی بفرجام نمی رسید. در اینجا چه بجا است که دعای دردمندان پاك نظر، نثار قدوم شفا بخش آن عالیجناب گردد.

این کتاب آخرین اثر تحقیقی رنالد الن نیکلسن است
سخنی چند در باب کتاب
که در مثنوی مولوی بعمل آورده است. وی تمام
حاضر و مثنوی مولوی:

مجلدات ششگانه مثنوی را قبلاً ترجمه نمود و بر آن تفاسیر و حواشی بسیار فاضلانه نوشت و در فاصله سالهای ۱۹۲۵ تا ۱۹۴۰ میلادی (در هشت مجلد، شامل سه جلد متن تصحیح شده دفاتر ششگانه مثنوی، سه جلد ترجمه انگلیسی و دو جلد تفسیر تمام مثنوی) منتشر نمود و یکبار هم برای آخرین مرتبه مثنوی را مورد امعان نظر و تجدید رویه قرارداد، بخشهای مختلفی را برگزید و بر آنها توضیحات و تفسیرات کامل تر و جدیدتری نگاشت، و بار دیگر این بخشهای مثنوی را بطوریکه بشعر انگلیسی نزدیک تر باشد ترجمه کرد، و توانست بیست و دو قطعه را بنظم انگلیسی درآورد که این خود نمونه ای از ذوق خلاقه مترجم را نشان می دهد. همچنین شرح احوال مولانا را که لازمه انتشار کلیات مثنوی بود، برشته تحریر کشید و باین بخشهای گزیده که شامل یکصد و ده قطعه مختلف از مثنوی است، اضافه نمود و ترجمه هفت غزل از دیوان شمس و همچنین دو قطعه از کتاب فیه ما فیه مولانا را هم بدان افزود، بطوریکه توانست چکیده ای از فلسفه تصوف مولانا را جمع آوری کند و در دسترس خوانندگان اینگونه معارف انسانی قرار دهد.

همچنین نیکلسن تحت تأثیر افکار و آثار مولانا قرار گرفته و بعد از شرح احوال او، پیشگفتاری در قالب اشعار صوفیانه به زبان انگلیسی در ابتدای کتاب در آورده که در خور تحسین می باشد. شرح حال مولانا، در آخرین مرحله خود، بعلت وفات نیکلسن ناتمام ماند، تا اینکه بعدها بدست پروفیسور «آ. ج. آربری»^۱ شاگرد آن مرحوم، بسمت اتمام پذیرفت^۲.

۱ - Professor Arthur John Arberry

۲ - پروفیسور آربری در صفحه ۹ رومی: شاعر و عارف پیشگفتار بسیار کوتاه خود را مستقیماً به همین موضوع مورد نظر اختصاص داده، چنین می نویسد:

و پنج سال پس از مرگ نیکلسن یعنی در ۱۹۵۰م. آخرین اثر او تحت عنوان « رومی : شاعر و عارف » چاپ و منتشر گردید و بلافاصله بر اثر استقبال جهانیان ، این کتاب مرتباً تجدید چاپ شد . همچنین نیکلسن در نظر داشت کتابی در مورد جنبه های زبانشناسی ، ادبی ، تاریخی و نظریات اصولی آثار مولانا تألیف کند ، ولیکن این منظور بدیع و هدف عالی نیز بسر نوشت پایان « مقدمه رومی » دچار گشت ، و اگر کتاب مذکور تألیف و منتشر می شد ، مسلماً یکی از بزرگترین و عمیقترین آثار تحقیقی و علمی ادبیات عرفانی جهان بشمار می رفت^۱ .

نیکلسن که خود از تربیت یافتگان مکتب اشراق و شاگرد خَلَفِ پروفیسور « ادوارد براون » مستشرق و ایران شناس نامدار می باشد ، توانسته است گوی سبقت را از استاد خویش بر باید و در عالم معنی مقامی بالاتر و رفیع تر از او بدست آورد. عجب این است که این مرد بزرگ با داشتن معلومات و صرف نظر از اینکه قادر بتکلم زبانهای فارسی و عربی نبوده، حتی یکبار هم در مدت حیات طولانی از کشور ایران و ممالک عربی زبان که این همه عاشق ادبیات آنها بود ، دیدن نکرد . بهر حال ، بعلمی که چرایش برنگارنده نامعلوم است ، از نیکلسن کمتر اثری به زبان فارسی برگردانده شده و در کمتر محفل و مجلسی از ادیبان ایران از او یاد و ذکری میان آمده است ، در حالیکه یک فرد دانش پژوه واقعی و بی غرض با مراجعه سطحی بآثار این دانشمند ، به وسعت معلومات و عمق مطالعات او پی خواهد برد . همین نکته اشارت کافی است که او بیش از یک سوّم از عمر هفتاد و هفت ساله خود را ، وقف مثنوی مولوی و تصحیح و ترجمه و تفسیر آن نمود و صحیح ترین متن فارسی و ترجمه و شرح آن را به زبان انگلیسی در هشت مجلد بزرگ تدوین کرد ، ولی در پایان افسانه حیات بدردی علاج نابینائی مبتلی شد . گویا تقدیر این استاد کم نظیر چنین بود که پس از عمری مجاهدت برای تجانس افکار و تلفیق

« در ماه اوت ۱۹۴۵م. هنگامیکه پروفیسور را . نیکلسن بدرود حیات گفت ، یک مجموعه خطی شامل « مطالبی که اصول و عقاید صوفیه را تشریح می کرد و توسط جلال الدین رومی ، بزرگترین شاعر متصوف ایران ، نقل و تفسیر شده بود » ، از خود باقی گذاشت . متن اصلی کتاب ، کامل بود ولی مقدمه اش ناتمام مانده بود و چنین پیش آمد که بدست من سرانجام یابد . بیاس ادای دین معنوی خویش به معلم و عزیزترین دوستم ، مطالب مقدمه فعلی او را برای کتاب حاضر دوباره رونویس کردم و از آوردن نظرات شخصی خودم - جز در دو بخش آخر - باین مقدمه خودداری شده است » . آ.ج . آربری .

۱ - ر - ک : مثنوی ، ج ۸ نی (تفسیر) ، ص ۱۴ مقدمه .

معنویات شرق و غرب و خدمات صادقانه بعالم بشریت ، به چنین دردی جانکاه دچار گردد . در مورد صحیح ترین نسخهٔ مثنوی معنوی ، استاد بدیع الزمان فروزانفر در مجلس یادبود مرحوم نیکلسن که روز ۲۱ آبان ماه ۱۳۲۴ هجری شمسی در طهران برپا شد ، سخنرانی محققانه ای ایراد کردند و ضمن آن گفتند : « ... هر چند در طول این مدت ، یعنی بعد از وفات مولانا تا زمان حاضر ، اکابر صوفیہ و بزرگان عرفان و علماء و دانشمندان در شرح و تفسیر مثنوی کوشیده اند و بزبانهای مختلف از فارسی و عربی و ترکی ، شرح های منظوم و منثور مختصر و مفصل نگاشته اند ، با این همه این شاهد غیبی جز گوشه ای از رخ نموده و بیشتر مشکلات همچنان ناگشوده مانده است . شاید تصور شود که علت عمدهٔ این دشواری ها ، دوری از اصطلاحات صوفیہ و عرفا و عدم اطلاع کافی از مبانی تصوف است ، ولی پس از تتبع و تحقیق روشن می گردد که قسمت عمدهٔ اشکالات مربوط به اغلاط و تصرفات ناروائی است که سهواً یا عمداً از طرف نساخ و خوانندگان در مثنوی راه یافته ؛ و بهمین جهت کسانی هم که آشنا به مصطلحات صوفیہ و مبانی عرفانی بوده اند ، بخوبی از عهدهٔ این مشکل بیرون نیامده اند... تهیهٔ نسخه ای از مثنوی که به نسبت از سایر نسخ ، بیشتر مورد اطمینان و حاصل نسخه بدل ها باشد و از روی نسخه های قریب بزمان مؤلف که احتمال تغییر و تبدیل در آنها کمتر فراهم آمده باشد ، برای زبان فارسی و شیدائیان نظم مولانا ، ضروری بنظر می رسد . متأسفانه باید گفت که ایرانیان در این خدمت پیشقدم نشده ، و حتی نسخهٔ چاپ « علاء الدوله » که از اکثر نسخ چاپی بهترست هم این وظیفه را انجام نداده است . فقید بزرگوار استاد نیکلسن این خدمت عظیم را در مدت طولانی بانجام رسانید و نسخهٔ مثنوی مرتب ساخت که بی شبهه بهترین نسخهٔ کامل و صحیح و قابل اعتمادی است که از مثنوی می توان بدست آورد ... این استاد بزرگوار با شور و شوق و ایمانی که خاصهٔ اهل تحقیق است و با جدیت و پشتکار و دقت و مراقبتی که شخصاً داشته ، نسخهٔ مثنوی را با چندین نسخه که پس از وفات مؤلف در فاصلهٔ صد سال استنساخ شده ، مقابله کرده و با حفظ نسخه بدل ها بیچاپ رسانده است ... »^۱

نسخ شرقی مثنوی مولوی که نیکلسن در دست داشته عبارتست از :

۱ - مثنوی علی بن محمد (؟) که استنساخ آنرا در اواخر سال ۷۱۸ هجری قمری (۱۸

۱ - نامهٔ فرهنگستان ، شمارهٔ اول از دورهٔ چهارم ، سال ۱۳۲۵ هـ.ش . صفحات ۱۹ ، ۲۰ ، ۲۲ ، ۲۳ .

- ۱۳۱۹ م.) پایان رسانده است ، متعلق به موزه بریتانیا .
- ۲ - مثنوی محمد بن الحاج دولت‌شاه ابن یوسف شیرازی ، که پایان استنساخ آن روز ۱۵ ذیحجه سال ۷۴۴ هـ.ق . (۲۹ آوریل ۱۳۴۴ م.) است ، در کاتالوگ کتب فارسی در مونیخ دیده می شود .
- ۳ - مثنوی متعلق به موزه بریتانیا، بخط نسخ خوانا نوشته شده . اگرچه تاریخ آن قید نشده ، ولی بظن نیکلسن مربوط به اوائل قرن ۱۴ هـ.ق . می باشد .
- ۴ - مثنوی نسخه شخصی نیکلسن ، بتاريخ روز ۷ ربیع الآخر سال ۸۴۳ هـ.ق . (۱۷ سپتامبر ۱۴۳۹ م.) است .
- ۵ - مثنوی موسی بن یحیی بن حمزه المولوی ، بخط نسخ خواناست . استنساخ آن بوسیله شخص نامبرده در دمشق روز ۴ شعبان سال ۷۰۶ هـ.ق . (۸ فوریه ۱۳۰۷ م.) پایان پذیرفته . این نسخه در کاتالوگ Aumer در مونیخ به ثبت رسیده .
- ۶ - نسخه بولاق، که در ۱۲۶۸ هـ.ق . ، از روی نسخه بسیار قدیمی بچاپ رسیده .
- ۷ - نسخه قاهره ، مورخ ۶۷۴ هـ.ق . ، یعنی دو سال بعد از وفات مولانا .
- ۸ - نسخه مسجد نافذ پاشا ، تاریخ کتابت ۱۵ ربیع الاول ۶۸۰ هـ.ق .
- ۹ - نسخه دیگر ، مورخ ۶۸۷ هـ.ق . ، که کاتب آن حسین بن حسین المولوی است و از روی نسخه معروض بر مصنف ، کتابت کرده است
- ۱۰ - نسخه دیگر ، از موزه بریتانیا ، بتاريخ ۶۹۵ هـ.ق . که ظاهراً در تاریخ آن تصرف شده است .

اما نیکلسن نیمه دوم مثنوی خود - یعنی از اواسط دفتر سوم تا پایان دفتر ششم - را چنانکه در مقدمه دفتر سوم و چهارم متذکر شده است ، از متنی که بوسیله یکی از پیروان مولانا بنام محمد بن عبدالله القونوی از روی نسخه ای که در حضرت مولانا جلال الدین تدوین شده است و استنساخ آن روز دوشنبه رجب ۶۷۷ هـ.ق . (دسامبر ۱۲۷۸ م .) یعنی پنج سال بعد از وفات مولانا بعمل آمده ، تهیه کرده و بچاپ رسانده است . این نسخه متعلق به موزه آثار عتیقه در محوطه تربت مولانا در قونیه می باشد و از اهم نسخی است که در دنیا موجود است^۱ .

۱ - از آنجائی که نسخه اصیل و معتبر قونیه در اواسط کار تصحیح مثنوی بدست نیکلسن رسید ، مقابله

شماره گذاری ابیات کتاب حاضر، با متن و ترجمه نسخه مشهور طبع نیکلسن مطابقت

→

و تصحیح دفتر اول و دوم و سوم (تا بیت ۲۸۳۵) با این نسخه انجام نشد . ترجمه نیکلسن نیز از روی همان متون تصحیح شده قبلی صورت گرفت . اکنون اهم ابیات از دفاتر نامبرده که مطابق نسخه قونیه صحیح بوده ، ولی در کتاب حاضر طبق نسخ پیشین نیکلسن آورده شده ، بطور الحاقی در اینجا قید می کنیم تا اختلاف نسخ و صحت واقعی ابیات هویدا شود :

قطعه ۱ : مثنوی ، دفتر ۱ نی بیت ، ۱ و ۲ :

از جدائیها ، حکایت می کند
در نفیرم ، مردوزن نالیده اند

بشنو این نی ، چون شکایت می کند
کز نیستان ، تا مرا بیریده اند

قطعه ۱۰ : مثنوی ، دفتر ۱ نی ، بیت ۷۵۵ :

غیر این هفت آسمان معتبر

سایران در آسمانهای دگر

قطعه ۱۷ : مثنوی ، دفتر ۱ نی ، بیت ۳۸۹ و ۳۹۵ :

فارغان ، نه حاکم و محکوم کس
عقل را ، هم خواب حسی در ربود

می رهند ارواح ، هر شب زین قفس
شمه ای زین حال عارف وانمود

قطعه ۴۶ : مثنوی ، دفتر ۲ نی ، بیت ۲۷۸ :

باید حذف شود

قطعه ۵۹ : مثنوی ، دفتر ۲ نی ، بیت ۳۲۳۶ و ۳۲۴۴ :

رسته این هر نسج ، از اصلی بلند
تا بگلزار حقایق ، ره برند

پنج حس با همدگر پیوسته اند
تا در آنجا ، سنبل و نسرين چرند

قطعه ۹۷ : مثنوی ، دفتر ۱ نی ، بیت ۶۲۱ :

ماه حق ، نهان کند در ابرو

ورتو گونی ، غافلست از جبر او

قطعه ۱۰۱ : مثنوی ، دفتر ۱ نی ، بیت ۱۴۵۷ :

آن کنم آن گفت یا خود صد آن

تا کند محبوسش اندر دو گمان

قطعه ۱۰۵ : مثنوی ، دفتر ۱ نی ، بیت ۵۰۱ :

ساده و بیک رنگ گستی خون صبا

جامه صد رنگ از آن خم صفا

قطعه ۱۰۹ : مثنوی ، دفتر ۱ نی ، بیت ۱۲۴ و ۱۳۷ :

شرح کردن رمزی از انعام او
اشکارا به ، که نهان ذکر دین

واجب آید چونک آمد نام او

گفت ، مکشوف و برهنه گوی این

دارد^۱. همچنین سعی شده، املاهای بیشتر کلمات نیز عیناً از روی مثنوی طبع نیکلسن رعایت شود، مانند: آنچ، آنک، حسها، کین، روحها، می رود، می شود، گفت و گو، جست و جو. و اینک دربارهٔ مآخذ تفاسیر شرقی که در دسترس نیکلسن بوده، بهتر است گفتهٔ خود او در این مورد از مقدمهٔ جلد ۷ وی، نقل شود: «... گرچه ایران در این راه پیشقدم بوده، ولی اولین تفسیر کامل و علمی منظم بر مثنوی، در کشور ترکیه تألیف شده است. مادر این مورد به سروری (مصلح الدین بن مصطفی) که در ۹۶۹ هـ.ق. وفات یافته و شمعی (حدود ۱۰۰۰ هـ.ق.) و اسمعیل انقره‌ای (وفات ۱۰۴۱ هـ.ق.) مدیون هستیم. اسمعیل دده (رسوخ الدین) انقره‌ای، شیخ خانقاه معروف مولویه واقع در غلطه بود. بنظر من «فاتح الابیات» او که شامل ۶ جلد ترجمه و حواشی به نثر ترکی از متن فارسی مثنوی است، بهترین شرح و تفسیر مشرق زمین در باب مثنوی می باشد (چاپ قسطنطنیه ۱۲۸۹ هـ.ق.). تفسیرات دیگری که ضمن تألیف دورهٔ کامل مثنوی مورد استفاده قرار گرفته یا گاهگاهی مورد مراجعه بوده عبارتست از:

۱ - المنهج القوی لطلاب المثنوی (عربی): تألیف شیخ یوسف بن احمد المولوی می باشد. مؤلف خود را خادم دراویش خانقاه بشیکتاش [بشکطاش]، که دهکده‌ای در کنار تنگهٔ بسفر است، میداند. وی می گوید این کتاب را جهت استفادهٔ اهالی شام و مریدان خانقاه که در خواندن تفسیرات ترکی دچار اشکال می شدند، تألیف کرده و قسمت عمدهٔ آن نیز از فاتح الابیات اقتباس شده است. هم چنین مؤلف مقداری از عبارات جالب و مناسب «تفسیر نجم الدین کبری» را در متن خود آورده، ولی سایر قسمتهای آن چندان حائز اهمیت نمی باشد. (این کتاب در ۹ جلد بسال ۱۲۳۰ هـ.ق. نشر یافت و مؤلف آن هم دو سال بعد وفات یافت.)

۲ - مکاشفات رضوی: تفسیر فارسی از ابیات مشکله و غامض مثنوی است که در

۱- در مواردی از مثنوی در کتاب حاضر، عباراتی چون: مثنوی، دفتر ۱ نی، بیت ۱۳۲۰ آورده شده، که عدد اول، شمارهٔ یکی از شش دفتر مثنوی است، و عبارت «نی» مخفف نیکلسن یعنی مثنوی طبع اوست. این فکر باین مقصود آمده تا کسانی که به مجلدات هشتمگانهٔ مذکور در فوق دسترسی ندارند، بتوانند از روی چاپهای تقلیدی از مثنوی طبع نیکلسن - که با اغلاط بیشتری منتشر شده است - استفاده کنند. در موارد نادری که از «جلد ۷ یا ۸ مثنوی» ذکر شده، مقصود دو جلد تفسیر نیکلسن از مجلدات هشتمگانهٔ اوست.

۱۰۸۴ هـ.ق. بدست مولوی محمدرضا تألیف یافته و در ۱۸۷۷ م. در لکهنو با چاپ سنگی منتشر شده است .

۳- شرح مثنوی (بفارسی) : تألیف این کتاب در ۱۱۴۰ هـ.ق. بدست مولوی ولی محمد اکبر آبادی شروع شد . او در مورد مفسران قبلی خود بویژه « محمدرضا » منتقد سختگیری است . تفسیرات اکبرآبادی گرچه ساده و عمیق است ، غالباً با اطمینانی که آنها را بیان می کند ، مطابقت ندارد .

۴- تفسیر فارسی ، تألیف عبدالعلی محمد بن نظام الدین لکهنوئی (وفات ۱۲۲۵ هـ.ق.) است که فضل و دانش او باعث کسب شهرت و لقب « بحرالعلوم » گردید . اولین چاپ سنگی آن در ۱۸۷۶ م . در لکهنو و دومین آن در ۱۸۷۷ م . در بمبئی منتشر شد .

همچنین برای دفتر اول مثنوی از سه تفسیر ترکی استفاده کرده ام که عبارتست از :

۵- جواهر بواهر مثنوی : تألیف صاری عبدالله افندی (وفات ۱۰۷۱ هـ.ق.) اثری است مفصل در ۲۵۵۰ صفحه که شامل بحث های بسیاری در باب سؤالات و مشکلات عرفانی و همچنین حاوی اشعار بیشمار از شعرای صوفی می باشد .

۶- روح المثنوی : تألیف شیخ اسمعیل حقّی ، اهل بوسا (۱۰۶۳ - ۱۱۳۷ هـ.ق.) است . این تفسیر کامل نیست و دو جلد آن تا پایان حکایت پادشاه جهود و وزیر او ، نوشته شده است .

۷- ترجمان و شرح مثنوی شریف : تألیف عابدین پاشا ، حاکم انقره (متولد ۱۲۵۹ هـ.ق.) است . این تفسیر در شش مجلد و چاپ قسطنطنیه ۱۸۸۷ - ۱۸۸۸ م. می باشد .

در مورد ترجمه کتاب حاضر ، بجزرات می توان گفت که شرح حال مولانا و تفاسیر مثنوی که بوسیله نیکلسن نگاشته شده ، امکان بیشتری داشت تا با عبارات زیباتر

و اما سخنی درباره
ترجمه کتاب حاضر :

و در عین حال فنی بزبان فارسی برگردانده شود . شاید اکثر خوانندگان اهل فضل نیز خُرده گیرند و بهمین جهت آنرا عاری از هرگونه تصنّعات ادبی و بسیاری از ریزه کاریهای فن نگارش شمارند . ولیکن با مراجعه به متن اصلی ، تصدیق خواهند کرد که ترجمه حاضر در کمال سادگی و سلامت انجام شده است تا خوانندگان فارسی زبان کمتر دچار اشکال در فهم مطالب گردند . با این همه ، از خوانندگان بصیر و نکته بین تقاضا می شود که اگر هنگام مطالعه ، اشتباهات و یا سهوالقلم هائی مشاهده کردند ، بر مترجم منت نهند و آنرا یادآور گردند ؛ باشد

که با همت والای آنان در چاپهای بعد، آن همه ملحوظ شود و کتاب لونی دیگر بخود گیرد. هنگام ترجمهٔ مقدمهٔ «رومی: شاعر و عارف» که مربوط بشرح احوال مولانا و کیفیت زندگانی اوست، اشکالاتی پیش آمد که از مساعدت‌های خاله‌زاده‌ام آقای طایه‌وس میکائیلیان که از جوانان دانشمنداند، استفاده شد و آنچه آماده گردید از نظر صائب آقای دکتر حسینعلی سلطانزاده پسیان که سِمَتِ ارشاد دانشجویان رشتهٔ انگلیسی دانشکدهٔ ادبیات را دارند نیز گذراندم. در حین ترجمهٔ مقدمهٔ رومی، با مراجعه به کتب مختلف توانستم عین مطالبی را که راهبر بمقصود بود، و طبع و ذوق مردم این سرزمین با آنها بیشتر مانوس است نقل کنم، و اشعار مذکور را (بطور اضافی) در حاشیه با ذکر مآخذ آورده‌ام که می‌بایستی به لطف و ارزش ترجمهٔ مقدمهٔ سابق الذکر بیفزاید.

بعد از ترجمهٔ مقدمهٔ رومی، متن انگلیسی منتخبات مثنوی را با متن فارسی مطابقت نموده، سپس دست بکار ترجمهٔ حواشی زدم. کار مقابلهٔ متون چندین ماه طول کشید تا بطور دقیق موفق به مطابقت صحیح آن شدم. علت آن بود که مؤلف و مترجم شادروان در بعضی از موارد ابیاتی از مثنوی را درهم ادغام کرده و یا مصراع‌هایی را که توجه بآن - ظاهراً - برای خوانندهٔ انگلیسی زبان لازم نبوده، حذف نموده و یا دخل و تصرفاتی از لحاظ ترجمه از فارسی بانگلیسی کرده است، که نگارنده برای توجه بیشتر خوانندگان فارسی زبان، مجبور بوده که عین ابیات مولانا را درج نماید و جهت امانت در مقابله، اینگونه ابیات و عبارات را - که گاهی گمراه کننده است - در بین اهلالین جا داده است تا به اصل ترجمه خللی وارد نیاید. از آنجائی که این کتاب بطور کلی جهت آشنائی انگلیسی زبانان با افکار و آثار مولانا تهیه شده است، در بعضی مواقع، خوانندهٔ علاقه‌مند زبان فارسی برای اطلاع کامل از سلسله مطالب عرفانی، از مراجعه به اصل مثنوی ناگزیر است. در این مورد استثنائی، دو قطعهٔ ۱۰۵ و ۱۰۷ را باید نام برد.

پس از ترجمهٔ مقدمهٔ رومی و مقابلهٔ متن انگلیسی قطعات با اصل فارسی آن، نوبت ترجمهٔ حواشی از انگلیسی به فارسی فرا رسید. در ترجمهٔ این قسمت نیز سعی شده حداکثر سادگی رعایت شود و چون متن انگلیسی تا اندازه‌ای مشکل بود، بدون مراجعه به منابع و مآخذی که در اصل کتاب ذکر شده است درک آن کمی دشوار می‌نمود، کوشش بسیار شد تا مترجم توانست اصل حواشی را بدون کمترین دخالتی به فارسی ساده برگرداند و فقط در چند مورد استثنائی، عبارت «یادداشت مترجم» و یک مورد دیگر، عبارت «توضیح مترجم» در

حواشی دیده می شود. در غیر این صورت، هر نوع بین‌الهللین، گیومه یا کلماتی که با حروف مختلف در حواشی چاپ شده از کارهای شخص نیکلسن است. در مورد ترجمه عناوین قطعات باید متذکر شد که برخی از آنها کلمه به کلمه به فارسی برگردانده نشده، چه ضرورت اقتضاء می کرد که برای رهائی از اطناب کلام و اعراض از ایجازِ مُخَلِّ و احياناً بیرون شدن از مفاهیم، عباراتی نزدیکتر به مفهوم ابیات تحت عنوان انتخاب شود، بطوریکه قسمتی از عناوین فارسی از عبارات خود مولانا که در مثنوی مذکور افتاده، نقل شده است.

از نظر حجم کتاب متذکر می شوم که قبلاً قرار بر این بود تا قطعاتی که بدون شرح و توضیح است حذف شود ولی چون منظور از ترجمه این کتاب، معرفی نظر کامل یکنفر محقق و منتقد غیر مسلمان از طرز افکار و کیفیت تصوف مولانا است، ناگزیر تمام متن کتاب بدون هیچگونه دخل و تصرفی و با رعایت ترتیب و شماره‌های قطعات کلیه یکصد و نوزده قطعه مختلف در مقابل متن‌های اصلی خود قرار داده شده، و تفاسیر و حواشی که نیکلسن در این کتاب در مواقع ضروری و برای آوردن شاهد مثال، از تورات و انجیل و قرآن، فقط بذكر شماره سوره‌ها و آیات اکتفا کرده است. لیکن در کتاب حاضر، مترجم نه تنها شماره‌ها و آیات را ذکر نموده بلکه روان‌ترین ترجمه فارسی آنها را نیز بطور کامل آورده است، بطوریکه خواننده از مراجعات مکرر که باعث قطع تسلسل افکار و مطالعه او است، بحد کافی بی نیاز می شود. لازم بیادآوری است که ترجمه آیات قرآن در این کتاب غالباً از ترجمه آقای ابوالقاسم پاینده استفاده و نقل شده است.

برای ترجمه حواشی متون از آقای محمد مهدی ضرابی «قطب» که از وارستگان و کاملان اند، استمداد شد و نظر بعنایتی که آن بزرگ را باین ضعیف است و سالیان دراز است که چون دلیلی آگاه و راهنمایی کامل مرا راهبر بوده اند، در این منظور معنوی نیز با سعه صدری که خاص ایشانست، مرا یاری بی دریغ فرمودند؛ و در اینجا بر ذمه این ناحیز است که ز تربیت پدران و همت مردانه ایشان سپاسگزاری‌ها کنم.

مؤلف کتاب از آنجائی که در آثار متصوفه و بویژه مولانا مطالعات عمیق و اساسی کرده و شروح و حواشی مفصّلی بر اقوال مولانا نوشته است، در تدوین این کتاب از انهمه اطلاعات استفاده نموده است و غالب آنها را بطور موجز در حواشی این کتاب نقل کرده است. لاجرم هنگام ترجمه ناگزیر شدم که لااقل به مقداری از متونی که او ذکر نموده است مراجعه کنم. اما بیشتر این کتب در دسترس نبود و بناچار با زحمات بسیار به تعدادی از آنها مراجعه کردم. چند

جلدی از این متون بوسیله دوست ارجمند دوشیزه مینا وثوق از خارج کشور تهیه شد و در دسترس نگارنده قرار گرفت و مرارین منت وی گردانید. همچنین قرآن مورد کار و مراجعه نیکلسن، طبع معروف فلوگل^۱ بوده ولی چون این نسخه نایاب است و فقط در کتابخانه‌ها یافت می‌شود و ضمناً امروزه ترتیب آیات آن گاهی با سایر نسخ چاپی قرآن هماهنگی ندارد، یکی از بهترین نسخ چاپ شده مستند دیگری از قرآن که متن عربی و ترجمه و تفسیر انگلیسی آن بوسیله مولانا محمد علی لاهوری تهیه شده است، مورد استفاده قرار گرفت. هر چند دسترسی باین نسخه نیز مشکل می‌نمود، بهمت آقای مسعود برزین که از مترجمین پرمایه و بنام ایران هستند، در اسرع وقت از روی لطف و دوستی از خارج کشور تهیه شد؛ و الحقیقاً از این لحاظ برنگارنده منتی شگرف دارند، چون با رسیدن این نامه مینوی بسیاری از مشکلات قرآنی کتاب حاضر رفع گردید. تعداد دیگری از متون مذکور نیز بوسیله یاران مشفق تهیه شد و یا از کتابخانه‌های دانشکده ادبیات، مجلس شورای ملی، ملک، ملی، شورای فرهنگی بریتانیا و کتابخانه موقوفه خاندان فرمانفرمایان استفاده گردید.

ضمن ترجمه این کتاب و سر و کار پیدا کردن با کتب مربوط بموضوع، به برخی از ترجمه‌های اروپائی مثنوی برخوردم که شامل سه ترجمه انگلیسی و یک ترجمه آلمانی می‌باشد، و این چهار ترجمه نیز از منابع کاربی فرجام نیکلسن بوده است. در اینجا لازم است باین نکته اشاره شود که غیر از چهار ترجمه اروپائی که ذکرشان خواهد آمد، ترجمه‌هایی کوتاه و اتفاقی هم از مثنوی بانگلیسی و سایر زبان‌های اروپائی پیش از نیکلسن شاید بعمل آمده باشد، نظیر کتاب «نغمه نی» شامل ترجمه‌های مختصری از مثنوی، شاهنامه، غزلیات حافظ و غیره به شعر انگلیسی توسط مستشرق و زبان‌دان نام‌آور مقتول «ادوارد پالمر»^۲؛ ولی منظور نگارنده از ترجمه‌های مثنوی، همانا اختصاص داشتن کتابی به ترجمه تمام یا قسمتی از مثنوی یا حواشی و

۱ - *Corani Textus Arabicus ; Addidit Gustavus Fluegel* - چاپ اول ۱۸۳۴م. ، چاپ دوم ۱۸۴۱م. ، چاپ سوم ۱۸۵۸م. لایبزیگ . و جلد دوم شامل کشف الایات بنام نجوم الفرقان فی اطراف القرآن ، چاپ اول ۱۸۴۲م. و چاپ دوم ۱۸۹۸م. لایبزیگ : *Concordantiae Corani Arabicae* . آخرین چاپ نسخه عکسی این دو جلد در ۱۹۶۵م. در لندن ، و در ۱۳۵۱ هـ ش = ۱۹۷۲م. توسط شرکت اقبال در طهران افست شد .

۲ - E. H. Palmer, *The Song of the Reed and Other Pieces*, London, 1877.

توضیحات آن می باشد . بنابراین سه نسخه انگلیسی مثنوی را تا حدی که فرصت اجازه می داد از نظر گذراندم و چون این نسخ در دسترس همگان نیست و تا بحال در زبان فارسی شاید معرفی جامعی از آنها بعمل نیامده ، به بررسی و نقد آنها که خالی از فایده نیست می پردازیم :

تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد ، اولین بار که مثنوی مولوی بزبان انگلیسی ترجمه شده ، بوسیله « جیمز ردهاوس » (James W . Redhouse) بوده است . ردهاوس فقط دفتر اول مثنوی را بنظم انگلیسی در آورد و در سال ۱۸۸۱م . این ترجمه در لندن انتشار یافت . قالب شعری این اثر در قالب Rhymed couplet است که معادل بحر مثنوی در عروض فارسی است . در ابتدای کتاب ، مترجم قطعات برگزیده ای از کتاب مناقب العارفین تألیف شمس الدین احمد افلاکی (مؤلف در ۷۱۸ هـ . ق) اقتباس و ترجمه کرده و بقول نیکلسن ، اگر چه این کتاب جنبه ای افسانه ای دارد ، اطلاعات ذیقیمتی مربوط به مولای روم و محیط صوفیانی که شاعر در آن زندگی می کرد ، در دسترس خواننده می گذارد . قطعات نامبرده عبارتست از شرح احوال بهاء الدین ولدسلطان العلماء ، سید برهان الدین محقق معروف به سید سردان ، مولانا جلال الدین محمد ، شمس الدین تبریزی ، شیخ صلاح الدین فریدون ، چلبی حسام الدین حسن ، بهاء الدین سلطان ولد ، چلبی امیر عارف و شجره نامه جلال الدین رومی . این بخش روهم در یکصد و سی و پنج صفحه می باشد و ترجمه دفتر اول مثنوی دویست و نود صفحه است و مقدار نه صفحه نیز شخص مترجم (ردهاوس) مقدمه ای بر آنها نگاشته که روهمرفته مثنوی وی به چهار صد و سی و چهار صفحه بالغ گشته است . ضمناً گاهگاهی توضیحات مختصری هم در حواشی صفحات آورده شده است .

نیکلسن با این ترجمه نظر موافق نداشته و ضمن دادن توضیحات انتقادی می گوید : ترجمه دفتر اول مثنوی توسط سر جیمز ردهاوس ، در صحت و درستی بعد از ترجمه « گنورگ رزین » مترجم آلمانی قرار دارد . خصوصیات این ترجمه جدید ، باعث تعمق بیشتری می گردد که این محقق عالیقدر زبان ترك که بقدر کافی از تصوف ایرانی اطلاع نداشته ، چرا باید به يك چنین عمل مهمی مبادرت ورزد ؛ و چرا با صراحت تمام به عدم توانایی خود در بشعر در آوردن مثنوی اعتراف می کند ؟ وی چگونه بخود اجازه داده که بوسیله این نظریه که : هر نوع نظمی بر نثر ، از نظر معیار برای ترجمه شعر ، رجحان دارد - خود را گمراه کند ؟ از این ترجمه يك نسخه بشماره ۳۹۵۶ در کتابخانه ملی و نسخه دیگری بشماره

۱۱/۲۰۰ ب در کتابخانه مجلس شورای ملی موجود است .

دومین ترجمه مثنوی بانگلیسی ، « مثنوی معنوی » (ایبات روحانی مولانا جلال الدین محمد رومی) تلخیص و ترجمه « وینفیلد » (E. H. Whinfield) می باشد که او مثنوی شش دفتری را به نظم و نثر انگلیسی خلاصه کرده است . وینفیلد معتقد است که متن مثنوی ، ساده و بی پیرایه است و بوسیله تصنیفات و « کلام بازی » که در آثار جامی و شعرای بعد از او دیده می شود ، بدشکل نشده است ؛ معهذا فهم این کتاب در همه موارد آسان نیست . مثنوی وینفیلد بار اول در سال ۱۸۸۷ م. و چاپ دوم آن در سال ۱۸۹۸ م. در لندن منتشر شد . در این ترجمه نیز ذیل بعضی از صفحات ، تفسیرهایی آورده شده است . تعداد صفحات متن این ترجمه سیصد و سی می باشد . مقدمه چاپ اول در بیست صفحه ولی مقدمه چاپ دوم در سی صفحه است . مقدمه چاپ دوم مثنوی وینفیلد شامل سیزده صفحه تحت عنوان « تصوف »^۱ است که سیر تصوف را نشان می دهد . وی در همین قسمت از مقدمه می نویسد : « همانطوری که بوسیله صوفیان یا عرفای اسلام تعریف و تفسیر شده : مثنوی خلاصه ای از عواطف مذهبی و اصول اسلامی است » . وینفیلد در مقدمه چاپ اول می نویسد : « در زبان امروزه ، ممکن است مثنوی را کمندی الهی یا بهشت گمشده اسلام دانست . این کتاب خلاصه ایست از عقاید مذهبی ؛ « اصول عدالت خداوندی »^۲ است که طریق الله را برای انسان اثبات می کند ؛ یک میزان احساسات مذهبی است . در هندوستان مثنوی را یک سند بسیار محکم ایمان و یگانه تالی قرآن و احادیث می دانند . در ترکیه ، بنا بعقیده یکی از علمای آن کشور بنام « خواجه عینی » ، مثنوی همچون « طلسم جان »^۳ تلقی می شود ؛ و هر چند در کتاب مثنوی تمایلات سنی دیده می شود ، « سرجان ملکم » و « آقای هیوز »^۴ آنرا « کتاب آسمانی ایران »^۵ می شمارند . عشق ، ایده اصلی مثنوی مولوی است که بر یگانه پایه و اساس واقعی مذهب روحانی استوار است ؛ و آن ایمان و دینی که از عشق سرچشمه نگیرد ، بیهوده و غیر قابل استفاده است » .

۱ - Sufism, p. XIV

۲ - Théodicée

۳ - The amulet of the soul

۴ - Mr. Hughes

۵ - Bible of Persia

سپس مطلبی در دوازده صفحه تحت عنوان « نظر کلی بر مثنوی »^۱ است . در اینجا وینفیلد مطالبی در مورد کتاب مثنوی نوشته که حاکی از مطالعه عمیق او در موضوعات دینی ، عرفانی ، فلسفی و ادبی جهان است . وی نظریات و انتقاداتی مربوط به تصوف و مثنوی بطور خلاصه ، و همچنین نظریات مولانا در مورد عشق و تعالی بشر را در این قسمت گرد آورده است . قسمت دیگر از مقدمه شامل خلاصه ای از شرح حال مولانا در دو صفحه است . آخرین بخش مقدمه ، در مورد موضوع ترجمه بیست و شش هزار بیت تمام مثنوی است که مترجم معتقد است ترجمه کامل آن بطور غیر قابل تحمّل ، کسالت آور است^۲ . سپس اضافه می کند کسانی که تا بحال در این راه کوشش فراوان کرده اند عبارتند از :

۱ - Prof. Georg Rosen (*Mesnevi*, Leipzig, 1849)

۲ - Mr. James W. Redhouse (*The Mesnevi*, London, 1881)

مراجع مهم وینفیلد برای ترجمه مثنوی غیر از دو کتاب فوق ، عبارتست از :

۱ - مثنوی مولوی ، چاپ لکهنو سال ۱۲۸۲ هـ.ق. (که متداول ترین مثنوی مولوی در هندوستان است) . شماره هائی که بعد از عنوان هر بخش ترجمه وینفیلد آورده شده ، مطابق صفحات این مثنوی است .

۲ - مثنوی مولوی ، چاپ بولاق سال ۱۲۶۸ هـ.ق. که ترجمه وینفیلد از روی آن انجام یافته .

۳ - تفسیر مثنوی به زبان فارسی تألیف عبدالعلی محمد ، چاپ لکهنو سال ۱۲۹۳ هـ.ق.

۴ - تفسیر ارزشمندی بر مثنوی به زبان ترکی توسط شیخ اسمعیل انقره ای ، چاپ استانبول ، سال ۱۸۷۲ م. این مفسر از درویش قدیم فرقه مولویه است مشهور به دده یا پیر دده که طبق گفته « حاجی خلیفه » وی دفتر هفتم مثنوی را بوجود آورده - که البته در این مورد دلیل قاطعی در دست نیست^۳ .

۱ - General view of the Masnavi

۲ - intolerably tedious, p. XLI.

۳ - نیکلسن می نویسد : « در مثنوی چاپ بولاق ، در انتهای دفتر ناتمام ششم ، نه تنها دو قطعه شعر کوتاه وجود دارد که به سلطان ولد فرزند مولانا نسبت داده شد ، بلکه دفتر هفتمی نیز شامل ۱۷۵۱ بیت بدان

نیکلسن در مورد وینفیلد و ترجمه او معتقد است که : « وی اولین کسی است که مطالب مثنوی را تجزیه و تحلیل کرده و مفهوم عالی آنرا با ترجمه منثور و منظوم از منتخبات شش دفتر مثنوی که روهم در حدود سه هزاروپانصد سطر است ، شرح و بیان داشته است . از این جهت ، کلیه طلاب و محصلین مثنوی سپاسگزار وی می باشند . معلومات وسیع و حاکی از علاقه وینفیلد در تصوف مشرق زمین - بطوری که قبلاً نیز در حواشی و ترجمه گلشن راز (۱۸۸۰ م.) دیده شده ، او را هادی و راهنمایی عالیقدر در پیچ و خم های مثنوی معرفی کرده است و بطور کلی ترجمه مثنوی او ، لایق مقامی ارجمند است . در اینجا مایل نیستم که بجزئیات پرداخته نقادی کنم ، فقط باین نکته اشارت کافی است که سادگی ظاهری زبان فارسی ، دامی برای مترجمین است :

« آن میسر نبود اندر عاقبت

نام او باشد معسر عاقبت »

يك نسخه از چاپ اول مثنوی وینفیلد بشماره ۳۹۵۴ و نسخه دیگری از چاپ دوم بشماره ۳۹۵۵ در کتابخانه ملی موجود است . از اتفاقات روزگار اینکه این دو نسخه نایاب جزو مجموعه کتب شخصی نیکلسن بوده که پس از مرگ وی بوسیله کتابفروشی W. Heffer در کمبریج فروخته شده است .

→
اضافه گشته است و این دفتر ، يك سند جعلی آشکار است که همیشه بدینسان معروف بوده است . دفتر مذکور برای اولین بار در ۱۰۳۵ ه.ق. (۱۶۲۶ م.) بوسیله اسمعیل انقره ای که تفسیر ترکی او بر مثنوی حائز اهمیت است ، معرفی شد . این شخص مدعی است که دفتر هفتم مثنوی را از يك جنگ خطی مورخ ۸۱۴ ه.ق. بدست آورده ؛ ولی حتی اگر این موضوع صحت داشته باشد ، فقط دلیل بر این است که او خود جعل کننده آن نبوده است . مثنوی معروف به « دفتر هفتم » در هیچکدام از نسخ خطی مثنوی که سراغ دارم ، وجود ندارد (بنا بر گفته حاجی خلیفه در کتاب خود باهتمام « فلوگل » ج ۵ ص ۳۷۷ ، اسمعیل انقره ای بر این دفتر مشکوک تفسیری نگاشت و سعی کرد که صحت و اعتبار آنرا ثابت کند) .

شیوه کلام و همچنین متن آن ، دلیل کاملی است که این دفتر هفتم مثنوی با اثر اسمعیل انقره ای است - که بنظر من مدارك کافی علیه این موضوع وجود دارد - یا از یکنفر فاضل دیگری است که هر چند در منظومه سازی دست داشته ، شاعر نبوده است .

سومین ترجمه از کتاب مورد نظر، ترجمه « ویلسن » (C. E. Wilson) استاد زبان فارسی در دانشگاه لندن انجام پذیرفته است. این کتاب ترجمه دفتر دوم مثنوی مولوی است و در واقع دنباله ترجمه ردهاوس از دفتر اول مثنوی است. ویلسن دفتر دوم مثنوی را به نثر انگلیسی در يك جلد سیصد و سی صفحه ای بضمیمه ده صفحه مقدمه و فهرست، برگردانده است. وی در مقدمه خود اشاره به ترجمه منظوم ردهاوس کرده و می گوید که چه خوب بود آن اثر به نثر ادبی ساده ترجمه می شد. همچنین می نویسد که فهم اصطلاحات و ترکیبات رومی، اشکال خاص خود را دارد و این موضوع بحدیست که بهترین مفسرین غالباً باهم وحدت نظر پیدا نمی کنند. من هم همین منظور برای اینکه خوانندگان انگلیسی زبان به مطلبی که ترجمه کرده ام پی ببرند، ناچار به تفسیرهای متعددی بزبانهای ترکی، فارسی، اردو و عربی مراجعه کرده ام. همین دلیل ویلسن يك جلد هم تفسیر برای دفتر دوم مثنوی خود در چهار صد و چهل و هشت صفحه نگاشته و در آن به ۲۶۶۴ نکته مبهم و مشکل توضیحاتی داده است. ویلسن در مقدمه خود اضافه می کند که بیش از سی سال عمر خود را وقف مطالعه نموده و برای ترجمه مثنوی مولوی، کتب عوارف المعارف سهروردی، فرهنگ صوفیه عبدالرزاق و هم چنین فلسفه یونان بویژه افلاطونیان جدید و مقداری هم فلسفه هند را مورد مذاقه و مطالعه قرار داده است. ویلسن تفسیرهای مهمی که برای مثنوی بدست آورده عبارتند از:

۱ - تفسیر ترکی شیخ اسمعیل انقره ای، در ۶ جلد، چاپ قسطنطنیه، سال ۱۸۶۲ م.

۲ - تفسیر فارسی بحر العلوم.

۳ - تفسیر اردو از مولوی عبدالمجید، چاپ سال ۱۸۹۱ م.

و چند تفسیر مختلف عربی.

نیکلسن ضمن بحث در مورد ترجمه مثنوی ویلسن می گوید: این « يك ترجمه منثور تحت اللفظی ساده » است که مبتنی بر اصول صحیح و اجرای دقیق می باشد. پس از مقایسه این ترجمه با ترجمه دفتر دوم نسخه خود، متوجه شدم که روش های شبیه بهم تولید يك نتیجه کرده و این دو ترجمه غالباً کلمه به کلمه باهم مطابقت دارد و قسمت هایی که بهم شبیه نبوده و مورد گفتگو بوده، معمولاً نکاتی است که بیش از اینکه قابل اصلاح باشد، احتیاج به توضیح و تشریح دارد. نیکلسن سپس چنین ادامه می دهد: « تشکرات من از پروفیسور ویلسن محدود به اقتباس کردن بعضی از عبارات او نیست. هر مترجمی بویژه مترجم منظومه ای چون مثنوی، باید این امکان را احساس کند که آثار پیشینیان موقتاً را که در همان زمینه قدم به قدم گام

برداشته اند ، مورد بررسی قرار دهد .

دو جلد کتاب ویلسن ، یکی ترجمهٔ مثنوی دفتر دوم مثنوی و دیگری تفسیر و شرح آن ، در سال ۱۹۱۰م. در لندن انتشار یافت . دو جلد مذکور بشماره های ۳۹۵۲ و ۳۹۵۳ در کتابخانهٔ ملی موجود است و این دو نسخه نیز جزو مجموعهٔ کتب شخصی نیکلسن بوده که بوسیلهٔ کتابخانهٔ ملی تهیه شده است .

چهارمین ترجمهٔ اروپائی از مثنوی مولوی که اکنون در مورد آن توضیح مختصری داده می شود ، بوسیلهٔ « گئورگ رُزن » (Georg Rosen) از قسمتی از دفتر اول مثنوی به زبان آلمانی ترجمه شده است . این متن گویا اولین ترجمهٔ مطول اروپائی از مثنوی بشمار می رود (چاپ اول ۱۸۴۹م. لایپزیک) . نیکلسن دربارهٔ این ترجمه چنین می نویسد :

« متن مثنوی به زبان آلمانی شامل ترجمهٔ منظوم يك سوم از دفتر اول مثنوی است . این نسخهٔ ممتاز ، قالب تحت اللفظی متن اصلی را حفظ نکرده است ولی عموماً حتی در قسمت‌هایی که به سوء تعبیرات قابل اغماض دچار گشته ، معانی آن بطور صحیح داده شده است ؛ و در عین حال حواشی و تفاسیر آن خواننده را با زمینهٔ عرفانی مثنوی آشنا می سازد . گئورگ رُزن در واقع يك اثر برجسته ای بجا نهاده و در ترجمهٔ منظوم از آثار شعری مشرق زمین ، این اثر نه تنها کار ناقصی بشمار نمی رود بلکه در نوع خود مزیتی محسوب می شود . » نیکلسن بنا بر گفتهٔ خود ، بارها از حواشی ارزشمند این ترجمه استفاده ها کرده است . این ترجمه بار دوم در ۱۹۱۳م. (در مونیخ) تجدید چاپ گردید و بوسیلهٔ « دکتر فردرک رُزن » فرزند مترجم نامبرده ، مقدمهٔ مجددی بر آن نوشته شد .

در اینجا برای اینکه از مسیر زندگانی علمی نیکلسن اطلاع حاصل کنیم ، بسیار بجاست که در ابتدا در شرح احوال او چند سطر بنگاریم و سپس آثار و نوشته های او را تا آنجا که تهیه و دست یافتن بآنها مقدور بوده ، با مشخصات کامل برشماریم :

« مارك نیکلسن » متولد ۱۷۷۰م. اهل شهر تروپ در ناحیهٔ کامبرلند انگلستان ، عضو کوئینز کالج در دانشگاه آکسفورد بود و سپس بریاست کوردینگتن کالج در دانشگاه باربادوس برگزیده شد . فرزند او « جان نیکلسن » بود که به تبع پدر به کوئینز کالج آکسفورد رفت و غیر از تحقیق در تورات و انجیل ، زبان عربی هم آموخت و مجموعهٔ دلپسندی از نسخ خطی

اسلامی تهیه کرد و در ۱۸۴۰م. کتاب مهمی بنام شرح تاسیس سلسله فاطمیان در آفریقا منتشر ساخت^۱. فرزند جان نیکلسن بنام « هنری الن نیکلسن » (۱۸۴۴ - ۱۸۹۹م.) ، دانشمند برجسته ای در علم زیست شناسی بود که عضویت انجمن سلطنتی بریتانیا (F. R. S.) در آمد. وی تألیفات فراوانی بوجود آورد و مقالات فاضلانه ای در ژئوفیزیک و حیوان شناسی نوشت و توانست کرسی تدریس تاریخ طبیعی در دانشگاههای تورونتو، سنت اندروز، آبردین را اشغال کند. ولی پیش از شروع بیک چنین زندگی برجسته آکادمیک، وی مدتی به حرفه جراحی در شهر کیلی (Keighley) در ناحیه یورکشایر اشتغال داشت، و در همین محل بود که در ۱۹ اوت ۱۸۶۸م. «رنالد الن نیکلسن» فرزند خلف او و آخرین مشعل دار دودمان علمی نیکلسن متولد شد.

نیکلسن از همان کودکی به کتابخانه پدر بزرگش رفت و آمد داشت، و بتدریج از این طریق با نوشته های غیر اروپائی مختصر آشنائی عینی پیدا کرد. وی تحصیلات مقدماتی خود را در السنه کلاسیک (یونانی و لاتین) در دانشگاه آبردین (در اسکاتلند) شروع کرد و در سال ۱۸۸۷م. بمنظور ادامه تحصیلات، وارد ترینیتی کالج در دانشگاه کمبریج شد. در سال های ۱۸۸۸ و ۱۸۸۹م. در امتحانات کالج شرکت کرد و با ارائه مجموعه ای از اشعار یونانی، رتبه اول را حائز گردید و برنده جایزه شد. ضمناً نیکلسن در ورزش هم شخصیت ممتازی بود و در سالهای ۱۸۸۸، ۱۸۹۰ و ۱۸۹۱م. در مسابقات گلف بین دانشگاههای کمبریج و آکسفرد شرکت جست و تا سنین شصت سالگی گلف بازی می کرد.

چون جدش در فارسی و عربی ید طولائی داشت، نیکلسن هم از دوران جوانی رغبتی به آموختن زبان و معارف اسلامی پیدا کرد و در کمبریج تحت نظر « رابرتسن اسمیت » به تحصیل زبان عربی همت گماشت، و این شخص افکار نیکلسن را به عربستان پیش از اسلام متوجه ساخت و روحیه انتقادی او را تشحید نمود. سپس (حدود سالهای ۴ - ۱۸۹۳م.) برای تکمیل معلومات عربی، نیکلسن سفری به لیدن (در هلند) و استراسبورگ (در فرانسه) نمود و در دانشگاه های آنجا « دخویه » و « تولدیکه »، بزرگترین مستشرقین عربی دان، را ملاقات کرد و از خرمن علوم اسلامی آنان توشه هائی اندوخت.

۱ - John Nicholson, *An Account of The Establishment of The Fatemite Dynasty in Africa*. Tübingen, Bristol, 1840.

در ۱۸۹۱م. وی با مرحوم پروفیسور ادوارد براون آشنا شد و به آموختن زبان فارسی پرداخت. زبان هندوستانی را نیز فرا گرفت و در ۱۸۹۲م. در امتحانات زبان های هندوستانی با احراز مقام اول، توفیق حاصل کرد و توانست از کالج خود هزینه تحصیلی دریافت کند و سال بعد به عضویت ترینیتی کالج درآید. براون موضوع اولین تحقیق نیکلسن را به او پیشنهاد کرد و نتیجه نیکلسن منتخبی از دیوان شمس تبریزی، یعنی تعداد چهل و هشت غزل را برگزید و در ۱۸۹۸م. در سی سالگی متن فارسی آنرا با ترجمه (به نظم و به نثر) و حواشی و تعلیقات و بالاخره با مقدمه مفصل و مهمی، به عنوان پایان نامه درجه دکتری، از طریق انتشارات دانشگاه کمبریج به طبع رسانید.

نیکلسن در ۱۹۰۱م. به معلمی زبان فارسی دانشگاه لندن منصوب شد. سال بعد یعنی در ۱۹۰۲م. موقعی که براون به استادی کرسی زبان عربی «سرتامس آدمز» در کمبریج انتخاب شد، نیکلسن بلافاصله تدریس زبان فارسی را در کمبریج پذیرفت و این مقام را تا ۱۹۲۶م. دارا بود. وی در ۱۹۰۳م. با یکی از بستگانش بنام «سیسیلیا وارقی» اهل شهر پرنیت (در کامبرلند) ازدواج کرد. همسر او زنی هنرمند و نوازنده پیانو بود و باتفاق هم روزگار ساده و آرامی داشتند. آنها صاحب فرزندی نشدند. خانم نیکلسن تقریباً ۱۰ سال پس از مرگ شوهر، بدرود حیات گفت.

هنگامی که نیکلسن در بحبوحه تألیفات خود بود، دانشگاه کهن ابردین درجه دکتری افتخاری در حقوق باو اعطاء کرد؛ و در ۱۹۲۲م. به عضویت فرهنگستان بریتانیا پذیرفته شد. در ۱۹۲۶م. پس از وفات براون، بالاخره نیکلسن موفق شد که به مقام اصلی خود یعنی به استادی کرسی زبان عربی مذکور برسد ولی هفت سال بعد یعنی در سال ۱۹۳۳م. چون بسن شصت و پنج سالگی رسید، مطابق مقررات دانشگاه بازنشسته شد و سپس سمت استادی افتخاری دانشگاه باو محول گردید. در ۱۹۳۷م. نیکلسن بدریافت مدال طلای انجمن آسیائی همایونی که هر سه سال یکبار نصیب فرد برجسته ای می شود، مفتخر گردید. در ۱۹۴۰م. پس از نیم قرن کار شبانه روزی، برای استراحت به شمال غربی انگلستان حرکت کرد و سال های آخر عمر را در شهر چستر گذرانید تا اینکه در ۲۷ اوت ۱۹۴۵م. (۵ شهریور ۱۳۲۴ ه.ش.) تن خاکی را بخاکیان سپرد و رخت بسوی افلاکیان کشید. سه عنوانی که همیشه بعد از نام نیکلسن نوشته می شود عبارتست از: دکتر در ادبیات (LITT.D.)، دکتر در حقوق (LL.D.) و عضو فرهنگستان بریتانیا (F.B.A.).

آثار نیکلسن را می توان به ترتیب ذیل تقسیم کرد :

اول : کتب مربوط به زبان و ادبیات و متون عربی

- ۱- عربی مقدماتی : دستور زبان (مختصر شده از دستور عربی پروفیسور ویلیام رایت)
- از فردریک دوپره تارنتن ، باہتمام نیکلسن ، چاپ ۱۹۰۵م . کمبریج .
- ۲- عربی مقدماتی : کتاب اول قرائت - از فردریک دوپره تارنتن و نیکلسن ، چاپ ۱۹۰۷م . کمبریج .
- ۳- عربی مقدماتی : کتاب دوم قرائت (براساس طرح تارنتن F. du P. Thornton) -
از نیکلسن ، چاپ اول ۱۹۰۹م . چاپ دوم ۱۹۳۰م . و چاپ سوم ۱۹۴۶م .
- ۴- عربی مقدماتی : کتاب سوم قرائت - از نیکلسن ، چاپ اول ۱۹۱۱م . کمبریج .
- ۵- رسالۃ الغفران ابوالعلاء معری - متن عربی و ترجمہ ملخص و شرح آن به انضمام
مطالبی در ادبیات عرب ، در ۱۶۵ صفحہ ، مجلہ انجمن آسیائی ہایونی بریتانیا ، سال ۱۹۰۰
و ۱۹۰۲م .
- ۶- زندگی عمر ابن الفارض و محیی الدین ابن العربی - اقتباس از یک نسخہ خطی ،
شامل ۲۴ صفحہ متن عربی و ۲ صفحہ مقدمہ انگلیسی ، مجلہ انجمن آسیائی ہایونی بریتانیا ،
سال ۱۹۰۶م .
- ۷- تاریخ خزرچی یعنی تاریخ ملوک رسولی یمن - ترجمہ و مقدمہ و تحشیہ و فہرست از
مرحوم ہمزردہاوس ، مجلد اول شامل نیمہ اول کتاب ، چاپ ۱۹۰۶م ؛ مجلد دوم شامل نیمہ
دوم کتاب ، چاپ ۱۹۰۷م . مجلد سوم شامل توضیحات و تفسیرات ، چاپ ۱۹۰۸م . باہتمام
ادوارد براون و نیکلسن و آلفرد راجرز ؛ مجلد پنجم شامل نیمہ دوم متن عربی تاریخ خزرچی
(نیمہ اول در مجلد چہارم آمدہ) به اہتمام شیخ محمد غسل ، تہیہ فہرست ہا توسط نیکلسن ،
از انتشارات اوقاف گیب ، چاپ ۱۹۱۸م . لیدن .
- ۸- تاریخ ادبیات عرب ، بہ انگلیسی - این کتاب تابحال یازدہ بار در لندن و کمبریج
بچاپ رسیدہ ، بدین ترتیب : ۱۹۰۷ ، ۱۹۱۴ ، ۱۹۲۳ ، ۱۹۳۰ ، ۱۹۴۱ ، ۱۹۵۳ ، ۱۹۶۲ .

۱۹۶۶، ۱۹۶۹، ۱۹۷۶ و ۱۹۷۷م. (از ۱۹۳۰م. بپس با تجدید نظر و ۶ صفحه اضافی منتشر شد) . این اثر هنوز پس از هشتاد سال به عنوان يك اثر كلاسيك مورد استفاده دانشگاهیان شرق و غرب - از جمله ایران - قرار دارد .

۹- دیوان ترجمان الاشواق ابن العربی - با متن عربی و ترجمه و شرح انگلیسی ، چاپ ۱۹۱۱م. لندن ، چاپ دوم ۱۹۷۸م. لندن (به قطع كوچك و با جلد شمیز) .
 ۱۰- اللّمع فی التّصوف ابونصر سراج طوسی - تصحیح متن عربی با مقدمه و ترجمه ملخص به انگلیسی به انضمام فهرست های گوناگون ، از انتشارات اوقاف گیب ، چاپ اول ۱۹۱۴م. و چاپ دوم ۱۹۶۳م. لیدن .

دوم : کتب تحقیقی در تصوف اسلامی

- ۱- عرفای اسلام - چاپ اول ۱۹۱۴م. ، چاپ دوم ۱۹۶۳م. ، چاپ سوم ۱۹۶۶م. و چاپ چهارم ۱۹۷۰ لندن . ترجمه این اثر ، تحت عنوان دیگری (!) در فهرست منابع کتاب حاضر ، بشماره ۳ ، آورده شده ، ولی بجاست که ترجمه بهتری از این اثر به عمل آید .
- ۲- تحقیقات در تصوف اسلامی - چاپ اول ۱۹۲۱م. ، چاپ دوم ۱۹۶۷م. ، چاپ سوم ۱۹۷۱م. و چاپ چهارم ۱۹۸۰م. کمبریج .
- ۳- تحقیقات در شعر اسلامی - چاپ اول ۱۹۲۱م. و چاپ دوم ۱۹۷۰م. کمبریج .
- ۴- منتخباتی از نظم و نثر شرقی - چاپ اول ۱۹۲۲م. و چاپ دوم ۱۹۶۹م. کمبریج .
- ۵- مفهوم شخصیت در تصوف - چاپ اول ۱۹۲۳م. کمبریج و چاپ دوم ۱۹۶۴م. لاهور .

سوم : تصحیح و ترجمه و تفسیر آثار عرفانی ایران

- ۱- منتخبات دیوان شمس تبریزی - متن چهل و هشت غزل و ترجمه آنها به انگلیسی با مقدمه و حواشی و تعلیقات ، (رساله دکتری مترجم) ، چاپ اول ۱۸۹۸م. ، چاپ دوم ۱۹۵۲م. و چاپ سوم ۱۹۷۷م. کمبریج .

- ۲- تذکرة الاولیاء شیخ فریدالدین عطار نیشابوری - تصحیح متن فارسی به انضمام فهرست های گوناگون و پیشگفتار انگلیسی با مقدمه فارسی به قلم محمد قزوینی ، چاپ جلد اول ۱۹۰۵ و جلد دوم ۱۹۰۷م. لندن .
- ۳- کشف المحجوب هجویری غزنوی - ترجمه ملخص آن به انگلیسی ، از انتشارات اوقاف گیب ، چاپ اول ۱۹۱۱م. ، چاپ دوم ۱۹۳۶م. چاپ سوم ۱۹۵۹م. چاپ چهارم ۱۹۶۷م. ، چاپ پنجم ۱۹۷۰م. و چاپ ششم ۱۹۷۶م. لندن .
- ۴- داستان های عرفانی - (*Tales of Mystic Meaning*) - ترجمه پنجاه و یک قطعه مختلف از مثنوی مولانا با یک مقدمه ، چاپ ۱۹۳۱م. لندن .
- ۵- اشعار غنائی فارسی - (*Persian Lyrics*) - ترجمه سی و شش قطعه از آثار شعرای ایران ، در سی صفحه با یک مقدمه ، چاپ ۱۹۳۱م. لندن .
- ۶- مثنوی مولانا جلال الدین محمد بلخی - تصحیح متن فارسی و ترجمه کامل و تفسیر آن به انگلیسی ، در هشت جلد ، از انتشارات اوقاف گیب ، چاپ از سال ۱۹۲۵ تا ۱۹۴۰م. لندن . (این دوره کتب تا کنون چهار بار تجدید چاپ شده است) .
- ۷- رومی : شاعر و عارف - ترجمه یکصد و دوازده قطعه از مثنوی و پنج غزل از دیوان شمس و دو قطعه از فیه مافیه با شرح و حواشی آنها به انضمام شرح احوال مولانا ، (کتابی که اینک در دست خواننده است ، معرفی همین اثر می باشد) ، چاپ اول ۱۹۵۰م. و سپس ۱۹۵۶ ، ۱۹۶۴ ، ۱۹۶۸ ، ۱۹۷۰ ، ۱۹۷۳ ، ۱۹۷۴ ، ۱۹۷۵ ، ۱۹۷۸م. لندن . (از چاپ های بعدی ، اطلاعی در دست ندارم ولی چند سال پیش نسخه ای با بدترین صحافی و چاپ سرقی (یا افستی) در ایران نشر یافت) .

چهارم: در مطالب گوناگونی که به صورت تدوین و تصحیح ، مقدمه یا ترجمه بچاپ رسیده

- ۱- رباعیات عمر خیام - شامل هفتاد و پنج رباعی ، ترجمه ادوارد فیتزجرالد با تصاویری از گیلبرت جیمز ، مقدمه و حواشی از نیکلسن ، چاپ اول ۱۹۰۹م. ، چاپ دوم ۱۹۱۲م. ، چاپ سوم ۱۹۱۴م. ، چاپ چهارم ۱۹۱۶م. ، چاپ پنجم ۱۹۱۷م. لندن (به قطع معمولی با شانزده تصویر رنگی) . چاپ جدید این کتاب به قطع خشتی کوچک با هشت تصویر رنگی در

- ۱۹۲۲ م. و سپس در ۱۹۳۳، ۱۹۳۶، ۱۹۴۰، ۱۹۴۱، ۱۹۴۲، ۱۹۴۴، ۱۹۴۶، ۱۹۵۰، ۱۹۵۶، ۱۹۶۱ م. در لندن تجدید چاپ گردید .
- ۲ - شاهزاده و درویش - (*The Don and The Dervish*) - شامل چهل و هفت قطعه اشعار سَبُک و تَفَنّی از نیکلسن و پنج قطعه ترجمه از اشعار حافظ ، عطار ، سعدی ، مولانا و ابن الفارض به شعر انگلیسی ، چاپ ۱۹۱۱ م. لندن .
- ۳ - تاریخ گزیده حمدالله مستوفی - جلد دوم شامل ترجمه خلاصه تاریخ به انگلیسی از ادوارد براون ، و ترتیب فهرست های سه گانه یعنی فهرست اسما و فهرست اماکن و قبایل و فهرست کتب از نیکلسن ، از انتشارات اوقاف گیب ، چاپ سال ۱۹۱۳ م. لندن .
- ۴ - اسرار خودی - اشعار عارفانه محمد اقبال لاهوری ، ترجمه و مقدمه و حواشی از نیکلسن ، چاپ اول ۱۹۲۰ م. لندن ، چاپ دوم (با تجدید نظر) ۱۹۴۰ م. ، چاپ سوم ۱۹۴۴ م. ، چاپ چهارم ۱۹۵۵ م. و چاپ پنجم ۱۹۶۰ م. لاهور .
- ۵ - فارسنامه ابن بلخی - تصحیح متن و مقدمه انگلیسی از نیکلسن و گای لُسترنج ، از انتشارات اوقاف گیب ، چاپ اول ۱۹۲۱ م. و چاپ دوم ۱۹۶۲ م. لندن .
- ۶ - مطالعات شرقی (عَجَب نامه) - شامل چهل و سه مقاله از مستشرقین کشورهای مختلف (از جمله يك مقاله شش صفحه ای از نیکلسن در شرح کلیات جمال الدین احمد اردستانی معروف به پیر جمال ، نسخه موجود در کتابخانه دیوان هند در لندن) بمناسبت شصتمین سال تولد ادوارد براون (۷ فوریه ۱۹۲۲ م.) به اهتمام توماس آرنولد و نیکلسن ، چاپ اول ۱۹۲۲ م. و چاپ دوم ۱۹۷۲ م. کمبریج .
- ۷ - بدایع سعدی - ترجمه سرلوکاس وایت کینگ ، با مقدمه نیکلسن ، چاپ ۱۹۲۴ م. برلین .
- ۸ - طیبات سعدی - ترجمه سرلوکاس وایت کینگ ، با مقدمه نیکلسن ، چاپ ۱۹۲۶ م. برلین .
- ۹ - قرآن - ترجمه ادوارد پالمر به انگلیسی ، با مقدمه نیکلسن در ده صفحه ، چاپ اول ۱۹۲۸ م. آکسفرد (این کتاب تا ۱۹۶۰ م. نه بار بچاپ رسیده است) .
- ۱۰ - مقدمه ای بر جوامع الحکایات عوفی - از محمد نظام الدین ، با مقدمه نیکلسن ، از انتشارات اوقاف گیب ، چاپ ۱۹۲۹ م. لندن .
- ۱۱ - فهرست توصیفی نسخ خطی شرقی کتابخانه پروفیسور براون - که شخص

- براون آنرا شروع کرد ولی با تمام نرساند و به وسیله نیکلسن تکمیل و تنقیح شد و به انضمام شرح احوال و فهرست کامل آثار براون در سال ۱۹۳۲م. در کمبریج بچاپ رسید .
- ۱۲ - تبلیغ اسلام - از توماس آرنولد ، با مقدمه نیکلسن در چاپ سوم ۱۹۳۵م. لندن .
- ۱۳ - شاعر شرق - شرح احوال و نقد آثار محمد اقبال لاهوری - از عبدالله انور بگ ، با مقدمه نیکلسن ، چاپ ۱۹۳۹م. لاهور .
- ۱۴ - یکنفر ایرانی پیشرو دانتِه (*A Persian Forerunner of Dante*) - ترجمه ملخص منظومه سیرالعباد الی المعاد از حکیم سنائی غزنوی ، بشعر آزاد انگلیسی با یک مقدمه ، پنج صفحه ، مجله انجمن آسیائی همایونی شعبه بمبئی ، جلد ۱۹ سال ۱۹۴۳م. نیکلسن یکسال بعد ، این اثر را با تجدید نظر جزئی و یک پیش درآمد ، بصورت یک جزوه هشت صفحه ای جهت دوستان و علاقه مندان در ۱۹۴۴م. در توین - آن - سی (*Towyn-on-Sea*) واقع در شمال ناحیه ولز انگلستان بچاپ رسانید . این آخرین اثر کامل پیش از وفات نیکلسن ، توسط مرحوم عباس اقبال - از روی چاپ دوم - ترجمه شد و با معرفی مترجم انگلیسی و آوردن معادل متن شعر فارسی ذیل عنوان « سنائی ، پیشرو ایرانی دانتِه » درده صفحه ، در شماره ۴ سال اول (۱۳۲۳ هـ.ش .) مجله یادگار در طهران چاپ شد . اثر مذکور یک بار دیگر نیز توسط آقای مسعود فرزاد معرفی گردید و همراه متن انگلیسی و ترجمه آن به فارسی و متن شعر سنائی ، ذیل عنوان « یک ایرانی پیش قدم بر دانتِه » در دوازده صفحه ، در شماره ۶ جلد ۴ (۱۹۴۵م .) مجله روزگار نو در لندن چاپ و منتشر شد .

پنجم : مقالات نیکلسن در تصوف اسلامی و ادب فارسی و عربی

فهرست مقالات نیکلسن تا حد امکان در این گروه جمع آوری شده است . از این تعداد فقط دو مقاله جزو گروه اول و دو مقاله در گروه چهارم ذکر گردید . احتمال می رود که نیکلسن مقدار جزئی مقالات دیگری هم داشته باشد و لیکن تهیه همین فهرست نیز کار ساده ای نبود ، چه فهرست های مختلف کتابخانه ها نیز نتوانست نیاز این گروه را کاملاً تأمین کند و مقدار دیگر آن ضمن ماه ها صرف وقت و کنکاش در کتب و فهرست های احتمالی بدست آمده است . از این جهت ، فهرست های پنجگانه کنونی آثار نیکلسن که برای نخستین بار در کتاب حاضر گردآوری شده ، بطور قطع می تواند بیش از سه چهارم آثار آن مستشرق فداکار را نشان دهد .

توضیح دیگر اینکه نیکلسن تعدادی مقالات کوتاهی در معرفی و انتقاد بعضی کتب زمان خود نوشته که در مجله انجمن آسیائی همایونی بریتانیا چاپ شده و در فهرست های حاضر قید نشده است . همچنین سه مقاله ای که نیکلسن در وفات سه تن از مستشرقین نوشته ، بطور استثناء در این گروه از آنها یاد می شود .

۱ - يك نسخه خطی فارسی منسوب به فخرالدین رازی (*A Persian manuscript attributed to Fakhru'ddīn Rāzī*) ، بحث در چگونگی این نسخه ، بیست صفحه ، مجله انجمن آسیائی همایونی بریتانیا (*The Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*) سال ۱۸۹۹م . لندن .

۲ - همانند افسانه آرتور در فارسی (*The Arthurian Legend : A Persian Parallel*) ، مقاله ای بسیار کوتاه در چهل سطر - هر سطر شش سائیمتر - شامل ترجمه يك داستان کوتاه از ابوبکر وراق و شیخ محمد بن علی الترمذی به نقل از تذکره الاولیای فریدالدین عطار نیشابوری ، که شباهتی با یکی از آثار تینسن شاعر انگلیسی دارد ؛ مجله آتنیوم (*The Athenaeum*) صفحه ۴۳۴ ، ششم آوریل ۱۹۰۱م . لندن .

۳ - يك شعر قدیم عربی بنام « انتقامیه » (*An Old Arabian Song of Vengeance*) منسوب به تائب شرًا ، در عصر جاهلیت . ترجمه این شعر به شعر انگلیسی در بیست و شش بیت ، همراه با چند سطر توضیح در ابتدای مطلب ، مجله آتنیوم ، صفحه ۴ - ۴۸۳ ، هشتم اکتبر ۱۹۰۴م . لندن . این شعر سه سال بعد از تاریخ مذکور با توضیحات بیشتری در « تاریخ ادبیات عرب » تألیف نیکلسن (صفحه ۱۰۰ - ۹۷) بچاپ رسید .

۴ - يك نسخه خطی ناشناخته در شرح زندگانی پیامبر اسلام بنام کتاب من صبر ظفر (*An unknown biography of Muhammad entitled Kitabu man Şabara Zafira*) ، معرفی این نسخه و بحث در چگونگی آن ، در ده صفحه ، در جلد اول « مطالعات شرقی ، به مناسبت هفتادمین سال تولد تئودور نولد که ، شامل مجموعه مقالات دوستان و شاگردان او » به اهتمام کارل بتسولد (Cral Bezold) در دو جلد ، چاپ ۱۹۰۶م . گیسن (Gieszen در آلمان) .

۵ - تحقیق تاریخی در باب ریشه و تحول تصوف با فهرستی از تعاریف « صوفی » و « تصوف » به ترتیب زمان (*A historical enquiry concerning the origin and development of Sufism, with a list of definition of the terms « şufī » and « tasaw-wuf » arranged chronologically*) ، چهل و پنج صفحه ، مجله انجمن آسیائی همایونی

بریتانیا ، سال ۱۹۰۶ م.

۶ - کمال الدین عبدالرزاق کاشانی - ذیل Abd ar - Razzāq ، مقاله ای در حدود سه ستون ، جلد اول دائرة المعارف ادیان و اخلاق تألیف جیمز هاستینگز (*Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings) صفحه ۱۲ - ۱۳ ، سال ۱۹۰۸ م.

۷ - کهن ترین متن صوفیانه فارسی ، (*A Paper on « The Oldest Persian »*) ، Read at Oxford in 1908 ، بحث مختصری در کتاب کشف المحجوب هجویری و بعضی از فریق صوفیه ، چهارونیم صفحه ، نقل در مجموعه « مذاکرات سومین کنگره بین المللی تاریخ ادیان » (*Transactions of The Third International Congress for The History of Religion, vol. I, pp. 293 - 7*) چاپ ۱۹۰۸ م. آکسفورد .

۸ - زهد (در اسلام) - ذیل Asceticism (Muslim) ، مقاله ای در دوازده ستون ، جلد دوم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۹۹ - ۱۰۵ ، سال ۱۹۰۹ م.

۹ - همنشینی با حق (در اسلام) - ذیل Communion with Deity (Muslim) ، مقاله ای در حدود دو ستون ، جلد سوم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۷۷۵ - ۷۷۶ ، سال ۱۹۱۰ م.

۱۰ - ابراهیم ادهم (Ibrāhīm b. Adham) ، پنج و نیم صفحه ، مجله آسور شناسی (*Zeitschrift für Assyriologie*) ، جلد بیست و هشتم ، سال ۱۹۱۲ م. استراسبورگ .

۱۱ - ابوسعید ابی الخیر - ذیل Abū Sa'īd ، مقاله ای در حدود یک و نیم ستون ، جلد اول دائرة المعارف اسلام ، صفحه ۱۰۴ - ۱۰۵ ، چاپ اول ۱۹۱۳ م.

۱۲ - حسین بن منصور خلّاج - ذیل Hallāj ، مقاله ای در حدود سه و نیم ستون ، جلد ششم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۴۸۰ - ۴۸۲ ، سال ۱۹۱۳ م.

۱۳ - حسن بصری - ذیل Hassan al-Baṣrī ، مقاله ای در حدود یک و نیم ستون ، جلد ششم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۵۲۵ ، سال ۱۹۱۳ م.

۱۴ - مقصد تصوف اسلامی (*The goal of Muhammadan mysticism*) ، سیزده صفحه ، مجله انجمن آسیائی همایونی بریتانیا ، سال ۱۹۱۳ م.

۱۵ - مولانا جلال الدین محمد بلخی مشهور به مولوی رومی - ذیل (*Jalal āl-Dīn Rūmī*) ، مقاله ای در دو ستون ، جلد هفتم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۴۷۵ - ۴۷۴ ، سال ۱۹۱۴ م.

- ۱۶ - يك فلسفه اسلامی در باب دین (A Moslem philosophy of religion) ، چهار صفحه ، شماره اول ، سری سوم ، مجله موزئن (Museon, 3rd Series, 25 May 1915) ۲۵ ماه مه ۱۹۱۵ م. لوون (Louvain در بلژیک) .
- ۱۷ - مزدك - ذیل Mazdak ، مقاله ای در حدود دوونیم ستون ، جلد هشتم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۵۰۸ - ۵۰۹ ، سال ۱۹۱۵ م.
- ۱۸ - محیی الدین ابن العربی - ذیل Muhyi al-din ibn al-'Arabī ، مقاله ای در چهار ستون ، جلد هشتم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۹۰۷ - ۹۰۹ ، سال ۱۹۱۵ م.
- ۱۹ - ابوالعلاء معری - ذیل Ma'arrī ، مقاله ای در حدود پنج ستون ، جلد هشتم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۲۲۲ - ۲۲۵ ، سال ۱۹۱۵ م.
- ۲۰ - عشق (در اسلام) - ذیل Love (Muhammadan) ، مقاله ای در حدود سه ستون ، جلد هشتم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۱۷۶ - ۱۷۷ ، سال ۱۹۱۵ م.
- ۲۱ - عقیده صوفیه در باب انسان کامل (The Sūfi doctrine of the Perfect man) ، بیست و یک صفحه ، جلد هشتم ، مجله کوئست (The Quest) سال ۱۹۱۷ م. لندن .
- ۲۲ - ناصر خسرو - ذیل Nāsir ibn Khusrau ، مقاله ای در دو ستون ، جلد نهم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۱۸۶ - ۱۸۷ ، سال ۱۹۱۷ م.
- ۲۳ - مقاله ای در وفات سر چارلز جیمز لایل (Sir Charles James Lyall) مستشرق ، چهارونیم صفحه ، مجموعه مقالات فرهنگستان بریتانیا (Proceedings of British Academy) جلد نهم ، سال ۲۰ - ۱۹۱۹ م. لندن .
- ۲۴ - صوفیه - ذیل Sūfīs ، مقاله ای در شانزده ستون ، جلد دوازدهم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۱۰ - ۱۷ ، سال ۱۹۲۱ م.
- ۲۵ - شهاب الدین عمر بن عبدالله سهروردی - ذیل Suhrawardī ، مقاله ای در حدود دوونیم ستون ، جلد دوازدهم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۲۰ - ۲۱ ، سال ۱۹۲۱ م.
- ۲۶ - عمر خیام - ذیل 'Umar al-Khayyām ، مقاله ای در حدود دوونیم ستون ، جلد دوازدهم دائرة المعارف ادیان و اخلاق ، صفحه ۵۰۸ - ۵۰۹ ، سال ۱۹۲۱ م.
- ۲۷ - برخی از شعرای عرب در دوره عباسیان (Some Arabic poets of the 'Abbāsīd period) ، هجده صفحه ، مجله تاریخ هندوستان (Journal of Indian History) ، سال ۱۹۲۴ م. کلکته .

- ۲۸ - سخنان مولانا جلال الدین رومی (The Table-Talk of Jalālu' ddīn Rūmī) ، شامل بحث کلی در کتاب *فیہ مافیہ مولانا* با ترجمه چند قطعه از آن کتاب ، هشت صفحه ، ضمیمه یکصدمین سالگرد مجله انجمن آسیائی هایونی بریتانیا (Centenary Supplement) ، اکتبر سال ۱۹۲۴ م.
- ۲۹ - « پیام مشرق » از محمد اقبال لاهوری (Iqbal's « Message of The East ») ، بحث در کتاب مذکور با آوردن نمونه‌هایی از آن کتاب بشعر انگلیسی ، دوازده و نیم صفحه ، مجله ایسلامیکا (Islamica) ، جلد اول ، سال ۱۹۲۴ ، ۲۵ م . لایپزیک .
- ۳۰ - یک نسخه کهن عربی در باب معراج از ابویزید بسطامی (An early Arabic Version of The Mi 'rāj of Abū Yazīd al-Bistāmī) ، شامل یک صفحه مقدمه ، شش صفحه متن عربی و شش صفحه ترجمه آن به انگلیسی ، سیزده صفحه ، مجله ایسلامیکا ، جلد دوم ، سال ۱۹۲۶ ، ۲۷ م . لایپزیک .
- ۳۱ - ابراهیم ادهم - ذیل Ibrāhīm b. Adham ، مقاله‌ای در سه ستون ، با همکاری وان آرنندونک (C. Van Arendonk) ، جلد دوم دائرة المعارف اسلام ، صفحه ۴۳۲ - ۴۳۴ ، چاپ اول ۱۹۲۷ م .
- ۳۲ - اتحاد - ذیل Ittihād ، مقاله‌ای در یک ستون ، جلد دوم دائرة المعارف اسلام ، صفحه ۵۶۵ ، چاپ اول ۱۹۲۷ م .
- ۳۳ - انسان کامل - ذیل Al-Insān Al-Kāmil ، مقاله‌ای در دو ستون ، جلد دوم دائرة المعارف اسلام ، صفحه ۵۱۰ - ۵۱۱ ، چاپ اول ۱۹۲۷ م .
- ۳۴ - سه قطعه ترجمه از مثنوی جلال الدین رومی (Three Translations from The Mathnawi of Jalālu' ddīn Rūmī) ، چهار صفحه ، مجله فرهنگ اسلامی (Islamic Culture) ، جلد اول ، سال ۱۹۲۷ م . حیدرآباد .
- ۳۵ - « در جستجوی خدا » (القصد إلى الله) ، یک رساله کهن اسلامی در عبادت صوفیانه (The quest for God) An Early Mohammadan Treatise of Mystical Devotion) ، سیزده صفحه ، شماره سوم ، جلد نوزدهم ، مجله کونیست ، آوریل ۱۹۲۸ م . لندن . همین مقاله در هشت صفحه ، در شماره دوم ، جلد هشتم ، مجله ویشوابهاراتی (visva-bharati) چاپ کلکته در ژوئیه ۱۹۲۸ م . نیز چاپ و منتشر گردید .

۳۶ - زندگانی و شعر فارسی در قرن سیزدهم میلادی (Persian Poetry and Life in The Thirteenth Century) ، دوازده صفحه ، مجله فرهنگ اسلامی ، جلد دوم ، سال ۱۹۲۸ م . حیدرآباد .

۳۷ - یادداشت‌هایی در فولکلور عربی و فارسی (Some notes on Arabic and Persian folklore. Read at Meeting, 20 May 1931 Folk Lore, Transactions of The Folk Lore Society) ، جلد چهل و یکم ، سال ۱۹۳۰ م . لندن .

۳۸ - مثنوی جلال‌الدین رومی : قرآن ایران و مؤلف آن (The Mathnawi of Jalālu'ddīn Rūmī : The Qur'ān of Persia and its author) ، شماره اول ، جلد اول ، سال ۱۹۳۱ م . لندن .

۳۹ - تصوف (Mysticism) ، بیست و هشت صفحه مقاله در کتاب « میراث اسلام » (The Legacy of Islam) . کتاب مذکور شامل سیزده مقاله به قلم سیزده تن از مستشرقین و استادان دانشگاه‌های انگلستان است که زیر نظر تامس آرنولد و آلفرد گیوم برای اولین بار در سال ۱۹۳۱ . در آکسفورد منتشر شد و سپس تا سال ۱۹۶۵ م . نه بار این اثر تجدید چاپ گردید . « میراث اسلام » را آقای مصطفی علم به فارسی ترجمه کرده‌اند و در سال ۱۳۲۵ هجری شمسی توسط کتابفروشی مهر در طهران انتشار یافته است . مترجم محترم با تمام کوشش ارزشمندی که در ترجمه این کتاب از خود نشان داده‌اند و همچنین از علاقه‌ای که در معرفی کردن این اثر بدیع به فارسی‌زبانان در ایشان هویدا است ، متأسفانه در مورد مقاله « تصوف » اندکی تعلل ورزیده و حق کلام نیکلسن را بطور کامل اداء نکرده‌اند ، و به هنگام ترجمه به سلیقه خود حذف‌های فراوانی به عمل آورده‌اند که به اصل موضوع و نظر نویسنده مقاله لطمه وارد شده است . اخیراً پس از هشت سال که از نوشتن سطور فوق می‌گذرد ، اطلاع یافتیم که مقالات انتقادی درباره « میراث اسلام » در مجله یادگار ، سال چهارم (۱۳۲۶ هـ . ش .) ، شماره اول + دوم و پنجم ؛ و مجله یغما ، سال اول (۱۳۲۷ هـ . ش .) ، شماره سوم ، منتشر شده است . خوانندگان ، در صورت احتیاج می‌توانند به آن مجلات مراجعه کنند .

۴۰ - اسناد جدیدی برای تاریخ تصوف ایران (New materials for a history of Persian mysticism) ، چهارده صفحه ، مجله سرچ ، شماره اول ، جلد دوم ، سال ۱۹۳۲ م . لندن .

- ۴۱ - سلوک - ذیل Sulūk ، مقاله ای در حدود يك ستون ، جلد چهارم دائرة المعارف اسلام ، صفحه ۵۴۹ - ۵۵۰ ، چاپ اول ۱۹۳۴ م .
- ۴۲ - شمس تبریزی - ذیل Tabrizī ، مقاله ای در حدود يك ستون ، جلد چهارم دائرة المعارف اسلام ، صفحه ۷۴۴ - ۷۴۵ ، چاپ اول ۱۹۳۴ م .
- ۴۳ - فردوسی : شاعر و اثر او (Firdausī : The Poet and His Work) ، سه صفحه ، ضمیمه مخصوص مجله خاور نزدیک و هند (The Near East and India, Illustrated Firdausī Supplement) ، چاپ ۱۸ اکتبر ۱۹۳۴ م . لندن . این ضمیمه با نشریه هفتگی مذکور در بیست و چهار صفحه قطع بزرگ به مناسبت هزاره حکیم فردوسی طوسی (۹۳۴ - ۱۹۳۴ م .) ، با چاپ عالی و نه مقاله در مورد ایران و فردوسی به قلم مستشرقین همراه با مقداری تصاویر مینیاتور از طرف بانک شاهنشاهی ایران منتشر شده است . همین مقاله نیکلسن در دو و نیم صفحه در مجله انجمن آسیائی همایونی بریتانیا ، سال ۱۹۳۵ م . نیز چاپ گردید .
- ۴۴ - مقاله ای در وفات گای لُسترنج ۱۸۵۴ - ۱۹۳۳ م . (Guy Le Strange) ، مستشرق و محقق در جغرافیای تاریخی ممالک اسلامی خاورمیانه ، در حدود دو صفحه و نیم ، مجله انجمن آسیائی همایونی بریتانیا ، سال ۱۹۳۴ م .
- ۴۵ - مقاله ای در وفات پروفیسور بیوان ۱۸۵۹ - ۱۹۳۳ م . (Anthony Ashley Bevan) از آجله مستشرقین بریتانیا ، دو صفحه ، مجله انجمن آسیائی همایونی بریتانیا ، سال ۱۹۳۴ م .
- ۴۶ - تصوف در شعر فارسی (Mysticism in Persian Poetry) ، ده صفحه ، در مجموعه « سخنرانی های انجمن ایران » (Proceedings of Iran Society) ، جلد اول ، قسمت ششم ، سال ۳۸ - ۱۹۳۶ م . لندن .
- ۴۷ - معروف کرخی - ذیل Ma'rūf al-Karkhī ، مقاله ای در حدود نیم ستون ، جلد سوم دائرة المعارف اسلام ، صفحه ۳۰۷ ، چاپ اول ۱۹۳۶ م .
- ۴۸ - مجذوب - ذیل Madjdhub ، مقاله ای در نیم ستون ، جلد سوم دائرة المعارف اسلام ، صفحه ۹۵ - ۹۶ ، چاپ اول ۱۹۳۶ م .
- ۴۹ - مجنون - ذیل Madjnūn ، مقاله ای در يك ستون ، جلد سوم دائرة المعارف اسلام ، صفحه ۹۶ ، چاپ اول ۱۹۳۶ م .

با توجه به فهرست‌های طولانی آثار خامه نیکلسن در صفحات پیشین که در واقع فرزندان جاودانی نیکلسن به شمار می‌روند، باین نتیجه می‌رسیم که «در همه این کتب و مقالات، احاطه علمی و تتبع فراوان و دقت بسیار او ظاهر و نمایان است. کار علمی نیکلسن، هم از حیث کمیت زیاد است و هم از حیث کیفیت کار، شایان تحسین است؛ باین معنی که وی اضافه بر آنکه یکی از پرکارترین و زحمت کش‌ترین علمای معاصر است، دارای ذوقی لطیف و قریحه و سلیقه پسندیده بوده است و از این طریق، دنیای علم و ادب را سپاسگزار همت بلند و دانائی وافر خویش ساخته است.»

«بپاس این خدمات و برای حقشناسی از این زحمات، فرهنگستان ایران در خرداد سال ۱۳۲۲ هجری شمسی، نیکلسن را در حالیکه هفتادوپنج سال از سن او می‌گذشت، به عضویت وابسته فرهنگستان انتخاب کرد. در جلسه مربوط باین موضوع، نایب رئیس فرهنگستان ضمن سخنرانی خود در مورد نیکلسن گفتند: ... شخصی است بلند قامت و با سیبای گشاده و مهربان، بسیار ساکت و بی‌حرف و در همان حال، فوق‌العاده پرکار و با همت. تمام اوقاتش صرف تحقیق و تتبع می‌شود و به هیچ کار دیگر توجه ندارد ... از لحاظ شناساندن فرهنگ ایران به دنیا و آشنا ساختن مردم مغرب زمین به یکی از گرانبهارترین ذخائر ادبی ایران یعنی مثنوی معنوی، نیکلسن بزرگترین خدمت را به کشور ما نموده، و از این حیث باید او را در ردیف دانشمندان نادر و با همتی مانند «ژول مهل» (Jules Mohl) فرانسوی قرار داد که عمری را به طبع و ترجمه شاهنامه صرف کرد؛ با این تفاوت که کار نیکلسن به مراتب دشوارتر و دامنه تحقیقاتش بالضروره وسیع‌تر از مترجم شاهنامه بوده است. اگر با نظری که مرحوم پروفیسور براون در ۱۹۱۸ م. در فرهنگستان بریتانیا اظهار کرد، موافق و همعقیده باشیم که: در قسمت ادبیات، خدمت مخصوص ایران به فرهنگ عالم، ایجاد اشعار آمیخته به تصوف است - بزرگترین و عالی‌ترین و مهم‌ترین مجموعه این اشعار را نیکلسن بشکل بسیار دلپسند تصحیح و با ترجمه و حواشی طبع کرده، در دسترس جهانیان گذاشته و فرهنگستان ایران با انتخاب او به عضویت خویش، خواسته است مراتب قدردانی و حقشناسی خود را نشان دهد و سپاسگزاری ملت ایران را بدینوسیله به آن استاد بزرگوار تقدیم دارد.»

پروفیسور نیکلسن در پاسخ این انتخاب نوشت: «از اینکه من به فرهنگستان ایران و دانشمندان بزرگ آن کشور وابستگی پیدا کرده‌ام، مشعوفم و بدان میباهات می‌کنم. بزرگترین افتخاری که ممکن بود نصیب من بشود، همین است که کارهای من در ادبیات و

فلسفه و مذهب ایران ، نزد فرهنگستان قبول واقع شده است »^۱ .
 در سال ۱۹۲۲ م . از طرف دولت رسماً از پروفیسور نیکلسن به ایران دعوت شد ، ولی با وجود میل فراوانی که بدیدن ایران داشت ، پاسخ داد : « تا تألیف سلسله کتاب هائی که راجع به مثنوی آغاز کرده ام به پایان نرسد ، از پشت این میز تحریر برخاستن نتوانم » .
 در مجلس یادبود مرحوم پروفیسور نیکلسن ، استاد لطفعلی صورتگر بحث مبسوط و جامعی در درجه توانائی و توفیق مترجم بزرگوار در ترجمه مثنوی مولانا و اشکالات فراوانی که در ترجمه اینگونه آثار وجود دارد ، به عمل آوردند و در پایان آن گفتند : « ... مرحوم پروفیسور نیکلسن همه شرایطی را که برای مترجم زبردست و دانشمند ضرور است ، در خویش جمع داشت چنانکه در این چند جلد (مقصود دوره کامل مثنوی ، ترجمه و تفسیر آنست) که هر یک شاهکار است و هر یک چندین صد برابر از رباعیات خیام که ادوارد فیتز جرالڈ ترجمه کرده بزرگتر است ، اثری از هنرغائی و فضیلت فروشی دیده نمی شود ، شاید درخشندگی و زیبایی این ترجمه به آن رباعیات که طبع وقاد فیتز جرالڈ از کار در آورده نرسد ؛ اما پروفیسور نیکلسن مانند طلاب دانشمند و از خود گذشته همه توجه خود را بدان مبذول کرده است که کلام مولانا جلال الدین را در زبان انگلیسی ادا کرده باشد و نه از ذوق تیز خویش بر آن بیفزاید و نه از سوء تعبیر یا عدم دقت در مفهوم عبارات ، معانی ابیات را دشوارتر کند و وسیله گمراهی طالبان کمال گردد . کار این مرد دانشمند در ترجمه این کتاب ، سرمشقی از جوانمردی و آراستگی علمی است که جز برای کسانی که در سرشان سودای دانش است و عاشق علم اند ، امکان پذیر نیست . در محامد این مرد بزرگ که اینک چشم خسته از مطالعه طولانی را بسته است و درجه علاقه وی به شاهکار مولانا جلال الدین ، جز همین بیت مولانا نتوان یافت که آنهمه در ترجمه آن زحمت بُرد :

گفت من در تو چنان فانی شدم که بُرم من از تو از سر تا قدم^۲

چاپ کتاب حاضر به شیوه ای است که تا بحال بجز در چند مورد استثنائی ، کتابی بدینگونه (بدو زبان) در ایران چاپ نشده ؛ بنابراین هم از این جهت و هم از حیث ارزش

۱ - نامه فرهنگستان ، شماره اول از دوره چهارم ، سال ۱۳۲۵ هـ . ش . ص ۱۸ .

۲ - نامه فرهنگستان ، همان مأخذ ، ص ۳۵ .

مطلب ، می تواند برای عموم دانشگاهیان و خانقاهیان ، و محققان و معتقدان مولانا مفید واقع شود . همچنین کسانی که فرصت کافی حتی برای مطالعه آثار برجسته ادبیات جهان را ندارند ، این مجموعه مرجع مناسبی است تا بدینوسیله امواجی چند از اقیانوس بیکران عرفان ایران را تماشاگر باشند ، هر چند به قول مولانا :

گر بریزی بحر را در کوزه ای چند گنجد؟ قسمت یک روزه ای

بدیهی است ترجمه و تألیف کتاب حاضر به تصدیق ناقدان سخن ، احتیاج بیشتری به علاقه و صرف وقت و شور و حال دارد . چه بسا کسانی که بر اثر فقدان ذوق و سلیقه ، و آماده نبودن برای وقف اوقات خود ، آثارشان خشک و ناقص به بازار می آید و شاید استقبال خوانندگان از این کتاب ها مدیون آوازه مقدمه نویسان و یا مؤلف کتاب باشد . ولی در مجموعه حاضر سعی شده حاصلی هر چند ناچیز ، از معلومات و تحقیقات و ذوق و سلیقه یکجا جمع گشته و در نهایت اخلاص و افتادگی به سخن شناسان و اهل کتاب عرضه شود .

با انتشار این کتاب ، یکی از مسلم ترین محققین پرکار و مستشرقین برجسته جهان که مدت بیست سال است یادی از وی نشده ، مجدداً معرفی می گردد تا از این راه بار دیگر به عظمت خدمات مرحوم پروفیسور نیکلسن در راه شناساندن ادبیات فارسی به ویژه تصوف و عرفان ایران به اروپائیان و سایر جهانیان ، پی برده شود . مجموعه حاضر را می توان نمونه بارزی از تفاهم و مراودت طولانی فرهنگی و معنوی ایران و بریتانیا دانست ؛ و این نکته حائز اهمیت است که ادبیات اصیل ایران باریشه کهن و دامنه وسیع خویش توانسته است در روح نژاد کهنسال انگلوساکسن رخنه کند و برای خود هواداران معتقد و دانشمندی به وجود آورد .

در پایان سخن ، بار دیگر وظیفه خود می دانم از راهبران گرامی چون آقای دکتر سید صادق گوهرین و آقای محمد مهدی ضرابی « قطب » که از ابتدای شروع به ترجمه و تألیف این کتاب ، چون معلمی راستین از هیچگونه راهنمایی و معاضدت معنوی دریغ نفرموده اند ، اظهار امتنان شود . و اکنون تمام آن گفتنی ها را که بیانش با هیچومنی نیست ، از زبانی دیگر خواهید شنید ، همانگونه که فرموده مولاست :

در بیان ناید، جمالِ حالِ او هر دو عالم چیست؟ عکسِ خالِ او
 چونک من از حالِ خوبش دم زدم نطق می خواهد که بشکافد تنم
 همچو موری، اندرین خرمن خوشم تا فزون از خویش، باری می کشم^۱
 باقی این گفته آید بی زبان در دل آن کس، که دارد نورِ جان^۲
 چیز دیگر مانند، اما گفتنش
 با توروح القدس گوید بی منش^۳

اوانس اوانسیان

فروردین ۱۳۴۲ هجری شمسی

طهران

۱ - مثنوی، دفتر ۱، ابیات ۱۹۱ - ۱۹۳ .

۲ - مثنوی طبع علاءالدوله، ص ۶۷۰ س ۱۶، منسوب به سلطان ولد .

۳ - مثنوی، دفتر ۳، بیت ۱۲۹۸ .

« ای مسیح خوش نفس ، چونی زرنج؟
 که نبود اندر جهان ، بی رنج ، گنج
 چونی ای عیسی ، ز دیدارِ یهود؟
 چونی ای یوسف ، ز اخوانِ حسود؟ »^۱

آری ، « مدتی این مثنوی ، تأخیر شد » . هشت سال پیش که مقدمه نویسی و تألیف کتاب حاضر را به پایان رساندم ، بر اثر توجه عده ای علاقه مند به اینگونه معارف انسانی و عنایت اولیای محترم دانشگاه طهران نسبت به این مجموعه ، قرار شد که صلاحیت چاپ و نشر این کتاب در سلسله انتشارات دانشگاه طهران ، موکول به اظهار نظر اساتید متخصص گردد . نتیجه چهار تن اساتید دانشمند دانشکده ادبیات جنابان دکتر محمد معین^۲ ، دکتر سید صادق گوهرین^۳ مرحوم سعیدنقیسی^۴ و مرحوم دکتر لطفعلی صورتگر^۵ ، پس از مطالعه این کتاب ، نظرات موافق خود را بطور کتبی به شورای دانشکده مذکور اعلام کردند . اما چاپ این اثر از طریق معهود به تعویق افتاد .

۱ - مثنوی مولوی ، طبع علاءالدوله ، ص ۱۴۵ ، س ۹ .

۲ - دکتر معین در ۱۸ آذر ۱۳۴۵ هجری شمسی در سن پنجاه و سه سالگی در حین کار در دانشکده ادبیات به خونریزی مغزی دچار شدند ، و از آن تاریخ تا کنون ، چندین بار تحت عمل جراحی قرار گرفته اند ، و هنوز هم در بستر بیماری هستند . شفای آن دانشمند را خواهانم .

۳ - دکتر گوهرین در پایان سال تحصیلی ۴۶ - ۱۳۴۵ در سن پنجاه و سه سالگی از دانشگاه طهران بازنشسته شدند .

۴ - استاد نقیسی در ۲۲ آبان ۱۳۴۵ هجری شمسی در سن هفتاد و چهار سالگی در طهران بدرود حیات گفت .

۵ - دکتر صورتگر در ۳ مهر ۱۳۴۸ هجری شمسی در سن شصت و نه سالگی در طهران بدرود حیات گفت .

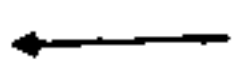
اتفاقات روزگار و عشق به مولانا و ارادت به نیکلسن ، باعث شد که بطور موقت از چاپ کتاب چشم پوشیده ، ترك یار و دیار کرده ، به یکی از زوایای این جهان پر آشوب کشانده شوم ؛ و در این مدت ، توانستم برای تحقیق بیشتر و تکمیل فهرست آثار پراکندهٔ پروفیسور نیکلسن از برکات و ملکات کتابخانهٔ پنج میلیون جلدی دارالفنون هشتصد سالهٔ کمبریج در انگلستان استفاده کنم ، و مدتها تحت راهنمایی مرحوم پروفیسور آربری^۱ به مرور مجدد و تصحیح این کتاب بپردازم . پس از سالها دوری از وطن ، به هنگام مراجعت ، به کعبهٔ العشاق قونیه شتافتم و به زیارت مزار معلای مولانا توفیق یافتم ، و چند شبانه روز در آن آتشگاه عشق گداختم و « جُفتِ بد حالان و خوشحالان شدم ».^۲ از این رهگذر ، فتوحی دست داد و پس از بازگشت به ایران ، و ارائهٔ مجدد این اثر به اولیای محترم حاضر دانشگاه طهران ، چاپ و انتشار آن مورد تصویب کامل قرار گرفت . و بدین ترتیب مجموعهٔ ذوقیات دوران جوانی نگارنده - که آخرین محصول و میراث گزیدهٔ دوران پیری پروفیسور نیکلسن است - به منصفهٔ ظهور رسید .

لازم به یادآوری این نکته است که چاپ کتاب حاضر به پایداری افرادی چون سرکار علییه خانم دکتر مهری آهی ، استاد دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی ؛ آقای دکتر حسین نصر ، معاون آموزشی دانشگاه طهران و استاد و رئیس دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی ؛ آقای ایرج افشار رئیس کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه طهران ؛ و بالاخره آقای ایرج علومی مدیرعامل سازمان انطباعات و انتشارات دانشگاه طهران که مخارج سنگین چاپ این کتاب را از طرف سازمان مربوط به حُسن قبول پذیرفتند - انجام یافته است . از صمیمیت و صفای ایشان سپاس ها دارم . و نیز بجاست که از حُسن ظنِّ آقایان دکتر معین^۳ و دکتر گوهرین اظهار امتنان

۱ - پروفیسور آربری در ۱۰ مهر ۱۳۴۸ هجری شمسی (۲ اکتبر ۱۹۶۹ م .) در سن سست و چهار سالگی در انگلستان بدرود حیات گفت .

۲ - از ۲۱ تا ۲۸ خرداد ۱۳۴۸ هجری شمسی (۱۱ - ۱۸ ژوئن ۱۹۶۹ م .) .

۳ - متأسفانه ضمن چاپ کتاب ، استاد مذکور در ۱۳ تیر ۱۳۵۰ هجری شمسی ، پس از چند سال بیهوشی ، در سن پنجاه و هفت سالگی جان به جان آفرین تسلیم کرد و به سایر استادانی که پیش از انتشار این اثر بدرود حیات گفتند ، پیوست .

کنم و برای دیگر استادانی که روی در نقاب خاک کشیده اند - من جمله بدیع الزمان فروزانفر^۱ که در نیم قرن اخیر ، به معرفی مولانا و بررسی آثار مولویه پرداخت - طلب مغفرت نمایم . در نظر بود که این اثر ، سه سال پیش که مصادف با یکصدمین سالگرد ولادت پروفیسور نیکلسن بود ، چاپ و منتشر شود ، لیکن میسر نگردید . اکنون با انتشار این اثر ، امید می رود که خدمت مختصر نگارنده که خاستگاهی جز عشق و سرسپردگی نداشته است و می تواند به منزله یادبودنامه نیکلسن تلقی شود - نمونه ای دیگر از قدردانی و تجلیل ایرانیان از آن مرد بزرگ باشد . شاید که یاد او در خاطره ها زنده تر گردد .

اوانس اوانسیان

طلبه سابق دارالفنون طهران و کمبریج

فروردین ۱۳۵۰ هجری شمسی

محرم الحرام ۱۳۹۱ هجری قمری

مارس ۱۹۷۱ میلادی

طهران

۴

→
۱ - استاد فروزانفر در ۱۶ اردیبهشت ۱۳۴۹ هجری شمسی در سن شصت و هشت سالگی در طهران بدرود حیات گفت .

مقدمهٔ رومی

(تحقیق در احوال و آثار مولانا جلال الدین محمد بلخی مشهور به مولوی رومی)

اثر

رنالد الن نیکلسن

ترجمه و حواشی اضافی

توسط

اوانس اوانسیان

جلال الدین رومی ، بزرگترین شاعر متصوف ایران ، در شهر بلخ از شهرهای ایالت خراسان ، در تاریخ ۱۲۰۷ میلادی متولد شده است^۱ . بلخ در آن زمان تحت حکومت سلطان محمد ، پادشاه بزرگ خوارزم ، ترقی شایانی کرده بود . بطوریکه ادوارد براون شرح داده است ، قلمرو او « از سلسله جبال اورال تا خلیج فارس ، و از رود سیند تا کرانه های فرات کنسیده می شد » . خانواده ای که شاعر ما بآن تعلق دارد ، نسل اندر نسل در بلخ اقامت داشتند و مورد احترام فراوان بودند ، و بنا بگفته تذکره نویسان ، چند تن از قضات و فقیهان شهر پشت در پشت از آن دودمان برخاسته بود . قدر مسلم آنست که تاریخ این خانواده از جد بزرگ مولانا که خود را از نسل عربی و از اخلاف ابوبکر اولین خلیفه اسلام می دانست ، آغاز می گردد .

هر چند آثاری که از تذکره نویسان شرقی در مورد رومی وجود دارد ، مانند سرگذشت سایر اولیای ایرانی تا حدود زیادی با افسانه آمیخته شده است ، و آثار او نیز طوری است که تقریباً به هیچوجه نمی توان از آنها پی به حقایق تاریخی زندگانی او برد ، اما خوشبختانه منابع قدیمی موثقی در این مورد در دست است که تا حدودی کیفیت زندگی او را روشن می سازد^۲ .

۱ - ولادت مولانا در ششم ربیع الاول سال ۶۰۴ هجری قمری در شهر بلخ اتفاق افتاد .

(مقدمه ولدنامه ، ص ۴۸)

۲ - ضمیمه متن انگلیسی :

از اسناد جالب توجه در شرح زندگی رومی ، داستان مطول منظوم است بنام ابتدنامه که توسط سلطان ولد پسر او سروده شده است ؛ و نیز اطلاعات ذیقیمتی در مناقب العارفین اثر افلاکی که از مریدان عارف چلبی پسر سلطان ولد است بدست آمده و کلمان هوآر (C. Huart) آنرا تحت عنوان قدیسین دراوینس سٹار (Les Saints des Dervishes Tourneurs) پاریس بسال ۱۹۱۸ - ۱۹۲۲ م . (در دو جلد و طبع نموده است . بهلاوه کتب دیگری مانند فیه ما فیه (چاپ طهران و اعظم گره بسال ۱۹۲۸ م .) و مقالات نمس تبریز

طرح ذیل که مبتنی بر مهمترین اسناد موجود می باشد ، مقتضیات اصلی زندگانی رومی را بطور خلاصه بیان داشته ، بعضی حوادث را که موجب کشش او به تصوّف و باعث الهام شاعرانه وی گشته است تشریح می نماید :

در سنه ۱۲۱۹ میلادی که جلال الدّین دوازده ساله بود ، پدرش بهاء الدّین ولد ناگهان بلخ را ترك کرد و با خانواده خود به سوی غرب عزیمت نمود . آن علی که جهت مهاجرت وی دانسته اند ، مبنی بر اینکه در نتیجه وحی آسمانی یا دسائس انسانی بوده ، بدون تردید موهوم است . می توان گفت که بدون شك بهاء الدّین نیز مانند هزاران فرد دیگر از مقابل سیل لشکریان مخوف مغول که از نواحی دوردست به خراسان هجوم آورده و در همان ایام به نزدیکی زادگاه او می رسیدند می گریخت^۱ . افراد این خانواده متواری ، هنگامی که روی به جانب بغداد داشتند و یا از بغداد ، در آن سفر طولانی ، بجانب مکه رهسپار بودند و زمانی که به دمشق رفته و بالمآل در روم (ترکیه) رحل اقامت افکندند ، خبر انهدام مسقط الرّأسشان را شنیدند^۲ .

(که هنوز چاپ و نشر نگردیده) در دست است که هر چند پرتوی مختصر بر شرح احوال و زندگی مولانا می افکند ، ولی هدف آنها بیشتر متوجه توضیح و تفسیر عقاید و تعلیمات شاعر است . بدیع الزّمان فروزانفر ، ادیب و محقق ایرانی در عصر حاضر ، يك تحقیق ارزشمند انتقادی در احوال زندگی رومی نموده که بنام شرح حال مولانا (طهران ۱۹۳۲ م.) انتشار یافته است ؛ و دکتر ریتر (Dr. H. Ritter) دانشمند معروف نیز مقالاتی در بررسی و شرح کامل تمامی موضوع مورد نظر (در مجله آلمانی 1942 و 1940 *Der Islam*) نگاشته است که در نهایت مهارت و استادی است و برای کسانی که درین زمینه تحقیق می کنند ، مطالعه آن واجب و ضروری می باشد .

۱ - بود در رفتن و رسید خبر	که از آن راز شد پدید اثر
کرد تاتار قصد آن اقوام	منهزم گشت لشکر اسلام
آمد از کعبه ، در ولایت روم	تا شوند اهل روم ، ازو مرحوم
از همه ملک روم ، قونیه را	برگزید و مقیم شد آنجا

(ولدنامه ، ص ۱۹۱)

۲ - مهاجرت بهاء الدّین ولد از بلخ در گیراگیر هجوم مغول به مملکت خوارزمشاه ، یعنی حدود سال ۶۱۶ هجری قمری بوده است . در سال بعد ، بلخ بدست مغولان افتاد . و ورود بهاء الدّین را به قونیه هم در این سال یعنی ۶۱۷ هجری قمری نوشته اند . (مقدمه ولدنامه ، ص ۴۱)

نخستین اقامتگاه آنان در لارنده ، تقریباً در چهل میلی جنوب شرقی قونیه قرار داشت ، که جلال الدین در آنجا ازدواج کرد^۱ . در ۱۲۲۶ میلادی فرزند اولش سلطان ولد به دنیا آمد^۲ . در چنین ایامی بهاء الدین همراه خانواده اش به قونیه ، که در آنزمان پایتخت امپراطوری سلاجقه آسیای صغیر بود ، نقل مکان کرد^۳ ، و در همان جا به سال ۱۲۳۰ میلادی وفات یافت^۴ . از قرار معلوم این شخص در الهیات ، حکیمی عظیم الشان و مدرس و مبلغی سترگ ، و مورد حرمت شاگردان خود بود و در حضرت سلطان وقت ، قدرت و منزلت به سزائی داشت و هادی روحانی او محسوب می گردید . در همین مواقع برهان الدین محقق ترمذی که یکی از شاگردان پیشین بهاء الدین در بلخ بود به قونیه آمد ، و جلال الدین که در آنزمان بیست و پنجساله بود ، دست ارادت باو داد و تحت سرپرستی و ارشاد وی قرار گرفت ، و با اصول تعالیم صوفیان - مردان و زنانی که در پی اتحاد خود با خدا بودند - آشنا گردید . از آن زمان به مدت ده سال تمام رومی با ارشاد و راهنمایی پیر خود برهان الدین ، تمام مراحل زندگانی صوفیان را طی کرد ، و در زمان مرگ وی که در ۱۲۴۰ میلادی اتفاق افتاد^۵ ، به مقام شیخی رسید و بدین طریق - شاید بدون اینکه خود قبلاً نقشه ای درین مورد داشته باشد - اولین قدم را

- ۱ - مولوی در این موقع که مطابق سال ۶۲۲ هجری قمریست ، ۱۸ سال داشت و با دختر خواجه لالای سمرقندی که گوهر خاتون نام داشت ، وصلت نمود . (مقدمه ولدنامه ، ص ۴۳)
- ۲ - ولادت سلطان ولد همانجا در سال ۶۲۳ هجری قمری اتفاق افتاد ، و بعدی شبیه پدر بود که در هر مجلس آنها را برادر می پنداشتند . (مقدمه ولدنامه ، ص ۴۳)
- ۳ - میان مهاجرت از بلخ تا آمدن به قونیه ۱۰ سال طول کشید تا در ۶۲۶ هجری قمری به قونیه آمد ...
- ۴ - و پس از دو سال در ۶۲۸ هجری قمری فوت شد . (مقدمه ولدنامه ، ص ۴۲) .
- ۵ - مدت نه سال مولوی با سید برهان الدین محقق ترمذی مصاحب بود ، و از آن پس برهان الدین ازین جهان رحلت کرد (۶۳۸ هجری قمری) .

بود در خدمتش بهم نه سال
همسر و سر شدند در معنی
ناگهان سید از جهان فنا
ماند بی او ، جلال دین تنها
پنج سال اینچنین ریاضت کرد
تا که شد مثل او بقال و بحال
زانکه یکدل بُدند در معنی
کرد رحلت سوی سرای بقا
روز و شب کرد رو بسوی خدا
از سر صدق و سوز و ناله و درد

(مقدمه ولدنامه ، ص ۴۵)

در وجودم
همچو بس

بر من از هستی من ، جز نام نیست
ز آن سبب فانی شدم من این چنین

جمله معش

دلبران را دل اسیر بی دلان

کو بنسبت

هرک عاشق دیدیش معشوق دان

آب جوید

تشنگان گر آب جویند از جهان

او چو گوشه

چونک عاشق اوست ، تو خاموش باش

۳- مولانا جلال الدین محمد بن بهاء الدین ولد مشهور به مولوی (

دختر داشت . پسر بزرگش بهاء الدین ولد معروف به سلطان ولد (۳۲)
اطلاع بیشتر از احوال زندگی سلطان ولد ، به مقدمه فاضلانہ استاد
چاپ ۱۳۱۵ شمسی هجری ، کتابخانہ اقبال تهران ، مراجعه کنید .

در ۱۲۴۴ میلادی درویشی سرگردان که بنزد ابناء آن زمان بنام شمس الدین تبریزی معروف بود، وارد قونیه شد^۱. جلال الدین آن تصویر کامل معشوق ربّانی را که مدتها در جستجویش بود، در وجود این ناشناس یافت^۲. وی را به خانه خود بُرد، و مدّت يك یا دو سال باهم بودند^۳. سلطان ولد آمیزش پدرش را با این «ولی غایب»، به سفر مشهور موسی

۱ - حضرت شمس الدین در اثناء مسافرت، به قونیه رسید روز شنبه ۲۶ جمادی الاخره سنه ۶۴۲ و در خان شکرریزان فرود آمد، و مولانا او را دیدار کرد، و یکجا شیفته وی گردید و بدو پیوست. جامی هم ورود شمس را به قونیه ۶۴۲ نوشته است. در آن وقت مولوی بحدّ سی و نه سالگی شده بود. (مقدمه ولدنامه، ص ۴۸)

گفت اینی ز تابِ نورش فی
برسائید، بی دف و بی ساز
تا که سرش گذشت از عیوق
باطنِ باطنم من، این بشنو
نرسند اولیا به اسرارم
عشقِ زنده است، پیش من مرده
برتر از مرتضی و فاروق اند
مُلکِ معشوق هست از آن اعلی
علم نو بود، کو بوی بنمود
باشد از مردمان نهان، چون سر
کم کسی یافت زو نشان و خبر
چشمِ جان را گشا و نیک بین
آن ز شرح و بیان برون باشد

(ولدنامه، ص ۸ - ۱۹۷)

گشت سرها، بر او چو روز بدید
هم شنید آنچه کس ز کس نشنید
بی حجابی بدید، رویِ ورا
گفت پیشش یکی بلندی و پست
گفت بشنو شها ازین درویش

۲ - ناگهان شمس دین رسید بوی
از ورای جهانِ عشق، آواز
شرح کردش ز حالتِ معشوق
گفت اگر چه بیاطنی تو گرو
سرُ اسرار و نورِ انوارم
عشق در راه من بُود پرده
اولیائی که صرفِ معشوق اند
گرچه عشاقِ راست مُلکِ بقا
گرچه در علمِ فقر، کامل بود
عاشقِ راستین، بُود نادر
سخت نایاب در جهان چو گهر
حالِ عاشق چو باشد ای پسر این
حالِ معشوق را، که چون باشد

۳ - بعد بس انتظار، رویش دید
دید آنرا که هیچ نتوان دید
چون کشید از نیاز، بویِ ورا
شد بر او عاشق و، برفت از دست
دعوتش کرد سویِ خانه خویش

گریخت^۱. جلال الدین به علت فراق دوست یکدل خود بی نهایت مضطرب شد و سلطان ولد را به جستجوی او فرستاد^۲ و شمس الدین به همراهی وی با کمال احترام بازگشت^۳؛ مریدان نیز «توبه

در سرش اینکه نیست مهتر از او
می ندانیم هم که او ز کجاست
ساخته بهر گشتنش دشنه
تیغ بر روی او کشیدندی
همه شب از غمش نخفتندی
رود او یا فنا شود از قهر

(ولدنامه ، ص ۴۲)

کمترینی زماست بهتر از او
نی ورا اصل و نی نسب پیداست
جمله گشتند بخون او تشنه
گاه گاهیش چون بدیدندی
فحش‌ها پیش و پس بگفتندی
همه در فکر این که کی از شهر

۱ - سفر اول شمس از قونیه به دمشق ، روز پنجشنبه ۲۱ شوال ۶۴۳ بوده است.

(حاشیه مقدمه ولدنامه ، ص ۵۲)

دشمنیشان ز حد و عد بگذشت
تا شود پُر ، دمشق و شام ز عشق
جان خود را ز مکرشان بخرید
گشت معرض ز جمله آن دانا
مرغ مهرش ز لانه‌شان بپريد

(ولدنامه ، ص ۴۵ - ۴۶)

چون غلوشان بر او ز حد بگذشت
شمس تبریز ، رفت سوی دمشق
وارهید از چنین خسان مرید
چون خزین شد ز هجر مولانا
دوستی را از آن نفر بپريد

۲ - پس ولد سر نهاد والد را
گشت از جان ، روان بسوی دمشق
رنج در راه عشق ، گنج بود
عاشقان زخم را به جان جویند
از سر و سروری چو بپزارند
چون شنید از ولد رسالت را

(ولدنامه ، ص ۴۷ - ۴۸)

نوش شد جمله نیش مولانا
چون شود تن ، بگو ز دیدن جان؟
يك بود چون بسر آن نگرند

۳ - چون رسیدند پیش مولانا
در سجود آمدند ، هر دو شهان
آن دوی که کمال یکدگرند

کرده «مورد عفو و بخشش قرار گرفتند . ولی «بازگستاخان ادب بگذاشتند» و مجدداً به میرا و حسادت پرداختند^۲، تا آنجا که شمس الدین باردیگر به دمشق پناهنده شد^۳ و دوباره سلطان ولد مأمور به ترمیم اوضاع شد . عاقبت الامر ، شاید در سال ۱۲۴۷ میلادی ، این شخص مرموز بدون اینکه

دوستی ، خود دلیل جنس کند
بر فلک هر مَلَك ، مَلَك جوید
گرچه مردانِ عشق ، افواج اند
چون بصورت رَوی ، عدد باشند
بس بجان کُن نظر ، مکن برتن
همه يك ذات و يك صفت گهرند
خلقِ عالم ، به اولیا نرسند
راه ایشان ، ورای جان و تن است
یکدگر را گرفته خوش بکنار

۱- وان جماعت که منکران بودند
جمله شان جانفشان به استغفار
توبه کاریم از آنچه ما کردیم

۲- باز شیطان بصورتی دیگر
بازگشتند همچو اول بار
روشنی ، شد بدل به تاریکی

۳- باز چون شمس دین بدانست این
آن مَحَبَّت برفت از دلشان
عقلشان شد اسیرِ نفس و هوی
نَفْسهای خبیث جوشیدند
گفت شه با ولد که دیدی باز
که مرا از حضور مولانا

جنتی میل ، کی به انس کند؟
در پی حور ، دیو ، کی پوید؟
از یکی بحر ، همچو امواج اند
چون به معنی رسی ، احد باشند
خیمه اندر جهانِ وحدت زن
همه از تابِ نورِ يك قمرند
از زمین اند ، بر سما نرسند
در یمِ عشقشان ، نه ما نه من است
بوسه ها را نبوده هیچ کنار

(ولدنامه ، ص ۴۹ - ۵۰)

منکرِ قطبِ آسمان بودند
سر نهادند ، کای خدیو کبار
از سرِ صدق ، روی آوردیم

(ولدنامه ، ص ۵۰)

زد در ایشان کدورتی دیگر
می و مستی گذشت و ماند خمار
صَحَّتِ تن ، به رنجِ باریکی

(ولدنامه ، ص ۵۰)

که شدند آن گروه ، پُر از کین
باز ، شد دل زبونِ آن گلشان
مؤمنان گشته از هوا ترسا
باز در قلعِ شاه کوشیدند
چون شدند از شقا همه دمساز
که چو او نیست هادی و دانا

اثری از خود بجا گذارد ناپدید شد.^۱
 سلطان ولد عواطف و احساسات پرشور و بی اختیار پدرش را در این زمان به وجهی بسیار گرا و
 مؤثر تشریح کرده است.^۲

بَعْدِ مَنْ ، جَمَلِگانِ سَرورِ کَند
 کَهِ نَدانَد کَسی کَجایِمِ مَن
 نَدهد کَس نِشانِ زَمَنِ هَرگَز
 کَس نِیابَد زِ گَرِدِ مَن اَثارِ
 کَهِ وِرا دِشمنی بَگُشتِ یَقینِ
 (ولدنامه ، ص ۵۲)

فکنندم جدا و دور کنند
 خواهم این بار آنچنان رفتن
 همه گردند در طلب عاجز
 سالها بگذرد چنین بسیار
 چون کشانم (بمانم) دراز گویند این

۱ - ناپدید شدن شمس بنوخته مقدمه مثنوی و نوحات الانس در سال ۶۴۵ هجری قمری واقع شد .
 (مقدمه ولدنامه ، ص ۵۴)

تا رَهَد از دَل ، اَندُهانِ هَمه
 کَرَد افغانِ زِ دَرَد ، مَولانا
 سَوی هَر کَوی و هَر سَرا جُستند
 نِی بَکس بَو رَسید از او نَه اثرِ
 (ولدنامه ، ص ۵۲)

ناگهان گم شد از میان همه
 يك دو روز، او چو گشت ناپیدا
 بعد از آن چون ورا بجد جستند
 هیچ از وی کسی نداد خبر

بَرزَمینِ هَمچو چَرخِ گَردانِ شَد
 نالِهاش را بزرگ و خُرد شنید
 روز و شب لحظه‌ای نمی آسود
 شهرچه ، بلکه در زمانه و دهر
 کاوست اندر دو کون ، شیخ و امام
 گاه پنهان و ، گاه هویدا او
 همگان عشق را رهین گشتند
 بسوی مطربان دوان شده‌اند
 غیر عشق است پیششان هذیان
 شمس تبریز شد شهنشهان
 مَلتِ عشق هست بی کیشی
 عقلِ کَل را ، نهاده نامِ جنون
 (ولدنامه ، ص ۵۶ - ۵۷)

۲ - روز و شب در سماع رقصان شد
 بانگ و افغان او به عرش رسید
 يك نفس بی سماع و رقص نبود
 غلغله اوفتاده اندر شهر
 کاین چنین قطب و مفتی اسلام
 شورها می کند، چو شیدا او
 خلق از وی ، ز شرع و دین گشتند
 حافظان جمله شعر خوان شده‌اند
 عاشقی شد طریق و مذهبشان
 کفر و اسلام نیست در رهشان
 کارشان مستی است و بیخوشی
 جان دین را شمرده کفر ، آن دون

« يك نَفَسِ بِي سَمَاعِ وَ رَقْصِ نَبُودِ
 شَيْخِ مَفْتِي، زِ عَشْقِ شَاعِرِ شُدِ
 نِي زِ خَمْرِي كِه او بُوْدِ زَانْگُورِ
 روز و شب، لحظه‌ای نمی‌آسود
 گشت خَمَار، اگر چه زاهد بُدِ
 جانِ نوری نخورد، جز می نور»

در اینجا سلطان ولد به دیوان شمس تبریز (غزلیات شمس تبریز) - مجموعه بزرگی از غزلیات صوفیانه که به وسیله جلال الدین بنام شمس الدین ساخته شده بود و به یادبود، به بدل خود (alter ego) تقدیم گردیده است - اشاره می کند . عده ای تصور کرده اند که فراق شمس تبریز باعث شد که جلال الدین مجالس سماع و رقص مذهبی فرقه مولویه را که آهنگ محزون فی اش همراهی می کند، دایر سازد و ابیات فوق را حاکی از این امر می دانند، ولی باید گفت که در این اشعار، دلیل قاطعی در تأیید نظر آنان نمی توان بدست آورد .

واقعه دیگری (در حدود ۱۲۵۲-۱۲۶۱ میلادی) که در حیات روحانی جلال الدین وجود دارد، نظیر همان مرحله قبلی است که به نحو ضعیف تری تکرار می شود . جلال الدین پس از ناپدید شدن شمس الدین، چند سال به صلاح الدین فریدون زرکوب که به عنوان جانشین (خلیفه) او عهده دار ارشاد پیروان مولوی شد، سرسپرد^۱ . مریدان خشم ورنجش خود را علناً نشان دادند، و سردسته های

۱ - مدت هفت سال میان ناپدید شدن شمس الدین از ۶۴۵ تا آغاز مصاحبت مولوی با صلاح الدین بسال ۶۵۲ طول کشیده است .

(مقدمه ولدنامه ، ص ۵۸)

یافت قربت، سوار گشت بکو
 نظرش کرده سنگ را قابل
 لقبش بود، شه صلاح الدین
 هر که دیدیش، ز اهل دل گشتی
 شرح کن تا چه گفت مولانا
 نیست پروای کس مرا به جهان
 از بزم، با صلاح دین گروید
 همه از جان، وصال او جوئید
 وانکه محروم ماند، کور و دنیست
 لیک حرص و هوی است غالبان
 ترک حرص و هوی کنید چوما

در چنین جوش، یک مرید از او
 در وصال خدا، قوی کامل
 قطب هفت آسمان و هفت زمین
 نور خور، از رُخش خجل گشتی
 نیست این را کرانه، ای دانا
 گفت از روی مهر با یاران
 من ندارم سر شما، بروید
 بعد از این، جمله سوی او بوئید
 اینچنین گنج هر که یافت، غنیست
 این چنین شه شده است طالبان
 هست حرص و هوی، حجاب خدا

مخالفین فقط در موقعی که مورد تکفیر قرار گرفتند، تسلیم نظر مولانا شدند^۱. با مرگ صلاح الدین (که در حدود ۱۲۶۱ میلادی اتفاق افتاد)^۲، روح پرشور شاعر در وجود یکی از مریدانش به نام

پیش او سر نهید، اگر ملکید
همچو خورشید، نور او پیداست

ورنه دیوید، اگر در او بشکاید
هر که دارد دلی، بر او شیدا است
(ولدنامه، ص ۶۲-۶۵)

۱ - گفته از صدق، ما غلامانیم
لابه‌ها کرده زین نسق شب و روز
گریه زارشان، چو رفت از حد
توبه‌هاشان، قبول شد آن دم
باز از نو، جهان جان دیدند
حکمت از سینه‌شان بجوش آمد
همه ظلمت بُدند، نور شدند
باز مقبول آن دو شاه شدند

شاه خود را، به عشق جویانیم
با دو چشم پر آب، از سر سوز
بانگ و افغانشان گذشت از حد
شاد گشتند و، رفت از ایشان غم
خویش را بی‌جسد، روان دیدند
عوض جهل، عقل و هوش آمد
همه ماتم بُدند، سور شدند
باز ایمن در آن پناه شدند

(ولدنامه، ص ۸۶)

۲ - شیخ صلاح الدین مدت ده سال (۶۶۲ - ۶۵۲) مصاحب و نایب و خلیفه مولانا بود. سپس رنجور و بیمار گشت و درگذشت. پس، وفات صلاح الدین یقین در حدود سال ۶۶۲ هجری قمری اتفاق افتاد.

(مقدمه ولدنامه، ص ۶۱ - ۶۰)

شیخ با او چو در دوتن يك جان
مست از همدگر شده ده سال
همه ز اکیرشان شدند چو زر
بر فلک چون ملک به‌ریدند
در چنین عیش و دولت و نزهت
ناگهان شد صلاح دین رنجور
رنج جسمش کشید سخت دراز
گشت بر شه، صلاح دین روشن
شد یقین رفتنم، ز دار فنا

بوده آسوده و خوش و شادان
داشته بی خمار هجر، وصال
یافت هر يك بجای پای، دو پر
همه آن ماه را عیان دیدند
در چنین جاه و ملکت و زینت
گشت از صحبت بدن مهجور
دمبدم نیست میشد او ز گداز
گفت جان می‌شود جدا از تن
سوی بی سوی، در جهان بقا

حُسام الدین حسن بن محمد بن حسن بن اُخی تُرک، سرچشمه الهام جدیدی یافت^۱، و جلال الدین نام او را بطور استعاری و پوشیده در بزرگترین اثر خود، مثنوی مشهور (که در بحر مثنوی عروضی تنظیم شده) آورده است. او مثنوی را «حسامی نامه» می خواند^۲ و خود را به نی که بر لبان

گو که چون رفت شد صلاح الدین
تا شود باغ جان، پُر از بر و برگ
دُهل آرید و کوس با دَف زن
خوش و شادان و مست و دست افشان
شاد و خندان رَوَند، سوی لقا
جایشان خُلدِ عَنینِ پُر حور است
چون رفیقش نگارِ خوب گش است
بجنازه اش، به صد هزار افغان
همه حیران و مست، از حسرت
چون بود گل چو رفت از وی دل
کهرده در هجرت دل افروزش
بنهادند، رفت پاک به پاک

(ولدنامه، ص ۱۰۹ - ۱۱۲)

شیخ گفت، ای حُسامِ حق آئین
زانکه اندر میانه نیست دونی
دار ما را، ز سَلکِ درویشان
در سرایِ جلالِ وصل، مقیم
که نمودی، به اهلِ عشق و صفا
بی سهر و زمین، دوان گردیم
به گدا، گنجِ شایگان بخشیم
همه هستند، همچو گنجِ دفین
پیش او، ذِکرشان بُود ز جنون

(ولدنامه، ص ۱۱۵ و ۱۱۳)

در جهان گردان، حُسامی نامه ای

(مثنوی، دفتر ۶ نی، بیت ۲)

فهم ها تیز نیست، بگذر از این
کرد از جان، جهانِ تن را ترک
شیخ فرمود، در جنازه من
سوی گورم برید رقص کنان
تا بدانند، کاولیایِ خدا
مرگشان عیش و عشرت و سور است
اینچنین مرگِ با سماع خوش است
همه شهر آمدند، جامه دران
همه خیابان دو دست، از حسرت
همه گویان بُدیم از او غافل
هر کسی نوحه لایق سوزش
جسم پاکِ ورا، چو اندر خاک

۱- چونکه رفت از جهان، صلاح الدین
بعد از این نایب و خلیفه توتی
باش با ما، چنانکه با ایشان
تا چو ایشان شویم، خاص و ندیم
خویشتن را، بما چنان بنما
در جهانِ یقین، روان گردیم
همه گردیم جان و، جان بخشیم
بس یقین دان، که در حُسام الدین
نیستند اولیا، از او بیرون

۲- گشت از جذبِ چو تو علامه ای

حُسام الدین « نوای محزونی » سر می دهد ، تشبیه می کند . در ده سال پایان زندگی شاعر ، این آخرین مرید محبوب ، سَمَتِ خلافت او را داشت^۱ و بعد از مرگ رومی که در سال ۱۲۷۳ میلادی اتفاق افتاد^۲، جانشین او شد و به ریاست فرقه مولویه انتخاب گردید^۳ و این مقام را تا سال ۱۲۸۴

همچنان مقصود من زین مثنوی
مثنوی ، اندر فروع و در اصول
قصدم از الفاظ او ، راز تو است
پیش من آوازت ، آواز خداست

ای ضیاء الحق حُسام الدین توی
جمله آن تست ، کردستی قبول
قصدم از انشایش ، آواز تو است
عاشق از معشوق حاشا کی جداست؟

(مثنوی ، دفتر ۴ نی ، بیت ۷۵۴)

۱ - چلبی حُسام الدین مدت ده سال تنگاتنگ با مولانا مصاحب بود :
خوش بهم بوده ، مدت ده سال
بعد از آن ، نقل کرد مولانا
از اینجا معلوم می شود که مدت مصاحبت مولوی با حُسام الدین ، ده سال (۶۷۲-۶۶۲ هـ.ق.) بوده است و
آغاز مصاحبتشان مطلع تاریخ سودا و سود مثنویست که خود فرمود :

مثنوی که صیقل ارواح بود
مطلع تاریخ این سودا و سود

بازگشتش روز استفتاح بود
بعد هجرت ، ششصد و شصت و دو بود

(مقدمه ولدنامه ، ص ۶۲ - ۶۱)

۲ - وفات مولوی در قونیه روز یکشنبه پنجم ماه جمادی الاخره سنه ۶۷۲ هجری قمری واقع شد .
مدت زندگانش ۶۸ سال و ۳ ماه بود :

پنجم ماه ، در جمادِ آخر
سال هفتاد و دو ، به ده بعدد
چشم زخمی چنین رسید بخلق
لرزه افتاد ، در زمین آن دم
بجنازه شده ، همه حاضر
اهل هر مذهبی ، بر او صادق
همه کرده ز غم ، گریبان چاک
آن فغان و خروش ، کانجا بود

بود نکلان ، آن شه فاخر
ششصد از عهد هجرت احمد
سوخت جانها ز صدمت آن برق
گشت نالان فلک ، در آن ماتم
از سر مهر و عشق ، نزهی بر
قوم هر ملتی ، بر او عاشق
همه از سوز کرده ، بر سر خاک
کس ندیده است ، زیر چرخ کبود

(ولدنامه ، ص ۱۲۱)

۳ - گفت از آن پس ، حُسام دین به ولد
بعد والد ، تونی امام و سند

میلادی حفظ کرد، و از آن بپس سلطانی ولد جانشین او شد.

که چو تو نیست عارف و ره بین
مردم جسمش بود که چون زنده است
از می وصل خود حَقش ساقی است
هیچ تغییر نیست، بیش ورا
از شه این کرده ایم ما معلوم
پیشوائی و شیخ، در دو سرا
گشت رنجور و شد بحضرت هو

(ولدنامه، ص ۱۲۳)

جَلَبی حُسام الدین از علماء و بزرگان و مشایخ قونیه، و پدرش از آخی‌ها یعنی ارباب فتوت و جوانمردان بود. مثنوی که روشن‌ترین و برجسته‌ترین آثار فکر بشر است، یادگار عهد صحبت مولانا با همین حُسام الدین است.

مولوی از پرتو شمس، ساکنان این ظلمتکده را روشن ساخت و بیادگار حُسام الدین، « حُسامی نامه » را پرداخت و از تیغ خورشید او، عالمی را که از تلُّ برف کفن پوشیده بود، گرم نمود و فرمود:

(مقدمه ولدنامه، ص ۶۳)

می‌جهد انفاسشان از تلُّ برف
تیغ خورشید حُسام الدین بزن
گرم کن ز آن شرق، این درگاه را
(مثنوی، دفتر ۶، بیت ۸۹)

در جهانی که نیستش جانی
بی وجود بشر، به شهر عدم
بر سر تربت پدر بسیار
از سر خشم و کینه بگذشتند
در دل جمله کاشت صدق و نیاز
عَلَم عشق، بر هوا افراشت
کاین چه مستیست وین چه علم و بیان
صورتش بهتر از هزاران جان

جای او با تو می‌رسد، بنشین
گفت نی، والده یقین زنده است
روح او در جوارِ حق، باقی است
در زمانش بُدی، خلیفه ما
تو بُدی چون امام و ما مأموم
اول و آخری، خلیفه ما
بعد ده سال و دو، ز ناگاه او

چون جمادند و فسرده و تن شگرف
چون زمین زین برف در پوشد کفن
هین بر آرز از شرق، سیف‌الله را

۱ - بر سر تخت رفت بی پائی
بی قدم رفت جان، بسوی قدم
مدتِ هفت سال، گفت اسرار
دشمنان، جمله دوستان گشتند
خلق را زنده کرد، از نو باز
برده از پیش سرها برداشت
فجفج افتاد، در همه شیخان
کفر او، برفزود بر ایمان

بر این مدرک اصلی که بصورت نظم دربارهٔ حیات رومی به وسیلهٔ پسرش بجا مانده، هیچیک از تذکره نویسان بعدی مطلب قابل ملاحظه و یا موثقی نیفزوده اند. بطوری که از آثار افلاکی و سایر نویسندگان بر می آید، رومی نه تنها پیشوا و راهنما و مرشد و دوست معین الدین پروانه وزیر سلجوقیان و حاکم روم بود - بلکه در نظر شخص سلطان علاء الدین نیز همین مقام را داشت. در هر حال بنظر می رسد که رومی و اطرافیان صوفی او از حمایت متنفذین برخوردار بودند، و می توانستند به کسانی که عقاید آنها را مورد حمله قرار می دادند جواب گویند، و نسبت به آنان بی اعتنا باشند. شاعر خود را در مقابل انتقادات اصولی بالا می گیرد و مخالفین خود را « اشخاص ساده لوح و سگهائی که در شب مهتاب بجانب ماه عوعو می کنند »، خطاب می کند^۱.

مدتها پیش از اینکه رومی به این نکته اشاره نماید که وی و شمس تبریزی « يك روح در دوبدن » می باشند، يك نوع عشق عارفانهٔ افلاطونی مورد قبول صوفیان بود. تمام اختلافات ظاهری در این اتحاد عاشق و معشوق ناپدید می گردد و هیچ چیز بجایمانی ماند مگر وحدت اصلی

بی نشان می رود، ز راه درون
اوست شمشاع نور آن خورشید
آنک ازین نور عشق، بیخبر است
نیست آنجا خود اندرون و برون
که شد از نور او، روان خورشید
مشمّر از بشر ورا، که خراست
(ولدنامه، ۱۲۹ - ۱۳۱)

دربارهٔ وفات حُسام الدین چلبی، شعر صحیح مثنوی ولدی اینست :

بعدهٔ ده سال و دو، ز ناگاه او گشت رنجور و شد بحضرت هر
یعنی بعد از دوازده سال از وفات مولانا، حُسام الدین وفات یافت؛ و آن در حدود ۶۸۳ هجری قمری

بود.

(مقدمهٔ ولدنامه، ص ۶۲)

۱ - گفت از بانگ و علاای سگان
یا شب مهتاب از غوغای سگ
مه فشانند نور و سگ عوعو کند
هر کسی را خدمتی داده قضا
هیچ واگردد ز راهی کاروان؟
سُست گردد بذر را در سیرتگ؟
هرکسی بر خلقت خود می تند
در خبر آن گوهرش در ابتلا

(مثنوی، دفتر ۶، بیت ۱۲)

عشق^۱ که در آن، وجود «عاشق» و «معشوق» در یکدیگر فانی می‌گردد^۲. رومی در دیوان (غزلیات) شمس تبریز، نام شمس را چنان بکار می‌برد که گوئی او و شمس یکی شده و مبدل به یک وجود گشته‌اند. هر چند ممکن است وجود شمس در نظر ما غیر واقعی جلوه کند، با وجود این نباید عقاید بعضی از محققین جدید را مبنی بر اینکه شمس در واقع مخلوق نبوغ صوفیانه و شاعرانه جلال‌الدین بوده و «الله شعر» در مشرق زمین محسوب می‌شده است، قبول نمود. کسانی که این نظریه را قبول می‌کنند، از لحاظ منطقی باید صلاح‌الدین و حسام‌الدین را نیز الله شعر بدانند، و در این صورت اجباراً باید این عقیده غلط را نیز قبول نمایند که سلطان ولد سه شخصیت خیالی اختراع کرده است، تا بتواند وقایع مهم زندگی پدر خود و تأسیس فرقه مولویه را تشریح نماید. دانشجویان مغرب زمین که در مورد دیوان و مثنوی مطالعه می‌نمایند، نظیر این نظریه را در مورد دیگری بیاد خواهند آورد: آیا دانته، دوناچنتیل

کی بود بعدِ مُردن او ساجد؟
عشقِ او، به تنش بجان پیوید
نیست از آلت ای پسر حالت
هیچ جز عشق را، مبین و مدان
نیست جز عشق، در جهان برکار
دامنِ عشق را، ز کف مگذار
(ولدنامه، ص ۱۸۳)

در خودش دید، همچو ماه پدید
بی تن و روح، هر دو یک نوریم
من ویم، او منست، ای جويا
پیش از آن کاین فلک شود گردان
که مرا بود او، چو جان در خور
از کف شه، چه باده‌ها خوردیم
از وجود جهان، نیفزودیم
نیست بی شخص، سایه را مایه
بی ویم، هیچ تارو بودی نیست
هیچ بی او، مرا نه پشت و نه روست
(ولدنامه، ص ۶۰)

۱ - چون بمیرد یقین تنِ عابد
چونکه مُرد او، ببین که می‌جوید
همه عشق است و جملگان آلت
عشق را بین، گذر از این و از آن
مدد از عشق می‌رسد، هشدار
ازوئی زنده، گر گلی گر خار

۲ - شمس تبریز را، بشام ندید
گفت اگر چه، بتن ازو دوریم
خواه او را ببین و خواه مرا
هر دو باهم بُدیم، بی تن و جان
نی فلک بود و نی مه و نی خور
بی فلک، جمله عیش‌ها کردیم
بی زمین و زمان، بهم بودیم
او چو شخص است و، هست من سایه
بی وجودش، مرا وجودی نیست
جنبش من، همه ز جنبش اوست

را که موضوع عشق شاعرانه او بود، به حکمت آسمانی تبدیل نکرد، و بنام بتاتریش مورد تمجید و ستایش قرار نداد؟

آثار ادبی رومی که از لحاظ عظمت، شگفت انگیز است و از جهت حجم مطالب نیز در درجه اعلی قرار دارد، شامل مجموعه وسیعی از غزلیات صوفیانه در حدود ۲۵۰۰ غزل است که دیوان شمس تبریز را تشکیل می دهد و مثنوی در شش دفتر که در حدود ۲۵۰۰۰ بیت است و رباعیات او که قدر مسلم در حدود ۱۶۰۰ رباعی می باشد^۱. شیوه ای که رومی برای بیان فلسفه مذهبی خود بکار برده است، پیش از وی به وسیله دو شاعر بزرگ متصوف دیگر، یعنی سنائی غزنوی و فریدالدین عطار نیشابوری بوجود آمده است. هر چند او انکار نمی کند که مدیون هر دو ی اینهاست^۲، ولی حقا از آنها پا فراتر می نهد و مطالب او غنی تر و دارای تنوع بیشتری می باشد، و طرز بیان آنها نیز بقدری اصیل و طبیعی است که الحق می توان آنرا يك «سَبِكِ جدید» خواند. روشی است که در عین ظرافت، پیچیده است و تجزیه و تحلیل آن مشکل می نمود^۳، ولی رئوس مطالب، ساده و قابل فهم است. مثنوی که سَبِكِ آن بطور کاملی پیش رفته، در خواننده شور و هیجان و آزادی خاصی به وجود می آورد، که ناشی است از پشت پا زدن به قیود منطق و عدم توجه به قراردادهای زمان، و استعمال متهورانه اصطلاحات زندگی روزمره و بکار بردن تشبیهات فراوان از چیزهای متداول و حوادثی که برای همه مأنوس است. این منظومه مانند اقیانوس بی انتهائی است: حدی بر آن متصور نیست و حدودی بین «قشر» ظاهری و «مغز» عقاید او که در آن مفهوم باطنی مثنوی بطور وسیعی بیان

۱ - این جمله به پیش نویس مصنف اضافه شده است. آ.ح. آربری.

۲ - بگفته قاضی نورالله، این دو بیت را هم مولانا در ستایش عطار گفته است:

هفت شهر عشق را عطار گشت
عطار روح بود و سنائی دو چشم او
ما هنوز اندر خم يك كوچه ایم
ما از هی سنائی و عطار آمدیم

(نقل از شرح احوال و تحلیل آثار عطار نیشابوری، تألیف بدیع الزمان فروزانفر، ص ۷۲).

۳ - یا تو پنداری که حرف مثنوی
یا کلام حکمت و سر نهان
چون بخوانی رایگانش بشنوی؟
اندر آید رغبه در گوش و دهان؟
پوست بنماید، نه مغز دانهها
اندر آید، لیک چون افسانهها

(مثنوی، دفتر ۲، بیت ۳۲۵۹)

شده ، نمی توان قائل شد . امتزاج ساده متن و تفسیر مثنوی نشان می دهد که چگونه در زیبایی شناسی و سایر رشته ها ، فلسفه رومی از عقیده توحید فلسفی الهام می گرفته است . او معتقد است که « مثنوی وی ، دکان وحدت است ؛ هر چیزی که غیر از خدای واحد دیده شود ، بُتی بیش نیست »^۱ . و رومی پا از آوردگاه هستی فراتر می نهد و در می یابد که همه تناقضات و ناهماهنگی ها ، مأمور ایفای نقش هائی در هماهنگی کل است که فقط عارفان می توانند درک کنند^۲ .

وحدت وجود (Pantheism) یا توحید فلسفی (Monism) صوفیه ، شامل موضوعات زیر می باشد :

الف : يك وجود حقیقی که آنها زمینه غائی تمام هستی است ، وجود دارد . این حقیقت ممکن است به عنوان خدا (ذات الهی) یا عالم (پدیده ای که به وسیله آن ذات نادیده آشکار شده است) محسوب گردد .

ب : هیچ امری ، خلق الساعه نیست . تجلی الهی ، يك جریان ابدی است . هر چند صورت ها در جهان ، زودگذر و متغیر و حادث است و بدون لحظه ای فاصله باهم تجدید می شوند ، ولی ذات آنها در ابدیت با خدا همراه است . هرگز زمانی عاری از معرفت الهی وجود نداشته است .

ج : خداوند ، باقی است : از اینجهت که او در زیر صور محدود و در تمام اشکال حادث و عَرَضی ، ظاهر می شود . و دیگر اینکه او ، متعال و خارج از جهان مادیست ؛ یعنی خداوند ، حقیقت محضی است که ورای تمام ظواهر ، متجلی می گردد .

مثنوی ، دگان فقرست ای پسر
غیر واحد ، هرچه بینی ، آن بُتست
(مثنوی ، دفتر ۶ ، بیت ۱۵۲۵)

زین تخالف ، آن تخالف را بدان
صلحها باشد ، اصول جنگها
و از چه زاید وحدت ، این اعداد را
چون نبی که جنگ او بهر خداست
شرح این غالب نکتجد در دهان
(مثنوی ، دفتر ۶ ، بیت ۳۹)

۱ - هر دکانی راست ، سودائی دگر
مثنوی ما ، دکان وحدت است

۲ - جنگ فعلی هست ، از جنگ نهان
هست بی رنگی ، اصول رنگها
این مخالف از چه ایم ای خواجه ما
جنگها بین کان اصول صلحهاست
غالبست و چیره در هر دو جهان

د: ذات الهی، غیر قابل درك است. خداوند، ذات خود را به وسیله اسماء و صفاتی که در قرآن آشکار ساخته، بما می شناساند. صفات الهی هر چند در واقع یکسان است، از نظر ما نسبت به هم متنوع و متضاد است و این اختلاف باعث تشکیل جهان محسوس می گردد^۱، که بدون آن نمی توانیم بین نیک و بد تشخیص داده و به درك خیر مطلق نائل آئیم. در قلمرم حقیقت، چیزی بنام بد وجود ندارد^۲.

ه: بنا به حدیث قدسی، «مخلوقات را خلق کردم تا شناخته شوم»، معرفت کامل حق در جهان و مخصوصاً در بشر، وجود خارجی یافته و تجسم پیدا کرده است. رأی الهی که به عنوان اصل عقلی ساکن در جهان (Logos) بر جهان حکومت می کند، بصورت کاملی در وجود انسان کامل ظاهر می گردد. نمونه عالی انسان کامل، حقیقت ازلی یا روح محمد است که «ضیاء» او در سلسله های پیشمار پیامبرانی که از آدم ابوالبشر شروع شده، و بعد از آنها با روی کار آمدن سلسله اولیای مسلمین که وارثین روحانی محمد هستند، تجلی نموده است. انسان کامل اعم از اینکه پیامبر باشد یا ولی، وحدت خود را با خدا درك کرده است^۳. او تصویر

۱ - شب نبد نوری، ندیدی رنگ را
دیدن نورست، آنکه دید رنگ
رنج و غم را حق بی آن آفرید
بس نهانیها، به ضد پیدا شود
که نظر بر نور بود، آنکه برنگ
بس به ضد نور، دانستی تو نور
نور حق را نیست ضدی در وجود

بس بضد نور، پیدا شد ترا
وین بضد نور دانی بی درنگ
تا بدین ضد، خوش دلی آید هدید
چونك حق را نیست ضد، پنهان بود
ضد به ضد پیدا بود، چون روم و زنگ
ضد، ضد را می نماید در صدور
تا به ضد او را توان پیدا نمود
(مثنوی، دفتر ۱، بیت ۱۱۲۸)

۲ - بس بد مطلق، نباشد در جهان
در زمانه، هیچ زهر و قند نیست
مر یکی را ها، دگر را پای بند
زهر مار، آن مار را باشد حیات

بد بنسبت باشد، این را هم بدان
که یکی را ها، دگر را بند نیست
مر یکی را زهر و، بر دیگر چو قند
نسبتش با آدمی، باشد ممت
(مثنوی، دفتر ۲، بیت ۶۵)

۳ - چون خدا، اندر نیاید در عیان
نه، غلط گفتم، که نایب یا منوب

نایب حق اند، این پیغمبران
گر دو پنداری، قبیح آید نه خوب

کامل و تجلی خداوند است^۱؛ بنا بر این علت غائی خلقت است، زیرا فقط به وسیله اوست که خدا متوجه وجود خود می گردد.

اینها قسمتی از مطالب اساسی رومی است. رومی مبتکر و موجد اصلی آنها نمی باشد؛ ممکن است اینطور تلقی شود که این عقاید نسل به نسل به متفکرین صوفیه به میراث رسیده و از قرن نهم بعد به تدریج راه کمال پیموده، و سپس جمع آوری شده و عاقبت الامر به دست صوفی معروف اندلسی بنام ابن العربی (۱۲۴۰ - ۱۱۶۵ میلادی = ۵۶۰ - ۶۳۸ ه.ق.) تنظیم گردیده باشد. ابن العربی را می توان به حق، پدر وحدت وجود اسلامی دانست. او نیروی شگرف استعداد و تخیلات خود را وقف ایجاد روشی کرد که هر چند فاقد نظم و پیوستگی است، ولی می توان گفت تمام جزئیات و مطالب را شامل می گردد، شاید بتوان آنرا با ابهت ترین اثر تفکر عرفانی دانست که تا بحال جهان بخود دیده است. هر چند بدیهی است که رومی بعضی از اصطلاحات و عقاید خود را از این همعصر ارشد خود - شخصی که به روم سفر کرده و در دمشق مدفون می باشد - اقتباس کرده است ولی در مورد تعیین حدود اقتباس، مفسرین بعدی که با طرز بیان و عقاید مثنوی آشنا بوده و با اصول مباحث فصوص الحکم و فتوحات المکیه

ع

پیش او يك گشت کز صورت برست
تو بنورش درنگر، کز چشم رُست
چونک در نورش نظر انداخت مرد
هر یکی باشد بصورت غیر آن
چون به نورش روی آری بی شکی
صد نمآند، يك شود چون بفشری
در معانی، تجزیه و افراد نیست
های معنی گیر، صورت سرکش است
تا بینی زیر او، وحدت چو گنج
(مثنوی، دفتر ۱، بیت ۶۷۳)

من نگنجم در خم بالا و پست
من نگنجم، این یقین دان، ای عزیز
گر مرا جوئی، در آن دلها طلب
(مثنوی، دفتر ۱، بیت ۲۶۵۲)

نه دو باشد تا توی صورت برست
چون بصورت بنگری چشم تو دوست
نور هر دو چشم، نتوان فرق کرد
ده چراغ ار حاضر آید در مکان
فرق نتوان کرد، نور هر یکی
گر تو صد سیب و صد آبی بشمری
در معانی، قسمت و اعداد نیست
اتحاد یار، با یاران خوش است
صورت سرکش، گدازان کن به رنج

۱ - گفت پیغمبر که حق فرموده است
در زمین و آسمان و عرش نیز
در دل مؤمن بگنجم، ای عجب

ابن العربی نیز سر و کار داشته اند ، بطور یقین غلو کرده اند . این اندلسی در نوشته های خود ، همیشه هدف فلسفی ثابتی دارد که می توان آنرا بسط منطقی يك نظریه کلی نامید ، و غالب افکار او در استدلال مشکل اصطلاحات فنی بیان می شود ؛ رومی هرگز چنین منظوری ندارد . همانظوری که وینفیلد (E.H. Whinfield) معتقد است ، تصوف رومی از نوع تصوف خشک و « نظری » نبوده بلکه « تجربی » می باشد . او بیشتر با دل سر و کار دارد تا با عقل ^۱ . او منطقی را که در مکتب خانه ها تدریس می کردند ، مورد تمسخر قرار می دهد و هیچ جا با زبان فلسفی و حتی با اصول اولیه يك مکتب همشکل نمی گردد .

کلماتی که دانه درباره کتاب کمندی الهی استعمال کرده ، به نحو عالی می تواند برای توصیف مثنوی بکار رود : « این اشعار مربوط به بخش اخلاقی و معنوی فلسفه است که نظری نبوده بلکه عملی است ، و منظور غائی آن اینست که انسان بینوا را که در مشکلات حیات گرفتار است ، بسوی نیکبختی هدایت کند » . در قسمت عمده مثنوی ، رومی به عنوان راهنمای کامل روحانی جلوه گر است که مأمور کامل ساختن و آماده کردن نوآموزان و استاد نمودن آنها با مطالب مورد نیازشان است . با این فرض که خوانندگان او با نظریه توحید فلسفی عمومی آشنائی کامل دارند ، رومی دورنگای وسیعی از عرفان متصوفه (اشراق) را به آنها ارائه می دهد و به وسیله شرح دادن شور و وجد کسانی که « برای رسیدن به احدیت تلاش می کنند » و تمام اسرار را عیان می بینند ، آنها را بهیجان می آورد ^۲ .

مثنوی در عین حال که بطور کلی جنبه آموزشی دارد ، اگرچه قطعات سرگرم کننده ای نیز داراست که شایسته کتابی است که برای روشن ساختن افکار هر نوع سالکی فراهم آمده است ؛ دیوان و سپس رباعیات - منتها به نسبت کمتری - در گيرائی جنبه شخصی و عاطفی

۱ - خُرده کاریهای علم هندسه
که تعلق با همین دُنیا ستش
این همه ، علم بنای آخرست
بهر استبقای حیوان چند روز
علم راه حق و علم منزلش
یا نجوم و علم طب و فلسفه
ره به هفتم آسمان بر نیستش
که عماد بود گاو و اُشترست
نام آن کردند این گیجان رموز
صاحب دل داند آنرا یا دلش
(مثنوی ، دفتر ۲ ، بیت ۱۵۱۶)

۲ - در اینجا « مقدمه رومی » اثر پروفیسور نیکلسن به پایان می رسد .

دارد. غزلیات و رباعیات هر دو در همه جا دارای طنین واقعی الهام روحانی می باشد، در حالیکه از جنبه تخیل و سبک و زبان، به حدّ زیادی با مثنوی شباهت دارد. در برخی از این اشعار، شور و هیجان عارف بقدری شدید است و جنبه تخیلی او به اندازه ای قوی است، که ما جنون واقعی تجربه الهی را مشاهده می کنیم. با این وصف اندیشه نیرومند رومی، انسان هرگز بطور کامل تسلیم وجد رومی عارف نمی شود. در خاتمه گفتار مولانا، فحوای کلام صورت دیگری بخود می گیرد، و یکنوع هوشیاری دست می دهد که ناشی از پراز و رمز و مقدس بودن برخی از مطالب است که نمی توان آنرا در قید الفاظ و کلمات بیان داشت. شگفت انگیز نیست که این اشعار در مجالس روحانی مولویه به تغنی در می آمد (چنانکه بدون شك بسیاری از آنها همانجا تصنیف می شد) و از شدت شوق و التهاب، عنان از کف مستمعین می ربود.

در وجود رومی، نبوغ صوفیانه ایران به عالیترین وجهی متجلی شد. با در نظر گرفتن چشم انداز وسیع شعر صوفیه، او را چون قلّه برجسته کوهی برپا می بینیم، در حالیکه شعرای بسیاری که قبل و بعد از او آمده اند در مقام مقایسه فقط به مشابه تپه هائی هستند. تأثیر وجود و افکار و گفتار مولانا به طرز خلل ناپذیری در طی قرون متبادی بجا مانده است، و بعد از او هر صوفی که آشنائی به زبان فارسی داشته، ارشاد و رهبری بی رقیب او را تصدیق و اعتراف کرده است. اینک به همت محقق عالیمقامی که آخرین آثار او به نظر خوانندگان می رسد، مردم مغرب زمین به تدریج با قدرت نبوغ رومی آشنا می گردند، و او می تواند منبع الهام و مایه نشاط گردد، که در ادبیات جهان هیچ شاعری نتوانسته از این جهت بر وی برتری جوید.

پیشگفتار^۱

در ژرفنای دلهای ما ، که بسان دریای خاموش بیکرانست ،
فروغ خداوندی می درخشد .
خُنک آنان که به یمنِ کناره جوئی از پندارها و پرستش صوری بشری ،
بدان نور پی برده اند .

مردمِ نابینا ، شیفتهٔ سایهٔ اشیاءِ دلفریب می شوند ،
ولی به فرجام کار - چون هاروت و ماروت ، دو فرشته‌ای که خود را از همهٔ پاکانِ عقیف تر
می پنداشتند - براین دل‌بستگیِ خویش ،
که چون دام و دانهٔ مُهلکی پیش نبوده است ، نفرین و لعنت خواهند فرستاد .

جهل و خودبینی ، و کبر شریر ما ،
هماهنگی جزء و کُل را از میان می برد .
تا هنگامی که شهواتِ سرکوب نشده با ما هست ،
طلب دیدار یگانه روح ازلی و اهدی بیهوده خواهد بود .

۱ - شعر فوق ترجمه نیست و از متنی هم اقتباس نشده است . آنرا برای خوشیِ خود سروده ام ولی نظر
به اینکه این شعر ، برخی از افکار مشخصهٔ رومی را بطور ساده و مختصر دربر دارد ، ممکن است بنام پیش
درآمد کتاب حاضر ، تقدیم گردد . (نیکلسن)

عشق ، آری تنها عشق قادرست آن مار افسرده^۱ شهوت را که مرده بنظر می رسید ، نابود کند .
تنها عشق است که با دعا و زاری و اشتیاق آتشین توأم می گردد
و از روی معارفی که تا بحال در هیچ مکتبخانه ای بحث نشده است ،
پرده برداشته ، آنها را عیان می سازد .

عاشقان خدا ، طُرق مرموز مشیت
و طرح آفرینش را از او می آموزند .
آنها پیوسته با خدایند و همواره او را -
که هزاران عالم زمان برای انسان به وجود آورده -
سپاس و تسبیح می گویند و تکبیر می کنند .

ایشان چیزی از شرارت نمی دانند ، زیرا در خداوند شرارت وجود ندارد ؛
ولی بدون شرارت ، چگونه نیکی دیده می شود ؟
عشق پاسخ می دهد : « مرا دریابید و با من یگانه شوید ؛
آنجا که من هستم ، چیز دیگری تاب ندارد که در میان حائل گردد . »

۱ - « مار افسرده » یا اژدها که معرّف نفس حیوانی ، است هرگز مانند زمانی که خود را تسلیم محض و نابود شده وانمود می کند ، خطرناک نیست . رومی در مثنوی نقل می کند (دفتر ۳ نی ، بیت ۹۷۶ بعد ، تحت عنوان حکایت مارگیر که اژدهای فسرده را مرده پنداشت و در ریسمانهایش پیچید و آورد به بغداد) که چگونه مارگیری این مخلوق سهمگین را نیمه مدفون در برف یافت ، و در حالی که به نظر چنین می رسید که از فرط سرما مرده است . مارگیر اژدها را به بغداد برد و نمایشی ترتیب داد ؛ و اعلام کرد تماشاگرانی که حس کنجکاویشان تحریک شده ، می توانند در مقابل پرداخت وجه مختصری آنها ببینند . مردم ازدحامی بها کردند ، غافل از اینکه در آن موقع فصل سرما سهری شده بود . اژدهای افسرده در اثر گرمای شدید تابستان بین النهرین ، جان گرفت و نرم نرمک به حرکت درآمد و چنبر خویش راست کرد . مشاهده فاجعه و کشتاری که بدنبال آمد ، وحشتناک بود .

فروع خداوندی با مراتب گوناگون در جان‌ها متجلی است :
 انبیاء و اولیاء ، مقامات و منازل
 و مواقف و مقاصد طریقت را که طی کرده اند ،
 و همه به پایانی واحد در حق منتهی می‌گردد ، نشان داده اند .

عشق ، نخواهد گذاشت که خادمان وفادارش خسته شوند ،
 جمال جاوید ، آنها را پیوسته از جلال و افتخاری
 به شکوه و عزت دیگری می‌کشاند ؛ و در هر حرکتی
 آنها به یکدیگر نزدیکتر می‌شوند ، و دوست دارند که غرقه در حق شوند .

زمانی که حقیقت رُخ نماید ، کلمات دم فرو می‌بندد و هیچ نمی‌گوید .
 اینک آواز درون قلب خود را بشنوید . بدرود .

ترجمه قطعاتی از

مثنوی مولوی، دیوان شمس تبریزی، کتاب فیه مافیه

تفسیری بر آنها

اثر

رنالد الن نیکلسن

مقابله ترجمه انگلیسی با متن فارسی
و ترجمه تفاسیر و حواشی آنها

از

اوانس اوانسیان

۱ - ناله نی^۱

۱	بشنو از نی ، چون حکایت می کند	۱	از جداییها ، شکایت می کند ^۲
۲	کز نیستان ، تا مرا بپریده اند	۲	از نفیرم ، مرد و زن نالیده اند ^۳
۷	سر من ، از ناله من دور نیست	۳	لیک چشم و گوش را ، آن نور نیست ^۴
۸	تن زجان و جان زتن ، مستور نیست	۴	لیک کس را دید جان ، دستور نیست ^۵

۱ - مثنوی ۱/۱. نخستین ابیاتی که در سر آغاز شعر فوق ملاحظه می شود، به مثابه موضوع اصلی است که مصرانه در سراسر مثنوی تکرار شده است. بطور کلی، نی همواره با مراسم مذهبی فرقه مولوی، که در آنها رقص و موسیقی نقش اساسی داشته، ارتباط داشته است. رومی نی را به عنوان نشانه روح بکار می برد، روحی که از خود تهی گشته و ممتلی از روح الهی شده است؛ و همین روح سعید در زندگی خود در دنیای خاکی، پیوستگی خود را با خداوند که از ازل از آن بهره ور بوده، بیاد می آورد، و آرزومندانه مشتاق است که از این دنیای فانی که در آن چونان غریبان و تبعیدیان در بند مانده، رهائی یابد.

۲ - این نی: بدون شك، در اینجا تمثیلی از روح ولی یا انسان کامل است که به علت دوری از نیستان (عالم روحانی که در ازل در آن می زیسته) نالان گشته و این اشتیاق بازگشت به موطن اصلی خویش را در دیگران بیدار می کند. بویژه، در اینجا مراد از نی، نشانه و کنایه ایست از حُسام الدین (که شاعر از نظر عرفانی با او یکی است) و یا خود شاعر است که از روح الهی ممتلی گشته و بوسیله آهنگ، آن را بیرون می ریزد. این استعاره به کرات در دیوان شمس و مثنوی آمده است ...

با توجه به نظر برخی از مفسران که نی حاکی از قلم (reed-pen) است یعنی عارف که خدا او را چون قلم در اختیار خود دارد، و یا «قلم اعلی» = محمد به عنوان لوگوس می باشد، من فقط به این نکته اشاره می کنم که تمامی متن، این تفسیر را مردود می داند. کسانی که دیدگان خود را در مقابل حقایق مهم می بندند، به سهولت این نکته را می پذیرند که نی یعنی پیامبر، و نوای نی هم قرآن می باشد (خواجه خان، تحقیقات در تصوف، ص ۱۹۲).

از آنچه که گفته شد، به نظر من، واضح است که نی، نمایان گر شاعر است که نوای الهی را

I — THE SONG OF THE REED

HEARKEN to this Reed forlorn,
Breathing, ever since 'twas torn
From its rushy bed, a strain
Of impassioned love and pain.

“The secret of my song, though near,
None can see and none can hear.
Oh, for a friend to know the sign
And mingle all his soul with mine!

سر داده و حُسام الدین ، انسان کامل « متآله » ، به سختی از آن متمایز می شود . مؤلف در هیچ جا اشاره ای ندارد به اینکه احتمالاً از پیامبر به عنوان منبع اسرار قرآن به گونه ای که در مثنوی بازگو می شود ، تجلیل خواهد کرد [در اینجا قسمت های مهم و عمده تفسیر بیت اول مثنوی ترجمه گردید] .

۳- اشاره است به منشاء و هبوط روح از عالم وجود محض و وحدت مطلق که روح به آنان تعلق دارد و با خشنودی به آنان باز خواهد گشت.

۴- چون روح حیاتی ، هر چند با جسم متحد است ، مخفی می باشد . (مقایسه کنید با مثنوی : ۳۲۵۳/۲)

جسم ، ظاهر ، روح ، مخفی آمدست جسم ، همچون آستین ، جان همچو دست)
بنابراین ، مفهوم باطنی کلمات ولی صاحب الهام را نمی توان با حواس طبیعی درک کرد .
۵- یعنی جان و تن از يك اصل اند . فقط اهل تصوف و رازدانان رموز باطنی هستند که زبان یکدیگر را می فهمند .

۱۰. آتشِ عشقست ، کاندَر نِی فتاد ۵ جوششِ عشقست ، کاندَر می فتاد^۶
 ۱۳. نِی حدیثِ راهِ پُر خون می کند ۶ قصه‌هایِ عشقِ مجنون می کند^۷

ع

۶ - مقایسه کنید با دیوان شمس تبریز:

آتش فتاد در نی و عالم گرفت دود زیرا ندای عشق ز نی هست آتشی
 « مثنوی ، الفاظ محض نیست ؛ الهام خداست که ذات آن عشق است . هر که این آتش ندارد ،
 نیست باد .» نیست باد به منظور لعنت بیان نشده است . به نظر من شاعر دعا می کند که به لطف الهی
 کسانی که به او گوش می دهند ، می توانند در خدا فانی شوند .
 مصراع دوم: عشق چنان وجد و جذبه دردل می افکند که آن را مانند جام شراب، جوشان
 می کند.

۷ - راه پُر خون : راه پُر خار عشق ، از « هزار کُشته شوقند ، داده جان به جوانی » (منتخبات دیوان
 شمس ، غزل ۴۴ ، بیت ۶ : براه کعبه وصلش بین پهر بن خاری) ؛ زیرا « هر چه جز معشوقِ باقی ،
 جمله سوخت » (مثنوی ۵/۵۸۸) .

مجنون : در ادبیات صوفیه ، کنایه از نوعی ترك نفس عرفانی است .
 منظور از نی در این بیت ، همانا مثنوی است .

'Tis the flame of Love that fired me,
'Tis the wine of Love inspired me.
Wouldst thou learn how lovers bleed,
Hearken, hearken to the Reed!"

۲ - بانگِ گردشهایِ چرخ

۷۳۴	بانگِ گردشهایِ چرخست این که خلق	۱	می سرایندش به طنبور و به حلق ^۲
۷۳۵	مؤمنان گویند، کآثارِ بهشت	۲	نغز گردانید، هر آوازِ زشت ^۳
۷۳۶	ما همه، اجزایِ آدم بوده‌ایم	۳	در بهشت، آن لحنها بشنوده‌ایم ^۴
۷۳۷	گرچه بر ما ریخت، آب و گلِ شکی	۴	یادمان آمد، از آنها چیزکی

۱ - مثنوی ۷۳۴/۴

۲- اصول نظری معروف فیثاغورث در فلسفه و شعر اسلامی، تقریباً جلوه‌ای معمولی و عادی یافته است. بنا بر عقاید إخوان الصّفا بصره: «از آنرو که کُرّات سماوی در گردش اند و ستارگان نیز حرکتی دارند، نواهای موسیقی پدید می‌آورند و نتیجه می‌گیریم که به زبان خود، خداوند را تجلیل می‌کنند و ارواح فرشتگان را به وجد و شادمانی می‌آورند؛ همانسان که روح ما در قالب جسمانی از آهنگ‌های شیرین موسیقی مسرور می‌گردد و اندوه را فراموش می‌کند. و از آنجائیکه این آهنگ‌ها انعکاساتی از موسیقیِ علوی است، روضهٔ رضوان را بیاد می‌آورد که ارواح با چه حالات وجد و سرور در آنجا زیست می‌کنند، و از همین روست که ارواح ما شیفتهٔ آنند که بدانجا پُر گشوده، به اقران خود وصول یابند».

۳- صوفیان را عقیده بر آنست که پیوستگی تأثیر روحانی موسیقی با روح، امری ازلی است؛ و به هنگام استماع موسیقی، بار دیگر کلامِ حق را می‌شنوند که جملگی ارواح بشر در ازلیت بدان پاسخ دادند (قرآن ۱۷۲/۷) و إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ: «و چون پروردگار تو از فرزندان آدم، از پشت‌های ایشان، نژادشان را بیاورد و آنها را بر خودشان گواه کرد که: آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند: بلی، گواهی می‌دهیم. تا روز قیامت نگوئید که از این نکته غافل بوده‌ایم» و به همین طریق با الحان سپاه بهشتی هم آواز گشتند.

فرضیهٔ مشهور فیثاغورث راجع به «موسیقی کُرّات» چنین است که ادوار اجسام سماوی و فواصل آنان از یکدیگر بنا بر قوانین و مناسبات توازن موسیقی تعیین می‌شود. فلاسفهٔ اسلامی با

II — REMEMBERED MUSIC

'Tis said, the pipe and lute that charm our ears
 Derive their melody from rolling spheres;
 But faith, o'erpassing speculation's bound,
 Can see what sweetens every jangled sound.

We, who are parts of Adam, heard with him
 The song of angels and of seraphim.
 Our memory, though dull and sad, retains
 Some echo still of those unearthly strains.

→

آغاز این احتمال (hypothesis)، نظریه فوق را که رومی در اینجا به آن اشاره می کند، تکامل بخشیدند. قسمتی از این نظر در رسائل اخوان الصفا آمده است. اکنون برای این قطعه از مثنوی، چند سطری از این نظریه را می نگاریم:

« اصوات، عوارضی هستند که بوسیله حرکت و نفوذ در نفس، در جوهرها به وجود می آیند. (پس از پاراگراف قبلی در این باب، نیکلسن چنین ادامه می دهد:) فلاسفه اعلان می کنند که احوال عالم این جهانی، علل متقابل خود را در اولین چیزهایی دارند که به وجود آمدند (الموجودات الاولى)، و ابدان خاکی، حرکات و اصوات هماهنگ کرات را به همان گونه تقلید (تحاکی) می کنند که کودکان، حرکات و اصوات اولیای خود را ... گفته می شود که فیثاغورت علم موسیقی را اختراع کرد. او این علم را از اصوات هماهنگ سماوی که طبیعت ناب و عقل موشکاف او باعث شنیدن آنها شد، بدست می آورد.»

این قیاس به تفصیل مطرح شده است مثلاً ۱۲ مقامات، ۷ اصوات، ۲۴ شعب و ۴۸ تراکیب، به ترتیب مطابق علائم منطقة البروج، سیارات، ساعات شب و روز و هفته های سال قمری می باشند. هر چند اصل مهیج سماع مولوی مورد تردید نیست، ولی بطور فلسفی به مثابه نمایش سیاراتی است که اشتیاق عشق آن را می گرداند تا به گردِ محرک اول چرخ بزند (H.Ritter...). ببینید تفسیر

←

۷۴۲	پس غذای عاشقان، آمد سماع	۵	که درو باشد، خیال اجتماع ^۵
۷۴۲	آتش عشق، از نواها گشت تیز	۶	آنچنانک آتش آن جوز ریز

مثنوی ۱/۱ (رك قطعہ ۱ این کتاب).

۴ - صوفیه معتقدند که در مقام ازل، تمامی نفوس انسان در بهشت که در آنجا تنافر اصوات (cacophony) ناشناخته می باشد، همراه با آدم ابوالبشر بوده است. ببینید تفسیر مثنوی ۱/۱: ۱۲۴۱/۱

بُد عُمَر را نام اینجا بُت پرست لیک مؤمن بود نامش در اُلت
در اُلت یعنی در ازل (eternity)، اشاره به قرآن ۱۷۲/۷: « و چون پروردگار تو از پسران آدم، از پشت هاشان، نژادشان بیاورد، آنها را بر خودشان گواه کرد که: آیا پروردگار شما نیستم (اَلْسْتُ)؟ گفتند: آری (بَلَى) گواهی می دهیم...» این میثاق اولی، قبل از خلقت خدا و مخلوقات او است، مخلوقاتی که بوسیله صورت ازلی یا نمونه اصلی آدم که در آن جنبه الهی انسانی (ناسوت) از قبل تصور شده بود.

۵ - خیال اجتماع یعنی عقیده تمرکز هر نوع تفکر، احساس و قوه در معشوق. مقایسه کنید با

دیوان:

دانی سماع، چبود؟ صوتِ بلی شنیدن
از خویشتن بُریدن، با وصلِ او رسیدن
دانی سماع، چبود؟ بی خود شدن زهستی
اندر فنای مطلق، ذوق بقا چشیدن
دانی سماع، چبود؟ در پیش ضربِ عشقش
سر را چو گوی کردن، بی پا و سر دوییدن

Oh, music is the meat of all who love,
Music uplifts the soul to realms above.
The ashes glow, the latent fires increase:
We listen and are fed with joy and peace.

۳ - مَحَبَّتِ غِیْبِی^۱

۱	بی وصالِ رویِ روزِ افروزِ او	۱	چون ننالَم همچو شبِ بیِ روزِ او	۱۷۷۶
۲	جانِ فدایِ یارِ دلِ رنجانِ من	۲	ناخوشِ او ، خوشِ بُودِ درِ جانِ من	۱۷۷۷
۳	بهرِ خشنودیِ شاهِ فردِ خویش	۳	عاشقم بر رنجِ خویش و دردِ خویش	۱۷۷۸
۴	گوهرست و اشکِ پندارند خلق	۴	اشکِ کان از بهرِ او بارند خَلق	۱۷۸۰
۵	من نیمِ شاکی ، روایت می‌کنم ^۲	۵	من ز جانِ جان ، شکایت می‌کنم	۱۷۸۱
۶	وز نفاقِ سُسْت ، می‌خندیده‌ام ^۳	۶	دلِ همی گوید ، ازو رنجیده‌ام	۱۷۸۲
۷	ای تو صدر و ، من دَرْت را آستان	۷	راستی کن ، ای تو فخرِ راستان	۱۷۸۳
۸	ما و من کو ؟ آنطرف کانِ یارِ ماست ^۴	۸	آستان و صدر ، در معنی کجاست ؟	۱۷۸۴
۹	ای لطیفهٔ روح ، اندر مرد و زن ^۵	۹	ای رهیده جانِ تو ، از ما و من	۱۷۸۵
۱۰	چونکِ یکها محو شد ، آنکِ توی ^۶	۱۰	مرد و زن چون یک شود ، آن یکِ توی	۱۷۸۶
۱۱	تا تو با خود ، نردِ خدمتِ باختی ^۷	۱۱	این من و ما ، بهرِ آن برساختی	۱۷۸۷

۱ - مثنوی ۱/۱۷۷۶

۲ - مادامی که عشاقِ خود آگاه از جدائی معشوق شکایت دارند و به سبب جور و بیداد ملامتش می‌کنند، شکایت صوفی چیزی بغیر حکایت نیست و آرزوی نامحدود او از برای ذاتِ خدایِ سرمدی است ، و آنچه می‌گوید الهامی است از حضرت الوهیت .

۳ - یعنی « من خود ، آگاهم که سینه‌سوزی و غمگینیِ من ، نشانیست از عشق و مهربانیِ خداوند نسبت به من ».

۴ - صدر ، ربّ است و آستان ، عبد . هنگامی که حقیقت ، بطور عرفانی تحقق می‌یابد ، تمامی روابط از جمله رابطهٔ بین خدا و بنده ، زائل می‌گردد .

۵ - این بیت و فخرِ راستان در بیت ۷ ، ممکن است اشاره به این باشد که شاعر هنوز دربارهٔ مردِ « متألّه » (حُسام‌الدین) فکر می‌کند .

۶ - کلیهٔ حوادثِ طبیعی و عوارض ، صورت‌های متعینی از وجود واقعی است ؛ و چون پرده از

III — LOVE IN ABSENCE

How should not I mourn, like night, without His day and the favour of His day-illuming countenance?

His unsweetness is sweet to my soul: may my soul be sacrificed to the Beloved who grieves my heart!

I am in love with grief and pain for the sake of pleasing my peerless king. Tears shed for His sake are pearls, though people think they are tears. I complain of the Soul of my soul but in truth I am not complaining: I am only telling.

My heart says it is tormented by Him, and I have long been laughing at its poor pretence.

Do me right, O Glory of the righteous, O Thou Who art the dais, and I the threshold of Thy door!

Where are threshold and dais in reality? Where the Beloved is, where are "we" and "I"?

O Thou Whose soul is free from "we" and "I", O Thou Who art the essence of the spirit in men and women,

When men and women become one, Thou art that One; When the units are wiped out, lo, Thou art that Unity.

Thou didst contrive this "I" and "we" in order to play the game of worship with Thyself.

تعیّن آنها برگرفته شود، همه باهم می آمیزند و یکتا می شوند و به هستی واقعی می پیوندند. به این دلیل خداوند، ذات خویش را در وحدت جان های عشاق مکشوف می سازد.

۷ - خدا مخلوقات را آفرید تا او را عبادت کنند (قرآن ۵۱/۵۶: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ. «جن و انس (= پریان و آدمیان) را نیافریدم مگر که عبادت کنند»). ولی او ذاتاً، هم عابد است و هم معبود، و توهم تعین - «من» و «ما» - ناشی از دو جنبه متضاد ذات و صورت است که می بایستی حقیقت مطلق را در باطن آنها جستجو کرد.

۱۷۸۸ تا من و توها، همه يك جان شوند ۱۲ عاقبت، مستغرقِ جانان شوند

ع

ببینید تفسیر مثنوی ۱/۱۷۱۸:

اندرونِ تست آن طوطی نهان عکسِ او را دیده، تو بر این و آن
تمام عَرَضَها، انعکاسی از صفات الهی نَفْس (نَفْس ناطقه) است که در ما نهان است، و مانند
کسی که سایه بازی انجام می دهد، تنها بازیگر واقعی میان حرکات مختلفی است که بر روی پرده
وجود جسمی ما ظاهر می شود.

That all "I's" and "thou's" might become one soul and at last be submerged in the Beloved.

۴ - اتّحادِ جانها

- ۱ خُكُ آن دم که نشینیم ، در ایوان من و تو
بدو نقش و بدو صورت ، به یکی جان من و تو^۱
- ۲ رنگِ باغ و دَمِ مرغان ، بدهد آبِ حیات
آن زمانی که در آئیم به بستان من و تو^۲
- ۳ اخترانِ فَلَکِ آیند ، به نظارهٔ ما
مِهِ خود را بنمائیم به ایشان من و تو^۳
- ۴ من و تو ، بی من و تو ، جمع شویم از سرِ ذوق
خوش و فارغ ، ز خرافاتِ پریشان من و تو
- ۵ طوطیانِ فَلَکِ ، جمله جگر خوار شوند
در مقامی که بخدمت بر آن سان من و تو
- ۶ این عجب تر ، که من و تو به یکی کُنج اینجا
هم در این دم به عراقیم و خراسان من و تو^۴

۱ - منتخبات دیوان شمس تبریزی ، ترجمهٔ انگلیسی ، شمارهٔ ۳۸ .
این قطعه شرحی از وحدت عرفانی است ، مبنی بر اینکه تضاد و تناقض « عاشق » و « معشوق » در جوهر عشق کلّ از میان می‌رود .

۲ - بیکی جان : مقایسه کنید با ابیات منسوب به منصور حلاج (ابن خَلکان ، متن عربی به اهتمام De Slane ص ۲۱۷) :

أَنَا مِنْ أَهْوَى وَ مَنْ أَهْوَى أَنَا
نَحْنُ رُوحَانِ حَلَلْنَا بَسَدَنَا
فَإِذَا أَبْصَرْتَنِي أَبْصَرْتَهُ
وَ إِذَا أَبْصَرْتَهُ أَبْصَرْتَنَا

IV — "THE MARRIAGE OF TRUE MINDS"

HAPPY the moment when we are seated in the palace, thou and I,
 With two forms and with two figures but with one soul, thou and I.
 The colours of the grove and the voices of the birds will bestow immortality
 At the time when we shall come into the garden, thou and I.
 The stars of Heaven will come to gaze upon us:
 We shall show them the moon herself, thou and I.
 Thou and I, individuals no more, shall be mingled in ecstasy,
 Joyful and secure from foolish babble, thou and I.
 All the bright-plumed birds of Heaven will devour their hearts with envy
 In the place where we shall laugh in such a fashion, thou and I.
 This is the greatest wonder, that thou and I, sitting here in the same nook,
 Are at this moment both in 'Irāq and Khorāsān, thou and I.

من آنم که او را دوست دارم ، و کسی را که دوست دارم منم ،
 ما دو روحیم که در یک بدن زیست می کنیم ؛
 هنگامی که مرا ببینی ، او را دیده ای ،
 و هنگامی که او را ببینی ، ما را دیده ای .

۳- آب حیات : سرچشمه زندگی در سرزمین ظلمات است . نظامی در این باره می گوید که
 چگونه اسکندر به راهنمایی خضر بیهوده در جستجوی آن بود (اسکندرنامه ، ترجمه انگلیسی توسط
 H.W. Clarke ، چاپ لندن ۱۸۸۱م . از ص ۷۹۸ بعد ؛ مقایسه کنید با گلستان ، ترجمه فرانسه
 توسط N. Semelet ، چاپ پاریس ۱۸۳۴م . ص ۱۴۴) .

۴- اخترانِ فلك الخ : نظیر این عبارت را نیز تینیسن (Tennyson) دارد : « در آن شب
 تابستان ، ستارگان آکنده از عشق برگنبد مینائی ، آویخته بودند و گوش به نوای ما فرامی دادند » .

۵- به عراقیم و خراسان : جان های ما ، که با الوهیت حاضر در همه جا (Omnipresent)
 متحد است ، دیگر تابع قوانین زمان و مکان نیست .

۵ - خواب و فراموشی

۳۶۲۸	سالها مردی که در شهری بُود	۱	يك زمان که چشم در خوابی رُود
۳۶۲۹	شهر دیگر بیند او، پُر نیک و بد	۲	هیچ در یادش نیاید، شهرِ خود
۳۶۳۰	که من آنجا بوده‌ام، این شهر نو	۳	نیست آن من، در اینجام گِرو
۳۶۳۱	بل چنان داند، که خود پیوسته او	۴	هم درین شهرش بُدست، ابداع و خو
۳۶۳۲	چه عجب گرو روح، موطنهای خویش	۵	که بُدستش مسکن و میلاد، پیش
۳۶۳۳	می نیارد یاد؛ کین دنیا چو خواب	۶	می فرو پوشد، چو اختر را سحاب
۳۶۳۴	خاصه چندین شهرها را کوفته	۷	گردها از درک او نا روفته ^۲

۱ - مثنوی ۳۶۲۸/۴

هر چند نفس ممکن است بطور متناوب توبه کند، ولی بزودی در خواب غفلت (ناخودآگاهی عادی خود در خدا) فرو می‌رود. این موضوع یادآوری یکی از زیباترین قطعات مثنوی است که ابیات مشابه ذیل را داراست:

“Qur birth is but a sleep and a forgetting;
The Soul that rises with us, our life's Star,
Hath had elsewhere its setting
And cometh from afar.”

(یادداشت مترجم: چهار سطر فوق، در واقع ترجمهٔ ابیات ۵ و ۶ این قطعه به شعر انگلیسی است که با ترجمهٔ ابیات فوق‌الذکر در ترجمهٔ کامل مثنوی متفاوت است)
مادامی که انسان از عالم حقیقت که از آن آمده بی‌خبر است، وضع او شبیه آن نائمی است که هرگز نمی‌تواند از خیال عالم خواب خود که دائمی و حقیقی است، گریزان باشد.

۲ - کوفته: کوفتن به همین معنی در مثنوی ۷۷۵/۳:

تو چنان جلوه کنی، گفتا که نی بادیه نارفته، چون گویم مینی
مقایسه کنید با تفسیر این بیت: تمام نسخ خطی و چاپی، عبارت چون گویم مینی را آورده اند ولی من

V — "A SLEEP AND A FORGETTING"

ONE who has lived many years in a city, so soon as he goes to sleep,
Beholds another city full of good and evil, and his own city vanishes from his
mind.

He does not say to himself, "This is a new city; I am a stranger here";
Nay, he thinks he has always lived in this city and was born and bred in it.
What wonder, then, if the soul does not remember her ancient abode and
birth-place,

Since she is wrapt in the slumber of this world, like a star covered by
clouds? —

Especially as she has trodden so many cities and the dust that darkens her
vision is not yet swept away.

بر اساس دو نسخه خطی به علامت G, K (نسخ قاهره و قونیه) که معتقد به اصالت آنها هستم،
طرز مذکور در شعر فوق را پذیرفته و ترجمه کرده ام. کوفتن یعنی «پیمودن» (راه)، «طی کردن»
(محل). البته این استعاره ها در شعر از حج اخذ شده است. حاجی پس از عبور از صحرا و رسیدن
به مکه، شهر را به قصد انجام بقیه مراسم شرعی (وقوف، جمره و غیره) در عرفات، مزدلفه و منی
ترک می کند. در منی که در پنج میلی مکه در دره ای واقع است، حج به پایان می رسد. از این نظر،
منی بیانگر شدت اشتیاق عارف است: اگر او هرگز «به صحرا نرفته» است و از خود دور نشده
است (سلوک)، چگونه می تواند به آمال و آرزوهای خویش برسد؟
مقایسه کنید با مثنوی ۲۲۱۴/۵:

پای گوید: من شد ستم تا منی. فرج گوید: من بگردستم زنی.
که کلمه منی در آن (در صورتی که تلفظ آن درست باشد) با شهوات نفس یکی می باشد.
به قطعه ۱۱۸ این کتاب مراجعه کنید. منظور از «شهرها»، مراحل زندگانی ماجراهای روح بشر
در سفر خویش از جانب خداوند و به سوی او است؛ یعنی هبوط او از عالم حقیقی به دنیای عرضی و
رجعت او از کثرت به وحدت.

۶- حسرتِ مُردگان^۱

۱۴۵۰	راست گفتست آن سپهدارِ بشر	۱	که هر آنکِ کرد از دنیا گذر
۱۴۵۱	نیستش درد و دریغ و غبنِ موت	۲	بلک هستش صد دریغ از بهرِ فوت
۱۴۵۲	که چرا قبله نکردم مرگ را	۳	مخزنِ هر دولت و هر برگ را ^۲
۱۴۵۳	قبله کردم من همه عمر از حَوْل	۴	آن خیالاتی که گم شد در اجل
۱۴۵۴	حسرتِ آن مُردگان ، از مرگ نیست	۵	ز آنست کاندر نقشها کردیم ایست

۱- مثنوی ۱/۱۴۵۰ . با قطعه ۲۷ این کتاب مقایسه کنید .

اصل عنوان چنین است : لَيْسَ لِلْمَاضِيْنَ هُمْ أَلْمُوتِ إِنَّمَا هُمْ حَسْرَةُ الْفَوْتِ . (کسانی که فوت شده اند ، بخاطر مرگ ، غمگین نیستند (یا حسرت نمی خورند) ؛ تنها تأسف آنان از دست دادن موقعیت‌ها(ی زندگی) است) .

حدیث دیگری به همین معنی در عنوان مثنوی ۵/ص ۴ ، بعد از بیت ۳۰ اینگونه آمده : تفسیر خذُّ أَرْبَعَةً مِنَ الظَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ : قرآن ۲/۲۶۰ : و چون ابراهیم گفت : پروردگارا ! به من بنما که مردگان را چگونه زنده می کنی؟ گفت : مگر ایمان نداری ؟ گفت : چرا ! ولی (می پرسم) تا دلم آرام گیرد . گفت : چهار پرنده برگیر و نزد خویش پاره پاره کن ، سپس بر هر کوهی پاره ای از آنها بگذار و ندایشان کن که دوان سوی تو آیند ؛ و بدان که خدا عزیز و فرزانه است .

تفسیر : می گویند که این چهار مرغ عبارتند از طاوس ، خروس ، زاغ ، بط .

مثنوی ۴۴-۴۳/۵ :

بطّ و طاوسست و زاغست و خروس این مثالِ چار خُلق اندر نفوس

بطّ ، حرصست و خروس ، آن شهوتست جاه ، چون طاوس و زاغ امنیتست (

بیضاوی توضیح می دهد که این متن حاکی از آوردنِ نفس به حیات جاوید بوسیله کُشتن شهوات حاکم است . [نیکلسن پس از آوردن تفاسیر دیگری در یازده سطر ، چنین ادامه می دهد :] تفسیر رومی از این آیه سورة البقره ، تقریباً مقدار يك چهارم دفتر پنجم مثنوی را می پوشاند که شروع می شود با بطّ به عنوان نوعی حرص (مثنوی ۴۶/۵) که معاصی بوسیله طاوس (۲۹۵/۵) ، زاغ

←

VI — THE GRIEF OF THE DEAD

THE Prince of mankind (Mohammed) said truly that no one who has passed away from this world
 Feels sorrow and regret for having died; nay, but he feels a hundred regrets for having missed the opportunity,
 Saying to himself, "Why did I not make death my object — death which is the store-house of all fortunes and riches,
 And why, through seeing double, did I fasten my lifelong gaze upon those phantoms that vanished at the fated hour?"
 The grief of the dead is not on account of death; it is because they dwelt on the phenomenal forms of existence

→
 (۷۶۵/۵) و خروس (۹۴۰/۵) نشان داده شده و به سبک عرفانی تفسیر می شود. مقایسه شود با قرآن ۵۶/۳۹: ... یا حَسْرَتِي عَلَيَّ مَا فَرَّطْتُ فِي جَنبِ اللَّهِ «ای حسرت و دریغ من از آنچه درباره خدا قصور کردم».

۲- در اینجا «مرگ» به منظور «کشتن نفس» است (فنا). مقایسه کنید با گفتار پیامبر «موتوا قبل أن تموتوا». به قطعۀ ۸۰ این کتاب مراجعه شود.
 مرگ را: ببینید تفسیر مثنوی ۱۳۷۸/۶:

از چه نام برگ را کردی تو مرگ جادوی بین که نمودت مرگ برگ
 ببینید تفسیر مثنوی ۲۲۳۷/۱:

گر بریزد، برگهای این چنار برگ بی برگیش، بخشد کردگار
 برگ بی برگی حاکی از لطف فقر معنوی و بیخودی است؛ و ثروت هائی است که خدا به فقیر معنوی اعطاء می کند. رومی علاقه خاصی به این عبارت دارد که در چندین جا بکار برده است. او این عبارت را از سنائی به عاریت گرفته: برگ بی برگی نداری، لاف درویشی مزن. البته مرگ در اینجا، مرگ اختیاری، مرگ عرفانی نفس است.

←

۱۴۵۵	ما ندیدیم اینکه آن نقش است و کف	۶	کف ز دریا جنبد و یابد علف ^۳
۱۴۵۶	چونک بحر افکند کفها را پیر	۷	تو به گورستان رو، آن کفها نگر ^۴
۱۴۵۷	پس بگو، کو جنبش و جولانتان؟	۸	(بحر افکندست در بُحرانتان؟) ^۵
۱۴۵۸	تا بگویندت به لب، نی بل بحال	۹	که ز دریا کن، نه از ما، این سؤال
۱۴۵۹	نقش چون کف، کی بجنبیدی ز موج؟	۱۰	خاک بی بادی، کجا آید بر اوج؟
۱۴۶۰	چون غبار نقش دیدی، باد بین	۱۱	کف چو دیدی، قُلم ایجاد بین
۱۴۶۱	هین ببین، کز تو نظر آید بکار	۱۲	باقیت شحمی و لحمی، بود و تار ^۶
۱۴۶۲	در گداز این جمله تن را در بصر	۱۳	در نظر رو، در نظر رو، در نظر
۱۴۶۴	یک نظر، دو گز همی بیند ز راه	۱۴	یک نظر، دو کون دید و روی شاه

ع

۳- فاعل مختار یگانه و حقیقی، خداوند است. سراسر حرکات و حیات در کائنات به میل و اراده او است.

۴- آن کفها یعنی ابدان مردگان.

۵- اصطلاح طَبّی بُحران که حالتِ وقفه و تعلیق را می‌رساند، اینجا در مقابلِ جَولان قرار گرفته و (بخاطر تجنیس یا بحر) حاکی از عدم ثبات اجساد است.

مقایسه کنید با مثنوی ۶/۲۰۰۰:

چون تو آن او شدی، بحر آن اوست

گرچه این دم، نوبتِ بحرانِ اوست

۶- مقایسه کنید با مثنوی ۶/۸۱۱ بعد.

تو نه ای این جسم، تو آن دیده‌ای

وا رهی از جسم، گرجان دیده‌ای ...

و تفسیر مثنوی ۱/۱۴۰۶ (رک تفسیر داخلی بیت ۹، قطعۀ ۹۴ این کتاب).

And never perceived that all this foam is moved and fed by the Sea.
When the Sea has cast the foam-flakes on the shore, go to the graveyard and
behold them!
Say to them, "Where is your swirling onrush now?" and hear them answer
mutely, "Ask this question of the Sea, not of us."
How should the foam fly without the wave? How should the dust rise to the
zenith without the wind?
Since you have seen the dust, see the Wind; since you have seen the foam, see
the Ocean of Creative Energy.
Come, see it, for insight is the only thing in you that avails: the rest of you is a
piece of fat and flesh, a woof and warp (of bones and sinews).
Dissolve your whole body into Vision: become seeing, seeing, seeing!
One sight discerns but a yard or two of the road; another surveys the temporal
and spiritual worlds and beholds the Face of their King.

۷ - ناقصان^۱

هست بیرون عالمی بس منتظم	۱	گر جنین را کس بگفتی در رجم	۵۳
اندرو صد نعمت و چندین اکول	۲	یک زمین خرمی، با عرض و طول	۵۴
بوستانها، باغها و کشتها	۳	کوهها و بحرها و دشتها	۵۵
آفتاب و ماهتاب و صد سُها	۴	آسمانی بس بلند و پُر ضیا	۵۶
(تو درین ظلمت چنی در امتحان)	۵	در صفت نآید عجایبهای آن	۵۸
در میانِ حبس و آنجاس و عنا؟	۶	خون خوری در چار میخِ تنگنا	۵۹
ز آنک تصویری ندارد و هم کور	۷	کین مُحالست و فریست و غرور	۶۱
ز آن جهان، ابدال می گویندشان	۸	همچنان کی، خلقِ عام اندر جهان	۶۳
هست بیرون عالمی بی بو و رنگ	۹	(کین جهان چاهیست بس تاریک و تنگ)	۶۴
کین طمع آمد، حجابِ ژرف و زفت	۱۰	هیچ در گوشِ کسی زایشان نرفت	۶۵
کآن غذایِ اوست، در اوطانِ دون	۱۱	همچنانکِ آن جنین را طمعِ خون	۶۷
غیرِ خون، او می نداند چاشت خورد	۱۲ ^۴	از حدیثِ این جهان، محجوب کرد	۶۸

۱ - مثنوی ۵۳/۳.

در اغلب بخشهای مثنوی، تکوین مجدد روحانی، به تولد طفل و از شیر گرفتن او تشبیه

می شود.

VII — THE UNREGENERATE

IF any one were to say to the embryo in the womb, "Outside is a world well —
 ordered,
 A pleasant earth, broad and long, wherein are a thousand delights and many
 things to eat;
 Mountains and seas and plains, fragrant orchards, gardens and sown fields,
 A sky very lofty and full of light, sunshine and moonbeams and innumer —
 able stars;
 Its wonders are beyond description: why dost thou stay, drinking blood, in
 this dungeon of filth and pain?" —
 The embryo, being what it is, would turn away in utter disbelief; for the blind
 have no imagination.
 So, in this world, when the saints tell of a world without scent and hue,
 None of the vulgar hearkens to them: sensual desire is a barrier huge and
 stout —
 Even as the embryo's craving for the blood that nourishes it is in its low abodes
 Debarred it from the perception of the external world, since it knows no food
 but blood.

۸ - بارِ هستی^۱

۲۱۰	اولم این جزر و مدّ، از تو رسید	۱	ورنه ساکن بود، این بحر، ای مجید
۲۱۱	هم از آنجا، کین تردّد دادیم	۲	بی تردّد کن، مرا هم از گرم
۲۱۲	(ابتلام می کنی آه الغیاث)	۳	ای ذکور از ابتلات چون اناث
۲۱۳	(تا یکی این ابتلا، یارب مکن)	۴	مذهبی ام بخش و، ده مذهب مکن
۲۱۴	أشتری ام لاغری و پشت ریش	۵	ز اختیار همچو بالان شکل خویش
۲۱۵	این کژاوه، گه شود این سو گران	۶	آن کژاوه، گه شود آنسو کشان
۲۱۶	بفکن از من، حملِ ناهموار را	۷	تا بینم، روضه ابرار را
۲۲۰	صد هزاران سال، بودم در مطار	۸	همچو ذراتِ هوا، بی اختیار ^۲
۲۲۱	گر فراموشم شدست، آن وقت و حال	۹	یادگارم هست، در خواب ارتحال
۲۲۲	می رهم زین چار میخ چار شاخ	۱۰	می جهم در مَسْرَحِ جان، زین مُناخ ^۳
۲۲۳	شیرِ آن ایامِ ماضی های خود	۱۱	می چشم از دانه خواب، ای صمد
۲۲۴	جمله عالم، ز اختیار و هست خود	۱۲	می گریزد در سرِ سرمستِ خود
۲۲۵	تا دمی، از هوشیاری وارهند	۱۳	ننگِ خمر و زمر، بر خود می نهند
۲۲۶	جمله دانسته، که این هستی فح است	۱۴	فکر و ذکرِ اختیاری، دوزخ است

۱ - مثنوی ۶/۲۱۰.

۲ - صد هزاران سال الخ یعنی در ازل، قبل از اینکه عالم مادی بوجود آید. مقایسه کنید با منتخبات دیوان شمس، ش ۳۵، بیت ۸ و ۹:

دل گفت به کارخانه بودم
از خانه صنع، می پریدیم
تا خانه آب و گل پزیدن
تا خانه صنع، آفریدن

۳ - به قطعه ۱۳ این کتاب مراجعه کنید.

«چار میخ چار شاخ» اشاره به عناصر اربعه است که زندان تن را تشکیل داده است، و جان سقوط یافته در آنجا مصلوب می گردد.

VIII — THE BURDEN OF EXISTENCE

FROM Thee first came this ebb and flow from within me ; else , O Glorious One , my sea was still .

Now , from the same source whence Thou broughtest this trouble on me , graciously send me comfort !

O Thou Whose affliction makes men weak as women , show me the one path , do not let me follow ten !

I am like a jaded camel : the saddle of free-will has sorely bruised my back With its heavy panniers sagging from this side to that in turn .

Let the ill-balanced load drop from me , so that I may browse in the Meadow of Thy Bounty .

Hundreds of thousands of years I was flying to and fro involuntarily , like a mote in the air .

If I have forgotten that time and state , yet the migration in sleep recalls it to my memory .

At night I escape from this four-branched cross into the spacious pastures of the spirit .

From the nurse , Sleep , I suck the milk of those bygone days of mine , O Lord . All mortals are fleeing from their free-will and self-existence to their unconscious selves .

They lay upon themselves the opprobrium of wine and minstrelsy in order that for awhile they may be delivered from self-consciousness .

All know that this existence is a snare , that will and thought and memory are a hell .

۹ - جانِ اولیاء^۱

۱	تا پلیدان را کُند از خُبثِ پاک	۱۹۹	آب، بهر این بیارید از سَمَک
۲	تا چنان شد، کآبر را کرد حس	۲۰۰	آبِ چون بیکار کرد و شد نَجِس
۳	تا بشُستش از گَرم، آن آبِ آب ^۲	۲۰۱	حق پُردش باز در بحرِ صواب
۴	بِستدم خلعت، سویِ خاکِ آدم	۲۰۳	(من نَجِس زینجا شدم)، پاکِ آدم
۵	کو غَسُولِ تیرگیهایِ شماس	۲۲۱	خود غرض زین آب، جانِ اولیاست
۶	باز گردد سویِ پاکی بخشِ عرش ^۳	۲۲۲	چون شود تیره، ز غَدِرِ اهلِ فَرش

۱ - مثنوی ۱۹۹/۵.

اولیاء بر اثر مجذوب شدن (استغراق) در خالق قوای روحانی، نیرو و روح تازه ای می یابند تا وظیفه « شستشوی سواحل انسانی کره خاکی » را انجام دهند.

عنوان اصلی متن مثنوی چنین است: پاک کردن آب همه پلیدیها را و باز پاک کردن خدای تعالی آب را از پلیدی، لاجرم قدوس آمد حق تعالی.

آب، نمونه ای از روح مقدس است که چون بر اثر تماس با گناه انسانی، ناپاک می شود و از اتحاد با خدا، پاکی اش تجدید می گردد. مقایسه کنید با مثنوی ۱۳۶۱/۲-۱۳۷۰ بمطلع:

ای تن آلوده، بگردِ حوضِ گرد . پاک کی گردد، برونِ حوض، مرد

و تفسیر مثنوی ۴/ بعد از بیت ۱۴۵۴ به عنوان تفسیر یا آیه المزمَل: قرآن ۱/۷۳: « ای جامه به خویش پیچیده ». دلایل مختلفی برای این توصیف پیامبر ارائه شده است. به نظر می رسد که رومی (مقایسه کنید با مثنوی ۱۴۵۵/۴ :

هین مشو پنهان ز تنگ مدعی تو که داری شمعِ وحیِ شمشعی

و مثنوی ۱۴۶۴/۴ ببعد:

بدر بر صدرِ فلک شد شب روان سیر را نگذارد از بانگِ سگان ...)

این توضیح را اقتباس کرده باشد که زمانی که محمد بوسیله دشمنانش در مکه به سختی آزرده شده بود، به خانه خویش روی آورد و « خود را در لفافه ای پیچید ». همچنین روح انسان کامل، که برای

IX — THE SPIRIT OF THE SAINTS

THERE is a Water that flows down from Heaveh
 To cleanse the world of sin by grace Divine.
 At last, its whole stock spent, its virtue gone,
 Dark with pollution not its own, it speeds
 Back to the Fountain of all purities;
 Whence, freshly bathed, earthward it sweeps again,
 Trailing a robe of glory bright and pure.

This Water is the Spirit of the Saints,
 Which ever sheds, until itself is beggared,
 God's balm on the sick soul; and then returns
 To Him who made the purest light of Heaven.

مَدَنی خود را از عالم کنار می کشد، نیرویش را فقط در مشاهده خدا تجدید می کند (مثنوی ۲۰۰/۵
 بیعد - یعنی ابیات این قطعه ۹) تا اینکه بعداً باز گردد و وظیفه « شستشوی سواحل انسانی کُره
 خاکی » را انجام دهد. برای موضوع مشابهی که مرشد، حضور الهام بخش خود را از سایرین دریغ
 می کند، مقایسه کنید با مثنوی ۵۴۹/۱ بیعد :

مگر دیگر آن وزیر از خود بیست
 و همچنین ببینید مثنوی ۱۰۵/۲ .
 وعظرا بگذاشت و در خلوت نشست ...

۲ - آبِ آب یعنی خدا که اولیاء قدرت خود را از او می گیرند تا نفس را پاک گردانند .

۳ - زغدر اهل فرش : مقایسه کنید با مثنوی ۱۹۶/۵-۱۹۷ :

سَبَقِ برده رحمتش و آن غدر را
 داده نوری که نباشد بدر را
 کوششش را شسته حق زین اختلاط
 غسل داده، رحمت او را زین خباط

۱۰- اطفالِ نورانی

۷۵۴	اخترانند، از ورای اختران	۱	که احتراق و نحس، نبود اندر آن ^۲
۷۵۵	سایران در آسمانهای دگر	۲	غیر این هفت آسمانِ مُشْتَهَر
۷۵۶	راسخان در تابِ انوارِ خدا	۳	نی بهم پیوسته، نی از هم جدا ^۳
۷۵۷	هرک باشد طالعِ او آن نجوم	۴	نفسِ او کفاره سوزد در رُجوم ^۴
۷۶۰	حق فشاند آن نور را بر جانها	۵	مُقبلان، برداشته دامانها
۷۶۱	و آن نثارِ نور را، وا یافته	۶	روئی از غیرِ خدا برتافته ^۵
۷۶۷	آنچ از دریا، بدریا می رود	۷	از همانجا کآمد، آنجا می رود
۷۶۸	از سرِ گه، سیلهای تیز رو	۸	وز تنِ ما، جانِ عشق آمیز رو ^۶

۱- مثنوی ۱/۷۵۴.

۲- احتراق: سوختن، سوزش: در اصطلاح اهل نجوم، عبارتست از: جمع شدن خمسۀ متحیره یعنی زحل (یا کیوان Saturn)، مشتری (یا برجیس Jupiter)، مریخ (یا بهرام Mars)، زهره (یا ناهید Venus) و عطارد (یا تیر Mercury) با شمس در یک درجه و دقیقه بل در یک نقطه از منطقه البروج (Zodiac) (اقتباس از فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی، تألیف دکتر گوهرین، ج ۱ ص ۱۱۶. یادداشت مترجم).

۳- گفته اند که اوضاع عالم جسمانی ما، تحت تأثیر اجرام فلکی است و حال آنکه طالع شخص برگزیده، از نیرات روحانی آسمان ذات الهی، است که جاودانه می تابد. این «اختران»، صفات و اسماء پروردگارانند که مراحل زندگی صوفی را تعیین می کنند، و از حیث تنوع اثر، تجزیه ناپذیر و لاینفک نیستند اما از جهات عالی تر جزء جوهر یکتا هستند و با آن و یکدیگر برابر و یکی هستند.

۴- ارواح تابنده برگزیدگان، بی ایمانی را همانطور تحلیل برده و می سوزانند که شهاب ثاقب، شیاطین را در حال حمله و سنگ پراندن. (قرآن ۵/۶۷) وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ. «آسمان را بچراغها آراستیم، و آنرا وسیله دور کردن

X — THE CHILDREN OF LIGHT

BEYOND the stars are Stars in which there is no combust nor sinister aspect, Stars moving in other Heavens, not the seven heavens known to all Stars immanent in the radiance of the Light of God, neither joined to each other nor separate.

Whoso hath his fortune from these Stars, his soul drives off and consumes the unbelievers.

God sprinkled His Light over all spirits, but only the blest held up their skirts to receive it;

And, having gained that largesse of light, they turned their faces away from all but God.

That which is of the sea is going to the sea: it is going to the place whence it came —

From the mountain the swift-rushing torrent, and from our body the soul whose motion is inspired by love.

دیوان کردیم، و برای آنها عذاب آتش افروخته آماده ساختیم».

۵- در حدیث آمده: « خداوند مخلوقات را در تاریکی خلق کرد، سپس نور خویش بر آنها افشاند؛ به آنهایی که این نور رسید، راه راست پیش گرفتند و آنان که دور افتاده و محروم ماندند، به ضلال افتادند». ارواح متبارک، این نور را به نسبت استعداد خود که با آن آفریده شده اند، دریافت کردند.

۶- هر «جزء» در جستجوی «کُلُّ» خود می‌باشد. «بارقه جان» (Fünklein der Seele) به وسیله عشق به نور کل که از آن جدا شده، سوق داده می‌شود.

۱۱ - عشق پیشوا^۱

عاشقی پیدا است ، از زاری دل	۱	نیست بیماری ، چو بیماری دل	۱۰۹
علتِ عاشق ، ز علتها جداست	۲	عشق ، اضطرابِ اسرارِ خداست ^۲	۱۱۰
عاشقی گرزین سر و گرز آن سرست	۳	عاقبت ما را بد آن سر رهبرست ^۳	۱۱۱
عقل در شرحش ، چو خرد در گِلِ بخت	۴	شرحِ عشقی و عاشقی هم عشق گفت ^۴	۱۱۵
آفتاب آمد دلیلِ آفتاب	۵	گر دلیلت باید ، از وی رو متاب ^۵	۱۱۶

۱ - مثنوی ۱/۱۰۹ .

۲ - « آدمی ، اسطرلاب حق است ، اما منجمی باید که اسطرلاب را بداند . تره فروش یا « بقال اگر چه اسطرلاب دارد ، اما از آن چه فایده گیرد و به آن اسطرلاب چه داند احوال افلاك » را ، دوران و بُرج ها و تأثیرات و انقلاب را الی غیرهذلك . پس اسطرلاب از برای منجم سودمند » است که مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ ، همچنانک این اسطرلاب مسین آینه افلاك است ، وجود « آدمی که وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ اسطرلاب حق است ، چون او را حق تعالی بخود عالم و دانا و آشنا « کرده باشد از اسطرلاب وجود خود ، تجلی حق را و جمال بیچون را دم بدم و لمحہ به لمحہ « می بیند ، و هرگز آن جمال از این آینه خالی نباشد ...» (فیه ما فیه ، فصل دوم) .

۳ - امرسن (Emerson) نیز گوید : « آثار جمال معنوی را می توان در نفوس بیشماری ملاحظه کرد ، و با جدا ساختن آن آثار معنوی از آنچه که دنیوی است ، عاشق به اعلاء درجه جمال ارتقاء می یابد و با پیمودن مراحل جهان خلقت ، به عشق و معرفت الهی نائل می گردد .»

۴ - عقل معاشن که از تمایز بین موضوع و محمول تفکر برخوردار است ، هرگز نمی تواند طبیعت اتحاد عرفانی را درک یا توصیف کند . این يك سر است که عشق بوسیله حالِ آنی [= تجربه بلافصل] به معشوق آشکار می گردد . (مَنْ لَمْ يَدُقْ لَمْ يَدْرِكْ : کسی که نچشیده است ، درک نتواند کرد) . نیکلسن در تفسیر مثنوی ۲/۳۵۶۶ :

نزدِ آنک لَمْ يَدُقْ ، دعویست این نزدِ سُکَّانِ افق ، معنیست این

همین عبارت عربی را آورده و می گوید : کسی که بلافاصله و از راه اشراق ، تجربه بدست آورده ، آگاهی

XI — LOVE, THE HIEROPHANT

'Tis heart-ache lays the lover's passion bare:
 No sickness with heart-sickness may compare.
 Love is a malady apart, the sign
 And astrolabe of mysteries Divine.
 Whether of heavenly mould or earthly cast,
 Love still doth lead us Yonder at the last.
 Reason, explaining Love, can naught but flounder
 Like ass in mire: Love is Love's own expounder.
 Does not the sun himself the sun declare?
 Behold him! All the proof thou seek'st is there.

ندارد. سُكَّانِ افق : کسانی که در مشاهده خدا مشغول اند. قرآن ۷/۵۳ : وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى : « و او در افق بالا بود. »

۵- « آفتاب آمد دلیل آفتاب » قیاس و تشبیهی مشهور و تکراری است .
 این يك شعر مشهور و تکراری است . « من خدای خود را بوسیله خدای خودم شناختم » (عَرَفْتُ رَبِّي بِرَبِّي).

۱۲ - عشق به زن^۱

۲۴۳۱	ظاهراً بر زن، چو آب ار غالبی	۱	باطناً مغلوب و، زن را طالبی
۲۴۳۲	این چنین خاصیتی در آدمیست	۲	مهر حیوان را گمست، آن از گمیست ^۲
۲۴۳۳	گفت پیغمبر، که زن بر عاقلان	۳	غالب آید سخت و، بر صاحب‌دلان
۲۴۳۴	باز بر زن، جاهلان غالب شوند	۴	کاندر ایشان، تُندی حیوانست بند
۲۴۳۶	مهر و رقت، وصفِ انسانی بُود	۵	خشم و شهوت، وصفِ حیوانی بُود
۲۴۳۷	پرتوِ حقست، آن معشوق نیست	۶	خالقست آن، گوئیا مخلوق نیست ^۳

۱ - مثنوی ۱/۲۴۳۱ .

۲ - هر چند حیوانات در زمینه عشق نسبت به انسان نقصان دارند، ولی «می‌دانند عشق چیست»؛ و «هر بشری که در مقابل عشق، نابینا باشد پست‌تر از سگ است».

گرگ و خرس و شیر، داند عشق چیست^۴

کم زسگ باشد، که از عشق او غمیست

(مثنوی ۵/۲۰۰۸)

۳ - مقایسه شود با: ' آدم چون در جمالِ حوا نگریمت، «پرتو جمالِ حق» دید.'
(مرصادالعباد، چاپ شمس العرفا، ص ۵۴، سال ۱۳۱۲ ه.ش.). زن، عالی‌ترین نوع جمال دنیوی است ولی جمال دنیوی چیزی جز تجلی و انعکاس صفات الهی نیست (مثنوی ۳/۵۵۴ بیعد: عشق تو بر هرچ آن موجود بود آن ز وصفِ حق، زر اندود بود... و مثنوی ۵/۹۸۵ بیعد:

آن جمال و قدرت و فضل و هنر ز آفتابِ حُسن کرد این سو سفر...
«آنچ معشوقست، صورت نیست آن» (مثنوی ۲/۷۰۳): «جرعه حُسنست اندر خاکِ گش/که بصد دل، روز و شب می‌بوسیش» (مثنوی ۵/۲۷۴). هنگامی که ابلیس از خدا خواست که وسائل تحریک شهوی سختی به او دهد، خدا جمال زن را به او نمود و ابلیس از عظمت الهی به حیرت افتاد: «... چون تجلیِ حق از پرده تَنک» (مثنوی ۵/۹۶۱ بیعد).

XII — THE LOVE OF WOMAN

IF you rule your wife outwardly , yet inwardly you are ruled by her whom you desire ,

This is characteristic of Man : in other animals love is lacking , and that shows their inferiority .

The Prophet said that woman prevails over the wise , while ignorant men prevail over her ; for in them the fierceness of the animal is immanent .

Love and tenderness are human qualities , anger and lust are animal qualities .

Woman is a ray of God : she is not the earthly beloved . She is creative : you might say she is not created .

شاعر پرده ظاهر را به کنار می زند و در زن ، جمال جاودانه ای مشاهده می کند و او را ملهم و مراد عشق می بیند ؛ و طبیعت ذاتی زن را واسطه ای تلقی می کند که از طریق آن جمال خود را متجلی می سازد و بخلاقیت می پردازد . ابن العربی حتی پای فراتر نهاده ، می گوید از کامل ترین تصور وجود خداوند ، کسانی بهره دارند که حق را در زن نظاره می کنند .

از این جهت ، زن مرکز تجلی الهی است و می تواند بانیروی حیات بخش اشعه آن ، یکی باشد . ولی محمد تفسیر جالبی بر اساس فصوص آورده که در اینجا ترجمه می شود زیرا جزئیات این تفسیر ، اختلاف بین ابن العربی و رومی به عنوان دو مفسر عقاید عرفانی را به خوبی نشان می دهد : « شما باید بدانید که خداوند ، جدا از ماده نمی تواند دیده شود (شهود حق سبحانه ، مجرد از مواد ، ممکن نیست) ، و او بطور کامل تری در ماده انسان دیده می شود تا در دیگری ، و بطور کامل تری در زن دیده می شود تا در مرد . زیرا خداوند یا در جنبه فاعلیت (agens) یا در جنبه منفعلیت (patiens) یا در آن واحد در هر دو جنبه مذکور دیده می شود . بنابراین ، هرگاه يك مرد ، خداوند را در ذات خود مشاهده کند ، متوجه این حقیقت می شود که زن از مرد بوجود می آید (ظهور زن از مرد) ، او خدا را در جنبه فاعلیت مشاهده می کند . و هنگامی که او به تولد زن از مرد توجه نمی کند ، او خدا را در جنبه منفعلیت مشاهده می کند ، زیرا به عنوان مخلوق خدا ، رابطه او با خدا ، کاملاً منفعلیت

می باشد . ولی هنگامی که او خدا را در زن مشاهده می کند ، او خدا را هم به عنوان فاعلیت و هم به عنوان منفعلیت مشاهده می کند . خدا که در صورت زن متجلی است ، به علت ممارست تسلط کامل بر نفسِ مرد ، فاعلیت می باشد و باعث می گردد که مرد تسلیم و مطیع خدا شود (همانگونه که در زن متجلی شده است) . خدا همچنین منفعلیت است زیرا همانقدر که او در صورت زن ظاهر شده ، تحت نظارت و اوامر مرد هم هست : از اینرو ، دیدن خدا در زن ، دیدن او در هر دوی این جنبه هاست ، و این رؤیا (vision) کامل تر از این است که خدا را در تمامی صورت ها که خود را متجلی می سازد ، ببینیم . این ، همین نکته ای است که مولوی در این مصراع می گوید :

‘خالقست آن ، گوئیا مخلوق نیست‘

زیرا هر دو صفات فاعلیت و منفعلیت به ذات خالق تعلق دارد ، و هر دو در زن متجلی است . بنابراین ، زن ، خالق است نه مخلوق .»

ولی محمد ادعا می کند که قسمت عمده این توضیحات ، از تفسیر داود قیصری بر فصوص اخذ شده و شخص ابن العربی در این مورد مسؤوَلیتی ندارد . اما با مراجعه به فصوص (ص ۲۷۲) خلاف این امر ثابت می شود . او بحث را چنین ادامه می دهد که زن به تنهایی این دو جنبه خلقت را بهم پیوسته است ، در حالی که مرد فقط يك جنبه را داراست : مرد ، فاعل است (در عمل تولید) ، در حالی که زن ، هم منفعل است (در آبستنی) و هم فاعل (در شکل دادن و تکامل جنین) . تفسیر فاتح الابیات و سایر تفاسیر بر این بیت چنین است که خالق را به عنوان ارجاع به شفاعت زن در خلقت تفسیر می کنند : زن ، مظهر است که در آن اسماء الهی - خالق ، مَسْوَى و مقدر - نشان داده شده است (مقایسه کنید با قرآن ۱۹/۸۰ : مِنْ نُّطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَرَهُ : « او را از نطفه ای آفرید و قدرتش داد » و ۷/۸۲ : الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّكَ فَعَدَلَكَ : « که ترا آفریده و پرداخته و تناسب داده است » و غیره) .

اسناد قوای خلاقه به آدمی در قرآن توجیه شده است (قرآن ۱۴/۲۳ : اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ : خداوند بهترین آفرینندگان است . و قرآن ۱۷/۲۹ : وَ تَخَلَّقُونَ إِنْ كُنَّا : و دروغ می بافید) . اما موضوع این شعر همراه با سایر قطعات در مثنوی ، هیچ جای شك باقی نمی گذارد که آنچه شاعر در نظر دارد ، وظایف جسمی زن نمی باشد ، بلکه صفات ذاتی و الهی اوست که عشق را در مرد « خلق »

می کند و باعث می شود که مرد برای اتحاد با معشوق حقیقی در جستجو باشد .
« عاشقی گرزین سر و گرزان سرست عاقبت ما را بدان سر رهبرست »

(مثنوی / ۱۱۱)

۱۳ - جمالِ الهی^۱

۳۷۳	جست بر زلف و رخ، از جرعه‌ش نشان	۱	خاک را شاهان همی لیسند از آن
۳۷۲	جرعه‌ای بر ریختی ز آن خفیه جام	۲	بر زمینِ خاک، مِنْ کَاسِ الْکِرَامِ ^۲
۳۷۴	جرعهٔ حُسنست، اندر خاکِ گش	۳	که بصد دل، روز و شب می بوسیش
۳۷۵	(جرعه خاک آمیز، چون مجنون کند)	۴	مر ترا تا صافِ او، خود چون کند

ع

۱ - مثنوی ۳۷۳/۵ .

۲ - جرعه‌ای الخ یعنی قسمتی از فیض الهی که از طریق شفاعت لوگوس و اولیاء اعطاء می‌گردد .

XIII — DIVINE BEAUTY

KINGS lick the earth whereof the fair are made,
For God hath mingled in the dusty earth
A draught of Beauty from His choicest cup.
'Tis *that*, fond lover — not these lips of clay —
Thou art kissing with a hundred ecstasies,
Think, then, what must it be when undefiled!

۱۴ - رو بتو آرم

۱	ای که به هنگام درد ، راحتِ جانی مرا	۱	ای که به تلخی فقر ، گنجِ روانی مرا ^۲
۲	آنچه نبردست و هم ، آنچه ندیدست فهم	۲	از تو بجان می رسد ، قبله از آنی مرا ^۳
۳	از کرمَت من بناز ، می نگرم در بقا	۳	گر نفریبید شها ، دولتِ فانی مرا
۴	نعمتِ آنکس که او ، مُژده تو آرد او	۴	گرچه نخوانی بُود ، به ز آغانی مرا
۵	گر کرم لایزال ، عرضه کند مُلکها	۵	پیش نهد هر چه هست ، گنجِ نهانی مرا ^۴
۶	سجده کنم من زجان ، روی نهم من بخاک	۶	گویم از اینها همه ، عشقِ فلانی مرا ^۵

۱ - منتخبات دیوان شمس تبریزی ، ترجمه انگلیسی ، شماره ۶ .

۲ - تلخی : مانند بلای نفی در گلشن راز (تصحیح و ترجمه وینفیلد ، چاپ لندن ، ۱۸۸۰ م . بیت ۴۰۲) :

کسی که از نوافل گشت محبوب بلای نفی کرد او خانه جاروب
است که عبارت از کشتن تمامی خواهشها و تمایلات جسمانی یا عقلانی می باشد . روحانیت واقعی
(به قول خوان دلاکروز Juan de la Cruz) تلخی را بیشتر از لذات در خداوند جستجو می کند ؛
رنج و عذاب را بر آرامش و تسلی ترجیح می دهد ؛ بخاطر خداوند از تمامی خوشی ها صرف نظر کرده و
از تصاحب آنها دست می کشد ؛ با خشکی و محنت ، بیشتر از روابط حسنه خشنود و راضیست . با
علم به مطلب فوق ، بجای جستجوی نفس در خدا که ضد عشق می باشد ، از طریقت مسیح پیروی
کرده و انکار نفس می کند .

فقر : محمد گفت : الْفَقْرُ فَخْرِي ، تنگدستی مایه غرور منست ، و همچنین : الْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي
الْدَّارَيْنِ ، تنگدستی ، روسیاهی (بی آبرونی) در دو عالم باشد (مراجعه کنید به توضیح متناقض او
در تاریخ ایران تألیف جان ملکم ، ج ۲ ص ۲۶۸ ، حاشیه مربوطه) . صوفیان به اینگونه گفته ها حالتی
استعاره و صوفیانه داده اند . فقر تبدیل به عدم « نفس » یعنی فنای نفس می گردد ؛ و منظورشان از
سَوَادُ الْوَجْهِ یعنی آن ظلمتی که چیزی نیست مگر افزایش نور که حاکی از نزدیکی وجود است
(مقایسه کنید با گلشن راز - سابق الذکر - از بیت ۱۲۳ تا ۱۳۰) . « سوگند به حقیقت ابدی ، مادامی
که اراده ای دارید که خواسته های حق را یا هرگونه آرزوی خداوندی و ابدیت را انجام دهید ، شما
حقاً فقیر نیستید ؛ زیرا انسان فقیر کسی است که می خواهد و می داند ، ولی آرزوی نیستی و هیچ را
می کند » (کتاب Deutsche Mystiker از Eckhart ج ۲ ص ۲۸۱) . ←

XIV — "I TURN TOWARD THEE"

O THOU Who art my soul's comfort in the season of sorrow,
 O Thou Who art my spirit's treasure in the bitterness of death!
 That which the imagination hath not conceived, that which the understanding
 hath not seen,
 Visiteth my soul from Thee; hence in worship I turn toward Thee.
 By Thy Grace I keep fixed on eternity my amorous gaze,
 Except, O King, the pomps that perish lead me astray.
 The favour of him who brings glad tidings of Thee,
 Even without Thy summons, is sweeter in mine ear than songs.
 If the never-ceasing Bounty should offer kingdoms,
 If the Hidden Treasure should set before me all that is,
 I would bow down with my soul, I would lay my face in the dust,
 I would cry, "Of all these the love of such an One for me!"

گنجِ روان : این عبارت بنا به برهان قاطع : « نام گنجِ قارون است ، گویند پیوسته در زیر زمین حرکت می کند . »

۳- آنچه نبردست و هم الخ : مقایسه کنید با رساله اول پولوس رسول به قرنتیان ، باب ۲ ، آیه ۹ در انجیل : « چیزهایی را که چشمی ندیده و گوشی نشنیده و به خاطر انسانی خطور نکرده ، یعنی آنچه خدا برای دوست داران خود مهیا کرده است . »

قبله : مسلمانان به هنگام نماز ، روی خود را بطرف کعبه می گردانند ، در حالی که کعبه عارف مستقیماً روی به خدا می باشد .

۴- گنجِ نهانی : مقایسه کنید با :

حق گفتش ای مردِ زمان ، گنجی بدم من در نهان

جستم که تا پیدا شود ، آن گنجِ احسان و عطا

(منتخبات دیوان شمس تبریزی ، ترجمه انگلیسی ، شماره ۲ ، بیت ۲) این حدیث مشهور که شعرا و مفسرین پیشمار صوفیه آنرا رونق داده و تشریح کرده اند ، در عربی چنین آمده : كُنْتُ كَنْزًا خَفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِكَيْ أُعْرَفَ .

۵- عشقِ فلانی : منظور عشق به حق است .

۱۵ - حقیقت در باطنِ ماست^۱

صوفیانه روی بر زانو نهاد	۱	صوفی در باغ، از بهر گشاد	۱۳۵۸
شدملول، از صورتِ خوابش فضول	۲	پس فرو رفت او بخود، اندر نغول	۱۳۵۹
این درختان بین و آثارِ خُضر	۳	که چه خُسبی، آخر اندر رز نگر	۱۳۶۰
سوی این آثارِ رحمت آر رو ^۲	۴	امرِ حق بشنو، که گفتست اُنظُرُوا	۱۳۶۱
آن برون آثارِ آثارست و بس ^۳	۵	گفت آثارش دلست ای بوالهوس	۱۳۶۲
بر برون، عکسش چو در آبِ روان	۶	باغها و سبزهها، در عینِ جان	۱۳۶۳
عکسِ لطفِ آن، برین آب و گلست	۷	باغها و میوها، اندر دلست	۱۳۶۵

ع

۱ - مثنوی ۱۳۵۸/۴ .

شبیبه قدیمی این قطعه، در افسانه رابعه عدویه دیده می شود: «وقتی در فصل بهار، در خانه شد و سر فرو برد، خادمه گفت: یا سیده! بیرون آی تا صُنع بینی. رابعه گفت: تو باری در آی تا صانع بینی. شَغَلْتِي مُشَاهَدَةَ الصَّانِعِ عَنِ مُطَالَعَةِ الْمَصْنُوعِ.» [مشاهده صانع مرا از پرداختن به (= مطالعه) مصنوع باز داشت]. تذکرة الاولیاء، ج ۱، ص ۶۸، س ۱۶ بیعد.

۲ - قرآن ۵۰/۳۰: فَأَنْظُرْ إِلَىٰ آثَرِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا؛ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمُنْجَىٰ الْمُؤْتِقِ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ: «پس به آثار رحمت خدا نظر کن که چگونه زمین را بعد از مردنش زنده می کند؛ همین خدا زنده کننده مردگان است و او بر همه چیز تواناست.»

۳ (تا آخر قطعه) - ببینید تفسیر مثنوی ۲۲۶۵/۳-۲۲۶۶:

لطفِ شیر و انگبین، عکسِ دلست
هر خوشی را، آن خوش، از دل حاصلست
پس بود دل، جوهر و عالم، عَرَض
سایه دل، چون بود دل را عَرَض
مقایسه کنید با قطعه ۴۰ این کتاب، ابیات ۱۶ و ۱۷ و تفسیر آنها. اکنون تفسیر دو بیت فوق: هر چیز نیک و زیبا، این صفات را از نیکی و جمال الهی که در دل انسان کامل منعکس است، اخذ می کند.

XV — THE TRUTH WITHIN US

'T WAS a fair orchard, full of trees and fruit
 And vines and greenery. A Şūfi there
 Sat with eyes closed, his head upon his knee,
 Sunk deep in meditation mystical.

"Why," asked another, "dost thou not behold
 These Signs of God the Merciful displayed
 Around thee, which he bids us contemplate?"

"The signs," he answered, "I behold within;
 Without is naught but symbols of the Signs."

What is all beauty in the world? The image,
 Like quivering boughs reflected in a stream,
 Of that eternal Orchard which abides
 Unwithered in the hearts of Perfect Men.

۱۶ - عارفان دانند^۱

۳۵۹۱	پس چو حکمت ، ضالّه مؤمن بُود	۱	آن ز هرک بشنود ، موقن بُود ^۲
۳۵۹۲	چونک خود را ، پیش او یابد فقط	۲	چون بُود شک ، چون کند اورا غلط ؟
۳۵۹۳	تشنه‌ای را چون بگوئی تو شتاب	۳	در قدح آبست ، پستان زود آب
۳۵۹۴	هیچ گوید تشنه کین دعویست ؟ رو	۴	از برَم ای مدعی ، مهجور شو
۳۵۹۶	یا به طفل شیر ، مادر بانگ زد ؟	۵	که بیا من مادرم ، هان ای ولد
۳۵۹۷	طفل گوید ، مادرا حجت بیار ؟	۶	تا که با شیرت بگیرم من قرار
۳۵۹۸	در دل هر اُمّی ، کز حق مزه‌ست	۷	روی و آوازِ پیمبر ، معجزه‌ست ^۳
۳۵۹۹	چون پیمبر ، از برون بانگی زند	۸	جانِ اُمّت در درون ، سجده کند
۳۶۰۰	ز آنک جنس بانگ او اندر جهان	۹	از کسی نشنیده باشد گوشِ جان
۳۶۰۱	آن غریب از ذوقِ آوازِ غریب	۱۰	از زبانِ حق شنود اِنی قریب ^۴

ع

۱ - مثنوی ۳۵۹۱/۲ . این قطعه ، اصول یادآوری و خواطر افلاطونی (anamnesis) و بدیهی بودن حقیقت را که در تجربیات و احوال صوفیانه مکشوف می شود ، شرح و تفسیر می کند .

۲ - مراجعه کنید به مثنوی ۲۹۱۱/۲ ببعد :

اُشتری گم کردی و جُستیش چُست . چون بیابی ، چون ندانی کانِ تُست ...

و تفسیر مثنوی ۱۶۶۹/۲ :

زانک حکمت همچو ناقه ضالّه است همچو دلّاله ، شهان را داله است

هر چند مؤمنان در طول حیاتشان در این جهان ، برای مدّتی حکمت - یعنی معرفه الله - را گم می کنند و معنای ذاتی وحی قرآنی را که آنان در ازلیت صاحب بودند ، با شور فراوان به جستجوی آنند ، دوباره آن را بدست می آورند و هرگاه یافتند ، آنرا شناسائی می کنند ؛ درست مانند حیوان گم شده ای که صاحبش او را شناسائی می کند . نتیجه آنان به حضور الهی راهنمایی می شوند . گفتار الحِکْمَةُ ضالَّةُ الْمُؤْمِنِ منسوب به علی است (صد گفتار علی از Fleischer ، ص ۴۳ ، ش ۶۶) . در فاتح الا بیات این حدیث آمده : « حکمت ، حیوان گم شده است و آن مؤمن ، محقّ ترین کسی است که در هر جا می تواند در جستجویش باشد » .

XVI — MYSTICS KNOW.

SINCE Wisdom is the true believer's stray camel, he knows it with certainty,
from whomsoever he may have heard of it,
And when he finds himself face to face with it, how should there be doubt?
How can he mistake?

If you tell a thirsty man — "Here is a cup of water: drink!" —
Will he reply? — "This is mere assertion: let me alone, O liar, go away."
Or suppose a mother cries to her babe, "Come, I am mother: hark my
child!" —
Will it say? — "Prove this to me, so that I may take comfort in thy milk."
When in the heart of a people there is spiritual perception, the face and voice
of the prophet are as an evidentiary miracle.

When the prophet utters a cry from without, the soul of the people falls to
worship within,
Because never in the world will the soul's ear have heard a cry of the same kind
as his.

That wondrous voice is heard by the soul in exile — the voice of God calling,
"Lo, I am nigh."

۳ (و دو بیت بعدی) - هنگامی که مؤمنان بانگ پیامبری را می شنوند ، آواز پنهانی در قلبشان
ایجاد می شود ، بطوری که آنان بیاد میاورند و پاسخ می دهند ، در حالی که می دانند که این بانگ و
آواز ، شبیه چیزی در این جهان نیست .

۴ - آن غریب : نفسی که از خدا جدا مانده ، « يك نفر غریب و تبعیدی است » .

قرآن ۱۸۶/۲ : وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا
بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ . اگر بندگانم مرا از تو پرسند ، من نزدیک هستم ، و چون صاحب دعا مرا بخواند
دعای او را اجابت می کنم ، مرا اجابت کنند و بمن مؤمن باشند ، شاید به کمال ا هدایت آرسند .
[به علت طولانی بودن تفسیر که چندان هم ارتباطی با اصل شعر مورد نظر ندارد ، از ترجمه آن
صرف نظر شد] .

۱۷ - خوابِ عالمیان^۱

۳۸۸	هر شبی از دام تن، ارواح را	۱	می‌رهانی، می‌گنی الواح را ^۲
۳۸۹	می‌رهند ارواح، هرشب زین قفس	۲	فارغان از حکم و گفتار و قصص
۳۹۰	شب ز زندان، بیخبر زندانیان	۳	شب ز دولت، بیخبر سلطانیان
۳۹۱	نی غم و اندیشه سود و زیان	۴	نی خیال این فلان و آن فلان
۳۹۲	حال عارف این بود، بی خواب هم	۵	گفت ایزد هم رُقُودُ زین مَرَم ^۳
۳۹۳	خفته از احوال دنیا، روز و شب	۶	چون قلم در پنجه تقلیب رب ^۴
۳۹۵	شماه‌ای زین حال عارف وانمود	۷	خلق راهم، خواب حسنی در ربود
۳۹۶	رفته در صحرای بی چون جانسان	۸	روحشان آسوده و ابدانسان

۱ - مثنوی ۱/۳۸۸.

۲ - می‌گنی الواح را یعنی تو از ذهن آنان يك لوح پاک (*tabula rasa*) می‌سازی. الواح را کندن: نقوش و خواطر را از الواح اذهان کندن.

۳ - اشاره ایست به افسانه خفتگان سبعة افسس که در قرآن ۱۸/۸-۲۵ ذکر گردیده است. مقایسه کنید با مثنوی ۱/۳۱۸۷، ۲/۳۷، ۳/۳۵۵۲، ۶/۲۱۷، ۶/۴۴۲، ۶/۴۴۲. در آنها همین قیاس بین عارفی که ظاهراً در این عالم بیدارست و در حقیقت مجذوب خداست و اختیار اعمال خویش را ندارد، و اصحاب کهف که داستان آن همانگونه که در قرآن آمده و برای مسلمانان آشناست، وجود دارد.

هم رُقُودُ: قرآن ۱۸/۱۸: وَتَحْسَبُهُمْ آيَاتًا وَهُمْ رُقُودٌ، وَتَقْلِبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشَّمَالِ، وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ... چنان بودند که بیدارشان پنداشتی ولی خفتگان بودند، که به چپ و راست همی گردانیدیم، و سگشان بازوان خود را بر آستانه غار گشوده...

نجم الدین کبری (نقل در منهج القوی، فصل ۱ ص ۱۱۲) آیه فوق را اینگونه تفسیر می‌کنند: «و تو آنان را بیدار می‌پنداری به دلیل انوار (قدسی) که بر چهره هایشان می‌بینی؛ هر چند آنان بیدار بودند، حاکی از این است که آنان در هستی، فنا و در حیات خدا، ابقا شده‌اند؛ و ما آنان را همی

XVII — ASLEEP TO THE WORLD

EVERY night thou dost free our spirits from the body's snare and erase all impressions on the tablets (of memory).

Our spirits are set free every night from this cage, they are done with audience and talk and tale.

At night prisoners forget their prison, at night governors forget their power. There is no sorrow, no thought of gain or loss, no idea of this person or that person.

Such is the state of the mystic, even when he is not asleep: God saith, "*(Thou wouldst deem them awake) whilst they slept.*"

He is asleep, day and night, to the affairs of this world, like a pen in the hand of the Lord.

God hath shown forth some part of his state, inasmuch as the vulgar too are carried away by sleep:

Their spirits gone into the Wilderness that is beyond words, Their souls and bodies at rest.

گردانیدیم بین افنا و ایقا و از مقام نازل، آنان را ارتقاء دادیم؛ در حالی که سگ آنان ... یعنی نفوس آنان در خواب و بی حرکت بود.»

زین مَرَم، معنای تحت اللفظی آن یعنی از این فرار مکن. اشاره به قرآن ۱۸/۱۸: وَ تَحْسَبُهُمْ آيَاقًا وَ هُمْ رُقُودٌ وَ نَقَلَبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَ ذَاتَ الشَّمَالِ وَ كَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ رُغْبًا: «پنداری (اصحاب کهف را) که بیدارند، در حالی که بخواب بودند، و ما ایشان را به پهلوی چپ و راست می گردانیدیم، و سگ آنان در آستانه در غار بازوهای خویش گشوده بود، اگر آنان را بدیدی بفرار از آنان روی بگردانیدی و از ترسشان آکنده شدی.»

۲ - مقایسه کنید با این حدیث که قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ: «دل مؤمن بین دو انگشت خداوند رحیم قرار دارد». همانطوریکه خداوند وجود خود را بصورت جلال (خشم و

۳۹۷	وز صفیری، باز دام اندر کشی	۹	جمله را در داد و در داور کشی ^۵
۳۹۸	فَالِقُ الْإِضْبَاحِ إِسْرَافِيلُ وَار	۱۰	جمله را در صورت آرد ز آن دیار ^۶
۳۹۹	روحهای منبسط را، تن کند	۱۱	هر تنی را، باز آبستن کند ^۷

۵

→ وحشت (یا جمال) عشق و رحمت (نشان می دهد ، بنابراین قلب عارف نیز از غم منقبض و یا از شادی منبسط می شود . « دو انگشت » شامل صفات الهی جلال و جمال است .

۵- یعنی در طول زندگی خود آگاه در این جهان ، که دیوان عدل الهی است ، افراد بشر تحت محاکمه اند .

۶- این عمل خداوند ، شبیه عمل مَلِكٍ مَقْرَبٍ اسرافیل است که در قیامت با دمیدن در شیپور ، به جانهای مردگان اعلام می کند که به ابدان خویش ملحق شوند .

فَالِقُ الْإِضْبَاحِ : قرآن ۹۶/۶ : « شکافنده صبحدم است ... »

۷- آبستن کند یعنی از طریق ارتباط روح و بدن ، دومی آبستن می شود و وظایف روزانه اعمال

دینی و دنیوی خود را می زاید .

Till with a whistle Thou callest them back to the snare , bringest them all again
to justice and judgement.
At daybreak , like Isrāfil (Seraphiel), He bids them return from Yonder to the
world of form:
The disembodied spirits He confines anew and causes each body to be laden
(with its good and evil works).

۱۸- جانهای متحد مؤمنان^۱

۴۰۸	مؤمنان معدود، لیک ایمان یکی	۱	جسمشان معدود، لیکن جان یکی
۴۰۹	غیر فهم و جان، که در گاو و خرست	۲	آدمی را، عقل و جانی دیگرست
۴۱۰	باز غیر جان و عقل آدمی	۳	هست جانی در ولی آن آدمی ^۲
۴۱۱	جان حیوانی، ندارد اتحاد	۴	تو مجو این اتحاد از روح باد ^۳
۴۱۲	گر خورد این نان، نگردد سیر آن	۵	ورکشد بار، این نگردد او گران
۴۱۳	بلک این شادی کند از مرگ او	۶	از حسد میرد، چو بیند برگ او
۴۱۴	جان گرگان و سگان، هر یک جداست	۷	متحد، جانهای شیران خداست
۴۱۵	جمع گفتم جانهاشان من باسم	۸	کآن یکی جان، صد بود نسبت بجسم
۴۱۶	همچو آن یک نور خورشید سما	۹	صد بود، نسبت به صحن خانها
۴۱۷	لیک یک باشد همه انوارشان	۱۰	چونک برگیری تو دیوار از میان
۴۱۸	چون نماند خانها را قاعده	۱۱	مؤمنان مانند نفس واحد

۱- مثنوی ۴/۴۰۸. رومی از ذکر کلمه « مؤمنان » معمولاً به آن گروه الهام یافته ای توجه دارد که ایمان واقعی دارند و سرچشمه ایمانشان از الهامات و مشاهدات و تجربیات الهی آغاز شده باشد.

۲- انفاسِ ثلاثه ای که در اینجا ذکر شده، در معرفت النفس صوفیه عبارتند از:

الف- روح حیوانی یا نفسانی.

ب- روح عقلانی (قوه استدلال).

ج- روح متعال (عقل کل) که در پیامبران و اولیاء جلوه گرمی گردد.

در تفسیر کامل نیکلسن، انفاسِ ثلاثه چنین آمده: روح حیوانی، روح عقلی و روح قدسی نبوی.

۳- ببینید تفاسیر مثنوی ۱/۱۹۷۶:

از مؤنث وز مذکر، برترست این نه آن جانست، کز خشک و ترست

مصراع دوم: روح حیوانی (یا حیاتی) به جسم لطیف که در قلب ریشه دارد تعبیر شده و از این جهت

بوسیله شریان شاهرگ به مغز منتقل میشود. با توجه به داشتن اساس جسمانی، ممکن است گفته

شود که این روح، محصول عناصر و « طبایع » اربعه یعنی خشکی، تری، گرما و سرما باشد.

و مثنوی ۲/۱۸۸:

تفرقه در روح حیوانی بود نفس واحد، روح انسانی بود

XVIII — THE FAITHFUL ARE ONE SOUL

THE Faithful are many , but their Faith is one ; their bodies are numerous , but their soul is one .

Besides the understanding and soul which is in the ox and the ass , Man has another intelligence and soul .

Again , in the owner of the Divine breath , there is a soul other than the human soul .

The animal soul does not possess oneness : do not seek oneness from that airy spirit .

If its owner eat bread , his neighbour is not filled ; if he bear a load , his neighbour does not become laden ;

Nay , but he rejoices at his neighbour's death and dies of envy when he sees his neighbour prosperous .

The souls of wolves and dogs are separate ; the souls of the Lions of God are united .

I speak nominally of their souls in the plural , for that single Soul is a hundred in relation to the body ,

Just as the single light of the sun in heaven is a hundred in relation to the house-courts on which it shines ;

But when you remove the walls , all these scattered lights are one and the same .

When the bodily houses have no foundation remaining , the Faithful remain one soul .

→
ظاهراً کثرت از روح حیوانی که وسیله ادراک حس است ، ناشی می شود . (مثنوی ۴/۴۱۱ و ۴۲۵
بعده ، و ۴۴۷ بعده) . « روح انسانی » روحی است که خدا در آدم ابوالبشر دمید (قرآن ۱۵/۲۹)
یعنی روح انسان کامل . این روح ذاته تنها و غیر قابل رؤیت است ؛ از این رو اولیاء و انبیاء که عاری
از احساسات شهوانی هستند ، از حیث روحی یکی هستند هر چند آنان ممکن است بوسیله
خصوصیات ویژه ای از یکدیگر متمایز باشند . (تفسیر مثنوی ۱/۳۲۵) .
عبارت روح باد ، اشاره به روح (حیاتی) است که احساسات و ادراکات « حیوانی » بستگی به آن
دارد .

۱۹ - نردبان آسمان^۱

۳۰۳	حس دنیا، نردبان این جهان	۱	حس دینی، نردبان آسمان
۳۰۴	صحت این حس، بجوئید از طبیب	۲	صحت آن حس، بخواهید از حبیب ^۲
۳۰۶	راه جان، مر جسم را ویران کند	۳	بعد از آن ویرانی، آبادان کند ^۳
۳۰۷	کرد ویران، خانه، بهر گنج زر	۴	وز همان گنجش، کند معمورتر ^۴
۳۰۸	آب را بپَرید و جو را پاک کرد	۵	بعد از آن در جو، روان کرد آب خورد ^۵
۳۰۹	پوست را بشکافت و پیکان را کشید	۶	پوست تازه، بعد از آتش بردمید ^۶
۳۱۰	قلعه ویران کرد و از کافر ستد	۷	بعد از آن بر ساختش صد بُرج و سد ^۷
۳۱۲	گه چنین بنماید و گه ضد این	۸	جز که حیرانی نباشد کار دین

۱ - مثنوی ۱/۳۰۳.

۲ - یعنی شفا دهنده ارواح که مقدسین و اولیاء می باشند.

حبیب، « معشوق خدا » یعنی انسان کامل، شفا دهنده مقدس ارواح، که در اینجا مقابل طبیب که بیماریهای جسمی را مداوا می کند، قرار دارد.

۳ - مقایسه شود با مثنوی ۲/۱۴۴۲:

چونک کشته گردد این جسم گران . زنده گردد، هستی اسرار دان

۴ - جوهر روحانی انسان، همچون گنجی که در زیر بنای خانه ای قرار داشته باشد، در طبیعت خاکی او مدفون است.

گنج زر یعنی جرقه الهی. مقایسه شود با مثنوی ۴/۲۵۴۰ با عنوان تفسیر کنت کترا مخفياً فأحبت أن أعرف (فخلقت الخلق لأعرف) « گنجی پنهان بودم، آشکار شدن را دوست داشتم؛ پس آفریدگان بیاوردم تا آشکار شوم » (رك قطعه ۷۳ این کتاب) بمطلع .

خانه برکن، کز عقیق این یمن صد هزاران خانه شاید ساختن ...

۵ - تطهیر قلب آغاز نمی گردد، مگر آنکه « آب » شهوت، تمایلات نفسانی و خواهشهای شهوانی زدوده و قطع گردد.

XIX — THE LADDER TO HEAVEN

THE worldly sense is the ladder to this world ; the religious sense is the ladder to Heaven .

Seek the well-being of that sense from the physician ; beg the well-being of this sense from the man beloved of God .

The spiritual way ruins the body and , having ruined it , restores it to prosperity :

Ruined the house for the sake of the golden treasure , and with that same treasure builds it better than before ;

Cut off the water and cleansed the river-bed , then caused drinking-water to flow in it ;

Cleft the skin and drew out the barb , then made fresh skin grow over the wound ;

Razed the fortress and took it from the infidel , then reared thereon a hundred towers and ramparts .

Sometimes the action of God appears like this , sometimes the contrary : (true) religion is nothing but bewilderment .

۶- گفته می شود که پیامبر ، مُجَاهِدَةُ النَّفْسِ رَا الْجِهَادُ الْاَكْبَرُ نامیده است .
بنابراین ، موضوع فوق به مناسبتی با بیرون کشیدن پیکان از زخمی که در جنگ پیش آمده مقایسه می شود .

۷- غزالی جسم انسان را به قلعه ای تشبیه می کند که خداوند ، روح یا نفسِ ناطقه را در آن قرار داده ، فرمان می دهد که آنرا در مقابل « کافر » یعنی نفسِ حیوانی مدافع باشد . زمانی که تمایلات شرور در او رخنه نماید ، روح می باید که چنین مهاجمی را سرکوب و طرد کند و سپس قلعه را از نو ساخته ، غیر قابل نفوذ نماید .

مقایسه شود با مثنوی ۲/۲۵۴۵ بیعد (رك تفسیر بیت ۳ قطعہ ۳۱ این کتاب) :

۳۱۳	نی چنان خیران که پشتش سوی اوست	۹	بل چنین خیران و غرق و مست دوست ^۸
۳۱۴	آن یکی را روی او شد، سوی دوست	۱۰	و آن یکی را روی او، خود روی اوست
۳۱۵	روی هر يك می نگر، می دار پاس	۱۱	بوك گردی تو ز خدمت رو شناس ^۹
۳۱۶	چون بسی ابلیس آدم روی هست	۱۲	پس بھر دستی نشاید داد دست ^{۱۰}
۳۱۷	ز آنک صیاد آورد بانگ صفیر	۱۳	تا فریید مرغ را، آن مرغ گیر
۳۱۸	بشنود آن مرغ، بانگ جنس خویش	۱۴	از هوا آید، بیاید دام و نیش
۳۱۹	حرف درویشان، بدزد مرد دون	۱۵	تا بخواند بر سلیمی ز آن فسون
۳۲۰	کار مردان، روشنی و گرمیست	۱۶	کار دونان، حيله و بی شرمیست ^{۱۱}

هست گرها، گبر هم یزدان پرست لیک قصد او، مسرادی دیگرست ...

۸- قوه استدلال، در کارهای خداوند که بصورت ظاهر، منافی و ناسازگار تلقی می شود، به اندیشه فرورفته و سرگردان می شود؛ لیکن سرگشتگی (حیرت) صوفیان از آنجهت است که به نور خدا نزدیک شده و خیره می مانند. باید توجه داشت که این حیرت از حالت غوام فریبانه کسانی که دم از مذهب می زنند و راه خود را در پیچ و خم جهل و اشتباه گم کرده، سرگردان و پریشانند، مطلقاً جداست.

۹- ز خدمت یعنی با تبعیت از خدا و رهبر روحانی. صوفیه، خدمت را فوق عبادت (ritual worship) می دانند.

۱۰- مرید در فرق دراویش به بیعت با شیخ دعوت می شود، و «دست دادن» معمولاً نشانه آغاز این مراسم است. (مقایسه شود با قرآن ۱۰/۴۸: *إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ، يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ، فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ، وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمَسْئُوتِهِ أَجْرًا عَظِيمًا*: «کسانی که با تو بیعت کنند، در حقیقت با خدا بیعت می کنند، روی دستهایشان دست خداست، هر کس نقض بیعت کند، به ضرر خویش می کند و هر کس به پیمانی که با خدا بسته، وفا کند، پاداشی بزرگ یار خواهد داد.»)

۱۱- مردان، مردان کامل (par excellence)، یعنی مردان مقدس.

(I mean) not one bewildered in such wise that his back is turned on Him; nay, but one bewildered and drowned and drunken with the Beloved. His face is set towards (devoted to) the Beloved, while the other's face is just his own.

Look long on the face of everyone, watch attentively: it may be that by doing service (to Şūfīs) you will come to know the face (of the Saint). Since many a devil hath the face of Adam, you should not put a hand in every hand;

For as the fowler whistles to decoy a bird he is bent on catching, Which hears the note of its mate and comes down from the air and finds itself entrapped, So does a vile man steal the language of dervishes to fascinate and deceive one who is simple.

The work of holy men is as light and heat; the work of the ungodly is trickery and shamelessness.

۲۰ - صوفی صافی^۱

۳۶۳	هست صوفی ، آنک شد صفوت طلب	۱	نه از لباسِ صوف و خیاطی و دَب
۳۶۴	صوفی گشته به پیش این لِثام	۲	الْخِیَاطَه وَ اللُّوَاطَه وَ السَّلَام
۳۶۵	بر خیال آن صفا و نام نیک	۳	رنگ پوشیدن ، نکو باشد و لیک
۳۶۶	بر خیالش گر روی تا اصل او	۴	نی چو عبّاد خیال تو بتو
۳۶۷	دورباش غیرت ، آمد خیال	۵	گرد بر گردِ سرا پرده جمال ^۲
۳۶۸	بسته هر جوینده را ، که راه نیست	۶	هر خیالش پیش می آید ، که بیست
۳۶۹	جز مگر آن تیز گوش تیز هوش	۷	کش بُود از جیشِ نصرتهاش جوش ^۳
۳۷۰	نجهد از تخیلها ، نی شه شود	۸	تیر شه بنماید ، آنکه ره شود ^۴

۱ - مثنوی ۳۶۳/۵ .

۲ - دورباش غیرت . مقایسه کنید با مثنوی ۲۱۱۴/۲ .

غیرت من ، برسر تو دور باش می زند کای خس ، ازینجا دور باش
۳ - این بیت ، استادی را توصیف می کند که دارای عقل معاد (spiritual intelligence)

است .

۴ - چنین مرسوم بود که به دشمنی که تسلیم می شد ، تیری می دادند که نام پادشاه بر روی آن نوشته شده بود و این ، علامت امان دادن بدو بود .

سعدی نیز در شعر زیر باین موضوع اشاره می کند :

یا تیرِ هلاکم بزنی بر دلِ مجروح تا جان بدهم ، یا بدهی تیرِ امان را
(مثنوی ، ج ۸ ، ص ۲۳۳ - توضیح مترجم : متأسفانه در اکثر چاپهای کلیات سعدی ، در مصراع دوم شعر فوق جای کلمه (تا) و (یا) عوض و بدل شده است ، که بکلی مفهوم را دگرگون می کند . بجز در بدایع سعدی ، چاپ آلمان ، غزل ۵ ، بیت ۸) .

شه شود : استعاره ای است از بازی شطرنج . مقایسه کنید با مثنوی ۳۵۰۸/۵ :

گفت شه شد ، وان شه کبر آورش یک یک از شطرنج ، می زد بر سرش

XX — THE TRUE ŞŪFĪ

WHAT makes the Şūfī? Purity of heart;
 Not the patched mantle and the lust perverse
 Of those vile earth-bound men who steal his name.
 He in all dregs discerns the essence pure:
 In hardship ease, in tribulation joy.
 The phantom sentries, who with batons drawn
 Guard Beauty's palace-gate and curtained bower,
 Give way before him, unafraid he passes,
 And showing the King's arrow, enters in.

و مثنوی ۳۵۱۱/۵ :

باخت دستِ دیگر و شه مات شد وقتِ شه شد گفتن و مبعثات شد
 که شه گفتن یعنی « شه مات گفتن » [کیش و مات کردن ، شکست دادن] .

۲۱ - خطر و توکل

۳۰۸۳	چون نهی برپشت کشتی، بار را	۱	بر توکل می کنی، آن کار را
۳۰۸۴	تو نمی دانی که از هردو کتی	۲	غرقه ای اندر سفر یا ناجنی
۳۰۸۵	گر بگوئی تا ندانم من کیم	۳	برنخواهم تاخت در کشتی و یم
۳۰۸۸	هیچ بازرگانی. ناید ز تو	۴	ز آنک در غیبت سر این دو رو
۳۰۸۹	تاجر ترسند طبع شیشه جان	۵	در طلب نه سود دارد نه زیان
۳۰۹۰	بل زیان دارد، که محرومست و خوار	۶	نور، او باید که باشد شعله خوار
۳۰۹۱	چونک بر بوکست جمله کارها	۷	کار دین اولی، کزین یابی رها

ع

۱ - مثنوی ۳/۳۰۸۳.

هر چند که خداوند از ازل مقدر فرموده که برخی از ارواح، نجات می یابند و دیگران فنا می شوند؛ با این حال به پیامبران امر فرمود تا کلام او را به همگان یکسان ابلاغ نمایند.

(قرآن ۶۷/۵: يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا يَلْفِتْ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ. «ای پیغمبر، آنچه از پروردگارت بتو نازل شده [بخلق] برسان، اگر نکنی پیام وی را نرسانیده ای. خدا ترا از مردم حفظ می کند که خدا گروه کافران را هدایت نمی کند.»). آنرا فرمان برید و به خداوند توکل داشته باشید، زیرا حتی موفقیت دنیائی هم بدون خطر و بیم زیان نیست.

XXI — NOTHING VENTURE NOTHING WIN

WHEN you put a cargo on board a ship, you make that venture on trust, For you know not whether you will be drowned or come safe to land. If you say, "I will not embark till I am certain of my fate," then you will do no trade: the secret of these two destinies is never disclosed. The faint-hearted merchant neither gains nor loses; nay he loses: one must take fire in order to get light. Since all affairs turn upon hope, surely Faith is the best object of hope, for thereby you win salvation.

۲۲ - مردی که از پشت سر به دوزخ نگریست^۱

۱	چون موکل آن ملایک پیش و پس	۱۸۱۵
۲	می برندش ، می سپوزندش به نیش	۱۸۱۶
۳	(هر زمانی روی ، واپس می کند)	۱۸۲۰
۴	اشک می بارد ، چو باران خزان	۱۸۱۹
۵	پس زحق ، امر آید از اقلیم نور	۱۸۲۱
۶	چون بدیدی نامه کردار خویش	۱۸۲۴
۷	بیپرده ، چه مول مولى می زنی	۱۸۲۵
۸	بنده گوید ، آنچ فرمودی بیان	۱۸۳۵
۹	لیک بیرون از جهاد و فعل خویش	۱۸۳۷
۱۰	بودم اومیدی به محض لطف تو	۱۸۳۹
۱۱	رو ، سپس کردم بدان محض کرم	۱۸۴۱
۱۲	خلعت هستی ، بدادی رایگان	۱۸۴۳
۱	بوده پنهان ، گشته پیدا چون عسس ^۲	
۲	که بروای سگ ، بگهدانهای خویش	
۳	رو به درگاه مقدس می کند	
۴	خشک آمیدی ، چه دارد او جز آن ؟	
۵	که بگوئیدش ، که ای بطل عور	
۶	چه نگری پس بین جزای کار خویش	
۷	(در چنین چه ، کو امید روشنی ؟)	
۸	صد چنانم ، صد چنانم ، صد چنان	
۹	از ورای خیر و شر و کفر و کیش	
۱۰	از ورای راست باشی یا غشو	
۱۱	سوی فعل خویشان ، می ننگرم	
۱۲	من همیشه معتقد بودم بر آن ^۳	

۱ - مثنوی ۱۸۱۵/۵ .

این قطعه بر مبنای روایت ذیل است : « همینکه خداوند در روز قیامت از محاکمه بشر فارغ می شود ، فقط دو تن باقی می مانند . حکمی جاری می گردد تا هر دو آنها را به دوزخ ببرند . در طی راه یکی از آندو ، روی خود را بسوی خداوند برمی گرداند . قادر متعال فرمان می دهد که او را برگردانند . سؤال می شود که چرا به پشت سر نگریستی ، و او پاسخ می دهد : انتظار و امید من در این بود که مرا به بهشت راه خواهی داد . - و همین رو بسوی خدا کردن و اقرار به گناه ، باعث می شود که خداوند باو رحمت کند و فرمان دهد که او را به بهشت داخل نمایند . »

۲ - مقایسه کنید با مثنوی ۱۰۳۸/۱ بیعد (رک به بیت ۷ ، تفسیر ۳ قطعه ۵۴ این کتاب) .

و مثنوی ۲۰۷۷/۳ بیعد :

XXII — THE MAN WHO LOOKED BACK ON HIS WAY TO HELL

THE guardian angels, who used to walk unseen before and behind him, have now become visible like policemen.
 They drag him along, prodding him with goads and crying, "Begone, O dog, to thy kennel!"
 He looks back towards the Holy Presence his tears fall like autumn rain. A mere hope — what has he but that?
 Then from God in the realm of Light comes the command — "Say ye to him: 'O ne'er-do-well destitute of merit, Thou hast seen the black scroll of thy misdeeds. What dost thou expect? Why art thou tarrying in vain?'"
 He answers: "Lord, Thou knowest I am a hundred hundred times worse than Thou hast declared;
 But beyond my exertion and action, beyond good and evil and faith and infidelity,
 Beyond living righteously or behaving disobediently — I had a great hope of Thy Loving-kindness.
 I turn again to that pure Grace, I am not regarding my own works.
 Thou gavest me my being as a robe of honour: I have always relied on that munificence."

هر نفر را بر طویلۀ خاص او بسته اند، اندر جهان جست و جو ...
 (بعثت طولانی بودن ابیات مثنوی و تفسیر آنها، از نقل و ترجمه صرف نظر شد).
 ۳- تمامی نفوس بوسیله لطف و رحمت الهی پا به وجود گذاشته اند و سرانجام نجات خواهند یافت. مقایسه کنید با مثنوی ۴۱۶۵/۳-۴۱۷۰ و تفاسیرشان (رک به ابیات ۷-۱۲، قطعه ۴۲ این کتاب).

۱۸۴۲	چون شمارد جُرمِ خود را و خطا	۱۳	محضِ بخشایش درآید در عطا
۱۸۴۵	کای ملانك ، باز آریدش بما	۱۴	که بُدستش چشمِ دل ، سویِ رجا
۱۸۴۶	لأبالی وار ، آزادش کنیم	۱۵	وآن خطاها را ، همه خط برزنیم ^۲
۱۸۴۸	آتشی خوش ، برفروزم از گرم	۱۶	(تا نماند جُرم و زَلَّت بیش و کم)
۱۸۴۹	آتشی کز شعله‌اش کمتر شرار	۱۷	می بسوزد جُرم و جبر و اختیار
۱۸۵۰	شعله در بنگاهِ انسانی زنیم	۱۸	خار را ، گلزارِ روحانی کنیم

۴

۴- لأبالی وار یعنی بدون توجه به شایستگی یا ناشایستگی . از نقطه نظر عرفانی ، این اصول عقاید با حدیث قدسی مشهور راجع به بی تفاوتی خدا نسبت به سرنوشت مخلوقات خود متناقض نیست زیرا عاقبت الامر رحمت کلی خدا ، ججباب جهالت و بی ایمانی را که عذاب جهنم را تشکیل میدهد و مانع رسیدن شخص ملعون به برکت می گردد ، به کنار می زند .

(مثنوی ۳/۳۶۳۰-۳۶۳۴ :

تو عُدو او نه ای ، خصمِ خودی	چه غم ، آتش را ، که تو هیزم شدی
ای عجب از سوزشت او کم شود	یا ز دردِ سوزشت ، پُر غم شود
رحمتش نه رحمتِ آدم بود	که مزاجِ رحمِ آدم ، غم بود
رحمتِ مخلوق باشد غصه ناک	رحمتِ حق ، از غم و غصه ست پاک

این قطعه ، اصول عقاید ارتدکس اسلامی راجع به قضا و قدر را بیان می کند . مقایسه کنید با این حدیث قدسی : «اینان در بهشت اند و مرا بیمی نیست ؛ و اینان در آتش جهنم اند و مرا باکی نیست .»

When he confesses his sins , God saith to the Angels , “ Bring him back , for he never lost hope of Me .
Like one who recks of naught , I will deliver him and cancel all his trespasses .
I will kindle such a fire of Grace that the least spark thereof consumes all sin and necessity and free-will .
I will set fire to the tenement of Man and make its thorns a bower of roses .”

۲۳ - بیانِ آنکِ روحِ حیوانی و عقلِ جزوی و وهم و خیال
بر مثالِ دوغند و روح کی باقیست درین دوغ
همچو روغن پنهانست.^۱

۳۰۳۰	جوهرِ صدقت، خفی شد در دروغ	۱	همچو طعمِ روغن، اندر طعمِ دوغ
۳۰۳۱	آن دروغت، این تنِ فانی بُود	۲	راستت، آن جانِ ربّانی بُود
۳۰۳۲	سالها این دوغِ تن پیدا و فاش	۳	روغنِ جان اندرو فانی و لاش ^۲
۳۰۳۳	تا فرستد حقّ رسولی، بنده‌ای	۴	دوغ را در خُمره، جنباننده‌ای
۳۰۳۴	تا بجنباند به هنجار و به فن	۵	تا بدانم من، که پنهان بود من ^۳
۳۰۴۸	دوغ، روغن ناگرفتست و کُهن	۶	تا بنگزینی، بنه، خرچش مکن ^۴
۳۰۴۹	هین، بگردانش به دانش دست دست	۷	تا نماید آنچه پنهان کرده است
۳۰۵۰	زانک این فانی، دلیلِ باقی است	۸	لابه مستان، دلیلِ ساقی است ^۵

ع

۱ - مثنوی ۴/۳۰۳۰.

۲ - فانی و لاش برطبق این ضرب‌المثل است: الْمَغْلُوبُ كَالْمَعْدُومِ (مغلوب مانند معدوم است)

ببینید تفسیر مثنوی ۴/۳۹۶-۳۹۹:

نه که هر مغلوبِ شه، مرحوم بود. نه که الْمَغْلُوبُ كَالْمَعْدُومِ بود
گفت این مغلوب، معدوم‌مست کو جز بنسبت نیست معدوم اِیقِنُوا
این چنین معدوم، کو از خویش رفت بهترین هستها، افتاد و رفت
او بنسبت، با صفاتِ حق فناست در حقیقت، در فنا او را بقاست

برای معنای عرفانی مغلوب به کشف المحجوب ترجمه انگلیسی ص ۲۴۶ رجوع کنید. معدوم (non-existent) نسبت به خودآگاهی و فعالیت خودی است. ابیات بعدی، نظر قبلی را (تفسیر مثنوی ۱/۱۲۸، رک بیت ۶، قطعه ۱۰۹ این کتاب) که «annihilation» برگردان رضایتبخش اصطلاح «فنا» نمی‌باشد، توجیه و تصدیق می‌کند. مقایسه کنید با تفسیر ۳، قطعه ۱۱۳ این کتاب، و مثنوی ۴/۴۴۲-۴۴۵ یعنی ابیات ۳-۶ قطعه ۱۱۲ این کتاب.

←

XXIII — SPIRITUAL CHURNING

THY truth is concealed in falsehood, like the taste of butter in buttermilk.
 Thy falsehood is this perishable body; thy truth is the lordly spirit.
 During many years the buttermilk remains in view, while the butter has
 vanished as though it were naught,
 Till God send a Messenger, a chosen Servant, to shake the buttermilk in the
 churn —

To shake it with method and skill, and teach me that my true self was hidden.
 The buttermilk is old: keep it, do not let it go till you extract the butter from
 it.

Turn it deftly to and fro, that it may give up its secret.
 The mortal body is a proof of the immortal spirit: the maundering of the
 drunken reveller proves the existence of the cupbearer.

- ۳- مأموریت صوفی پیر بر آنست که استعداد روحانی مخفی در مرید خود را ظاهر و تقویت کند؛ همانسان که کودک در اثر گوش کردن به مادر، سخن گفتن می آموزد.
- ۴- یعنی «نگذار زندگانی ات بیهوده بگذرد: آنچه که از قوای جسمانی تو باقی می ماند، در راه تکامل و تحقق معنویت که تا کنون بوسیله نفس شهوانی ات سرکوب شده است، وقف کن».
- ۵- شاعر این موضوع را در بخش بعدی شرح می دهد. مقایسه کنید با مثنوی ۱۵۲/۴-۱۵۵:

پس همه دانسته اند آنرا یقین	که فرستد باد، رَبُّ الْعَالَمِينَ
پس یقین در عقل هر داننده هست	اینک با جنبنده، جنباننده هست
گر تو او را، می بینی در نظر	فهم کن آنرا، باظهار اثر
تن بجان جنبید، نمی بینی تو جان	لیک از جنبیدن تن، جان بدان

۲۴ - مُریدِ نابینا^۱

۱۴۳۰	طوطئی در آینه، می بیند او	۱	عکسِ خود را پیشِ او آورده رو
۱۴۳۱	در پسِ آئینه، آن اُستا نهان	۲	حرف می گوید، ادیبِ خوش زبان
۱۴۳۲	طوطیک پنداشته، کین گفتِ هست	۳	گفتنِ طوطیست، کاندرا آینه است
۱۴۳۴	از پسِ آئینه، می آموزدش	۴	ورنه ناموزد جز از جنسِ خودش ^۲
۱۴۳۷	همچنان در آینه، جسمِ ولی	۵	خویش را بیند، مریدِ مُمتلی ^۳
۱۴۳۸	از پسِ آئینه عقلِ کلّ را	۶	کی بیند وقتِ گفت و ماجرا ^۴
۱۴۳۹	او گمان دارد که می گوید بشر	۷	و آن دگر سِرست و او زان بی خبر ^۵
۱۴۴۰	حرف آموزد، ولی، سِرِّ قدیم	۸	او نداند طوطی است او، نی ندیم ^۶

۱ - مثنوی ۵/۱۴۳۰.

۲ - برای سخن آموختن طوطیان، در مشرق زمین رسم بر آنست که آئینه ای می گذارند و در پسِ آن پرده ای قرار می دهند و طوطیان را به گفتار می آورند. در اینجا « آئینه » کنایه ایست از شخص مقدّس که واسطه ایست بین « طوطی » که همان مرید می باشد و خداوند که گوینده و آموزنده نامرئیست.

۳ - آنچه را که مرید که در مرشد منعکس شده می بیند، صورتِ باطن خودش یعنی طبیعت روحانی و استعداد (capacity) می باشد. مقایسه کنید با مثنوی ۴/۲۱۳۷-۲۱۴۳ و تفاسیرشان (رک به قطعۀ ۴۷ این کتاب).

مُمتلی معنای مجازی آن یعنی پُر از آفات بشریه، ممکن است از اصطلاح طَبّی اِمْتِلاء (= ازدیاد خون و اخلاط = plethora) گرفته شده باشد.

۴ - عقلِ کلّ را. ببینید تفاسیر مثنوی ۱/۳۳۰۸:

این نشانِ خَسف و قذف و صاعقه شد بیانِ عَزُّ نَفْسِ ناطقه

نَفْسِ ناطقه (Rational Soul) یعنی نَفْسِ پیامبر یا ولیّ که وسیله (organ) عقلِ کلّ

(Universal Reason) است. و مثنوی ۲/۲۲۴۵ (رک تفسیر ۳، قطعۀ ۵۹ این کتاب).

XXIV — THE BLIND FOLLOWER

THE parrot looking in the mirror sees
 Itself, but not its teacher hid behind,
 And learns the speech of Man, the while it thinks
 A bird of its own sort is talking to it.

So the disciple full of egoism
 Sees nothing in the Shaykh except himself.
 The Universal Reason eloquent
 Behind the mirror of the Shaykh's discourse —
 The Spirit which is the mystery of Man —
 He cannot see. Words mimicked, learned by rote,
 'Tis all. A parrot he, no bosom-friend!

۵ - که می گوید بشر . مرید که يك مقلد محض است ، همان گونه خطانی مرتکب می شود که
 طوطی بقال دچار آن شد و روغن را ریخت . ببینید منوی ۲۶۲/۱ بعد :

از قیاسش خنده آمد خلق را کوچو خود پنداشت ، صاحب دل را ...

۶ - ندیم یعنی عارفی که با اسرار الهی آشنا و محرم راز می باشد .

۲۵ - مرغِ سلیمان^۱

۳۷۵۸	مَنْطِقُ الطَّيْرَانِ خاقانی، صداست	۱	مَنْطِقُ الطَّيْرِ سلیمانی، کجاست؟ ^۲
۳۷۵۹	تو چه دانی بانگِ مرغان را همی	۲	چون ندیدیستی سلیمان را دمی؟
۳۷۶۰	پر آن مرغی که بانگش مطربست	۳	از برونِ مشرقست و مغربست ^۳
۳۷۶۱	هریک آهنگش، زکرسی تا ثریست	۴	وز ثری تا عرش، در کر و فریست
۳۷۶۲	مرغ، کو بی این سلیمان می رود	۵	عاشقِ ظلمت، چو خفاشی بود
۳۷۶۳	با سلیمان خو کن ای خفاشِ رد	۶	تا که در ظلمت نمائی تا ابد
۳۷۶۴	یک گزی، ره که بد آنسو می روی	۷	همچو گز، قطبِ مساحت می شوی ^۴
۳۷۶۵	و آنک لنگ و لوک، آنسو می جهی	۸	از همه لنگی و لوکی می رهی

۱ - مثنوی ۳۷۵۸/۲

به سلیمان زبان پرندگان آموخته شد (قرآن ۱۶/۲۷): وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ وَ قَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأَوْتَيْنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنْ هَذَا هُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ. «سلیمان وارث داود شد و گفت: ای مردم، ما زبان پرندگان آموخته ایم و همه چیزمان داده اند که این برتری آشکار است» و در اینجا اشاره به انسان کامل یعنی صوفی مرشد می باشد.

۲ - تمامی فصاحت و بلاغت تصنعی مانند آنچه که شعرای درباری در مدایح خود نشان می دهند، در مقابل سخنان صوفیان که خداوند به آنها الهام کرده، ناچیز و بی معنی است. مقایسه کنید با مثنوی ۴۰۱۰/۶:

زین لسان الطیر، عام آموختند طمطراق و سروری اندوختند

بنظر من عبارت منطق الطیران خاقانی اشاره به شعرای درباری است علی العموم، و اشاره به خاقانی شروانی شاعر نامدار است علی الخصوص که «مشهور به دشواری و ابهام شعر» بود (براون، ج ۲). این موضوع چنین بیان شده (سخن و سخنوران، ج ۲ قسمت ۱، ص ۲۰۷) که وی در چند مورد، سخن خود را «منطق الطیر» (سخن / نطق مرغ = «bird-speech») نامیده، گرچه فقط سلیمان می توانست آن را بفهمد. مثلاً در قصیده ای می گوید:

زخاقانی این منطق الطیر بشنو که به زو معانی سرائی نیایی

XXV — THE BIRDS OF SOLOMON

THE eloquence of courtly birds is a mere echo: where is the speech of the birds of Solomon?

How wilt thou know their cries, when thou hast never seen Solomon for a single moment?

Far beyond East and West are spread the wings of the bird whose note thrills them that hear it:

From the Footstool of God to the earth and from the earth to the Divine Throne it moves in glory and majesty.

The bird that goes without this Solomon is a bat in love with darkness. Make thyself familiar with Solomon, O miscreant bat, lest thou remain in darkness for ever.

Go but one ell in that direction, and like the ell thou wilt become the standard of measurement.

Even by hopping lamely and limply in that direction thou wilt be freed from all lameness and limpness.

بهر حال رومی قصد این را ندارد که بین سبک ساده خود و سبک خاقانی مقابله ایجاد کند چنان که مؤلف [فروزانفر] نظر داشته است .

در این بیت مثنوی و جای دیگر (مثنوی ۸۵۱/۴ منطق الطیر سلیمانی بیآ بانگ هر مرغی که آید می سرا) منطق الطیر سلیمانی - تعلیمی که حقیقت روحانی را اظهار می دارد - مستقیماً در جهت مخالف « سخن / نطق مرغ » که محصول عقل و خیال و تصور است ، قرار می گیرد .
منطق الطیران در جمع ، حالت قیاس با سخنان دارد .

۳ (و بیت بعدی) - روح انسان کامل ، کلی و لایتناهی است .

۴ - همچو گز الخ « تو کمال مطلوب خلقت خواهی شد ، و محکی خواهی بود که ارزش حقیقی اشیا دیگر به وسیله آن قضاوت می شود . » مقایسه کنید با گفتار پایزید : « هر چه هست ، در دو قدم حاصل آید که یک قدم بر نصیبهای خود نهد و یکی بر فرمانهای حق » (تذکره الاولیا ۱۶۵/۲) و ابوالحسن خرقانی : « قدم بر نخست پایه نردبان که نهادم ، به خدا رسیدم » (تذکره الاولیا ۲۲۶/۲) .

۲۶ - نَفْسِ نَحْسِ^۱

- ۱ مادر بُتِها، بُتِ نَفْسِ شماسْت ۷۷۲
 زانک آن بُت، مار و این بُت، ازدهاست^۲
- ۲ بُت شکستن سهل باشد، نیک سهل ۷۷۸
 سهل دیدن نَفْسِ را، جهلست جهل
- ۳ صورتِ نَفْسِ ار بجوئی، ای پسر ۷۷۹
 قصه دوزخ بخوان، با هفت در^۳
- ۴ هر نَفْسِ مَکری و در هر مَکر زان ۷۸۰
 غرقه صد فرعون با فرعونیان

۱ - مثنوی ۷۷۲/۱ .

- ۱ - مقایسه شود با این گفتار: النَّفْسُ هِيَ أُمُّ الْأَضْمَامِ: «نَفْس، مادر بُتِهاست». برای مار که در مقابل ازدها قرار دارد، مانند شرّ کوچک در مقابل شرّ بزرگ. ببینید مثنوی ۹۱۷/۱:
- بس گریزند از بلا سوی بلا بس جهند از مار، سوی ازدها
 و مثنوی ۳۴۷۲/۲:
- مارِ شهوت را بکش در ابتدا ورنه اینک گشت مارت ازدها
 و مثنوی ۷۸۲/۳:
- مال، مار آمد که در وی زهرهاست وان قبول و سجده خَلق، ازدهاست
 و مثنوی ۴۶۵۶/۶:
- مار بودی، ازدها گشتی مگر يك سرت بود این زمانی هفت سر
- ۳ - نَفْس، خود دوزخ یا قسمتی از آنست که در اصل با شیطان از يك جوهر است، بنا بر این دوزخ که همان طبیعت نفسِ اماره است (روحی که بما فرمان می دهد تا عصیان کنیم و مرتکب گناه شویم) در حقیقت امری باطنی است. هفت دروازه یا اعراف دوزخ، حاکی از گناهیانی است که شخص را به مرگ (مهلکات) سوق می دهد.

XXVI — THE CARNAL SOUL

YOUR self (*nafs*) is the mother of all idols: the material idol is a snake, but the spiritual idol is a dragon.

'Tis easy to break an idol, very easy; to regard the self as easy to subdue is folly, folly.

O son, if you would know the form of the self, read the description of Hell with its seven gates.

From the self at every moment issues an act of deceit; and in each of those deceits a hundred Pharaohs and their hosts are drowned.

دوزخ : مثنوی ۱۳۷۵/۱ :
 دوزخست این نفس و دوزخ ازدهاست
 قسمتی از دوزخ : مثنوی ۱۳۸۲/۱ :
 چونک جزو دوزخست این نفس ما
 هم ذات با شیطان : مثنوی ۴۰۵۳/۳ :
 نفس و شیطان ، هر دو یک تن بوده اند
 طبق تفسیر صاری بر بیت ۱۳۷۶/۱ :
 هفت دریا را در آشامد هنوز
 این گناهان عبارتند از : تکبر ، حرص ، شهوت ، حسادت ، غضب ، طمع و نفرت .
 دوزخ را « ازدهای هفت سر » می نامند . مثنوی ۴۶۵۷/۶ :
 ازدهای هفت سر ، دوزخ بود
 حرص تو دانه است و دوزخ فح بود

۲۷ - جمالِ مرگ^۱

هر که یوسف دید ، جان کردش فدای	۱	هر که گرگش دید ، برگشت از هدی	۳۴۳۸
مرگِ هر یکِ ای پسر ، همرنگِ اوست	۲	پیشِ دشمنِ دشمن و بردوست دوست ^۲	۳۴۳۹
پیشِ ترک ، آینه را خوش رنگیست	۳	پیشِ زنگی ، آینه هم زنگیست	۳۴۴۰
آنک می ترسی ز مرگ اندر فرار	۴	آن ز خود ترسانی ، ای جان ، هوش دار	۳۴۴۱
روی زشتِ تست ، نه رخسارِ مرگ	۵	جان تو همچون درخت و مرگ برگ	۳۴۴۲
از تورسته ست ، ارنکویست اربدست	۶	ناخوش و خوش ، هر ضمیرت از خودست	۳۴۴۳
گر به خاری خسته ای ، خود کشته ای	۷	ور حریر و قزدری ، خود رشته ای	۳۴۴۴
دانک نبود فعل ، همرنگِ جزا	۸	هیچ خدمت نیست ، همرنگِ عطا	۳۴۴۵
مُزدِ مزدوران ، نمی ماند بکار	۹	کآن عرض ، وین جوهرست و پایدار ^۳	۳۴۴۶
آن همه ، سختی و زورست و عرق	۱۰	وین همه ، سیمست و زورست و طبق	۳۴۴۷
چون سُجودی یا رکوعی ، مرد کشت	۱۱	شد در آن عالم ، سجودِ او بهشت	۳۴۵۷
چونک پرید از دهانش ، حمد حق	۱۲	مرغِ جنت ساختش ربُّ الفلق ^۴	۳۴۵۸

ع

۱ - مثنوی ۳/۳۴۳۸ . با قطعه ۶ این کتاب مقایسه کنید . قیاسی است با یوسف و مرگ که در قرآن ۱۲/۱۳ بیعد ، بآن اشاره شده است .

۲ - مرگ ، خواه جسمانی (اضطراری) و خواه عرفانی (اختیاری) باشد ، مانند آینه ای است که هر شخص صورت خویش را در آن نظاره می کند . اگر طبیعت او نیکو و اعمالش عادلانه باشد ، عاشق مرگ میشود ؛ و در غیر اینصورت متنفر گشته و هر اسان از انعکاسات شرارت خویش پا به گریز می گذارد . آنچه را که او مهیب می پندارد ، در واقع چیزی است که خود انگاشته و مرتکب شده است .

۳ - عمل انسان ، هم علت و هم معلول است . بشر تا آنجائی که آزادانه عمل کند ، در آینده مواجه با مکافات می شود ؛ در عین حال ، هر چند از یک نظر ، این کیفیت نتیجه مستقیم خاصیت عمل خود اوست ، اما از جهت دیگر ، می توان آنرا علت نهائی و شکل ابدی عمل پنداشت که در معرفت خداوند ، ازلی بوده است ، مانند طرح خانه ای که در اندیشه معمار است .
طبق این نظر ، مکافات ، تجلی الهی است که در همه چیز مانند گارست و به صورت عملیات

←

XXVII — THE BEAUTY OF DEATH

HE who deems death to be lovely as Joseph gives up his soul in ransom for it;
he who deems it to be like the wolf turns back from the path of salvation.

Every one's death is of the same quality as himself, my lad: to the enemy of
God an enemy, to the friend of God a friend.

In the eyes of the Turcoman the mirror is fair; in the eyes of the Ethiopian it is
dark as an Ethiopian.

Your fear of death is really fear of yourself: see what it is from which you are
fleeing!

'Tis your own ugly face, not the visage of Death: your spirit is like the tree,
and death like the leaf.

It has grown from you, whether it be good or evil: all your hidden thoughts,
foul or fair, are born from yourself.

If you are wounded by thorns, you planted them; and if you are clad in satin
and silk, you were the spinner.

Know that the act is not of the same complexion as its result; a service
rendered is not homogeneous with the fragment given in return.

The labourer's wage is dissimilar to his work: the latter is the accident, while
the former is the substance.

The latter is wholly toil and effort and sweat, the former is wholly silver and
gold and viands.

When the worshipper has sown a prostration or genuflexion here, it becomes
the Garden of the Blest hereafter.

When praise of God has flown from his mouth, the Lord of the Daybreak
fashions it into a fruit of Paradise.

انسانی تظاهر می نماید . - و یا بعبارت دیگر ، دگرگونی صورت ظاهر است که حقیقت در آن مستتر
شده ، بدین ترتیب شباهت واقعی بین آن دو وجود ندارد زیرا که تفاوت بین آنها تفاوت عرض و
جوهر است . برای اطلاعات بیشتر مراجعه کنید به منوی ، دفتر ۲ نی از بیت ۹۳۸ تا ۱۰۰۰ ، با
تفسیر مخصوص آن .

۲- رَبُّ الْفَلَقِ : قرآن ۱/۱۱۳ قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ : « بگو ، به پروردگار صبحدم پناه می برم » .

۲۸ - دُعای خیر^۱

۷۸	از خدا جوییم ، توفیقِ ادب	۱	بی ادب محروم گشت از لطفِ رَب ^۲
۷۹	بی ادب ، تنها نه خود را داشت بد	۲	بلك آتش در همه آفاق زد
۸۹	هرچه بر تو آید از ظلمات و غم	۳	آن ز بی باکی و گستاخیت هم
۹۰	هر که بی باکی کند ، در راهِ دوست	۴	ره زین مردان شد و نامرد اوست ^۳
۹۱	از ادب ، پُر نور گشتست این فلک	۵	وز ادب ، معصوم و پاک آمد ملك ^۴
۹۲	بُد ز گستاخی ، کُسوفِ آفتاب	۶	شد عزازیلی ، ز جُرأتِ رَدِّ باب ^۵

۱ - مثنوی ۷۸/۱ .

۲ - کلمه ادب را می توان به خصلت ، احساسات و آداب تفسیر کرد که ثمره ریاضت نفس و رشد معنوی است ؛ همانطور که پولوس رسول اشاره کرده است : « اطوار ناپسندیده و ناشایسته ندارد . » (انجیل ، عهد جدید ، رساله اول به قرنتیان ۵/۱۳)

۳ - او هنوز هیجانانگیز نفسانی خود را زیر سلطه نیاورده ، بنابراین شایسته اطلاق نام « مرد » نیست .

۴ - مقایسه کنید با منظومه وظیفه (Ode to Duty) اثر وردزورت (Wordsworth) :

« تو ستاره ها را از خطا حفظ خواهی کرد ،

واز تست که آسمانهای کهن ، تازه و مستحکم اند . »

۵ - کُسوف ، تنبیه و گوشمالی الهی است . هنگامی که آفتاب قصد انحراف از مدار خویش را داشته باشد ، کُسوف اتفاق می افتد . عزازیل نام ابلیس پیش از سقوطش بوده است .

قرآن ۷۹-۷۱/۳۸ اِدْقَالَ رَبِّكَ لِلْمَلٰئِكَةِ اِنِّیْ خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِیْنٍ ؛ فَاِذَا سُوِّیْتُمْ وَ نَفَخْتُ فِیْهِ مِنْ رُّوحِیْ فَقَعُوْا لَہٗ سٰجِدِیْنَ ؛ فَسَجَدَ الْمَلٰئِكَةُ كُلُّہُمْ اَجْمَعُوْنَ ؛ اِلَّا اِبْلِیْسَ اِسْتَكْبَرَ وَ کَانَ مِنَ الْکٰفِرِیْنَ ؛ قَالَ یٰۤاِبْلِیْسُ مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِیْدِیْ اُسْتَكْبَرْتَ اَمْ کُنْتَ مِنَ الْعٰلِیْنَ ؛ قَالَ اَنَا خَیْرٌ مِّنْہٗ خَلَقْتَنِیْ مِنْ نَّارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِیْنٍ ؛ قَالَ فَاخْرِجْ مِنْہَا فَاِنَّکَ رَجِیْمٌ ؛ وَ اِنَّ عَلَیْکَ لَعْنَتِیْ اِلٰی یَوْمِ الدِّیْنِ ؛ قَالَ رَبِّ فَاَنْظِرْنِیْ اِلٰی یَوْمٍ یَّبْعَثُوْنَ . وَ غَیْرَہُ : « چون پروردگارت به فرشتگان گفت : من انسانی از گل خلق می کنم ؛ و چون او را بهرداختم و از

XXVIII — A PRAYER FOR GOOD BEHAVIOUR

LET us beseech God to help us to self-control (*adab*): he who lacks self-control is deprived of the grace of the Lord.

The undisciplined man does not corrupt himself alone: he sets the whole world afire.

Whatever befalls thee of gloom and sorrow is the result of thy irreverence and insolence.

Any one behaving with irreverence in the path of the Friend is a brigand who robs men: he is no man.

Through discipline Heaven was filled with light, through discipline the Angels became immaculate and holy.

By reason of irreverence the sun is eclipsed, and insolence caused 'Azāzīl to be turned back from the door.

روح خویش در او دمیدم . سجده کنان مقابل وی بیفتید : فرشتگان همگیشان یکسره سجده کردند : مگر ابلیس که بزرگی کرد (اِسْتَكْبَرَ) و از کافران شد : گفت : ای ابلیس چه مانعت شد که مخلوقی را که بدست قدرت خویش آفریده ام . سجده کنی ، بزرگی کردی (اُسْتَكْبَرْتَ) یا از تفوق طلبیان بودی : گفت : من از او بهترم ، مرا از آتش آفریده ای و او را از گل آفریده ای : گفت : از آسمان بیرون شو که تو مطرودی : و تار و زردستاخیز لعنت من بر تو باد : گفت : تار و زردی که از نوزنده شوند ، مرا مهلت ده « و غیره .

۲۹ - همنشینی با اولیاء^۱

کای طلوع ماه دیده تو ز جیب ^۲	۱	آمد از حق ، سوی موسی ، این عتاب	۲۱۵۶
من حَقَم ، رنجور گشتم نامدی ^۳	۲	مَشْرِقَت کردم ، ز نور ایزدی	۲۱۵۷
این چه رمزست ؟ این بکن یارب بیان	۳	گفت سبحانا ، تو پاکی از زیان	۲۱۵۸
چون نپرسیدی تو از روی کَرَم ؟	۴	باز فرمودش که در رنجوریم	۲۱۵۹
عقل گم شد ، این سخن را برگشا	۵	گفت یارب نیست نقصانی ترا	۲۱۶۰
گشت رنجور ، او منم ، نیکو ببین	۶	گفت آری ، بنده خاص گزین	۲۱۶۱
هست رنجوریش ، رنجوری من	۷	هست معذوریش ، معذوری من	۲۱۶۲
تا نشنید در حضور اولیا	۸	هر که خواهد همنشینی خدا	۲۱۶۳
تو هلاکی ، ز آنک جزوی بی کُلی	۹	از حضور اولیا ، گر بگسلی	۲۱۶۴
بی گسش یابد ، سرش را او خورد	۱۰	هر کرا دیو ، از کریمان وا بُرد	۲۱۶۵

ع

۱ - مثنوی ۲/۲۱۵۶ .

۲ - اشراق اهل تصوف ، اغلب به ید بیضای موسی تشبیه شده است . رجوع کنید به قرآن ، ۱۰۸/۷ : وَ نَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاطِرِينَ . « و دست خویش بیرون آورده که بدیده بینندگان سفید می نمود » ؛ و تورات ، سفر خروج ، باب ۴ ، آیه ۶ : « و خداوند دیگر باره وی را گفت دست خود را در گریبان خود بگذار ، چون دست به گریبان خود برد و آنرا بیرون آورد ، اینک دست او مثل برف مبروص شد » .

مصراع دوم : ببینید تفسیر مثنوی ۱/۳۴۸۶ : رك به تفسیر قطعه ۸۶ این کتاب .

۳ - این قطعه مربوط به توحید خداوند با دوستانش (اولیاء) ، خلاصه ایست از يك حدیث قدسی که چنین آغاز می شود : « در روز قیامت ، خداوند تبارک و تعالی خواهد گفت : یا بنی آدم ، بیمار بودم و تو از من عیادت نکردی . « مقایسه کنید با انجیل متی ، باب ۲۵ ، آیتین ۴۳ و ۴۴ : « غریب بودم مرا جا ندادید ، عریان بودم مرا نپوشانیدید ، مریض و محبوس بودم عیادتم ننمودید . پس ایشان نیز به پاسخ گویند : ای خداوند کی ترا گرسنه یا تشنه یا غریب یا برهنه یا مریض یا محبوس دیده ، خدمتت

XXIX — COMMUNION WITH THE SAINTS

GOD rebuked Moses, saying. "O thou who hast seen the rising of the moon from thy bosom,
Thou whom I have illumined with My Light! I am God, I feel sick, thou camest not."

Moses said, "O transcendent One, Thou art clear of defect. What mystery is this? Explain, O Lord!"

God said unto him again, "Wherefore didst not thou kindly ask after Me when I was sick?"

He answered. "O Lord, Thou never ailest. My understanding is lost: unfold the meaning of these words."

God said. "Yea; a favourite and chosen slave of Mine fell sick. I am he. Consider well:

His infirmity is My infirmity, his sickness is My sickness."

Who ever would sit with God, let him sit in the presence of the Saints. If you are separated from the presence of the Saints, you are in perdition, because you are a part without its whole.

Whomsoever the Devil cuts off from that noble company, he finds him with none to aid and devours him.

نکردیم؟

مَشْرِقَتِ كَرْدَمِ يَعْنِي مِنْ تَرَا خَاسْتِگَآه نُوْرَالِهِي كَرْدَمِ .

! يادداشت مترجم : مقایسه کنید با متنی ۱۷۳۸/۲ :

أَنْسَكَ كَقْتِ إِنْئِي مَسْرُضْتُ لَمْ تُعُدْ مِنْ شَدَمِ رَنْجُورِ، أَوْ تَنْهَأْ نَشْدَا

۳۰ - نگرستنِ عزرائیل بر مردی و گریختنِ آن مرد در سرای سلیمان^۱

۹۵۶	زادِ مردی ، چاشتگاهی در رسید	۱	در سرای عدل سلیمان در دوید
۹۵۷	رویش از غم زرد و ، هر دلب کبود	۲	پس سلیمان گفت : «ای خواجه چه بود؟»
۹۵۸	گفت : «عزرائیل ، در من این چنین	۳	یک نظر انداخت ، پُر از خشم و کین «
۹۵۹	گفت : «هین اکنون چه میخواهی ، بخواه»	۴	گفت : «فرما پاد را ، ای جان پناه
۹۶۰	تا مرا ، زینجا بهندستان بَرَد	۵	بوك بنده کآن طرف شد ، جان بَرَد «
۹۶۱	نک ز درویشی ، گریزانند خلق	۶	لقمه حرص و امل ، زآند خلق
۹۶۲	ترسِ درویشی ، مثالِ آن هراس	۷	حرص و کوشش را ، تو هندستان شناس ^۲
۹۶۳	باد را فرمود ، تا او را شتاب	۸	بُرَد سوی قعر هندستان بر آب
۹۶۴	روز دیگر ، وقتِ دیوان و لقا	۹	پس سلیمان گفت عزرائیل را :
۹۶۵	« کآن مسلمان را بخشم از بهر آن	۱۰	بنگریدی ، تا شد آواره ز خان «
۹۶۶	گفت : « من از خشم ، کی کردم نظر	۱۱	از تعجب دیدمش در ره گذر
۹۶۷	که مرا فرمود حق ، که امروز هان	۱۲	جانِ او را ، تو بهندستان ستان
۹۶۸	از عجب گفتم ، گر او را صد پَرست	۱۳	او بهندستان شدن ، دُور اندرست «
۹۶۹	تو همه کار جهان را همچنین	۱۴	کن قیاس و چشم بگشا و ببین
۹۷۰	از کی بگریزیم از خود ؟ ای محال	۱۵	از کی پربائیم از حق ؟ ای وبال ^۲

۱ - مثنوی ۱/۹۵۶ .

۲ - « درویشی » ، فقر در جهان روحانی است که بمعنای « فناى نفس » می باشد یعنی رها کردن هر نوع « خدا » یا هر آرزو بجز الله . گریز از این چنین « مرگ » و تعقیب ارضای نفس از امتعه دنیوی ، چون فرار از عزرائیل بیهوده است .

۳ - مقایسه کنید با مثنوی ۵/۱۶۶۶ :

مهرِ حق ، بهتر ز صد حلمِ منست منع کردن جان ز حق ، جان کند منست
مقایسه کنید با غزالی ، اِبَاحَة ص ۲۷ س ۲۰ ببعدها کتاب یَذْکُرُ فِیْهِ حَمَاقَةَ أَهْلِ الْإِبَاحَةِ ، باهتمام

XXX — THE MAN WHO FLED FROM AZRAEL

AT morn, to Solomon in his hall of justice
 A noble suitor came, running in haste,
 His countenance pale with anguish, his lips blue.
 "What ails, thee, Khwājah?" asked the King. Then he:
 "'Twas Azrael — ah, such a look he cast
 On me of rage and vengeance." "Come now, ask
 What boon thou wilt". "Protector of our lives,
 I pray thee, bid the Wind convey me straight
 To Hindustān: thy servant, there arrived,
 Shall peradventure save his soul from Death."

How folk do ever flee from dervishhood
 Into the jaws of greed and idle hope!
 Your fear of dervishhood is that doomed man's terror,
 Greed and ambition are your Hindustān.
 Solomon bade the Wind transport him swiftly
 Over the sea to farthest Hindustān.
 On the morrow, when the King in audience sate,
 He said to Azrael, "Wherefore didst thou look
 Upon that Musulmān so wrathfully
 His home knew him no more?" "Nay, not in wrath,"
 Replied the Angel, "did I look on him;
 But seeing him pass by, I stared in wonder,
 For God had bidden me take his soul that day
 In Hindustān. I stood there marvelling.
 Methought, even if he had a hundred wings,
 'Twere far for him to fly to Hindustān."

Judge all things of the world by this same rule

اتو پرتزل ، مونیخ ۱۹۳۳ م. این مأخذ را نیافتم ، بناچار مطلب مورد نظر ، از ترجمه انگلیسی ، به فارسی ترجمه شد . یادداشت مترجم : « حقیقت این است که آزادی بهتر از بندگی است ؛ ولی آزادی دو معنی دارد : یکی این که انسان بایستی از بندگی خدا بگریزد و آن مستلزم این است که مخلوق بایستی خالق گردد ، و چیزی که در زمان می آغازد بایستی جاودانه و خالد گردد . چون این موضوع بیهوده است ، پس بهمین ترتیب بیهوده است که هرکسی بایستی از بندگی خدا بگریزد . دیگری ، آن آزادی است که مشمول رهائی از بندگی صفات و شهوات خرد است و نه بندگی هر چیزی جز خدا ».

یادداشت مترجم : پس از چند سال که از آماده شدن سطور فوق می گذشت ، و در حالی که مطالب کتاب حاضر به حروف چینی سپرده شده بود ، مأخذ مذکور در زمینه‌ی ایران شناسی [مجموعه مقالات تألیف و ترجمه] بکوشش چنگیز پهلوان و وحیدنوشیروانی ، انتشارات فراز ، تهران ، تابستان ۱۳۶۴ [منتشره در آذرماه] [۲۴۳ ص] برای اولین بار در ایران بطور افسستی نشر یافت . اصل این رساله کوتاه که به فارسی است ، پیش از ۲۷ - ۲۸ صفحه نیست . لیکن مقدار سه صفحه فهرست اصطلاحات آلمانی و فارسی ، و سیزده صفحه مقدمه ویراستار فاضل آلمانی به انضمام هفت صفحه منابع این مقدمه ، تحت عنوان (تنازع یا) « نقض احکام در تصوف اسلامی » توسط دکتر چنگیز پهلوان ، پژوهشگر توانای ایرانی ، به فارسی آماده و ترجمه و در این مجموعه (ص ۶۳ - ۱۱۸) چاپ شده است .

اکنون که متن فارسی از مأخذ مورد نظر در دسترس می باشد ، اصل عبارات را امانه و جهت دریافت مستقیم موضوع نقل می کنیم ؛ و این راست است که آزادی بهتر از بندگی ، لیکن آزادی دو معنی دارد : یکی آنکه از بندگی خدای تعالی بیرون آید ، و این بدان بود که آفریده بود ، آفریننده کرد ، و حادث بود باقی و قدیم کرد ، و چون این محال است ، بندگی خدای تعالی بیرون شدن محال است . و آزادی دیگر آنست که از بندگی صفات و هوا خویشت بیرون آید ، و بنده هیچ چیز نباشد ، مگر بنده خدای تعالی .

تفسیر مصراع اول در فاتح لایات چنین است : « تقدیر و مشیت الهی همانند ذات و صفات ماست ، زیرا ذات ما مطابق آنچه تقدیر الهی لازم دارد ، آماده شده است (مَجْبُولَه) . بنابراین فرار از تقدیر و مشیت همچون فرار از ذات خویش است ؛ و این عملی بیهوده است ».

And open your eyes and see! Away from whom
 Shall we fly headlong? From ourselves? Absurd!
 From God, then? Oh, the vain and woeful crime!

« نفس » واقعی هر کس ، عین ثابتہ یعنی طبیعت و سرشت نہفتہ اوست همانگونه کہ در معرفت
 خدا وجود دارد .

تصور اینکه ما می توانیم از آنچه خداوند از ازل مقدر ساخته و ما را آنگونه خلق کرده
 بگریزیم ، نامعقول و محال است . آزادی ما در آن نیست کہ اسیر شهوات خود یا امثال آنها سویم .
 بلکه باید تنها بہ خداوند چشم داشته باشیم .

۳۱- بیان آنک طاغی در عین قاهری مقهورست و در عین منصورى ماسورا

۴۵۸۱	هر مقلد را درین ره، نیک و بد	۱	همچنان بسته، بحضرت می کشد
۴۵۸۲	می کشند این راه را پیکار وار	۲	جز کسانی واقف از اسرار کار
۴۵۹۰	إتیا کرها، مقلد گشته را	۳	إتیا طوعاً، صفا بسرشته را
۴۵۹۲	این محب دایه، لیک از بهر شیر	۴	و آن دگر، دل داده بهر این ستیر
۴۵۹۳	طفل را از حُسن او، آگاه نه	۵	غیر شیر، او را ازو دلخواه نه
۴۵۹۴	و آن دگر، خود عاشق دایه بود	۶	بی غرض در عشق، یک رایه بود
۴۵۹۸	گر محب حق بود لغیره	۷	کئی ینال دایماً من خیره

۱- مثنوی ۴۵۸۱/۳.

عنوان لاتین: « ما همگی بوسیله یک عامل به حرکت در می آئیم.»

۲- بقطعه ۹۲ این کتاب و به قرآن ۱۱/۴۱ مراجعه کنید: ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا
وَالْأَرْضِ أَلْتَبَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا طَائِعِينَ. « آنگاه به آسمان پرداخت که بخاری بود و به آن و به زمین
گفت: به رغبت یا کراهت بیائید. گفتند: به رغبت آمدیم.»

ببینید مثنوی ۴۴۷۲/۳:

إتیا کرها، مهارِ عاقلان . إتییا طوعاً، بهارِ بی دلان

همچنین مثنوی ۳/۱۶۹ عنوان قطعه ای که دارای عبارت طوعاً او کرها می باشد. راجع به این
موضوع که همه، چه بخواهند و چه نخواهند، خدا را می پرستند، ببینید مثنوی ۲/۲۵۴۲-۲۵۴۸ و
تفاسیر آنها:

پس ازین رو، کفر و ایمان شاهداند	بر خداوندیش و هر دو ساجداند
لیک مؤمن دان، که طوعاً ساجدست	زانک جویای رضا و قاصدست
هست کرها، گبر هم یزدان پرست	لیک قصد او، مرادی دیگرست
قلعه سلطان، عمارت میکند	لیک دعوی امارت میکند
گشته یاغی، تا که ملک او بود	عاقبت، خود قلعه سلطانی شود

XXXI — "OMNES EODEM COGIMUR"

EVERY blind wayfarer, be he righteous or wicked, God is dragging, bound in chains, into His Presence.

All are dragged along this Way reluctantly, save those who are acquainted with the mysteries of Divine action.

The command *Come against your will* is addressed to the blind follower; *Come willingly* is for the man moulded of truth.

While the former, like an infant, loves the Nurse for the sake of milk, the other has given his heart away to this Veiled One.

The "infant" hath no knowledge of Her beauty; he wants noting of Her except milk;

The real lover of the Nurse is disinterested, single-minded in pure devotion.

Whether God's seeker love Him for something other than He, that he may continually partake of His good,

مؤمن آن قلعه، برای پادشاه میکند معمور، نه، از بهر جاه
بیت ۱: مؤمن و کافر به تساوی به خدا شهادت می دهند، زیرا هر دوی ایمان و کفر، در خدمت قدرت مطلق اویند.

بیت ۳ و ۲: قرآن ۸۳/۳: أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ. « چگونه جز دین خدا می جوئید؟ و هر که در آسمان ها و زمین هست، به رغبت و با کراهت به فرمان او گردن نهاده اند و بسوی او بازشان می برند. » در حالی که جمال الهی در طبیعت مؤمنان منعکس می گردد و این باعث می شود که آنان بخاطر عشق، خدا را پرستش کنند، کفار، مقهور جلال و خشم اویند و علیرغم اراده خود، اعتراف می کنند که بندگان (عباد) خدا هستند.

ابیات ۶ تا ۴: قلعه سلطان. برای این استعاره، مقایسه کنید با مننوی ۱/۲۵۲۵-۳۶۳۵ و تفسیر آن:

۴۵۹۹	یا مُجِبُّ حَقِّ بُودِ لِعَيْنِهِ	۸	لا سِوَاهُ خَافِقًا مِنْ بَيْنِهِ
۴۶۰۰	هر دورا این جُست و جوها ز آن سَرِست	۹	این گرفتاری دل، ز آن دلبرِست

ع

قلعه داری، کز کنار مملکت
 پاس دارد قلعه را از دشمنان
 غایب از شه، در کنار ثغرها
 نزد شه، بهتر بود از دیگران

دور از سلطان و سایه سلطنت
 قلعه نفروشد بمال بی کران
 همچو حاضر، او نگه دارد وفا
 که بخدمت حاضرند و جان فشان

این قطعه تمثیلی است از مُؤْمِنٍ بِاللَّغِيبِ که در مقابل وسوسه تسلیم به قوای شهوانی و شریر «دل» که خدا در اختیار او نهاده، مقاومت می کند و صادقانه به پروردگار خود «که انگار به او می نگرد» خدمت می نماید.

هر چند کافر در انجام مقاصد «مشیت الهی» (Divine Providence) کمک می کند
 (مقایسه کنید با مثنوی ۶/۲۱۹۳ بعد:

پادشاهی را خدا کشتی کند تا بحر صـ خویش، برصفا زند...)
 ولی خیانت روا می دارد؛ زیرا او بوسیله اراده و علاقه خویش، صاحب جان شده است و مدعی است
 که در خانه خود ارباب است، در حالی که جسم و جان او فی الواقع به خدا تعلق دارد.

Or whether he love God for His Very Self, for naught besides Him, lest he be separated from Him.
In either case the quest and aspiration proceed from that Source: the heart is made captive by that Heart-ravisher.

۳۲ - توکل و کار

۱	(گفت شیر ، آری ولی) رَبُّ الْعِبَاد	۹۲۹
۲	پایه پایه ، رفت باید سوی بام	۹۳۰
۳	پای داری ، چون گنی خود را تولنگ؟	۹۳۱
۴	سعی شکر نعمتش ، قدرت بود	۹۳۸
۵	شکر قدرت ، قدرت افزون کند	۹۳۹
۶	جبر تو خفتن بود ، در ره مخسب	۹۴۰
۷	گر توکل می کنی ، در کار کن	۹۴۷
۱	نردبانی پیش پای ما نهاد ^۲	
۲	(هست جبری بودن ، اینجا طمع خام)	
۳	دست داری ، چون گنی پنهان تو چنگ؟	
۴	جبر تو ، انکار آن نعمت بود	
۵	جبر ، نعمت از گفت بیرون کند ^۳	
۶	تا نبینی آن در و درگه مخسب ^۴	
۷	کشت کن ، پس تکیه بر جبار کن ^۵	

۱- مثنوی ۱/۹۲۹ . بحث موافق و مخالف تَرِكِ نَفْسِ لَیْ که توکل یعنی اعتماد به خداوند است (یگونه سؤال و جواب بین شیر و حیوانات کوچک تری که شیر آن را شکار می کند مطرح شده است (مثنوی ۱/۹۰۰-۹۹۱) . بدون تردید ، توکل اساس کار است ؛ ولی آیا مستلزم این است که از بکار بردن بهترین استعدادهای خود تن زنیم ، و قدرت فکری و جسمی را که خداوند عنایت فرموده تا معرفت حق را به بهترین وجهی بشناسیم ، منکر شویم ؟ برعکس ، غفلت از این وسایل (اسباب) ، ناسپاسی و شرک آشکار است . کار پی گیر ما در جنگ روحانی (الجهاد الاکبر) - نه تنها کوشش بیهوده برای دخالت کردن در طریق پروردگار نیست بلکه یک وظیفه مقرر الهی است که تمامی پیامبران و اولیاء بدان هم عمل کرده اند و هم موعظه نموده اند .

۲- رَبُّ الْعِبَاد . خلقت انسان ، جهت عبادت خدا بود . (قرآن ۵۱/۵۶ : وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ : « پریشان و آدمیان را نیافریدم مگر اینکه مرا عبادت کنند ») و مقصود از عبادت ، معرفت خداوندی است .

۳- مصراع اول ، قرآن ۱۴/۷ را معنی می کند : وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ ... « و چون پروردگارتان اعلام کرد که اگر سپاس دارید ، افزونتان دهم ... »

۴- مسافر ، سالک در طریقت حق نباید به هیچوجه آرام گیرد . تنها آن زمان می تواند « بخواب

XXXII — FAITH AND WORKS

GOD hath placed a ladder before us: we must climb it, step by step.
 You have feet: why pretend to be lame? You have hands: why conceal the
 fingers that grip?
 Freewill is the endeavour to thank God for His Beneficence, your nece —
 ssitarianism denies that Beneficence.
 Thanksgiving for the power of acting freely gives you more power to thank
 Him; necessitarianism takes away what God hath given.
 The brigands are on the road: do not sleep until you see the gate and the
 threshold!
 If you put trust in God, trust Him with your work! Sow the seed, then reply
 upon the Almighty!

رود» که به مقصود رسیده باشد، یعنی آن حالت آرامش و سکوت صوفیانه را در درون خود احساس کند.

۵- مقایسه کنید با اندرز پیامبر به شخصی که از او پرسید، آیا می تواند اُستر را در امانِ خدا رها کند؟ فرمود: « پس از بستن پای شتر، به خداوند توکل کن ».

گفت آری، گر توکل رهبرست	این سبب هم، سنتِ پیغمبرست
گفت پیغمبر، به آواز بلند	با توکل، زانوی اشتر بیند
رمزِ الکایبِ خیبِ الله شنو	از توکل، در سبب کاهل مشو

(منوی ۱/۱۱۲)

۳۳ - لَارَهْبَانِيَّةَ فِي الْإِسْلَامِ ۱

۵۷۴	بر مکن بر را و دل بر کن ازو	۱	ز آنک شرط این جهاد آمد عدو ^۲
۵۷۶	صبر نبود، چون نباشد میل تو	۲	خصم چون نبود، چه حاجت حیل تو
۵۷۷	هین مکن خود را خصی، رُهبان مشو	۳	ز آنک عفت هست، شهوت را گرو
۵۸۲	پس کُلُوا، از بهر دام شهوتست	۴	بعد از آن لَأْتَسْرِفُوا، آن عفتست ^۲

۱ - مثنوی ۵۷۴/۵ .

این حدیث مشکوک، بر اساس تفسیر قابل بحثی از یکی از آیات قرآن است (سوره ۵۷، آیه ۲۷: *ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَافِقَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا فَآتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ*). «آنگاه از پی ایشان پیغمبران خویش بیاوردیم، و عیسی را از پی آوردیم، و او را انجیل دادیم، و در دل کسانی که پیروی او کرده اند، رأفت و رحمت نهادیم، و رهبانیت را که ما بر آنها مقرر نکرده بودیم، بدعت آوردند، و جز بطلب رضای خدا نکردند، اما رعایت آن چنانکه شایسته رعایت کردنش بود نکردند و کسانی از آنها را که ایمان آوردند، پاداششان بدادیم، و بسیاری از آنها عصیان پیشگان بودند» که اشاره به ریاضتی است که زهاد مسیحی انجام می دهند. رومی در اینجا ریاضیت طریقت صوفی و غلبه بر نفس را با روشی مقایسه می کند که با قطع تمام وساوس از وسائلی محروم می شود که از طریق آن، تقوی مورد آزمایش قرار می گیرد و عقل به کمال می رسد.

مقایسه کنید با مثنوی ۴۷۸/۶ ببعده :

مرغ گفتش، خواجه، در خلوت مه ایست دین احمد را، ترهب نیک نیست ...

۲- یعنی «آنچه را که باید ترک کرد، اموال دنیوی تو نیست، بلکه عشق تو نسبت به آنهاست».

مقایسه کنید با مثنوی ۹۸۳/۱-۹۸۶ و تفاسیرشان :

چیست دنیا، از خدا غافل بدن نی قماش و نقره و میران و زن
مال را، کز بهر دین باشی حمل نعم مال صالح، خواندش رسول

XXXIII — "NO MONKERY IN ISLAM"

"O PEACOCK, do not tear out thy feathers, but wean thy heart from pride in them: the existence of a foe is indispensable for waging the Holy War. There cannot be self-restraint in the absence of desire: when there is no adversary, what avails thy courage?
Hark, do not castrate thyself, do not become a monk: chastity depends on the existence of lust.
The Divine command 'Eat ye' is the lure for appetite; then comes 'Do not exceed': that is temperance.

آب در کشتی، هلاک کشتی است
چونک مال و ملک را، از دل براند
آب اندر زیر کشتی، پُشتی است
زان سلیمان، خویش جز مسکین نخواند
بیت ۱: مال دنیا در حدّ خود خوبست. دنیا پرستی که باید از آن رهائی جست، شامل علاقه به ثروت و وابستگی به آنست. مقایسه کنید با حدیث: كُلُّ مَا أَهَّاكَ عَنْ مَوْلَاكَ فَهُوَ دُنْيَاكَ: «دنيا» ی تو تمام چیزهائی است که ترا از رَبُّ تو منحرف می کند.
بیت ۲: متن کامل این حدیث چنین است: نِعَمَ الْمَالِ الصَّالِحِ لِلرَّجُلِ الصَّالِحِ. «مالی که بدرستی اندوخته شد، شایسته مرد درستکار است».
بیت ۳: یعنی عشق به ثروت وارد قلب می شود و پاکی آن را از بین می برد.
بیت ۴: براساس قصص آلانبیاء، تواضع سلیمان بقدری عظیم بود که با مساکین (the lowly) معاشرت داشت که می گفت: أَنَا مِسْكِينٌ أَجَالِسُ الْمَسَاكِينَ «من مسکین هستم و با مساکین مجالست می کنم».

۳ - ببینید تفسیر منوی ۲/۶۲۰:

در زمان، پیش آید آن دوزخ گلو
خدا گفتا کَلُو
خدا گفتا کَلُو: نهی کردن از خوردن و لذت بردن از چیزهای خوب که خدا آنها را فراهم کرده.
مکرراً در قرآن آمده است. فاتح الا بیات این بیت را به قرآن ۳۱/۷ اشاره می دهد: کَلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا

۵۸۴	چونک رنجِ صبر، نبود مر ترا	۵	شرط نبود، پس فرو نآید جزا ^۲
۵۸۵	حبذا آن شرط و شادا آن جزا	۶	آن جزای دل نواز جان فزا

→
تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ : « بخورید و بنوشید و اسراف مکنید که خدا اسرافکاران را دوست ندارد»، که این اشاره برای توصیف شوخ طبعی شخص درمانده و بی احتیاطی اوست . مقایسه کنید با حکایت صوفی شکم باره ای که خود را با حکم الهی کُلُوا وَ اشْرَبُوا توجیه می کرد ، و هنگامی که از او خواسته شد که این آیه را تمام کند ، ردّ تهمت کرد و گفت : « من طیب مگه نیستم تا قرآن را از بر بدانم ».

[یادداشت مترجم: استاد محمد سرور مولائی که جهت اصلاحات فراوان این طبع جدید ، منبع فیض و مرحمت بوده و نگارنده را غرق محبت نموده است ، معتقد است که کلمه خطیب باید بجای طیب بکار رود و بدینسان استدلال می کند که « ... زیرا دانستن قرآن آنهم از بر ، برای خطیب لازم است و صد البته برای طیب نه ؛ هر چند امروزه آنکه باید بداند طیب است نه خطیب ؟ » اللَّهُ أَعْلَمُ بِالْأَصْوَابِ !]

کمال معنوی نه از راه ریشه کن کردنِ اشتها و شهوات بلکه با تسلط بر آنها بدست می آید ، بطوری که از زشتی ها پاک گردیده و تبدیل به فضائل نفس می شوند . مقایسه کنید با این گفته : لَوْلَا أَلْهَوَىٰ مَا سَلَكَ طَرِيقًا إِلَى اللَّهِ : « اگر هوی نبود ، راه به خدا پیموده نمی شد . »

۴ - قیاس بر دستور زبان است . اجر صوفی از خدا ، بستگی به صبر او دارد ، همانطور که در جمله شرطی ، وقوع « جزا » ی جمله اصلی منوط به انجام یافتن « شرط » در جمله تابعه است . ثواب (پاداش الهی Divine reward) ، شرط است : اگر شرط انجام نشود ، نتیجه ای که به آن بستگی دارد (جَزَاءُ الشَّرْطِ) صورت نمی گیرد .

Without the pain of self-denial there is no protasis; hence the apodosis does not follow.

How admirable is that protasis and how delightful is that apodosis a recompense enchanting the heart and increasing the life of the spirit!"

۳۴ - تنها مرو

۴۹۴	مصلحت در دین ما ، جنگ و شکوه	۱	مصلحت در دین عیسی ، غاروکوه ^۲
۵۰۲	هست سنت ره ، جماعت چون رفیق	۲	(بی ره و بی یار ، اُفتی در مضیق)
۵۰۸	راه دین ، ز آن رو پُر از شور و شَرست	۳	که نه راه هر مُخَنث گوهرست
۵۰۹	در ره ، این ترس ، امتحانها ئِ نفوس	۴	همچو پَرُو یزن ، بتمییزِ سهوس
۵۱۱	گیرم آن گرگت ، نیابد ز احتیاط	۵	بی ز جمعیت ، نیابی آن نشاط ^۳
۵۱۳	با غلیظی خر ، ز یاران ای فقیر	۶	در نشاط آید ، شود قوت پذیر
۵۱۵	چند سیخ و چند چوب ، افزون خورد	۷	تا که تنها ، آن بیابان را بُرد
۵۱۶	مر ترا می گوید آن خر : « خوش شنو	۸	گر نه ای خر ، همچین تنها مرو »

۵

۱ مثنوی ، ۴۹۴/۶ .

۲- رومی نظریه سنتی اسلامی را درباره « دین عیسی » اقتباس کرده است . این نظریه ، مبنی بر عقاید زهاد اولیه اسلامی است که راهب گوشه گیر را سرمشق خود قرار داده بودند . در صورتیکه صوفیه ، به استثنای عده معدودی ، نه تنها به عقیده اخوت - که از خصوصیات حیات مذهبی اسلام است - گرویدند ، بلکه آن را نیز توسعه دادند .

۳- یعنی « فرض خواهم کرد که ترهب به تو توانائی می دهد تا از دیو (Devil) بگریزی » .

XXXIV — DO NOT TRAVEL ALONE

IN our religion the approved thing is war and danger ; in the religion of Jesus it is flight to cave and mountain.

The Sunnah is the safest road , and the community of the Faithful your best fellow-travellers .

The Way to God is full of trouble and bale : it is not the way for any one whose nature is effeminate .

On the road men's souls are tried by this terror , as a sieve is used for sifting bran .

If you go by yourself , I grant that you may manage to escape the wolf ; but you will feel no spiritual alacrity .

The ass , notwithstanding its grossness , is encouraged and strengthened , O dervish , by comrades of its own kind .

How many more goadings and cudgellings does it suffer when it crosses the desert without company !

It says to you implicitly , " Take good heed ! Don't travel alone unless you are an ass ! "

۳۵ - بیان آنک هنرها و زیرکیها و مال دنیا همچون پرهای طاوس ، عدو جانست^۱

۶۵۱	جلوه‌گاه و اختیارم ، آن هرست	۱	بر گنم هر را ، که در قصد سرست
۶۵۴	(لیک برمن ، هر زیبا دشمنیست	۲	چونک از جلوه‌گری ، صبریم نیست)
۶۴۸	پس هنر آمد هلاکت ، خام را	۳	کز ہی دانه ، نبیند دام را
۶۵۰	چون نباشد حفظ و تقوی ، زینهار	۴	دور کن آلت ، بینداز اختیار

۵

۱ - مثنوی ۶۴۸/۵ . قدرت‌ها و استعدادهای آدمی ، چنانچه وقف خدمت و بندگی خداوند نشود ، تولید بدبختی و مصیبت خواهد کرد . با این حال ، اخلاق این نیست که عمداً اسلحه‌ای را که می‌توانیم با آن برخویشتن پیروز شویم ، به دور افکنیم ؛ بل می‌بایستی بر آن اعتماد کنیم و از هر فرصتی که دست می‌دهد تا آن سلاح را بکار بریم ، غفلت نوزیم و آنرا بحساب آوریم .

XXXV — FINE FEATHERS

“NEEDS must I tear them out,” the peacock cried,
“These gorgeous plumes which only tempt my pride.”

Of all his talents let the fool beware:
Mad for the bait, he never sees the snare.
Harness to fear of God thy strength and skill,
Else there's no bane so deadly as free-will.

۳۶ - آواز دادنِ هاتف مر طالبِ گنج را و اعلام کردن از حقیقتِ اسرارِ آن^۱

۱	کشف شد این مشکلات از ایزدش :	۱	اندرین بود او ، که الهام آمدش	۲۳۴۷
۲	کی بگفتندت که اندر کش تو زه ؟	۲	« کو بگفتت در کمان تیری بنه	۲۳۴۸
۳	صنعتِ قواسی بر داشتی	۳	از فضولی ، تو کمان افراشتی	۲۳۵۰
۴	در کمان نه تیر و پریدن مجو	۴	تَرکِ این سخته کمانی رو بگو	۲۳۵۱
۵	زور بگذار و ، بزاری جو ذهب ^۱	۵	چون بیفتد ، برگن آنجا ، می طلب	۲۳۵۲
۶	تو فکنده تیرِ فکرت را بعید ^۲	۶	آنچ حَقست اَقْرَبُ از حَبْلِ اَلْوَرید	۲۳۵۳
۷	گو بدو کور است سوی گنج پشت	۷	فلسفی خود را ، از اندیشه بکشت	۲۳۵۶
۸	تا ز شرّ فیلسوفی می رهند ^۳	۸	بیشتر اصحابِ جنت ابلهند	۲۳۷۰

۱ - مثنوی ۶/۲۳۴۷ .

درویشی در خواب دید که ندای آسمانی او را امر می کند تا به فلان حجره نوشت افزار فروش برود ؛ در آنجا طوماری خواهد یافت که راهنمای گنجینه ای پنهان می باشد . همینکه درویش از خواب بیدار شد ، بدان حجره فرارفت و طومار را یافت ، و با دقت آنرا خواند و دستورات آنرا عیناً برای یافتن گنجینه عمل کرد . وی دراز مدتی با پشتکار و پی گیری در جستجو بود ، ولی سراسر تلاش او بیهوده می نمود تا اینکه دست از همه چیز شُست و به خداوند روی آورد تا او را مدد کند .

۲ - ببینید مثنوی ۴/۳۲۴۱ و تفسیر آن :

خفته می بیند عطشهای شدید آب اَقْرَبُ مِنْهُ مِنْ حَبْلِ اَلْوَرید

قرآن ۱۶/۵۰ : ... اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ اَلْوَرید . « ... و ما از رگ کردن به او نزدیک تریم . »

۳ - برای فهم معنی عبارت آدم ساده لوح (ابله) در این حدیث مشهور ، مقایسه شود با انجیل ، رساله برومیان ، باب ۱۶ ، آیه ۱۹ « ... در نیکوئی دانا ، و در بدی ساده دل باشید . » سلطان ولد در این باره می گوید : « ابلهی آن گروه ، کمال عقل است زیرا چیزی جز محبوب خود را درک نمی کنند . همان جماعت در مورد خداوند ، بی نهایت هشیار و مخبرند . »

ترجمه این حدیث است . اَكْثَرُ اَهْلِ اَلْجَنَّةِ اَلْبَلَّهُ : « بیشتر بهشتیان ، ابلهاند . » ببینید تفسیر مثنوی

: ۲۹۲۶-۲۹۲۵/۱

XXXVI — THE TREASURE-SEEKER

HE was engaged in this prayer when a Voice came from Heaven, saying,
 "You were told to put the arrow to the bow; but who told you to shoot with all
 your might?"

Self-conceit caused you to raise the bow aloft and display your skill in archery.
 You must put the arrow to the bow, but do not draw to the full extent of your
 power.

Where the arrow falls, dig and search! Trust not in strength, seek the treasure
 by means of piteous supplication."

That which is real is nearer than the neck-artery, and you have shot the arrow
 of thought far afield.

The philosopher kills himself with thinking. Let him run on: his back is turned
 to the treasure.

Most of those destined for Paradise are simpletons, so that they escape from
 the mischief of philosophy.

باغبان هم داند آنرا در خزان
 خود جهان آن يك كس است او ابله است
 ليك دید يك، به از دید جهان
 اختران هر يك همه جزو مه است

(هر ستاره برفلك)

باغبان : نگهبان باغ وجود یعنی انسان کامل . حتی در این حیات هم او می تواند متبرک را از
 ملعون تشخیص دهد . او لوگوس است نه شخصیت خارجی یافته (personified) . که همان قطب
 می باشد که حفظ جهان به او بستگی دارد . او بی خبر از زشتی است (یعنی او غیر از خدا چیزی
 نمی داند) ، و تمامی عرفا از نظر روحانی با او یکی اند . مصراع دوم ممکن است اشاره به این حدیث
 باشد : أَصْحَابِ كَالنُّجُومِ بِأَيْمِهِمُ اقْتَدَيْتُمْ أَهْتَدَيْتُمْ : « دوستان من مانند ستارگانند : هر کدام را که دنبال
 کنی ، به راه راست خواهی رفت » . سلطان ولد گوید :

۲۲۷۴ زیرکان، با صنعتی قانع شده ۹ ابلهان، از صنُع در مانع شده

۵

نه چنان ابلهی که خوار و رد است
سخت دانا و آگه و بیدار

رستگاری زین ابلهی یابی و بس
بهر این گفتست سلطان البشر
ابلهی شو، تا بماند دل درست
ابلهی کو واله و حیران هوست
از کف ابله، وز رخ یوسف نذر
عقلها، باری، از آن سویت کوست

ابلهی شان ز غایتِ خرد است
گشته نادان ز غیرِ یار و ز یار
و مقایسه کنید با مثنوی ۴/۱۴۱۹-۱۴۲۴ :

خویش ابله کن، تبع می‌رو سبس
اکثر اهلُ الْجَنَّةِ الْاَبْلَه، ای پدر
زیرکی چون کبر و باد انگیز تست
ابلهی نه، کو بمسخرگی دو توست
ابلهانند آن زنانِ دستِ بُر
عقل را قربان کن اندر عشقِ دوست

While the clever ones are pleased with the device , the simple ones rest , like babes , in the bosom of the Deviser .

۳۷ - طریقه عارف^۱

۵۶۶	پنبه اندر گوش حسّ دون کنید	۱	بند حسّ از چشم خود بیرون کنید ^۲
۵۶۸	بی حسّ و بی گوش و بی فکر شوید	۲	تا خطابِ اِرْجِعِی را بشنوید ^۳
۵۷۰	سیر بیرونیست، قول و فعلِ ما	۳	سیرِ باطن هست، بالایِ سَمَا ^۴
۵۷۱	حسّ، خشکی دید، کز خشکی بزاد	۴	عیسی جان، پای بر دریا نهاد ^۵

۱ - مثنوی ۵۶۶/۱ .

۲ - يك نمونه دیگر از این گفتار اخلاقی : « درهای حواس را ببندید ، تصورات ذهنی خود را پاک کنید تا نور الهام الهی به قلب بتابد . مقایسه کنید با مثنوی ۳۴۴۵/۱ بیعد :

وهم و فکر و حسّ و ادراکِ شما
همچو نی دان ، مرکبِ کودکِ هلا ...
و مثنوی ۲۱۰۱/۳ بیعد :

أمرِ غَضُوا غَضَّةً أَبْصَارَكُمْ
هم شنیدی راست ننهادی تو سُم ...
[نیکلسن : مثنوی ۲۷۱۴/۱ :

لولها بر بند و پُردارش ز خُم
گفت غَضُوا عَنْ هَوَا أَبْصَارَكُمْ
پُردارش ز خُم : صاری در معنای این عبارت می گوید : « کوزه جسم را از شراب عشق که از خُم
مرشدِ کامل کشیده شده ، پُرکن .»

غَضُوا الخ : از قرآن ۳۰/۲۴ : قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ . « بگو به مؤمنان فرو بندند چشمان خود را (يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ) و محافظت کنند عورت‌های خود را ، این برای ایشان پاکیزه تر است که خدا از کارهایی که می کنند ، آگاه است .»
غَضّ گاهی بابت مشاهده و تفکر عرفانی (mystic contemplation) بکار می رود . مثلاً
التَّصَوُّفُ غَضُّ الطَّرْفِ عَنِ الْكُونِ : تصوف آن بود که اندر کون ننگری ... (کشف المحجوب ، ص ۴۳ ، س ۶ بیعد) . یادداشت مترجم [

چشم خود یعنی چشم معنوی (بَصْر بصیرت = چشم دل ، *oculus cordis*) .

۳ - قرآن ۲۸/۸۹-۲۹ : اِرْجِعِی إِلَى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً ، فَادْخُلِي فِي عِبَادِي : « خشنود و پسندیده سوی

XXXVII — THE MYSTIC WAY

PLUG thy low sensual ear, which stuffs like cotton
 Thy conscience and makes deaf thine inward ear.
 Be without ear, without sense, without thought,
 And hearken to the call of God, "Return!"
 Our speech and action is the outer journey,
 Our inner journey is above the sky
 The body travels on its dusty way;
 The spirit walks, like Jesus, on the sea.

پروردگارت باز گرد، و به صفِ بندگانِ من در آی.»

۴- سیرِ باطن . عرفای مسیحی قرون وسطی، به صعود و عروج یا سیرِ باطنی (introrsum ascendere) معتقد بودند .

۵- خشکی متضاد دریا است به عنوان معرفت عقلانی، صورت عَرْضی، تعدد الهام، وحدت و حقیقت . عیسی طبق نوشته‌های اسلامی، معجزات فراوانی داشته که یکی از آنها مربوط به راه رفتن او بر روی دریا است . مقایسه کنید با قطعاتی در قصص آل انبیاء . قطعه قبلی مثنوی با گفتاری از پیامبر پایان می‌رسد که در صورتی که ایمان (یقین) عیسی عظیم تر بود، او می‌توانست بر روی هوا هم راه برود.

۳۸ - شاکان^۱

۳۲۸۰	فلسفی، کو منکرِ حَنَانِه است	۱	از حواسِ اولیا، بیگانه است ^۲
۳۲۸۱	گوید او، که پرتوِ سودایِ خلق	۲	بس خیالات آورد، در رایِ خلق
۳۲۸۲	بلك عكسِ آن فساد و كفرِ او	۳	این خیالِ مُنْکِرِی را زد بِرُو
۳۲۸۳	فلسفی، مر دیو را منکر شود	۴	در همان دم، سُخرهٔ دیوی بُود ^۳
۳۲۸۴	گر ندیدی دیو را، خود را ببین	۵	بی جنون نبُود، کبودی در جبین
۳۲۸۵	هرکرا در دل، شك و پیچانی است	۶	در جهان، او فلسفیِ پنهانی است
۳۲۸۶	می‌نماید اعتقاد و گاه گاه	۷	آن رگِ فُلْسَف، کُند رویش سیاه

۱ - مثنوی ۱/۳۲۸۰.

۲ - اشاره به معجزهٔ ستون است (تنهٔ درخت نخلی که در مسجد پیامبر در مدینه وجود داشته) که پیامبر به هنگام موعظه بر آن تکیه می‌داد، و در مثنوی، دفتر ۱ نی، بیت ۲۱۱۳ بعد به مطلع زیر روایت شده :

اُسْتِنِ حَنَانِه از هجرِ رسول ناله می‌زد همچو اربابِ عقول ...
و بعدها منبری جهت پیامبر ساخته شد که نتیجهٔ، آن ستون از اینکه متروک ماند، « بسیار گریست و ناله کرد، تا اینکه بکلی از هم بشکافت ».

مقایسه کنید با دیوان شمس (طبع تبریز، ص ۲۳۳ س ۱):

منم اُستون آن مسجد، که مسند ساخت پیغمبر چو او مسند دگر سازد، ز دردِ هجر نالانم
اشارات بیشتر به « اُستُن حَنَانِه » (moaning pillar) که در دیوان است :

بنواخت نور مصطفی، آن اُستُن حَنَانِه را کمتر ز چوبی نیستی، حَنَانِه شو، حَنَانِه شو

(ص ۲۸۹ ح ۱۳-۱۴)

سرمست چنان خوبی، کی کم بود از چوبی برخاست فغان آخر، از اُستُن حَنَانِه

(ص ۳۰۱ س ۴)

و مثنوی ۶/۸۵۶ :

XXXVIII — THE SCEPTIC

THE philosopher who disbelieves in the Moaning Pillar is a stranger to the senses of the saints.

He says the influence of melancholia brings many phantasies into people's minds.

Nay, this idle fancy of his is but the reflexion of his own wickedness and infidelity.

He denies the existence of the Devil, and at the same time he is possessed by a devil.

If thou hast not seen the Devil, behold thyself! Without diabolic possession there is no blueness in the forehead.

Whosoever feels doubt in his heart is a secret philosopher.

He may profess firm belief, but some time or other that philosophical vein will blacken his face for all to see.

پیش تو، اُستون مسجد، مُرده ایست پیش احمد، عاشقی دل بُرده ایست

۳ (و بیت بعدی) - همان گونه که شاعر در قطعه ای از مثنوی ۱/۳۲۹۰ بیعد، اشاره می کند، در این دو بیت هم به قرآن ۱۸/۵۰ و اِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدْ وَاِلٰدَمَ فَسَجَدُوْا اِلَّا اِبْلِیْسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ ، اَفْتَخِدُوْنَهٗ وَذُرِّيَّتَهٗ اَوْلِيَآءَ مِنْ دُوْنِیْ وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ ، بِنَسِّ لِلظَّالِمِیْنَ بَدَلًا . (« و چون به فرشتگان گفتیم : آدم را سجده کنید ، همه سجده کردند مگر ابلیس که از جنیان بود و از فرمان پروردگارش برون شد . چرا او و فرزندانش را که دشمن شمایند ، سوای من ، دوستان می گیرید ؟ برای ستمگران چه عوض بدی است ») اشاره شده که ابلیس از جنیان است .

در این مورد و در مورد بی اعتقادی فلاسفه اسلامی راجع به وجود جن ، به مقالات جنّ (Djinn) و ابلیس (Iblīs) در دائرة المعارف اسلامی مراجعه شود . " کبودی در جبین ، اشاره به آشکار شدن آثار کفر و شک در چهره فیلسوف است که شبیه خصوصیت ' سیاهی ' (melanaemia) کسانی است که روح پلید بر آنان مستولی شده است " (ولی محمد) . ابن سینا هم می گوید : « چهره های

۳۲۸۷	أَلْحَذَرُ اِی مَوْمِنَانِ ، کَانَ دَر شِمَاسْت	۸	در شما ، بس عالم بی منتهاست ^۲
۳۲۸۸	جمله هفتاد و دو ملت ، در توست	۹	وه که روزی ، آن برآرد از تو دست ^۵

۵

→

آنان کبود و سرخ است»

“Facie sunt rubescente et livescente (blueish)” — says Avicenna, quoted in Burton’s *Anatomy of Melancholy*.

(نقل از کتاب تشریح سودا اثر بُرتن).

۴ - منظور ، خیالات و تصورات لایتناهی است .

۵ - چنین گویند که پیامبر پیشگونی کرد که جامعه اسلام به هفتاد و سه فرقه تقسیم می شود ، که

فقط يك فرقه به بهشت خواهد پیوست و مابقی به آتش دوزخ گرفتار خواهند آمد .

Take care , O ye Faithfull! That vein is in you : within you is many an infinite world .
Within you are all the two-and-seventy sects : woe to you if one day they put forth their heads !

۳۹ - نَفْسِ اَمَّارَهٗ

۱	چونك شیر، اندر بر خویشش کشید	۱۳۰۴
۲	شیر عکسِ خویش دید از آبِ تفت	۱۳۰۶
۳	چونك خصمِ خویش را در آب دید	۱۳۰۷
۴	در فتاد اندر چَهِی، کو گنده بود	۱۳۰۸
۵	ای بسی ظلمی، که بینی در کسان	۱۳۱۹
۶	اندر ایشان، تافته هستی تو	۱۳۲۰
۷	در خود آن بد را، نمی بینی عیان	۱۳۲۲
۸	حمله بر خود می گنی، ای ساده مرد	۱۳۲۳
۹	چون به قعرِ خوی خود، اندر رسی	۱۳۲۴

۱ - مثنوی ۱/۱۳۰۴ (برای اطلاع کامل از داستان شیر و خرگوش، به متن اصلی مثنوی مراجعه شود).

در این قطعه رومی اشاره به افسانه هندی نموده، نفس اماره را تشبیه به آن شیر می کند که به وسیله خرگوشی تطمیع و بکنار چاه ژرفی رانده شد. شیر عکس خویش را در آب دید و حریفی منفور پنداشت، بر او حمله آورد ولی با مذلت به هلاکت رسید. اصولی وجود دارد مبنی بر اینکه روح بد يك نوع توهم است که از اختلاف صفات الهی همچون جمال و جلال، لطف و قهر و غیره سرچشمه می گیرد که در خوی بشری سرشته شده است؛ و فقط خودپرستی ماست که در همه جا مانع دیدن «روح نکوکاری» است. مقایسه کنید با قطعه ۸۹ و ۹۵ این کتاب. تا زمانی که بدی در ما حکمفرماست، ریشه آن از «وجود» ناحقیقی (نفس) موجود می باشد، و ما را از خداوند جدا می کند. قلب را از «نفس» تطهیر کنیم، آنگاه بدی ناپدید می شود.

۲ - مصراع اول، مطابق این ضرب المثل عربی است: مَنْ حَفَرَ بَثْرًا (لِأَخِيهِ) وَقَعَهُ فِيهِ: «کسی که (برای برادر خویش) چاه بکند، خودش در آن می افتد». بهمین ترتیب در فارسی می گویند: چاه کن، همیشه در چاه است.

۳ - این بیت تا ۱۳ بیت بعد (که در اینجا فقط ۵ بیت از آنها آورده شده، و در مثنوی ۶/۳۱۴۴

XXXIX — THE EVIL IN OURSELVES

THE Lion took the Hare with him: they ran together to the well and looked in.

The Lion saw his own image: from the water appeared the form of a lion with a plump hare beside him.

No sooner did he espy his enemy than he left the Hare and sprang into the well.

He fell into the pit which he had dug: his iniquity recoiled on his own head.

O Reader, how many an evil that you see in others is but your own nature reflected in them!

In them appears all that *you* are — your hypocrisy, iniquity, and insolence. You do not see clearly the evil in yourself, else you would hate yourself with all your soul.

Like the Lion who sprang at his image in the water, you are only hurting yourself, O foolish man.

When you reach the bottom of the well of your own nature, then you will know that the wickedness is in *you*.

بیعد که شرح آن داده شده (جنبه اخلاقی داستان مطرح می شود. " از راه نفس بد خود، به دیگران نظر نکن، زیرا تو فقط انعکاس بدی خود را در ایشان می بینی؛ در نتیجه، آنها را دشمن پنداشته و به آنها حمله می کنی. درست مانند اینکه، آئینه برای تصویر چهره زشتی که نشان می دهد، مسؤول باشد". رومی در اینجا داخل مسائل مربوط به ریشه و واقعیت « بدی » که بعداً مورد بحث واقع می شود، نمی گردد. ولی آنچه که در این قطعه می گوید، براساس این اصول است که تمامی آنچه معروف به « بدی » (evil) است، پنداری است که از کثرت صفات الهی منعکس در طبیعت آدمی ناشی می شود؛ و فقط خودپرستی، ما را از دیدن « نفس خوبی » در همه جا باز می دارد. تا زمانی که بدی در ما وجود دارد، سرچشمه آن، « نفس » غیر واقعی است که بوسیله آن از خدا جدا مانده ایم. قلب را از « نفس » طهارت دهیم تا بدی ناپود شود.

۴۰ - مراتبِ اولیاء^۱

۸۱۵	پس بهر دوری، ولیِ قایمست	۱	تا قیامت، آزمایش دایمست ^۲
۸۱۶	هرکرا خویِ نکو باشد، برست	۲	هرکسی کوشیشه دل باشد، شکست
۸۱۷	پس امامِ حقیّ قائم، آن ولی است	۳	خواه از نسلِ عُمر، خواه از علی است ^۳
۸۱۸	مهدی و هادی وی است، ای راه جو	۴	هم نهان و هم نشسته، پیشِ رو ^۴
۸۱۹	او چونورست و، خرد جبریلِ اوست	۵	وآن ولیِ کم ازو، قندیلِ اوست ^۵
۸۲۰	وآنک زین قندیل کم، مشکاتِ ماست	۶	نور را در مرتبه، ترتیبهاست ^۶

۱ - مثنوی ۲/۸۱۵.

۲- این گفته ایست که به محمد نسبت داده شده: «پیامبری بعد از من نخواهد آمد». این گفته بوسیله احادیث مربوط به وارثین روحانی و جانشینان پیامبر تکمیل گردیده است. سپس این سلسله وراثت طبقه بندی شده، تدریجاً رو به افزایش نهاد و زیر نظر قطب زمان یا ولی عصر درآمد. این وارثین به مثابه سنگ محکی هستند که بین حق و باطل فرق گذاشته، هر یک را تشخیص می دهند. تا زمانی که جهان باقیست، این آزمایش ادامه خواهد داشت و هر قدر منافقان و ریاکاران ادعا کنند، نظر او نسبت به اولیا، دلیل واضحی بر شخصیت واقعی اوست.

۳- در اینجا شاعر توجه ویژه ای دارد به دوازده امام شیعه که از نسل علی هستند (بطوریکه آخرین نفر آنها بطرز اسرارآمیزی ناپدید شد، ولی انتظار می رود که او بنام مهدی در پایان جهان دوباره ظاهر گردد) و همچنین به سلسله جانشینان اولیای بزرگ صوفیه که هیچگونه اشتراک در توارث ندارند بجز توارث پاک روحانی از پیامبر که همان «نور محمدی» است که وجودشان را روشن می دارد.

۴- قطب، خود «مهدی» و «امام غائب» است، اما فقط به این معنی که او انسان کامل است و از جانب خداوند هدایت میشود و دیگران را «کامل و مکمل» می نماید و هر چند بسیاری او را می بینند ولی کمتر کسی وی را باز می شناسد.

۵- امام همینکه وحدت ذاتی خود را با خدا درک نمود، حتی از عقل کل نیز که اولین تعین مطلق

XL — THE HIERARCHY OF SAINTS

IN every epoch after Mohammed a Saint arises to act as his viceregent: the people are on trial till the Resurrection.

Whosoever has a good nature is saved, whosoever is of frail heart is broken. The Saint, then, is the living Imām, who appears in every age, whether he be a descendant of 'Umar or of 'Alī.

He is the God-guided one (Mahdī) and the Guide (Hādī): he is both hidden and seated before you.

He is as the Light of the Prophet, and Universal Reason is his Gabriel: the saint lesser than he receives illumination from him, like a lamp.

The saint below this "lamp" is as the lamp-niche: the Light has gradations of intensity.

→

است برتری می یابد؛ به همانسان که محمد در معراج، در لحظه ای که بحضور ذات احدیت نائل می شد، جبرائیل را به پشت سر گذاشت (قرآن ۵۳/۸-۱۰: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى . فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى . فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى . « آنگاه نزدیک شد [جبرائیل به پیامبر] سپس فرود آمد . که به فاصله دو کمان تیر یا نزدیک تر بود . و خدا [توسط جبرائیل] به بنده خود [پیامبر] وحی کرد آنچه وحی کرد .» در اینجا اشاره به « قندیل » احتمالاً یکی از اولیاء بلند مرتبه بنام ابدال یا اوتاد می باشد که سه یا چهار نفر می باشند .

۶- مشکات [مشکاة : عربی . مشکوة : قرآنی] اشاره است به یکی از آیات مسهور قرآن (سورة النور) ۲۴/۳۵: اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ، مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ ، الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ ، الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ ، يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَهُ نَارٌ ، نُورٌ عَلَى نُورٍ ، يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ ، وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ ، وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ . « خدا نور آسمان ها و زمین است ، مثال نور وی ، چون چراغدانی است که در آن چراغی است ، و چراغ در شیشه ای است و شیشه گونی ستاره درخشانی است که از درخت پربرکت زیتون که نه خاوری

←

۸۲۱	زَانِك هفصد پرده دارد نورِ حق	۷	برده‌های نور دان، چندین طبق ^۷
۸۲۲	از پسِ هر پرده، قومی را مُقام	۸	صف صف اندر، پرده‌اشان تا امام ^۸
۸۲۵	روشنی کو حیاتِ اولست	۹	رنجِ جان و فتنهٔ این احوَلست ^۹
۸۲۶	احولها اندك اندك كم شود	۱۰	چون ز هفصد بگذرد، اویم شود ^{۱۰}
۸۲۷	آتشی کاصلاح آهن یا زَرست	۱۱	کی صلاحِ آبی و سیبِ ترست؟
۸۲۸	سیب و آبی، خامی دارد خفیف	۱۲	نه چو آهن، تابشی خواهد لطیف
۸۲۹	لیك آهن را لطیف، آن شعلهاست	۱۳	کو جَذوبِ تابشِ آن ازدهاست
۸۳۰	هست آن آهن، فقیرِ سختِ گش	۱۴	زیرپُتک و آتش است اوسرخ و خوش ^{۱۱}

است و نه باختری، افروخته می‌شود که نزدیک است روغن آن روشن شود و گرچه آتش بدان نرسد که نوری بالای نور خدا است، خدا هر که را خواهد به نور خویش هدایت کند، و این مثل‌ها را خدا برای مردم می‌زند که خدا به همه چیز داناست»، که در این آیه، نور خدا مقایسه شده است با چراغ (lamp) که در قندیل (چراغدان niche) قرار دارد ...

ولی مرتبهٔ سوم، نور را از مراتب بلافاصله بالای خود کسب می‌کند همان‌گونه که قندیل از مشکات نور می‌گیرد.

۷- حدیث مربوط به هفتصد (یا هفتاد هزار) پرده‌های نور و ظلمت که وجه الله را می‌پوشاند توسط غزالی در مشکاة الانوار به تفصیل شده. مراجعه کنید به کتاب مذکور ترجمهٔ W.H.T. Gairdner صفحات ۸۸-۹۸.

اصل حدیث: **إِنَّ لِلَّهِ سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ وَظُلْمَةٍ، لَوْ كَشَفَهَا لَأَخْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ كُلُّ مَنْ أَدْرَكَهُ بَصْرُهُ:** «همانا خدای را هفتاد هزار حجاب و پرده از نور و ظلمت است، که گر آنها را برکشد، بی شک تجلیات انوار ذاتش هرکسی را که با چشم سر بدان نگردد، سوزاند و آتش زند [که فرمود: **لَنْ تَرَانِي يَا مُوسَى!** پرده‌های نور به مثابهٔ درجات مختلف تقدس است.»

۸- امام یعنی قطب.

۹- احوَل دلالت بر اولیای پائین مرتبه است که تجربهٔ کمتر از وحدت نسبت به اولیای بالا مقام

دارند.

۱۰- اویم شود یعنی کاملاً در ذاتیت غوطه‌ور می‌گردد. ابیات بعدی به عدم تساوی استعدادهای

For the Light of God has seven hundred veils: regard the veils of the Light as so many tiers.

Behind each veil a certain class of saints has its abode: the veils mount tier after tier up to the Imām.

The light that is the life of the topmost rank is painful and insupportable to one beneath;

Yet, by degrees, his squintness diminishes; and when he has passed through all seven hundred veils, he becomes the Sea.

The Fire that is good for iron or gold — how should it be good for quinces and apples?

The apple and quince have only a slight crudity: unlike iron, they want a gentle heat;

But those flames are too mild for the iron, which easily absorbs the glow of the fiery dragon.

What is that iron? The self-mortified dervish: under the hammer and the fire he is red and happy.

روحی و موهبت اشاره می کند. إخوانی که ضعیف ترند نمی توانند از وساطت انسان کامل که به آتش عشق الهی خو گرفته بی نیاز باشند، زیرا اگر خود مستقیماً تماس بگیرند پیش از آنکه «پخته» شوند، می سوزند و از بین می روند.

مقایسه کنید با تفسیر منوی ۵۰۴/۱:

کیست ماهی، چیست دریا در مثل تا بدان مانند، ملک عزوجل؟

این بیت دفاعیه‌ای است برای کاربرد مخلوقات به عنوان تمثیلاتی (symbols) برای ابدیت. صوفیه وحدت وجودی، خدا را - که يك وجود حقیقی است - به مثابه اقیانوسی بی کران توصیف می کنند که در آن صور زودگذر هستی، موج وار برمی خیزند و باز در آن فرو می افتند و ناپدید می شوند. رومی به این تمثیل (metaphore) توجه خاصی دارد و در کهن ترین شعر عرفانی فارسی هم دیده شده است. مثلاً در دیوان بابا طاهر کوهی:

تو محیطی و هرچه موجودند غرقه در بحر موج بی پایاب

۱۱ - فقیر: فقیر واقعی عاری از تعین و فانی فی الله است.

۸۳۱	حاجبِ آتش بُود، بی واسطه	۱۵	در دلِ آتش رَوَد، بی رابطه ^{۱۲}
۸۳۶	پس دلِ عالمِ ویست ایرا که تن	۱۶	می رسد از واسطه این دل بفن ^{۱۳}
۸۳۹	باز این دل‌های جزوی، چون تنست	۱۷	با دلِ صاحبِ دلی، کو معدنست

۵

-
-
- ۱۲ - حاجب : کسی است که مانع حضور سایرین در نزد سلطان است ولی او خود همیشه در خدمت ارباب خویش است .
- ۱۳ (و بیت بعدی) - دل انسان کامل واسطه ای است که جهان بوسیله آن همراه با نور وجود حقیقی می درخشد و در هستی باقی می ماند . روح کلّ او در ارتباط با ارواح جزوی همان موقعیت را دارد که روح جزوی در برابر تن دارد .

He is the chamberlain of the fire , in immediate touch with it : he goes straight into the heart of the fire .

Therefore he is the Heart of the world , for by means of the heart the body performs its proper function .

All individual hearts are as the body in relation to the universal Heart of the Saint .

۴۱ - هادی روحانی^۱

گفت پیغامبر، علی را کای علی	۱	شیرِ حقی، بهلوانِ بُر دلی ^۲
لیک بر شیرِ مکن هم اعتماد	۲	آندر آ، در سایه نخلِ امید
اندر آ، در سایه آن عاقلی	۳	کش نداند بُرد، از ره ناقلی ^۳
ظُلّ او، اندر زمین چون کوهِ قاف	۴	روح او، سیمرغِ بس عالی طواف ^۴
گر بگویم تا قیامت نعتِ او	۵	هیچ آنرا مقطع و غایت مجو
در بشر، روپوش کردست آفتاب	۶	فهم کن وَاللهِ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ ^۵
یا علی، از جمله طاعاتِ راه	۷	برگزین تو سایه بنده اله ^۶
هر کسی در طاعتی بگریختند	۸	خویشان را مَخْلَصی انگیختند

۱- مثنوی ۲۹۵۹/۱. این یکی از قطعات متعدّدیست که شاعر در آنها لزوم یاری اولیاء و هدایت آنها را برای کسانی که باید در «بزرگترین جنگ مقدّس» (الجهاد الاکبر) در مقابل قالب جسمانی، دنیا و شیطان مسلّح شوند، تأکید می کند.

۲- شجاعت علی باعث کسب عناوینی همچون حیدر (شیر) و أسدالله (شیرخدا) برای او گردید.

۳- ناقلی. ناقل ممکن است متضاد عاقل (حکیم عارف)، «کسی که اهل روایت (نقل) است»، «اهل قانون و ریاکار مذهبی» باشد.

۴- ظُلّ او. رک مثنوی ۴۲۲/۱ بیعد:

سایه یزدان چو باشد دایه اش وارهانند از خیال و سایه اش

سایه یزدان: به معنای اصلی ظُلّ الله است. مؤلفان عرفانی این عنوان را برای انسان کامل که صاحب صفات الهی بوده و خلیفه الله در جهان است، بکار می برند. بدین ترتیب، تمامی جهان تحت حمایت اوست و بوسیله او حفاظت می شود.

قاف، رشته جبال است که کسی را به آن دسترسی نیست و تصوّر می شود که جهان (مسطّح) را احاطه کرده؛ و گفته می شود که آشیانه سیمرغ پرنده افسانه ای در آنجاست که به زعم صوفیه

←

XLI — THE SPIRITUAL GUIDE

THE Prophet said to 'Alī: "O 'Alī, thou art the Lion of God, thou art a valiant knight, But do not rely upon thy courage: come into the shadow of the Palm-tree of hope. Come into the shadow (protection) of the Sage whom none can waylay. His shadow on the earth is like Mt. Qāf, his spirit is like the Sīmurgh that soars aloft. Though I should sing his praises until the Resurrection, do not look for any end to them. The Divine Sun has veiled Himself in Man: apprehend this mystery, and God knows best what is the truth. O 'Alī above all works of devotion in the Way is the shadow of God's Servant. When others seek to save themselves by religious works,

مظهر خداوند یا روح است که نمونه وجود باری تعالی است.

۵ - خدا خود را بوسیله پوشش طبیعت کامل انسانی نمایان می کند. مقایسه کنید با متنوی
۳۰۵۹/۶ بیعد:

روی موسی، باری انگیخته پیش رو، او توبره آویخته...
فهم کن یعنی «این را سوء تفاهم نکن، و مثلاً چنین تصور کن که این به معنای حلول یا اتحاد است».

۶ - انسان کامل با وجود استعداد تالّه خود، بطور بارزی «بنده خداوند» (عبدالله) است، و این لقب است که به محمد داده شده (قرآن ۱۹/۷۲): «وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا» و آن هنگامی که بنده خدا (محمد ص) برخاست تا او را بخواند، [از شدت ارحام نزدیک بود بر سر هم ریزند]. او به کسی جز خداوند بندگی نمی کند و خود را وقف مقصود خویش ساخته است.

۲۹۶۷	تو برو در سایه عاقل گریز	۹	تا رهی ز آن دشمن پنهان ستیز ^۷
۲۹۶۹	چون گرفتت پیر، هین تسلیم شو	۱۰	همچو موسی، زیر حکم خضر رو ^۸
۲۹۷۰	صبر کن بر کار خضری بی نفاق	۱۱	تا نگوید خضر، رو هذا فراق ^۹
۲۹۷۱	گرچه گشتی بشکند، تو دم مزن	۱۲	گرچه طفلی را کُشد، تو مومکن ^{۱۰}
۲۹۷۲	دستِ اورا حق، چو دستِ خویش خواند	۱۳	تا یدالله فوق ایدیهم براند ^{۱۱}
۲۹۷۳	دستِ حق، میراندش زنده‌ش کند	۱۴	زنده چه بود، جان پابنده‌ش کند ^{۱۲}

۷ - دشمن پنهان همان نفس است .

۸ - غالباً برای تفسیر اطاعت بی چون و چرا که هر صوفی شیخ از مریدان خود می طلبد ، اشاره به داستان مشهور خضر و موسی می شود (قرآن ۱۸/۶۴ پیچد) . مقدسین می توانند اعمال خویش را - هر چند غیر مفهوم و به صورت ظاهر خلاف اخلاق نماید - توجیه کنند .

۹ - هذا فراق . قرآن ۱۸/۷۸ : قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا . « گفت (خضر) : اینک [موقع] جدائی میان من و تو است و ترا از توضیح آن چیزها که بر آن شکیبائی نتوانستی کرد ، خبردار می کنم .»

۱۰ - قرآن ۱۸/۷۰-۷۱ : قَالَ فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ وَحَتَّىٰ أُحَدِّثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا : فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا قَالَ أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا . « گفت (خضر) : اگر بدنبال من آمدی چیزی از من می پرس تا درباره آن مطلبی با تو بگویم ؛ پس برفتند و چون به کشتی سوار شدند ، آن را سوراخ کرد . گفت (موسی) : آن را سوراخ کردی که مردمش را غرق کنی ، حَقاً که کار ناشایسته کردی ...» معنای تمثیلی این بیت چنین است که شیخ ، صفات جسمانی و موجودیت مرید را نابود می کند و نفس شهوانی او را می کشد .

۱۱ - قرآن ۴۸/۱۰ : إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ ... « کسانی که با تو (پیامبر) بیعت کنند ، در حقیقت با خدا بیعت می کنند ؛ روی دستهایشان دست خداست .»

۱۲ - مرشد که به مثابه وسیله حق عمل می کند ، سبب می شود که مرید در نفس خود بمیرد (فنا) و در هستی حق زیست نماید (بقا) .

Go thou, take refuge in the shadow of the Sage against the enemy within thee."

Having been accepted by the Pīr, give thyself up to him: submit, like Moses, to the authority of Khizr.

Whatever thy Khizr may do, bear it patiently, lest he say, "Begone, *here we part.*" Though he scuttle the boat, be dumb! Though he kill a child, do not tear thy hair!

God hath described his hand as His own, for He saith, "*The Hand of God is over their hands.*"

This "Hand of God" slays his disciple, then brings him to life everlasting.

۴۲ - تداول امتحان و بلا

۴۱۵۹	بنگر اندر نخودی ، در دیگ چون	۱	می جهد بالا ، چو شد ز آتش زبون
۴۱۶۰	هر زمان نخود ، برآید وقت جوش	۲	برسر دیگ و برآرد صد خروش
۴۱۶۱	که : « چرا آتش بمن در می زنی ؟ »	۳	چون خریدی ، چون نگویم می کنی ؟
۴۱۶۲	می زند کفلیز ، کدبانو که : « نی	۴	خوش بجوش و برمجه ، ز آتش کنی
۴۱۶۳	زان نجوشانم که مکروه منی	۵	بلک تا گیری تو ذوق و چاشنی
۴۱۶۴	تا غدی گردی ، بیامیزی بجان	۶	بهر خواری ، نیستت این امتحان
۴۱۶۵	آب می خوردی به بستان ، سبز و تر	۷	بهر این آتش ، بدست آن آب خور ^۱
۴۱۶۶	رحمتش سابق بدست از قهر زان	۸	تا ز رحمت گردد اهل امتحان ^۲
۴۱۶۷	رحمتش بر قهر ، از آن سابق شدست	۹	تا که سرمایه وجود آید بدست
۷۱۶۸	زانک بی لذت ، نروید لحم و پوست	۱۰	چون نروید ، چه گدازد عشق دوست؟ ^۳

ع

۱ - مثنوی ۳/۴۱۵۹ . در اینجا « کدبانو » ، مرشد است و « نخود » ، مرید و « آتش » ، ریاضت و فناء صوفیانه .

۲ - مصراع دوم یعنی هدف از زندگانی این جهانی ، تطهیر بوسیله عشق الهی است .

۳ - احادیث فراوانی موجود است که خداوند اعلام می دارد ، رحمت او به مراتب از قهرش افزون تر است . مَحَبَّتِ خدائندی ما را به وجود آورد ، و ما هدف حق را تشخیص نخواهیم داد مگر آنکه صفاتی را که در قالب جسمی ماست (صفات البشریه) منزه سازیم و قلب ماهیت دهیم .
ببینید حدیثی که در تفسیر مثنوی ۱/۲۶۷۲ آمده :

زانک این دمها ، چه گر نالایق است رحمت من ، بر غضب هم سابق است
مصراع دوم ترجمه از حدیث قدسی است : سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي : « پیشی گرفت رحمت من بر غضب من » . در این مورد بخاری هم می نویسد : هنگامی که خدا خلقت را قرار داد ، او در کتاب خود که بر بالای عرش همراه اوست ، نوشت : بدرستی که رحمت من بر غضب من غالب آمد (اِنْ رَحْمَتِي غَلَبَتْ عَلَيَّ غَضَبِي) .

...

XLII — THE USES OF TRIBULATION

LOOK at a chickpea in the pot , how it leaps up when it is subjected to the fire .
 Whilst it is boiling , it always comes up to the top , crying ceaselessly ,
 “ Why are you setting the fire on me ? You bought me : why are you tormenting
 me like this ? ”

The housewife goes on hitting it with the ladle . “ Now , ” says she , “ boil nicely
 and don't jump away from her who makes the fire .

I boil thee , but not because thou art hateful to me ; nay , ' tis that thou mayst
 get savour

And become nutriment and mingle with the vital spirit ; such affliction is no
 abasement .

When thou wert green and fresh , thou drankest water in the garden : that
 water-drinking was for the sake of this fire .

God's mercy is prior to His wrath , to the end that by His mercy thou mayst
 suffer tribulation .

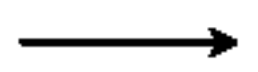
His mercy preceded His wrath in order that the stock-in-trade , which is
 existence , should be produced ;

For without pleasure flesh and skin do not grow , and unless they grow , what
 shall Divine Love consume ?

خدا با دادن هستی به ما و تجلی صفات خود در ما ، رحمت را نشان داد . غضب او ، رحمت است
 که تغییر شکل داده (تفسیر مثنوی ۱/۲۴۳ :
 گر ندیدی ، سود او ، در قهر او کئی شدی ، آن لطف مطلق ، قهر جو
 آن لطف مطلق یعنی طیب الهی و مرشد روحانی که از طریق آنان صفات خدا نشان داده می شود .
 خدا ، لطف مطلق است : قهر او در واقع ، لطف خفی است . تمام بلا یا و مکافات که خدا بر سر ما
 می آورد ، به سود ماست .

۴ - رشد و حیات جسمانی و امیال شهوانی برای تکامل قوای نفسانی ضرورت دارد . از این

۴۱۶۹	ز آن تقاضا، گر بیاید قهرها	۱۱	تا کنی ایشارِ آن سرمایه را
۴۱۷۰	باز لطف آید برایِ عذرِ او	۱۲	که: «بگردی غُسل و برجستی زجو»
۴۱۷۸	ای نخود، می جوش اندر ابتلا	۱۳	تا نه هستی و نه خود ماند ترا
۴۱۸۰	گر جدا از باغِ و گل شدی	۱۴	لقمه گشتی، اندر اَحیاء آمدی ^۵
۴۱۸۱	شو غِذی و قوت و اندیشها	۱۵	شیر بودی، شیر شو در پیشها ^۶
۴۱۸۲	از صفاتش رُسته‌ای و الله نُخست	۱۶	در صفاتش بازرو، (چالاک و چُست) ^۷
۴۱۸۵	جُز و شید و ابر و انجمها بُدی	۱۷	نفس و فعل و قول و فکرتها شدی
۴۱۸۶	هستی حیوان، شد از مرگِ نبات	۱۸	راست آمد «اُقْتُلُونی یا ثِقَات» ^۸

رو، برتری انسان کامل بر ملائک که فاقد «لحم» هستند تا مغلوب گردند و تبدیل به روح شوند، مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۱/۲۶۵۰-۲۶۵۱:

تا مَلک، بی خود شد از تدریس او قدسِ دیگر یافت، از تقدیسِ او
آن گشادیشان، کز آدم رُو نمود در گشادِ آسمانهاشان نبود

در باب برتری انبیاء و اولیاء بر ملائک ببینید مثنوی ۲/۳۲۲۷ و ببعد و کشف المحجوب ترجمه انگلیسی ص ۲۳۹ ببعد [متن فارسی ص ۳۰۷-۳۱۱]. آدم ابوالبشر بنا بر کلیت (جامعیت = universality) طبیعتش که تمامی صفات الهی در آن به نمایش درآمده بود، مدرّسِ ملائک شد؛ در حالی که ملائک - که معصوم و بی آایش بودند - نمی توانستند آن وجوه الوهیت (Deity) را که با عالم آایش مثلاً عفو و بخشش ارتباط داشت، بشناسند. مقایسه کنید با فصوص، ۱۴ ببعد که در آنجا گفته شده که اگر چه ملائک بوسیلهٔ اسماء از خدا تجلیل نموده و از این عمل به سود خود برداشت می کردند، از این نکته غافل بودند که اسماء دیگری هم در آدم ابوالبشر وجود داشت که علم ایشان به آنها نمی رسید. در نتیجه، برای آنان امکان تجلیل پروردگارشان - بطوری که آدم ابوالبشر تجلیل می کرد - وجود نداشت.

۵- در این بیت و ابیات بعدی، سیر تکاملی معنوی (به قطعه ۱۱۸ این کتاب مراجعه شود) به وسیلهٔ آنچه به نخود می گذرد، نشان داده می شود: یعنی چگونه پخته، خورده، در بدن جذب و تبدیل به نطفه می شود، آنگاه طبیعت گیاهی خویش را از دست داده، در زندگی حیوانی انسان داخل می شود؛ و بعد به عالم عقلانی صعود می کند و سرانجام به عالم صفات الهی که از آنجا آمده،

If, because of that requirement, acts of wrath come to pass to the end that
 thou shouldest give up thy stock-in-trade,
 Yet afterwards the Grace of God will justify them, saying 'Now thou art
 washed clean and hast jumped out of the river.'
 Continue, O chickpea, to boil in tribulation until neither existence nor self
 remains to thee.
 If thou hast been severed from the garden of earth, yet thou wilt be food in the
 mouth and enter into the living.
 Be nutriment, energy, thought! Thou wert milky sap: now be a lion of the
 jungle!
 Thou grewest from God's Attributes in the beginning: pass again into His
 Attributes!
 Thou wert a part of the cloud and the sun and the stars: thou wilt become soul
 and action and speech and thought.
 The life of the animal arose from the death of the plant: hence the injunction,
 'Slay me, O trusty friends,' is right.

باز می گردد .

این بیت یعنی طی تکامل روحانی بشر، طبیعت خاکی او دارای صفات نفس ناطقه می گردد.
 برای استعاره مصراع دوم مقایسه کنید با مثنوی ۱/۳۱۶۵-۳۱۶۸ و تفسیر آن. رک ابیات ۱-۶، قطعه
 ۶۱ این کتاب.

۶- شیربودی اشاره به نفس نباتی (vegetive soul) است. شیرشوالخ یعنی «تا عالی ترین
 مرحله روح انسانی (human spirit) پیشرفت کن: انسان کامل شو».
 مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۱/۱۹۷۸ و تفسیر مثنوی ۲/۱۸۸؛ و برای زبان مجازی آن با مثنوی
 ۲/۱۴۲۷ و تفسیر آن.

۷ (و بیت بعدی) - صعود عارف به سوی خدا با صفات الهی که از آن عالم طبیعت غایب هستی
 خود را اخذ می کند، نشان داده می شود.

۸ (و بیت بعدی) - قسمت عربی این ابیات از شعر حلاج اخذ شده است. ببینید تفسیر مثنوی

۴۱۸۷ چون چنین بُردیست ، ما را بَعْدِ مَات ۱۹ راست آمد « اِنَّ فِي قَتْلِي حَيَاتٌ »

→
: ۳۹۳۵-۳۹۳۴/۱

أُقْتُلُونِي يَا ثِقَاتِي لِأَيَّا
(بکشید مرا ، ای دوستان مطمئن من ، بکشید مرا تا هستم)

(بدرستی که در کشتن من حیات من همیشگی است)

اِنَّ فِي مَوْتِي حَيَاتِي يَا فَتَى كَمْ اُفَارِقُ مَوْطِنِي حَتَّى مَتَى ؟
(بدرستی که در مرگ من زندگی است ، ای جوان)

(چند دور خواهم ماند از وطنم ؟ تا کی ؟)

این ابیات ، تضمین مطلع غزلی از حلاج است (دیوان ، تصحیح ماسینیون ، ۳۳ بیعد):

أُقْتُلُونِي يَا ثِقَاتِي ، اِنَّ فِي قَتْلِي حَيَاتِي

وَمَمَاتِي ، فِي حَيَاتِي ، وَ حَيَاتِي ، فِي مَمَاتِي

[این بیت ، مطلع غزلی است که مولانا آن را تضمین کرده است : کلیات شمس : باهتمام فروزانفر

جزو ششم ، غزل ۲۸۱۳]

مقایسه کنید با مثنوی ۳۸۳۹/۳ :

أُقْتُلُونِي أُقْتُلُونِي يَا ثِقَات . اِنَّ فِي قَتْلِي حَيَاتاً فِي حَيَات
(بکشید مرا ، بکشید مرا ، ای دوستان مورد اعتماد)

(بدرستی که در کشتن من ، زندگی در زندگی است)

که در این بیت ، شعر اُقْتُلُونِي اثر حلاج به طرز جزئی تغییر یافته است . در اینجا مسلماً شاعر ، معنای

عرفانی « مَمَات » را مطرح می سازد که قبلاً در مثنوی ۳۹۲۷-۳۹۲۸ آمده :

مرگ بی مرگی بود ما را حلال برگِ بی برگی بود ما را نوال

ظاهرش مرگ و بیاطن زندگی ظاهرش اَبْتَر ، نهان پابندگی

متن قرآن ممکن است به عنوان قانونی علیه « قتل نفس » (self-slaughter) در آن معنی ، فهمیده

شود ؛ زیرا فنای عارف بوسیله لطف الهی باو اعطاء می شود و با هر نوع فعالیت و امور شخصی

منافات دارد .

Since such a victory awaits us after death, the words, 'Lo, in being slain I live,'
art true."

۴۳ - جان ، سبب شکست ماست^۱

۱۳۳۲	تو بچد ، کاری که بگرفتی بدست	۱	عیبش این دم ، بر تو پوشیده شد دست
۱۳۳۵	برتو گر پیدا شدی زو عیب و شین	۲	زو رمیدی جانت بُعد المشرقین ^۲
۱۳۳۶	(حال کاخر زو پشیمان می شوی	۳	گر بود این حالت ، اول ، کی دوی ؟)
۱۳۳۷	(پس بپوشید اول آن بر جان ما	۴	تا کنیم آن کار ، بر وفقِ رضا)
۱۳۳۸	(چون قضا آورد ، حکم خود پدید	۵	چشم و اشد ، تا پشیمانی رسید)
۱۳۳۹	(این پشیمانی ، قضای دیگرست	۶	این پشیمانی بهل ، حق را پرست) ^۳
۱۳۵۸	ای خدای رازدانِ خوش سُخن	۷	عیبِ کارِ بد ، ز ما پنهان مکن
۱۳۵۹	عیبِ کارِ نیک را ، منما بما	۸	تا نگردیم از روشِ سرد و هبا

ع

۱ - مثنوی ۴/۱۳۳۲ .

۲ - بُعد المشرقین ، قرآن ۳۸/۴۳ . کافر تصور می کند که در صراط مستقیم است ولی هنگامی که در یوم الدین (روز قیامت / جزا / قضا = Day of Judgement) به حضور خدا احضار شود ، به شیطانی که او را گمراه کرده خواهد گفت : « ای کاش میان من و تو فاصله شرق و غرب بود که همنشین بدی بودی » (... یا لیت بینی و بینک بُعد المشرقین فینس القرین) .

۳ - پندار و کردار شر ما نتیجه جهل است : و اینان هرگز بدست ما نمی رسیدند مگر اینکه به صورت نیکی به ما عرضه می شدند (رک تفسیر ۱ ، قطعه ۹۵ این کتاب) . خداوند از روی حکمت خود ما را رها کرده ، تا فریب ظواهر را بخوریم ؛ از این روست که کورکورانه مرتکب گناه می شویم و در ظلمت می مانیم ، تا زمانی که خود او چشمان ما را بگشاید .

یعنی از آنجا که معصیت و توبه تو ، هر دو اعمالی هستند که خدا مقرر داشته ، بجای اینکه در خودخواهی و نافرمانی گذشته زندگی کنی ، واجب است که در مقابل اراده او با حالت تسلیم محض ، تعظیم کنی و بی درنگ خود را تحت نظارت او بگذاری : این الوقت باش .

XLIII — "THE SPIRIT HELPETH OUR
INFIRMITY"

THE good thou art set upon, whate'er it be,
Its imperfection hath been hid from thee;
For were the vice laid bare, thy loathing soul
Would turn and fly from pole to farthest pole.
So, when an act of sin thou leav'st undone,
'Tis because God hath shown thee what to shun.

O gracious Lord, with whom disguise is vain,
Mask not our evil, let us see it plain!
But veil the weakness of our good desire,
Lest we lose heart and falter and expire.

۴۴ - معجزاتِ غیبی^۱

۱۳۰۰	معجزاتی و کراماتی خفی	۱	بر زَند بر دل ، ز پیرانِ صفی
۱۳۰۱	که درونشان صد قیامت نقد هست	۲	کمترین آنکِ شود همسایه مست ^۲
۱۳۰۲	معجزه ، کان بر جمادی زد اثر	۳	یا عصا یا بحر یا شقُّ الْقَمَرِ
۱۳۰۴	گر اثر بر جان زند ، بی واسطه	۴	متصل گردد ، به پنهان رابطه ^۲
۱۳۰۵	بر جمادات آن اثرها عاریه است	۵	آن ہی روحِ خوشِ مُتواریه است
۱۳۰۷	حَبْذا خوانِ مسیحی بی گمی	۶	حَبْذا بی باغ ، میوه مَریمی ^۴

۱ - مثنوی ۶/۱۳۰۰ .

هر چند اساس کلی تمام معجزات ، این است که به کسانی زندگی روحانی ، معرفت و قدرت اعطاء کند که استعداد دارند تا «ایمان آورند»؛ ولی رومی در این باره امتیازاتی بین اعجاز آشکار (معجزه) پیامبران ، و معجزه پنهانی (کرامت) اولیا قائل است . در حالیکه اثرات روانی معجزه ، همراه با نقض آشکار در نظم جهان است، تأثیرات روانی مرشد بر مرید ، موهبتی از لطفِ الهی (کرامت ، معجزه باطن) است که نامرئی است و مستقیماً (بی واسطه جمادات) بر قلب اثر می گذارد .

۲ - اشاره به قرآن ۲/۲۲ است که می گوید در روز قیامت (Day of Resurrection) ... تری النَّاسِ سُكْرِيٌّ وَ مَا هُمْ بِسُكْرِيٍّ ... (... مردمان را مستان بینی اما مستان نیند).

۳ (و بیت بعدی) - ایمان واقعی ، میوه احوال مستقیم روحانی است . هیچ شاهد ظاهری نمی تواند بیش از يك سبب ثانوی باشد ، و ایمانی که بوسیله آن حاصل شود در درجات پائین تری قرار دارد . مقایسه کنید با مثنوی ۱/۳۶۳۳ بیعد :

بندگی در غیب آمد ، خوب و کش حفظِ غیب آمد ، در استعباد خوش ...

۴ - این بیت قیاسی در مورد ایمان است مبنی بر اینکه « جوهر اشیاء ، نامرئی است » . - مراجعه شود به قرآن ۳۷/۳ : فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَ أَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَ كَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لِكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

XLIV — UNSEEN MIRACLES

SECRET miracles and graces emanating from the Pīr transform the heart of the disciple ;

For withing the Saints there are spiritual resurrections innumerable , of which the least is this , that all nigh unto them become intoxicated with God .

If evidentiary miracles , like the Prophet's splitting of the moon , produce an imediate effect upon the soul ,

'Tis because the soul is brought into touch with the Producer of the effect by means of a hidden link .

The effects which these miracles produce upon inanimate things are only accessory : their real object is invisible .

How superior is the bread made without dough—the Messiah's table of food from Heaven , Mary's fruit that never knew the orchard !

« پروردگارش او را پذیرفت ، پذیرشی نیکو ، و او را نموی نیک داد ، و زکریا را سر برست وی کرد . هر وقت زکریا به محراب نزد او می رفت ، روزی ای پیش وی می یافت و می گفت : ای مریم ، این برای تو از کجا آمده؟ می گفت : این از پیش خداست که خدا هر که را خواهد ، بیسمار روزی می دهد .» - و سوره ۵ ، آیه ۱۱۴ : قال عیسی ابن مریم اللهم ربنا انزل علینا مائدة من السماء نکون لنا عیداً اولنا و آخرنا و آیه منک و ارزقنا و انت خیر الرازقین . « عیسی پسر مریم گفت : پروردگارا ، از آسمان خوانی بما نازل فرما که برای حاضران و آیندگان ما عیدی باشد و علامتی از تو باشد : ما را روزی بده که تو بهترین روزی دهانی .»

۴۵ - پاداشِ صالحان^۱

۲۵۵۴	مؤمنان در حشر گویند ای مَلَك	۱	نی که دوزخ بود راهِ مشترک
۲۵۵۵	مؤمن و کافر، برو باید گذار	۲	ما ندیدیم اندرین ره، دود و نار ^۲
۲۵۵۷	پس مَلَك گوید، که آن روضه خُضر	۳	که فلان جا دیده‌اید اندر گذر*
۲۵۵۸	دوزخ آن بود و سیاستگاهِ سخت	۴	برشما شد، باغ و بُستان و درخت
۲۵۶۰	جهدها کردید و او شد پُر صفا	۵	نار را کُشتید، از بهرِ خدا
۲۵۶۱	آتشِ شهوت که شعله می‌زدی	۶	سبزه تقوی شد و نورِ هدی
۲۵۶۲	آتشِ خشم از شما هم، جلم شد	۷	ظلمتِ جهل از شما هم، عِلْم شد
۲۵۶۵	نفسِ ناری را چو باغی ساختید	۸	(اندرو تخمِ وفا انداختید)
۲۵۶۶	بلبلانِ ذکر و تسبیح اندرو	۹	خوش سرایان در چمن، برطرفِ جو
۲۵۶۸	دوزخِ ما نیز، در حقِّ شما	۱۰	سبزه گشت و گلشن و برگ و نوا

ع

۱ - مثنوی ۲/۲۵۵۴.

۲ - مطابق قرآن ۷۱/۱۹: «وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا». «هیچکس از شما نیست، مگر وارد جهنم شدنی است که این (وعده) بر پروردگار تو حتمی و مقرر است» - تمامی مؤمنین به دوزخ خواهند رفت، و این موضوع معمولاً اینطور تفسیر شده که اشاره به پُلی است (صراط) بر روی دوزخ. مقایسه کنید با این حدیث که دوزخ با مؤمنین در روز جزا به گفتگو در خواهد آمد و خواهد گفت: «ای مؤمنین، از پُل بگذرید زیرا روشنائی شما، آتش مرا فرو نشانده است».

* خُضْرُ یعنی گیاهان سبز (green herbs). جمع خُضْرَه است.

XLV — THE REWARD OF THE RIGHTEOUS

AT the Gathering for Judgement the Faithful will say, "O Angel, is not Hell
the common road
Trodden by the believer and infidel alike? Yet we saw not any smoke or fire on
our way."

Then the Angel will reply: "That garden which ye saw as ye passed
Was indeed Hell, but unto you it appeared a pleasaunce of greenery.
Since ye strove against the flesh and quenched the flames of lust for God's
sake,

So that they became verdant with holiness and lit the path to salvation;
Since ye turned the fire of wrath to meekness, and murky ignorance to radiant
knowledge;

Since ye made the fiery soul (*nafs*) an orchard where nightingales of prayer and
praise were ever singing—

So hath Hell-fire become for you greenery and roses and riches without end."

۴۶ - ابدیت از نظر اولیاء^۱

۱۶۷	آنچ تو در آینه بینی عیان	۱	پیر اندر خشت بیند، بیش از آن ^۲
۱۶۸	پیر، ایشانند کین عالم نبود	۲	جان ایشان بود، در دریای جود ^۳
۱۶۹	بیش ازین تن، عمرها بگذاشتند	۳	پیشتر از گشت، بر برداشتند ^۴
۱۷۰	پیشتر از نقش، جان پذیرفته‌اند	۴	پیشتر از بحر، درها سفته‌اند
۱۷۸	روح از انگور، می را دیده است	۵	روح از معدوم، شیء را دیده است ^۵
۱۷۹	دیده چون بی کیف، هر با کیف را	۶	دیده پیش از کان، صحیح وزیف را

۱ - مثنوی ۱۶۷/۲ .

۲ - خشت، لوحه آهنی است که صقال تبدیل به آئینه می کند. افراد عادی فقط صورت ظاهر را درك می کنند، و حال آنکه پیر، خواص اصلی و واقعی را می بیند. از آنجا که او وسیله آگاهی الهی است، «بر تمامی احوال گذشته و حال و وجود آینده واقف است؛ می داند که چگونه هر چیزی پدید آمد و اکنون هست و آخر الامر خواهد بود؛ این مطلب بر او هم از نظر ترکیبی و هم از حیث تحلیلی روشن است» (جیلی).

مقایسه کنید با مثنوی ۳۳۷۱/۳:

من درون خشت دیدم این قضا
و مثنوی ۳۲۷۵/۵:

آنچ بیند آن جوان در آینه
و مثنوی ۲۰۲۶/۶:

اندر آینه چه بیند مرد عام
که نبیند پیر اندر خشت خام

۳ - یعنی آنها نمونه‌های کلی (تعینات) وجود مطلق بوده، و ذاتاً با نور محمدی (the Logos) یکی می باشند.

۴ - انسان کامل علل غائی امور را از نظر منطقی مقدم بر وجود خارجی آنها می بیند.

۵ - روح کلی انسان کامل، هر استعداد نهانی را که در واقع وجود دارد، درك می کند.

XLVI — THE SAINT'S VISION OF ETERNITY

WHAT you see in the bright mirror — the Pīr sees more than that in the unpolished iron brick.
The Pīrs are they whose spirits were in the Sea of Divine Munificence before this world existed.
They lived ages before the creation of the body; they harvested the wheat before it was sown.
Before the form was moulded, they had received the spirit; before the sea was made, they had strung the pearl.
The spirit has beheld the wine in the grape, the spirit has beheld entity in non-entity —
The finite as infinite, the minted gold before the existence of the mine.

۴۷ - در اندیشه آزارِ اولیاءِ مباش^۱

۲۱۳۸	ای زده بر بیخودان ، تو ذوالفقار	۱	برتنِ خود می زنی آن ، هوش دار!
۲۱۳۹	ز آنک بیخود فانیست و ایمنست	۲	تا ابد در ایمنی ، او ساکنست
۲۱۴۰	نقشِ او فانی و او شد آینه	۳	غیر نقشِ رویِ غیر ، آنجای نه ^۲
۲۱۴۱	گر گنی تُف ، سویِ رویِ خود گنی	۴	ور زنی بر آینه ، بر خود زنی
۲۱۴۲	ور بینیِ رویِ زشت ، آن هم توی	۵	ور بینیِ عیسی و مریم ، توی
۲۱۴۳	او نه اینست و نه آن ، او ساده است	۶	نقشِ تو ، در پیشِ تو ، پنهاده است ^۳

۱ - مثنوی ۲۱۳۸/۴ . ابیات زیر شامل نکته ای معنوی در داستانی درباره بایزید بسطامی است که رومی آنرا به عاریه گرفته ، و از این قبیل نکات ، که از افسانه های اولیای اسلام است ، بسیار نقل کرده است . چنین آورده اند ، روزی که بایزید به مرحله « تالّه » نائل گشت ، در حالت جذبه فریاد بر آورد : « حمد بر من باد ! نیست اندر جبه ام الا خدا . » رومی دنباله آنرا چنین شرح می دهد :

آن مریدان ، جمله دیوانه شدند	کاردها در جسم پاکش می زدند
هریکی ، چون ملحدانِ گرد کوه	کارد میزد ، پیر خود را بی ستوه
هرک اندر شیخ ، تیغی می خلید	باز گونه از تن خود می درید
یک اثر نه ، بر تن آن ذوفنون	و آن مریدان خسته و غرقاب خون
هرک او سویِ گلویش زخم بُرد	حلقِ خود بُبریده دید و زار مُرد

(مثنوی ۲۱۲۶/۴)

۲ - ولیّ کامل ، آئینه حقیقت است که در او صور حقیقی اشیاء منعکس می شود ؛ نیک را نیک و شرور را شرور نشان می دهد . ازین رو شاعر ، ایزد را شکر می کند که در حُسام الدین فقط پاکی و حُسن روحانی می بیند :

شُکرِ یزدان را ، که چون او شد بدید
در خیالش ، جان ، خیالِ خود بدید
(مثنوی ۷۵/۲)

اگر دشمن اولیاء هستی ، از آنجهت است که آنان تصویر نفسِ منفور ترا می نمایانند .

XLVII — BEWARE OF HURTING THE SAINT

O YOU who stab the selfless one with the sword, you are stabbing yourself with it. Beware!

For the selfless one has passed away and is safe; he dwells in safety for ever. His form has passed away, he has become a mirror: naught is there but the image of another's face.

If you spit at it, you spit at your own face; and if you strike the mirror, you strike yourself;

And if you see an ugly face in the mirror, 'tis you; and if you see Jesus and Mary, 'tis you.

He is neither this nor that: he is pure and free from self: he puts your image before you.

۳- در تفسیر کلّ این قطعه غیر از نکات قبلی، نیکلسن چنین می نویسد: مقایسه کنید با تفاسیر مثنوی ۱/۱۳۱۹-۱۳۲۲ (که در قطعه ۳۹ این کتاب آمده) و مثنوی ۱/۲۳۷۰:

گفت من آینه‌ام، مصقول دست ترک و هندو، در من آن بیند که هست
انسان کامل به یک آئینه صاف تشبیه شده که تمام رنگ‌ها در آن منعکس میشود؛ هر کس صفات نیک و بد خود را در آن می بیند. و مثنوی ۲/۷۴-۷۵:

چون خلیل آمد، خیال یار من صورتش بُت، معنی او بُت شکن
شکر یزدان را، که چون او شد پدید در خیالش، جان، خیال خود بدید

بیت اول، توصیف روابط عرفانی بین رومی و حسام‌الدین، یار جانی اش، به عنوان اتحاد جان با معشوق الهی که در انسان کامل آئینه وار منعکس شده می باشد. ولی محمد می گوید که ساعر، فناء فی الشیخ را تجربه می کند که مرید در آن خود را با پیر، یکی (عین پیر) می داند، و پیر هم به همین ترتیب، تا حدی که هیچ وجه تمایزی بین این دو ممکن نیست.

چون خلیل، اشاره به قرآن ۵۲/۲۱ بعد است. رومی می گوید هر چند صورت دوست او غیر از خداست، و نتیجه یک «بُت» می باشد، در واقع (همچون ابراهیم) یک بُت شکن است یعنی بوسیله بی‌اهمیت پنداشتن نفس و جذب در وحدت الهی که آن را منعکس می کند، باعث نابودی خیال «غیر» (otherness) می گردد.

۴۸ - قاضی بی غرض^۱

۱	اینه هر مستحق و مستحق	۱	نایب حقست و سایه عدل حق	۱۵۱۲
۲	نه برای عرض و خشم و دخل خود	۲	کو ادب، از بهر مظلومی کند	۱۵۱۳
۳	وآنک بهر حق زند، او امنست	۳	آنک بهر خود زند، او ضامنست	۱۵۱۵
۴	آن پدر را، خون بها باید شمرد ^۲	۴	گر پدر زد، مر پسر را، او بمرد	۱۵۱۶
۵	خدمت او هست، واجب بر ولد ^۳	۵	زانک او را، بهر کار خویش زد	۱۵۱۷
۶	بر معلم نیست چیزی لاتخف	۶	چون معلم زد صبی را، شد تلف	۱۵۱۸
۷	پس نبود اُستا بزجرش کارجو ^۴	۷	نیست واجب خدمت اُستا برو	۱۵۲۰
۸	هر امین را هست حکمش همچین ^۵	۸	کان معلم، نایب افتاد و امین	۱۵۱۹
۹	بی خودی شو، فائتی درویش وار ^۶	۹	پس خودی را سر ببر (ای ذوالفقار	۱۵۲۲
۱۰	مَارَمِيتَ إِذْ رَمِيتَ (ایمنی) ^۷	۱۰	چون شدی بی خود، هرآنچ توکنی	۱۵۲۳

ع

- ۱ - مثنوی ۱۵۱۲/۶. در اینجا انسان کامل به صورت يك نفر قاضی وصف شده که باو اختیارات فوق بشری اعطاء گشته و فقط امین خداوند می باشد.
- ۲ - ابوحنیفه نیز همین عقیده را داشت.
- ۳ - فرزند موظف است که به نفع پدر خدمت کند؛ بنابراین انگیزه اینکه پدر در صدد اصلاح اشتباهات پسر خود بر می آید، در واقع برای حفظ منافع شخصی است؛ و هم اوست که اگر ترکه بی رحمش سرانجام مهلکی برای فرزند بیار آورد، باید کیفر قانونی قتل فرزند را تحمل کند.
- ۴ - فقهای اسلامی را عقیده بر آنست که معلم، نماینده خداوند است که «اسماء را به آدم ابوالبشر آموخت»؛ بنابراین ممکن است شدیدترین تنبیه جسمانی را بدون مکافات به دانش آموزان وارد آورد؛ زیرا در این حالت منافی است که مطلقاً متعلق به آن هاست.
- ۵ - شخص امین در مقابل ضرر و خسارت اموالی که به اختیار و حفاظت او گذاشته اند، مسؤولیت شخصی ندارد.
- ۶ - ذوالفقار = قاطع سرنفس. مثنوی ۲/۲۳۰۰ و تفسیر آن:

←

XLVIII — THE DISINTERESTED CADI

HE is God's deputy and the shadow of God's justice, the mirror that displays
 the true nature of every plaintiff and defendant;
 For he inflicts punishment on behalf of those who have been wronged; not for
 honour's sake nor in anger nor for profit.
 He who strikes and kills for his own sake is held responsible; he who strikes
 and kills for God's sake is immune.
 If a father beats his undutiful son and the son die in consequence, the father
 must pay the blood-price,
 Because he beat him for his own benefit: a son is bound to serve his father.
 But suppose a schoolboy is flogged and dies: his teacher incurs no penalty;
 For it is not the boy's duty to serve his teacher: therefore in chastising him he
 gains nothing for himself.
 The teacher is God's trustee; and the same rule applies to every trustee.
 Behead yourself! Whatever you do selflessly, 'tis a case of *thou didst not throw*
when thou threwest.

زان نماید ذوالفقاری حربہ‌ای زان نماید شیر نر، چون گربہ‌ای
 ذوالفقار نام شمشیری است کہ بہ محمد و سپس بہ علی تعلق داشت . مقایسہ کنید ب مسور
 ۱۳۲/۱-۱۳۳ و تفاسیر آنها (رک ابیات ۱۰-۱۱ ، قطعہ ۱۰۹ این کتاب) .
 ۷- مراجعہ شود بہ قرآن ۱۷/۸ : فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَٰكِنَّ اِلٰهًا فَنَلُّهُمْ وَاَمْرًا اِذْ رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ اِلٰهًا رَمٰی و
 لِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِيْنَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا اِنَّ اِلٰهًا سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ . « سما نبودید کہ آنها را بکشید بلکه (ارادہ) خدا
 ایشان را کشت ، و چون هدفگیری کردی تو نبودی کہ هدفگیری کردی بلکه خدا هدفگیری کرد تا
 مؤمنان را از جانب خویش نعمت دهد ، نعمتی نیک ، کہ خدا سنوا و داناست .» در حقیقت ، ان
 خداوند بود نہ پیامبر ، کہ مُستی سنگ ریزہ بہ صورت اهل قریش در جنگ بدر ریخت ، و باعث فرار
 آنها گردید . صوفیان اغلب این موضوع را در مورد عقیدہ صوفیانہ ترک نفس (فنا) ذکر می کنند .

۴۹ - الْكَلَامُ الطَّيِّبُ^۱

۸۷۸	مادرِ فرزند، جویانِ وِیست	۱	اصلها، مرِ فرعها را در پِیست
۸۷۹	آب، اندرِ حوض، اگر زندانیست	۲	باد، نَشَفش میکند، کارِ کانیست ^۲
۸۸۰	می‌رهاند، می‌برد تا معدنش	۳	اندکُ اندک، تا نبینی بُردنش
۸۸۱	وین نفس، جانهایِ ما را همچنان	۴	اندکُ اندک، دُزد از حبسِ جهان ^۳
۸۸۲	تا إِلیه تَصْعَدُ أَطْيَابُ الْكَلِمِ	۵	صَاعِدًا مِنَّا إِلَى حَيْثُ عِلْمٌ ^۴
۸۸۳	تَرْتَقِي أَنْفُسَنَا بِالْمُنْتَقَى	۶	مُتَحِفًا مِنَّا إِلَى دَارِ الْبَقَا
۸۸۴	ثُمَّ تَأْتِينَا مُكَافَاتُ الْمَقَالِ	۷	ضِعْفُ ذَاكَ رَحْمَةً مِنْ ذِي الْجَلَالِ
۸۸۵	ثُمَّ يُلْجِئِنَا إِلَى أَمْثَالِهَا	۸	كَمْ يَنَالُ الْعَبْدُ مِمَّا نَالَهَا
۸۸۶	هَكَذَى تَعْرُجُ وَتَنْزِلُ دَائِمًا	۹	ذَا فَلَا زِلْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا

ع

۱ - مثنوی ۸۷۸/۱. « گفتار نیک » (الکلام الطَّيِّب) شهادت مسلمین به دیانت است (لا اله الا الله)، و همچنین اصطلاحات دیگری در تمجید و تکبیر وجود دارد که در معانی مخصوصی به نزد صوفیان بکار می‌رود.

۲ - کارکانیست یعنی پُر قدرت و آزاد. نسخه بدل این عبارت کان کانیست [که آن کانی است] (زیرا آن آب به سرچشمه اصلی تعلق دارد). کان به معنای معدن آمده است. یعنی پس از اینکه باد آن را جذب کرد، به دریا باز می‌گردد.

۳ - جانهایِ ما را یعنی روح حیاتی و نفس ناطقه که در جهان حبس است همان گونه که آب در ظرف زندانی است.

۴ - مقایسه کنید با قرآن ۱۰/۳۵: مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ اَوْلِيكَ هُوَ يُبْوَرُ. « هر که عزت خواهد، عزت یکسر خاص خداست؛ سخنان خوب سوی او بالا می‌رود، و عمل‌های شایسته را بالا می‌برد، و کسانی که نیرنگ‌های بد می‌زنند، عذابی سخت دارند و نیرنگ اینان، همو نابود می‌شود. »
غزالی، الکلام الطَّيِّب را با معرفت و العمل الصالح را با طهارت دل یکی می‌داند.

XLIX — GOOD WORDS

THE mother is always seeking her child : the fundamentals pursue the derivatives .

If water is confined in a tank , the wind sucks it up ; for the wind is an elemental spirit , powerful and free .

It frees the water and wafts it away to its source , little by little , so that you cannot see it wafting ;

And our soul likewise the breath of our praise steals away , little by little , from the prison of this world .

The perfumes of our good words ascend ever unto Him , ascending from us whither He knoweth .

Our breaths soar up with the choice words , as a gift from us , to the abode of everlastingness ;

Then comes to us the recompense of our praise , a recompense manifold , from God the Merciful ;

Then He causes us to seek more good words , so that His servant may win more of His Mercy .

Verily the source of our delight in prayer is the Divine Love which without rest draws the soul home .

۵۰ - لَبَّيْكَ حَقًّا

تا که شیرین می شد از ذکرش لبی	۱	آن یکی ، « الله » می گفتی شبی	۱۸۹
این همه « الله » را « لَبَّيْكَ » کو؟	۲	گفت شیطان : « آخر ای بسیارگو	۱۹۰
چند « الله » می زنی، با روی سخت؟	۳	می نیاید يك جواب از پیشِ تخت	۱۹۱
دید در خواب ، او خُضْر را در خُضْرًا	۴	او شکسته دل شد و بنهاد سر	۱۹۲
چون پشیمانی، از آنکش خوانده ای؟	۵	گفت: «هین، از ذکر چون وامانده ای؟	۱۹۳
ز آن همی ترسم ، که باشم رَدُّ باب	۶	گفت : « لَبَّيْكُمْ ، نمی آید جواب	۱۹۴
و آن نیاز و درد و سوزت ، بَبَّيْكَ ماست	۷	گفت : آن « الله » تو ، « لَبَّيْكَ » ماست	۱۹۵
زیر هر یاربُّ تو ، لَبَّيْكَ هاست	۸	ترس و عشقِ تو ، کمندِ لطفِ ماست	۱۹۷

ع

- ۱- مثنوی ۱۸۹/۳ . نماز در حالت بی خویشی ، از حضور خداوند در قلب ناشی می شود ، و پیش از اینکه تقاضائی شود ، حاجت برآورده می گردد .
- ۲- در افسانه های اسلامی ، خُضْرُ شخصیت مقدس مرموزیست که به اشکال مختلف جلوه گر شده است . مراجعه شود به دایرة المعارف اسلام . خُضْر در این بیت ، اشاره به معنای تحت اللفظی نام اوست : « مرد سبزپوش » ، که با زندگی روحانی و عمر ابدی ارتباط دارد .

L — "HERE AM I"

ONE night a certain man cried "Allah!" till his lips grew sweet with praising Him.

The Devil said, "O man of many words, where is the response 'Here am I' (*labbayka*) to all this 'Allah'?"

Not a single response is coming from the Throne: how long will you say 'Allah' with grim face?"

He was broken-hearted and lay down to sleep: in a dream he saw Khaḍir amidst the verdure,

Who said, "Hark, you have held back from praising God: why do you repent of calling unto Him?"

He answered. "No 'Here am I' is coming to me in response: I fear that I am turned away from the Door."

Said Khaḍir, "Nay; God saith: That 'Allah' of thine is My 'Here am I', and that supplication and grief

And ardour of thine is My messenger to thee. Thy fear and love are the noose to catch My Favour:

Beneath every 'O Lord' of thine is many a 'Here am I' from Me."

۵۱ - جانِ نماز

- ۱ سؤال کرد که از نماز نزدیک تر به حق راهی هست؟ فرمود: هم نماز، اما نماز این صورت تنها نیست، این قالب نماز است زیرا که این نماز را اولی است و آخری است، و هر چیز را که اولی و آخری باشد آن قالب باشد زیرا تکبیر، اول نمازست و سلام، آخر نماز است. و همچنین شهادت آن نیست که بر زبان می گویند تنها، زیرا که آنرا نیز اولی است و آخری، و هر چیز که در حرف و صورت در آید و او را اول و آخر باشد آن صورت و قالب باشد، جان آن بیچون باشد و
- ۷ بینهایت باشد و او را اول و آخر نبود، آخر این نماز را انبیا پیدا کرده اند. اکنون این نبی که نماز را پیدا کرده است چنین می گوید که لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسْعُنِي
- ۹ فِيهِ نَبِيٌّ مُرْسَلٌ وَ لَا مَلَكٌ مُقَرَّبٌ. پس دانستیم که جان نماز، این صورت تنها نیست، بلك استغراقیست و بیهوشیست^۲ که این همه صورتها برون
- ۱۱ میماند و آنجا نمیگنجد، جبریل نیز که معنی محض است هم نمی گنجد.

ع

۱ - فيه مافیه، فصل سوم.

۲ - اشاره به این حدیث است: لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسْعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَ لَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ: «من (متحداً) با خدا صاحب يك وقت' (حال عرفانی) هستیم، که در آن نه هیچ يك از گروبیان و نه هیچ پیامبر مرسل با من نمی توانند رقابت کنند». مثنوی ۱/۳۹۵۳:

لَا يَسْعُ فِينَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ . وَ الْمَلَكُ وَ الرُّوحُ أَيْضًا فَأَعْقَلُوا
جایگزینی لَا يَسْعُ فِينَا برای لَا يَسْعُنِي فِيهِ نشان می دهد که گوینده آن به «تَالِه» تام رسیده است. مثنوی ۴/۲۹۵۹-۲۹۶۰:

گفت بهر شاه، مبدولست جان او چرا آید شفیع اندر میان
لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ بُوَد، آن دم مرا لَا يَسْعُ فِيهِ نَبِيٌّ مُجْتَبَى
«شفاعت» نشانگر ثنویت است. هنگامی که آگاهی چیزی «غیر از خدا» دخالت کند، هیچ نوع «اتحاد» عرفانی نمی تواند وجود داشته باشد.

۳ - صوفیان سرچشمه «از بین رفتن هشیاری» (فناء الصفات) را اغلب در توجه شدید قوای ذهنی به خداوند به هنگام انجام مراسم نماز (صلوات) می دانند. گفته می شود که پیامبر اعلام داشته، هیچ صلوات بدون حضور باطنی خداوند کامل نیست. برای او هر صلوات، يك صعود (معراج)

LI — THE SOUL OF PRAYER

JALĀL U'L-DĪN was asked, "Is there any way to God nearer than the ritual prayer?" "No", he replied; "but prayer does not consist in forms alone. Formal prayer has a beginning and an end, like all forms and bodies and everything that partakes of speech and sound; but the soul is unconditioned and infinite: it has neither beginning nor end. The prophets have shown the true nature of prayer ... Prayer is the drowning and unconsciousness of the soul, so that all these forms remain without. At that time there is no room even for Gabriel, who is pure spirit. One may say that the man who prays in this fashion is exempt from all religious obligations, since he is deprived of his reason. Absorption in the Divine Unity is the soul of prayer."

نویسنی بوده که در آن حتی جبرائیل را هم پشت سر می نهاد. مراجعه کنید به کشف المحجوب هجویری، چاپ شوروی ۱۹۲۶م. ص ۳۸۹، و ترجمه انگلیسی آن ص ۳۰۲. متن مربوط از این قرار است:

چون رسول راصلعم به معراج بردند و به محلّ قُرب رسانیدند، نَفَس از کون گسسته شد. بدان درجه رسید کی دلش بود نَفَس. به درجه دل رسید، و دل به درجه جان، و جان به محلّ سر، و سر از درجات فانی گشت، و از مقامات محو شد، و از نشانی‌ها بی نشان ماند، و اندر مشاهدت از مشاهدت غایب شد، و از مغایبه برمید. شُرب انسانی متلاشی شد. مادّ نَفَسانی بسوخت. قوتِ طبیعی نیست گشت. شواهد ربّانی اندر ولایت خود از خود به خود نماند. معنی به معنی رسید و اندر کشف لم یزل محو شد. بی اختیار خود به تشوقی اختیار کرد. گفت: «بار خدایا، مرا بدان سرای بلا بازبر و اندر بند طبع و هوا مکن». فرمان آمد که: «حکم ما چنین است کی بازگردی با دنیا مر امامتِ شرع را، تا ترا اینجا آنج بداده ایم، آنجا هم بدهیم». چون به دنیا باز آمد، هرگاه که دلش مشتاق آن مقام معلّ و معالی گشتی، گفتی: «أرْحَنَّا يَا بَلالُ بِالْصَّلوةِ». ای بلال، با اعلان اذان نماز، ما را راحت رسان. مثنوی ۱/۱۹۸۶:

جان، کمالست و ندای او کمال
مصطفی گویمان: أَرْحَنَّا يَا بَلالُ
پس، هر نمازی وی را معراجی بودی و قربتی. خلق و را اندر نماز دیدی. جان وی اندر نماز بودی، و دلش اندر نیاز، و سرش اندر پرواز، و نَفَسش اندر گداز تا قرّة عین وی نماز شدی. تنش اندر ملک بودی. جان اندر ملکوت، تنش انسی بود و جانش اندر محلّ انس.

۵۲ - یاری که « منم » زد^۱

گفت یارش : کیستی ، ای معتمد ؟	۱	آن یکی آمد ، درِ یاری بزد	۳۰۵۶
بر چنین خوانی ، مقامِ خام نیست .	۲	گفت : من . گفتش : برو هنگام نیست	۳۰۵۷
کی بزد ، کی وارهند از نفاق ؟	۳	خام را جز آتشِ هجر و فراق	۳۰۵۸
در فراقِ دوست ، سوزید از شرر	۴	رفت آن مسکین و سالی در سفر	۳۰۵۹
باز گردِ خانه همباز گشت	۵	پخته گشت آن سوخته ، پس باز گشت	۳۰۶۰
تا بنجهد بی ادب ، لفظی زلب	۶	حلقه زد بر در ، به صد ترس و ادب	۳۰۶۱
گفت : بر در هم توی ای دلستان .	۷	بانگ زد یارش که : بر در کیست آن ؟	۳۰۶۲
نیست گنجایی ، دو من را ، در سرا	۸	گفت : اکنون چون منی ، ای من ، در آ	۳۰۶۳
چونک یکتایی ، در بن سوزن در آ ^۲ .	۹	نیست سوزن را ، سر رشته دوتا	۳۰۶۴

ع

۱ - مثنوی ۱/۳۰۵۶. اتحاد صوفیانه عبارتست از تبدیل شخصیت عاشق در شخصیت معشوق . اصل عنوان در مثنوی چنین است : قصه آنکس که درِ یاری بزد. از درون گفت : کیست این ؟ گفت : منم . گفت : چون تو توی ، در نمی گشایم . هیچ کس را از یاران نمی شناسم کی او من باشد ، برو .

همان گونه که مفسران ترك معتقدند ، این تمثیل (apologue) مشهور ممکن است با يك حديث که در مصابیح [بغوی ۵۱۰ یا ۵۱۶ ه.ق. فقیه شافعی] به استناد جابر [بن عبدالله انصاری] آمده ، عنوان شده باشد که گفت : " من به درِ خانه پیامبر آمدم و در زدم . گفت : کیست ؟ گفتم : من . گفت : ' من ' ، ' من ' ، انگار که او خوشش نیامد " . نکات ذیل برای روشن شدن مطلب آورده می شود . بنا به قول سَری سَقَطی (متوفی ۲۵۳ ه.ق.) بین دو نفر ، عشق واقعی وجود ندارد ، مگر اینکه آن دو یکدیگر را یا انا (ای کسی که من هستی) خطاب کنند (قشیری ، ۱۷۲) . سَراج (کُمع ، ۳۶۰) گفتار يك عارف را بازگو می کند که : اَنَا اَنْتَ وَاَنْتَ اَنَا ، و بوسیله مثال های شگفت آوری نشان می دهد که چگونه در اتحاد عرفانی ، شخصیت عاشق به شخصیت معشوق تبدیل می شود . ولی این

←

LII — THE FRIEND WHO SAID "I"

A CERTAIN man knocked at his friend's door: his friend asked, "Who is there?"

He answered, "I." "Begpne," said his friend, "'tis too soon: at my table there is no place for the raw."

How shall the raw one be cooked but in the fire of absence? What else will deliver him from hypocrisy?

He turned sadly away, and for a whole year the flames of separation consumed him;

Then he came back and again paced to and fro beside the house of his friend. He knocked at the door with a hunderd fears and reverences, lest any disrespectful word might escape from his lips.

"Who is there?" cried his friend. He answered, "Thou, O charmer of all hearts!"

"Now," said the friend, "since thou art I, come in: there is no room for two I's in this house."

The double end of thread is not for the needle: inasmuch as thou art single, enter the needle."

نکات مانند شعر حلاج (طواسین، ۱۶۷) که می گوید: "من خدای خود را با حسنه قلبه مشاهده کردم. گفتم: تو کیستی؟ گفت: تو" با مقداری تفاوت که ابن العربی در تقلید خود از شعر حلاج آورده، یکسان است: "من خدای خود را با چشمان او مشاهده کردم. گفتم: تو کیستی؟ گفتم: تو". اینجا احوال صوفیانه اتحاد طبیعت الهی و انسانی (لا هوت و ناسوت) در انسان به یک موازنه ساده تنزل یافته: x (خلق، جنبه عرضی و اقصیت) = y (حق، جنبه باطنی و ذاتی). هر چند وحدت وجود رومی کمتر قشری و عقلانی است، او حلاج را بهمان طریق فوق تفسیر می کند.

۲- صوفی، زمانی «یکتا» می شود که خود را فراموش کند، و از خویش بی خویش گشته و

۳۰۶۵	رشته را باشد، بسوزن ارتباط	۱۰	نیست درخور، با جَمَل سَمُّ الْخِيَاطِ ^۳
۳۰۶۶	کی شود باریک، هستی جمل	۱۱	جز به مقراضِ ریاضات و عمل ^۴
۳۰۶۷	دستِ حق باید، مر آنرا ای فلان	۱۲	کو بُود بر هر مُحالی، کُنْ فَكَان
۳۰۷۰	و آن عدم، کز مرده، مرده تر بُود	۱۳	وقتِ ایجادش، عدم مُضْطَرُّ بُود ^۵
۳۰۷۱	كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ بخوان	۱۴	مر، ورا، بی کار و بی فعلی مدان ^۶
۳۰۷۲	کمترین کاریش، هر روز آن بُود	۱۵	کو، سه لشکر راروانه می کند ^۷
۳۰۷۳	لشکری ز اصلاب، سوی اُمّهاب	۱۶	بهر آن تا در رَجَم روید نبات
۳۰۷۴	لشکری ز ارحام، سوی خاکدان	۱۷	تا ز نر و ماده، پُرگردد جهان
۳۰۷۵	لشکری از خاك، ز آن سوی اجل	۱۸	تا ببیند هرکسی، حُسنِ عمل

→

بسان بدل خود (alter ego) به خدائی که یگانه وجود حقیقی است، ملحق شود.

۳ - بی ایمان ها « به بهشت داخل نخواهند شد، مگر آنکه شتر از سوراخ سوزن عبور کند » (قرآن ۴۰/۷: إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا نُفْتِحُ لَهُمْ أَبْوَابَ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلْبِغَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ. کسانی که آیه های ما را تکذیب کرده و از آن گردن کشیده اند، درهای آسمان را بر آنها نگشایند و به بهشت درون نشوند، تا شتر به سوراخ سوزن در شود، و بدکاران را چنین سزای دهیم.) مقایسه کنید با انجیل متی، باب ۱۹، آیه ۲۴: « عیسی به شاگردان خود گفت، هر آینه بشما می گویم که شخص دولتمند به ملکوت آسمان به دشواری داخل می شود + و گذشتن شتر از سوراخ سوزن، آسانتر است از دخول شخص دولتمند در ملکوت خدا.»

۴ - طبیعت نفسانی، تشبیه شده است به شتری که خار می خورد.

هستی جمل. مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۱/۱۹۶۶:

أشتر آمد، این وجودِ خار خوار مصطفی زادی، برین اشتر سوار

مصراع دوم یعنی روحی که سوار بدن است. روح محمد، نمونه اولیه تمامی چیزهای خلق شده (تفسیر مثنوی ۱/۶۸۶: رَكْ بِه تفسیر بیت ۱۰، قطعه ۸۲ این کتاب) و پدر تمامی روح هاست (ابوالأرواح). مقایسه کنید با این حدیث: "من نور خدایم و مؤمنان واقعی از نور من هستند."

←

'Tis the thread that enters the needle: the needle's eye will not admit the camel.

How shall the camel be fined down save by the shears of asceticism?

But that, O reader, requires the Hand of God, which is the *Be and it was* of every impossibility.

Even non-existence, though more dead than the dead, must hearken when He calls it into being.

Recite the text, "*Every day He is engaged in some affair*: do not deem Him idle and inactive.

His least act, every day, is that He despatches three armies:

One army from the loins of the fathers towards the mothers, in order that the plant may grow in the womb;

One army from the wombs to the Earth, that the world may be filled with male and female;

One army from the Earth to what lies beyond death, that every one may behold the beauty of good works.

- مقایسه بدن با شتر « خارخوار » مجدداً در این بیت منثوی ۱۵۴۵/۴ تکرار می شود:
- جان ز هجرِ عرش، اندر فاقه تن ز عشقِ خاربن، چون ناقه
 ۵- مقایسه کنید با منثوی ۶۱۰/۱ ببعدها
 ما نبودیم و تقاضامان نبود لطف تو، ناگفته ما می شنود...
 ۶- قرآن ۲۹/۵۵: *يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ*. « هر که در آسمان ها و زمین است [حاجت خود] از او می خواهد و هر روزی او به کاریست.»
 ببینید تفسیر ابیات منثوی ۱۱۴۲/۱-۱۱۴۸ (رک قطعه ۷۰ این کتاب).
 ۷- لشکر در اینجا ترجمه لغت قرآنی جنود است (قرآن ۴/۴۸ و غیره)، یعنی انواع مختلف چیزهای خلق شده که خدا به عنوان لشکریان و یاوران برای انجام مقصود خود بکار می گیرد.

۵۳ - خدا و رایِ ثناست^۱

۵۰۸	پرتوِ دانش ، زده برخاک و طین	۱	تا شده دانه پذیرنده ، زمین
۵۰۹	خاک ، امین و هرچ در وی کاشتی	۲	ی خیانت ، جنسِ آن برداشتی
۵۱۰	(این امانت ، ز آن امانت یافتست	۳	آفتابِ عدل ، بر وی تافتست)
۵۱۳	مر جمادی را ، کند فضلش خبیر	۴	عاقلان را ، کرده قهر او ضریراً

۱ - مثنوی ۵۰۸/۱ . هر آنچه در کائنات موجود است ، خداوند را اطاعت و تمجید می کند (قرآن ۴۴/۱۷ : تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا . « هفت آسمان با زمین و هرچه در آنها هست تسبیح او می کنند ؛ موجودی نیست مگر به ستایش او تسبیح گواست ، ولی شما تسبیح گفتنشان را نمی فهمید که او بردبار و آمرزگار است .» و غیره) . رومی نیز مانند ابن العربی تمامی مخلوقات جامد و بی روح را بالقوه صاحب حیات ، قدرت درآکه ، معرفت و عقل می پندارد .

۲ - و یک بیت پیشین که در این قطعه نیامده : مثنوی ۵۱۲/۱ :

آن جوادی که جمادی را بداد این خبرها ، وین امانت ، وین سداد
مقایسه کنید با قرآن ۵۴/۹۹ : یَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا ؛ بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا . « آن روز زمین اخبار خویش بگوید ، برای آنکه پروردگارت باو وحی کرده است .» قرآن اعلام می کند که هرچه در این جهان است از خدا فرمان می برد و او را تسبیح می گوید (قرآن ۴۴/۱۷ و غیره) . ملاحظه فرمایید (اسفار منقول در مطالعین الصوفیه ، ۱۰۸) می گوید : " اینک تسبیح بدون معرفت ، غیرقابل تصور است و کلام خدا که سخن ما به هر چیزی ، وقتی اراده وجود آن کنیم ، اینست که بدو گوئیم : باش ! و وجود یابد (قرآن ۴۰/۱۶ : إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ) دلیل روشنی است که تمام موجودات معقول هستند ، و آنها خدای خود را درک می کنند و خالق خود را می شناسند و کلام او را می شنوند ؛ زیرا اطاعت از فرمان به نسبت درک شنونده ، بستگی به شنیدن و فهمیدن آن دارد . " این عقیده که همه چیز به عنوان طرق وجود الهی دارای حیات است و طبق ضرورت طبیعت اصلی هر کدام ، خدا را می شناسد و ستایش می کند بوسیله ابن العربی (فصوص ، ۸۲) به یک روش خاص

←

LIII — GOD BEYOND PRAISE

WHEN beams of Wisdom strike on soils and clays
 Receptive to the seed, Earth keeps her trust:
 In springtime all deposits she repays,
 Taught by eternal Justice to be just.

O Thou whose Grace informs the witless clod,
 Whose Wrath makes blind the heart and eye withiq,

متناقض بیان شده است . جمادات ، بالاترین شکل خلقت است ، و بعد از آن نباتات و سپس حیوانات می آیند . تمامی اینها از طریق کشف عرفانی ، خالق خود را می شناسند . انسان از جهت دیگر اسیر عقل ، تفکر و دین است [باید توجه داشت که رومی همان تضاد را در اینجا پیش می کشد . همچنین مقایسه کنید با مثنوی ۲۱۱۸/۱ :

گفت آن خواهم که دایم شد بقاش
 بشنو ای غافل ، کم از چوبی مباش
 و مثنوی ۲۳۷۰/۲ :

خاک و آب و باد و نار با شرر
 بی خبر با ما و با حق باخبر
 و مثنوی ۱۰۲۰/۳ بعد :

چون شما ، سوی جمادی می روید
 محرم جان جمادان خون سوید
 و مثنوی ۲۸۱۹/۴ بعد :

لطف او ، عاقل کند مر نیل را
 قهر او ، ابله کند فاییل را ...
 این تناقض را می توان از اولین اصول فلسفه ابن العربی استنتاج کرد . اگر خدا ، ذات تمامی موجودات است ، و اگر صفات او با ذات او یکی است ، به اینجا می رسیم که هر جا وجود هست ، حیات ، ادراک ، معرفت ، عقل و غیره هم هست . ولی هر چند خدا با واحدیت خود هر جزء کائنات را اشباع می کند ، این صفات در همه جا متجلی نیستند . این حقیقت که آنها مخفی یعنی موجود بالقوه

۵۱۷ این ثنا گفتن ز من ، تَرِكَ ثناست ۵ کین دلیل هستی و، هستی خطاست^۳

ع

در جمادات و نباتات اند ، فقط برای عرفا شناخته شده است . انسان که دارای شعور و احساسات است ، دارای « نَفْس » می باشد که در نتیجه بوسیله خودخواهی و ممارستِ استعداد های او (تصرف) از خدا پوشیده است ؛ در حالی که جمادات ، و نباتات در حد کمتری ، بعَلت حساسیت و ناآگاهی برونی آنها ، تلویحاً به قدرت مطلق الهی معرفت دارند ، و بازبان « حال درونی » خود خالق را تسبیح گوی اند . از این جهت ، آنان نه بر انسان های کامل بلکه بر جمهور جماعتِ آدمیان برتری دارند .

عاقلان را الخ . مقایسه کنید با قسمت اول تفسیر بیت ۴ ، قطعه ۱۱ این کتاب .

۳- این ابیات معطوف است به « فنا » ی عارف از ثنای خداوند ، و جذب او در موضوع ثنا (الفناء بِالْمَذْكُورِ عَنِ الذُّكْرِ) [از ذکر گفتن ، در مذکور ، فنا شود = آنقدر ذکر خدا کند که در خدا فانی شود] . عارف تا زمانی که از وجود و عمل انفرادی خویش مطمئن است ، در واقع منکر حدتِ الهی است . بنا به عبارتی که توسط جنید نقل شده : « هستی تو (وجودك) گناه نیست که با هیچ گناه دیگری نمی شود مقایسه کرد . »

My praise dispraises Thee, Almighty God;
For praise is being, and to be is sin.

۵۴ - توانا بود هر که دانا بود^۱

۱۰۳۰	خاتَمِ مُلْكِ سَلِيمَانَ اسْتِ عِلْمِ	۱	جمله عالم صورت و جان است علم ^۲
۱۰۳۱	آدمی را زین هنر، بیچاره گشت	۲	خَلْقِ دَرِیَاها و خَلْقِ کوه و دشت
۱۰۳۲	زو پلنگ و شیر، ترسان همچو موش	۳	زو نهنگ بحر، در صفرا و جوش
۱۰۳۳	زو پری و دیو، ساحلها گرفت	۴	هر یکی در جای پنهان، جا گرفت
۱۰۳۴	آدمی را دشمن پنهان بسیست	۵	آدمی با حذر عاقل کیست
۱۰۳۵	خَلْقِ پنهان، زشتشان و خوبشان	۶	می زند بر دل، پهر دم کوبشان ^۳
۱۰۳۸	خار، خار و حیها و وسوسه	۷	از هزاران کس بود، نی یک گسه
۱۰۳۹	باش تا حسهای تو مُبَدَّل شود	۸	تا به بینیشان و مشکل حل شود ^۴
۱۰۴۰	تا سخنها کیان رد کرده ای	۹	تا کیان را سرور خود کرده ای

ع

۱ - مثنوی ۱/۱۰۳۰.

۲ - دنیای عَرَضی، صورت ظاهری عقل کل است

(مثنوی ۴/۳۲۵۹ :

کُلِّ عَالَمٍ، صَوْرَتِ عَقْلِ کُلِّ اسْتِ

کوست بابای هر آنک، اهلِ قُلِّ اسْتِ)

ذات اصلی معرفت الهی بآن روح بخشیده بر آن حکومت می کند، همانطور که جان در بدن فرمانفرماست. ایشان بالقوه استعداد رسیدن به چنین علمی را دارد، و می توان آنرا به نگین سحرآمیز تشبیه کرد که سلیمان به وسیله آن بر انس و جن و درندگان و پرندگان سلطنت می کرد.

۳ - اشاره ایست به عقیده اسلامی مبنی بر اینکه دل (قلب)، میدان جنگ است که در آن لشکریان نامرئی شیاطین با فرشتگان محافظ در مبارزه اند.

۴ (و بیت بعدی) - در روز جزا، ارواح نیک و بد به عنوان شاهدانی علیه گناهکار ظاهر خواهند

شد و با او علناً مقابله خواهند کرد. مقایسه کنید با مثنوی ۵/۲۹۹۰ بعد :

چونک پرده غیب، برخیزد ز پیش تو بینی، روی دلّالانِ خویش ...

LIV — KNOWLEDGE IS POWER

KNOWLEDGE is the seal of the kingdom of Solomon: the whole world is form, and knowledge is its spirit.

Because of this virtue, the creatures of the seas and those of hill and plain are helpless before Man.

Of him the pard and the lion are afraid; the crocodile of the great river trembles.

From him peri and demon take refuge, each lurks in some hiding-place.

Man hath many a secret enemy: the cautious man is wise.

There are hidden beings, evil and good: at every moment their blows are falling on the heart.

The pricks of angelic inspiration and satanic temptation come from thousands, not only from one.

Wait for your senses to be transmuted, so that you may discern these occult presences

And see whose words you have rejected and whom you have made your captain.

۵۵ - اَسْمَاءِ حَقِيقِي^۴

۱۲۳۸	اسم هر چیزی، تو از دانا شنو	۱	سِرِّ رَمِزِ عِلْمِ الْأَسْمَاءِ شَنُو ^۲
۱۲۳۹	اسم هر چیزی، بِرِ ما ظاهرش	۲	اسم هر چیزی، بِرِ خَالِقِ سِرِّش ^۳
۱۲۴۰	نزدِ موسی، نامِ چوبش بُد عصا	۳	نزدِ خالق، بود نامش ازدها ^۴
۱۲۴۱	بُد عُمَرِ را، نامِ اینجا بُت پرست	۴	لیک مؤمن بود، نامش در اَلْسِت ^۵
۱۲۴۴	حاصل آن آمد، حقیقتِ نامِ ما	۵	پیشِ حضرت، کَانَ بُودِ اِنجَامِ مَاءِ

۱ - مثنوی ۱/۱۲۳۸.

۲ - «دانا» یعنی مالک علم لَدُنِّي که همچون آدم ابوالبشر، آنرا از خداوند کسب می کند و گوهر اشیاء را چنانکه در ذات هستند می بیند؛ (قرآن ۲/۲۹: هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ أَسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ. «اوست که هرچه در زمین هست، یکسره برای شما آفرید، سپس به آسمان پرداخت و هفت آسمان پیا ساخت، و به همه چیز داناست).
عِلْمِ الْأَسْمَاءِ: قرآن ۲/۳۱: وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. «و خدا همه نام ها را به آدم آموخت، پس تمام موجودات را بر فرشتگان عرضه کرد و گفت اگر راست می گوئید، مرا از نام اینها خبر دهید». مقایسه کنید با مثنوی ۱/۱۰۱۲-۱۰۱۳:

آدمِ خاکی، ز حق آموخت علم
نام و ناموسِ مَلَكِ را در شکست
تا به هفتم آسمان، افروخت علم
کوری آنکس که در حق در شکست

۳ - بِرِ خَالِقِ سِرِّش یعنی در اُمِّ الْكِتَابِ. ببینید تفسیر مثنوی ۱/۲۹۶:

حرف، ظرف آمد، درو معنی چو آب
قرآن ۱۳/۳۹: يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ: «خدا هرچه را خواهد، محو می کند و ثبت می کند و اصل همه کتاب ها نزد خداست (که لوح محفوظ است)». یعنی اصل آسمانی کتب مقدس به پیامبران وحی شده و در لوح محفوظ ثبت گردیده است. ولی اُمُّ الْكِتَابِ، کتاب معرفه الله و تقدیر نیز می باشد: این کتاب شامل همه چیز در گذشته، حال و آینده، از ازل تا ابد است. کلماتی مانند مؤمن و منافق معنی اصلی خود را از آنچه که خدا از ازل مقدر داشت، در ارتباط با نفوسی که این اسماء بآنان تعلق دارد، بر آن دانا بود، و خدا مؤمن حقیقی را به کشتی لطف، و منافق را به کشتی غضب

←

LV — OUR REAL NAMES

Do thou hear the name of every thing from the Knower: hear the meaning of the mystery of *He taught him the Names*.

With us, the name of every thing is its outward form; with the Creator, its inward essence.

In the eyes of Moses the name of his rod was "staff"; in the eyes of God its name was "dragon".

Here the name of 'Umar was "idolater"; but in eternity it was "true believer."

Before God, in short, that which is our end is our real name.

می نمایاند: یکی برای سعادت مقدر شده است و دیگری برای شقاوت.
۴- همینکه موسی عصای خود را پرتاب کرد، به هیأت اژدهائی درآمد که در نتیجه آن ساحران فرعون و پیروان او، از هراس پای بفرار نهادند.
اژدها = تُعبان. قرآن ۱۰۷/۷: فَالْقَىٰ عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ. « پس عصای خویش بیفکند که در دم اژدهائی آشکار شد.»

۵- عُمر، خلیفه ثانی، پیش از اسلام آوردنش، دشمن سرسخت پیامبر بود و مؤمنین را زجر و آزار می داد.

در اُست یعنی در ازل اشاره به قرآن ۱۷۲/۷: وَإِذْ أَخَذْنَا مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ... « و چون پروردگار تو از پسران آدم، از پشتهایشان، نژادشان را بیاورد و آنها را بر خودشان گواه کرد که مگر من پروردگار شما نیستم؟ گفتند: حرا، گواهی می دهیم...». این اولین میثاق (Primal Covenant) قبل از خلقت میان خدا و مخلوقات اوست. مخلوقات بوسیله صورت ازلی یا صورت اولیه آدم که در آن جنبه الهی انسانی (ناسوت) از بیس عرضه شده بود، نشان داده می شود.

۶- فرانسیس قدیس گفته است: « هرکس بهر شکلی که به چشم خداوند دیده شود، همان است و بس.»

نام حقیقی با حالت نهائی نامیده شده و رویهم رفته با خدا یکی می باشد. مقایسه کنید با این حدیث: السَّعِيدُ سَعِيدٌ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالشَّقِيُّ شَقِيٌّ. « یعنی انسان سعادتمند در رحم مادرش سعادتمند است و انسان شرور در رحم مادرش شرور می باشد.»

۵۶ - عِلْمِ لَدُنِّي

همچو نی دان، مرکبِ کودکِ هلا	۱	وَهُمْ وَ فِکْرٍ وَ حَسٍّ وَ اِدْرَاکِ شَمَا	۳۴۴۵
علمهایِ اهلِ تن، احمالشان	۲	عِلْمَہَاہِ اَہْلِ دَلِّ ، حَمَالِشَان	۳۴۴۶
بار باشد علم، کآن نبود ز هو ^۲	۳	گفت ایزد یَحْمِلُ اَسْفَارَهُ	۳۴۴۸
بار برگیرند و بخشندت خوشی ^۳	۴	لِیکِ چُونِ اَیْنِ بَارِ رَا نِیکُو کَشِی	۳۴۵۰
ای ز هو قانع شده، با نامِ هو	۵	از هواها، کی رهی بی جامِ هو؟	۳۴۵۳
وآن خیالش هست، دلالِ وصال ^۴	۶	از صفت، وز نام، چه زاید؟ خیال	۳۴۵۴
یا زگاف و لامِ گُل، گُل چیده ای؟ ^۵	۷	هیچ نام بی حقیقت دیده ای؟	۳۴۵۶
مَه بیلا دان، نه اندر آبِ جو ^۶	۸	اسم خواندی، رَو مسمی را بجو	۳۴۵۷
پاک کن خود را ز خود، هین یکسری	۹	گر ز نام و حرف خواهی بگذری	۳۴۵۸
بی کتاب و بی معید و اوستا ^۷	۱۰	بینی اندر دل، علومِ انبیا	۳۴۶۱

ع

۱ - مثنوی ۱/۳۴۴۵

۲ - اقتباس از قرآن، ۵/۶۲ می باشد مَثَلُ الَّذِیْنَ هَمَلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ یَحْمِلُوهَا کَمَثَلِ الْخِمَارِ یَحْمِلُ اَسْفَارًا، بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِیْنَ کَذَّبُوا بِآیَاتِ اللّٰهِ وَ اللّٰهُ لَا یَهْدِی الْقَوْمَ الظّٰلِمِیْنَ . « حکایت آن کسان که به تورات مکلف شدند اما تحمل آن نکردند، چون خراست که کتابها بردارد (یَحْمِلُ اَسْفَارًا) وصف گروهی که آیه های ما را تکذیب کرده اند، چه بد است، و خدا گروه ستمگران را هدایت نکند. » این آیه اشاره به یهودیانی است که به پیامبر ایمان نیاوردند و آنچه را که او بوسیله وحی می دانست و قوانین آنها نسبت به پیامبر شهادت داده اند، منکر شدند.

۳ - یعنی خداوند بتو معرفت حقیقی را عطا خواهد کرد.

۴ - هر چند کلماتی که اشاره بر اسماء و صفات الهی است جز تصویری واهی (خیال) بر ذات او نیست، با این وصف صوفی که آنها را ذکر می کند و در معانی آن تفکر می نماید، روح عشق از اصل مقصود آنها در او دمیده و الهام می شود؛ زیرا هر نام خداوند (اسم) عاقبت الامر با نامیده شده (مسمی) که آن اسم را دارای وجود خارجی می نماید، یکی می باشد. ظاهراً فقط « نام نام » است که چون پرده (حجاب) بر باطن نامیده شده، کشیده شده است.

←

COME, recognize that your sensation and imagination and understand
like the reed-cane on which children ride.

The spiritual man's knowledge bears him aloft; the sensual man's know
a burden.

God hath said, *Like an ass laden with books*: heavy is the knowledge
not inspired by Him;

But if you carry it for no selfish ends, the load will be lifted and you
delight.

How can you become free without the wine of Him, O you who are
with the sign of Him?

From attribute and name what is born? Phantasy; but phantasy shows
to the Truth.

Do you know any name without a reality? Or have you ever plucked
from R.O.S.E.?

You have pronounced the name: go, seek the thing named. The name
the sky, not in the water.

Would you rise beyond name and letter, make yourself entirely
And behold in your own heart all the knowledge of the prophet
book, without learning, without preceptor.

رد عقیده مذکور که هیچ ظاهری نیست که از باطن حقیقی جدا باشد، مراجعه شود به
کتاب، گُل، لغت فارسی است و از دو حرف گاف و لام ساخته شده است.

اع دوم، رک به منتهی ۲۱۲۷/۳ پیوسته :

همون سایه، سوی اصل راند ضالّ مه کم کرد و ز استایس بماند ...

اع دوم، مقایسه کنید با منتهی ۳۳۱۱/۴ پیوسته :

۵۷ - سُنت و اشراق^۱

۱	گوش، دلّاله است و چشم، اهلِ وصال	۸۵۸
۲	در شنودِ گوش، تبدیلِ صفات	۸۵۹
۳	ز آتش ارِ عِلْمَت، یقین شد از سُخُن	۸۶۰
۴	تا نسوزی، نیست آن عینِ الیقین	۸۶۱
۵	گوش، چون نافذ بُود، دیده شود	۸۶۲
۱	چشم، صاحبِ حال و گوش، اصحابِ قال ^۲	
۲	در عیانِ دیدها، تبدیلِ ذات ^۳	
۳	پختگی جو، در یقین منزل مکن ^۴	
۴	این یقین خواهی، در آتش در نشین	
۵	ورنه، قُل در گوش، پیچیده شود ^۵	

۱ - مثنوی ۸۵۸/۲ .

برای کُلّ ابیات : مقایسه کنید با مثنوی ۲۰۱۹/۴ :

صد هزاران گوش‌ها گر صف زنند

جمله محتاجانِ چشم روشنند ...

و مثنوی ۲۰۶۴/۴ بعد :

همچنین پیوسته کرد آن بی ادب

پیشِ پیغمبر، سخن زان سردلب ...

و مثنوی ۳۹۰۷/۵-۳۹۲۴ بمطلع :

کرد مردی از سخن دانی سؤال

حقّ و باطل چیست، ای نیکو مقال ؟...

بی اعتباری نسبی معرفت که از سمع [و] نقل (oral tradition) بر می خیزد، در عرفان عمومیت دارد .

۲ - گوش انسان به مثابه دلّاله (واسطه عروسی) می باشد . کار او اینست که زیبایی

دوشیزه ای را نزد داماد آینده توصیف کند .

۳ - « شنیدن » (سَمْع)، یعنی معرفتی که متکی بر مدارك باشد، خواه شفاهی یا کتبی، فقط

می تواند حالات فکری و اخلاقی خواننده یا شنونده را تغییر دهد؛ ولی نمی تواند اثر کاملی در تبدیل

« نفس » که به وسیله رؤیت الهی صورت گرفته، داشته باشد . در ابیات بعدی، رومی ایقان حاصله

از « شنوائی » (علم الیقین) را با ایقان منتجه از بینائی (عین الیقین) و حاکی از تجربه واقعی

(حقّ الیقین) مقایسه می کند .

۴ (و بیت بعدی) - علم الیقین (knowledge of certainty) و عین الیقین (intuition of

certainty) اصطلاحاتی هستند که معرفت حاصله صوفیه را از راه شنیدن و دیدن واقعی توصیف

می کنند . این دو اصطلاح در قرآن ۷۵/۱۰۲ آمده است : كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ : « اگر به علم

۵۸ - مَثَل در بیانِ آنکِ حیرت ، مانعِ بحث و فکرتست^۱

۱	حمله کرد او هم ، برایِ کید را	آن یکی زد سیلئی ، مر زید را	۱۳۸۰
۲	پس جوابم گوی و آنکه می‌زنم	گفت سیلئی زن : سؤالت می‌کنم	۱۳۸۱
۳	یک سؤالی دارم اینجا در وفاق	بر قفایِ تو زدم ، آمد طَراق	۱۳۸۲
۴	از قفاگاهِ تو ، ای فخرِ کیا؟ ^۲	این طراق از دستِ من بودست یا	۱۳۸۳
۵	که درین فکر و تفکر بیستم	گفت : از درد این فراغت نیستم	۱۳۸۴
۶	نیست صاحب درد را این فکر هین	تو که بی‌دردی ، همی اندیش این	۱۳۸۵

۱ - مثنوی ۱۳۸۰/۳ . این قطعه ، تمثیلی است که بیهودگی اندیشه‌های عقلانی را در مقابل حقایق عرفانی نشان می‌دهد . حیرت یعنی تجربه‌ی آنی عرفانی در مقابل اندیشه‌های عرفانی . مقایسه کنید با مثنوی ۱۴۰۷/۴ بیعد .

زیرکی بفروش و حیرانی بخر زیرکی ظنست و حیرانی نظر ...

۲ - فخرِ کیا : این عبارت را مفسران به « اولولرن فخری ، فخرُ الکبار » (pride of the great) ترجمه می‌کنند ، ولی معنای جمع آن را که به کیا مربوط است ، مورد توضیح قرار نمی‌دهند . فوللرز بنقل از برهان قاطع می‌گوید که گیا بمعنای محوطه‌ی ده (village enclosure) می‌باشد و ممکن به نظر می‌رسد که فخرِ گیا در اینجا بتواند به صورت طعنه آمیز مؤدبانه‌ای از مخاطب بکار رود ، مانند سالارِ ده (مثنوی ۱۴۸۱/۳) :

وان همی خندید ، ما را هم بده زآنچ یابی هدیه ، ای سالارِ ده

ولی درست‌تر این است که کیا را اسم معنی بدانیم بمعنای « سلطنت » (sovereignty) . مقایسه کنید با مثنوی ۱۱۰۳/۱ :

خطبه شاهان بگردد و آن کیا جز کیا و خطبهای انبیا

و مثنوی ۳۱۰۵/۳ :

این همه دارند و چشم هیچکس بر نیفتد بر کیشانشان یکنفس

SOME one struck Zayd a hard blow from behind. He was about to r
When his assailant cried, "Let me ask you a question: first answer
strike me.

I struck the nape of your neck, and there was the sound of a slap. N

you in a friendly way—

'Was the sound caused by my hand or by your neck, O pride of the
Zayd said, "The pain I am suffering leaves me no time to reflect
problem.

Ponder it yourself: he who feels the pain cannot think of things li

۵۹ - محسوساتِ عارفانه^۱

۳۲۳۶	پنج حس ، با همدگر پیوسته‌اند	۱	زانک این هر پنج ، زاصلی رُسته‌اند ^۲
۳۲۳۷	قوتِ يك ، قوتِ باقی شود	۲	مابقی را هریکی ، ساقی شود
۳۲۳۸	دیدنِ دیده ، فزاید نطق را	۳	نطق در دیده ، فزاید صدق را
۳۲۳۹	صدق ، بیداریِ هر حس می‌شود	۴	حسها را ذوق ، مونس می‌شود
۳۲۴۲	چون زجو ، جست از گله يك گوسفند	۵	پس پیاهی ، جمله ز آن سو بر جهند
۳۲۴۳	گوسفندانِ حواست را بران	۶	در چرا از اُخْرَجِ المَرْعَى چران ^۳
۳۲۴۴	(تا در آنجا ، سنبل و نسرين چرند)	۷	تا به روضاتِ حقایق ، ره بَرند ^۴
۳۲۴۵	هر جست ، پیغمبرِ حسها شود	۸	جمله حسها را ، در آن جنت کُشد
۳۲۴۶	حسها با حسِ تو ، گویند راز	۹	بی‌زبان و بی حقیقت ، بی‌مجاز ^۵

ع

۱ - مثنوی ۲/۳۲۳۶ .

۲ - استعدادها و قوای جان که مترادف با حواسِ خمسَه جسمانی است از روح کُل سرچشمه گرفته ، صفات الهی را آشکار می‌نماید ؛ بطوریکه آنها از یکدیگر جدا و مشخص نیستند ، بلکه در یکدیگر مجذوب و مستلزم هم‌اند . ادوارد کارپنتر (Edward Carpenter) نیز می‌گوید : « چنین بنظر می‌رسد که اینگونه محسوسات (عارفانه) چنان است که در آن تمام حس‌ها تبدیل به يك حس می‌شود » .

۳ - قرآن ۴/۸۷ : وَ الَّذِي اُخْرَجَ المَرْعَى : « همان که چراگاه را پدید آورد » .

۴ - حقایق یعنی صفات الهی که جانشین استعدادهای روحانی در انسان کامل می‌شود .

۵ - ولی روشن ضمیر ، به شکل حواری آشکار می‌شود تا به همه روشنائی بخشد و همگان را بجانب حقیقت راهبری کند . او قلب آنها را با اشراق محض می‌خواند ؛ علم او مصون از خطا است ، زیرا این معرفت باو از راه کلمات - که فقط می‌توانست مبهم و گمراه کننده باشد - نرسیده است .

۶۰- عشق و خوف^۱

سیر عارف ، هر دمی ، تاتخت شاه	۱	سیر زاهد ، هر مهی ، یک روزه راه ^۲
گرچه زاهد را بود روزی شگرف	۲	کی بود یک روز او ، خمسین آلف ^۳
قدر هر روزی ، ز عمر مرد کار	۳	باشد از سال جهان ، پنجه هزار ^۴
(پس) محبت ، وصف حق دان ، عشق نیز	۴	(خوف نبود وصف یزدان ، ای عزیز)
(عشق ، وصف ایزدست) ، اما که خوف	۵	وصف بنده مبتلای فرج و جوف ^۵
عشق را پانصد پرست و هر پری	۶	از فراز عرش تا تحت الثری
زاهد با ترس ، می تازد بپا	۷	عاشقان ، پران تر از برق و هوا
جز مگر آید عنایت های ضو	۸	کز جهان و زین روش آزاد شو
(از قش خود وز دش خود باز ره)	۹	که سوی شه یافت آن شهباز ره

۱- مثنوی ۵/۲۱۸۰ . این قطعه مبنی بر مقایسه سیر بطی و دشوار (سلوک) زاهد خودبین ، با حالت وجد درونی (جذب) عارف حقیقی است که در لحظه ای عارف را به منزلگه مقصود می رساند . مقایسه کنید با قطعه ۲۵ ، تفسیر شماره ۳ این کتاب .

۲- مقایسه کنید با گفتار یحیی بن معاذ رازی (کمع ، ص ۳۸۵ س ۱۷) (الزاهد سیار و العارف طیار [زاهد ، سیر کننده است و عارف ، پرواز کننده] . عارف « در قدم اول » به مقصود می رسد . او مجذوب است) ببینید تفسیر مثنوی ۱/۶۸۳-۶۸۴ ، رک به بیت ۹ ، قطعه ۸۲ این کتاب ؛ در حالی که سیر زاهد ، بطی و دشوار است (مقایسه کنید با مثنوی ۵/۳۵۲-۳۵۳۴ بمطلع :

زهد و پیری ، ضعف بر ضعف آمده واندر آن زهدش گشادی ناشده ...

۳- ببینید مثنوی ۱/۳۴۴۰ و تفسیر آن :

تَعْرُجُ الرُّوحُ إِلَيْهِ وَ الْمَلِكُ مِنْ عُرُوجِ الرُّوحِ يَهْتَرُ الْفَلَكُ

(روح و ملائک ، بسوی او عروج می کنند

در عروج روح ، آسمان خواهد لرزید)

مصراع اول مطابق قرآن ۴/۷۰ است : تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَ الرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ . « فرشتگان و جبریل در روزی که اندازه آن پنجاه هزار سال است ، سوی او بالا می روند » . صوفیه

LX — LOVE AND FEAR

THE mystic ascends to the Throne in a moment ; the ascetic needs a month for one day's journey.

Although , for the ascetic , one day is of great value , yet how should his one day be equal to *fifty thousand years*?

In the life of the adept , every day is fifty thousand of the years of this world . Love (*mahabbat*), and ardent love (*'ishq*) also , is an Attribute of God ; Fear is an attribute of the slave to lust and appetite.

Love hath five hundred wings , and every wing reaches from above the empyrean to beneath the earth.

The timorous ascetic runs on foot ; the lovers of God fly more quickly than lightnings .

May Divine Favour free thee from this wayfaring ! None but the royal falcon hath found the way to the King .

این مطلب را به رستاخیز و صعود عارفانه تعبیر می کنند . بیشتر مفسران قرآن ، روح را با جبرئیل و « روز » را با « روز جزا » یکی می دانند ، ولی شاعر در اینجا رستاخیز عرفانی و عروج روح را توصیف می کند که بوسیله براق عشق الهی صعود کرده تا با خدا متحد گردد . آسمان (فَلَک) در این هنگام به لرزه می افتد (تَهْتَزُّ) .

۴- « عمرِ مردِ کار » تمامی در اندیشه و تفکر (مشاهده) می گذرد ، و روزهای آن (آیامِ الله) ، ظهور (تجلیات) نامحدود و بی زمان است که در آن خداوند ، خویش را به محبین واقعی خویش آشکار می سازد .

۵- در قرآن از محبت سخن گفته شده است ، ولی نه از عشق که تکیه کلام و تمثیل عاشقانه صوفیه است . اما کلمه عشق در حدیث قدسی ، روایت شده از حسن بصری (متوفی به سال ۷۲۸ م) دیده می شود : « خداوند گفت همینکه بنده من ، خود را وقف عبادت و ذکر من می دارد و از آن مسرور می گردد ، من به او عشق می ورزم و او به من عشق می ورزد (عَشِقْنِي وَ عَشِقْتُهُ) » .

۶۱ - معراجِ جانِ آدمی

۳۹۰۱	از جمادی مُردم و نامی شدم	۱	وز نما مُردم ، به حیوان برزدم
۳۹۰۲	مُردم از حیوانی و آدم شدم	۲	پس چه ترسم ، کی ز مُردن کم شدم ؟
۳۹۰۳	حمله دیگر بمیرم از بشر	۳	تا برآرم از ملایک پر و سر

۱ - مثنوی ۳/۳۹۰۱ . مراجعه شود به قطعات ۱۱۷ و ۱۱۸ این کتاب .

برای کل آیات : ببینید تفاسیر مثنوی ۱/۳۱۶۵-۳۱۶۸ :

گندمی را ، زیر خاک انداختند	پس ز خاکش ، خوشها بر ساختند
بار دیگر ، کوفتندش ز آسیا	قیمتش افزود و نان شد جان فزا
باز نان را ، زیر دندان کوفتند	گشت عقل و جان و فهم هوشمند
باز آن جان ، چونک محو عشق گشت	یُعْجِبُ الزُّرَّاعُ آمَد ، بَعْدِ كَشْتِ

دانه گندم پس از کاشتن در خاک ، نان می شود و پس از خوردن آن ، جذب بدن گردیده به اسپرم تبدیل می شود و انسان را با موهبت روح (نباتی ، حیوانی و عقلی) تولید می کند . مقایسه کنید با مثنوی ۱/۸۹۰ بیعد ، ۱۴۷۴ بیعد ، ۱۵۳۱ بیعد . جان به عنوان وجهی از وجود الهی ، تحت چنین تحولی قرار می گیرد : برای اینکه استعدادهای لاینفک آن ممکن است رشد کند و نمایش یابد ، به عالم ماده نزول می کند و در آنجا از پائین ترین مراحل حیات تدریجاً به عالی ترین مرحله صعود می کند ، و بدین ترتیب تمامی دایره هستی را طی کرده به والاترین کمالی که شایسته آنست دست می یابد و خود را به خدا می رساند و وحدت ذاتی خود را با او درک می کند . مقایسه کنید با مثنوی ۳/۴۵۸ بیعد ، ۳۹۰۱ بیعد ، ۴۱۷۹ بیعد ؛ ۴/۳۶۳۷ ؛ ۵/۷۸۹ ؛ ۶/۱۲۶ .

یُعْجِبُ الزُّرَّاعُ ، قرآن ۲۹/۴۸ : مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْئَهُ فَازْرَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيُخَيِّطَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا . « محمد ، فرستاده خدا ، و کسانی که با او هستند با کافران سختند و با یکدیگر مهربانند ؛ بینشان که راکع و ساجدند و کرم خدا و رضای وی می جویند ، از اثر سجده علامتشان در چهره های ایشانست ، مثل آنان در تورات و انجیل چنین

LXI — THE ASCENDING SOUL

I DIED as mineral and became a plant,
 I died as plant and rose to animal,
 I died as animal and I was Man.
 Why should I fear? When was I less by dying?
 Yet once more I shall die as Man, to soar
 With angels blest; but even from angelhood

است، چون کشتی که شاخه‌های خویش (شَطَاهُ) برآرد و آن را کمک دهد تا استوار و سطرگرد
 (اُسْتَغْلَظُ) و بر ساقهای خویش بایستد (اُسْتَوِي) و زارعین را به تعجب آرد (يَعْجَبُ الزُّرَّاعُ) تا
 کافران از ایشان به خشم آیند و خدا کسانی از ایشان را که ایمان دارند و عمل شایسته کنند وعده
 مغفرت و پاداش بزرگ داده است.»

بینید مثنوی ۱/۱۳۴۴-۱۳۴۵ و قرآن ۲۹/۴۸ (که در همین سطور بالا آورده شد):
 با زبانِ شَطَاهُ شُكْرِ خِدا می‌سراید هر بَر و برگِ جدا
 که بی‌ورد اصلِ ما را ذوالعطا تا درختِ اِسْتَغْلَظُ آمد و اُسْتَوِي

•••

بینید تفسیر مثنوی ۱/۳۸۷۲-۳۸۷۶:

چون بُریده گشت، حلقِ رِزقِ خوار
 حلقِ حیوان، چون بریده شد بعدل
 حلقِ انسان، چون ببرد، هین بین
 حلقِ نالت، زاید و تیمارِ او
 حلقِ بُسریده خورد شربت، ولی
 بیت اول: قرآن ۱۶۹/۳-۱۷۰: وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ.
 « کسانى را که در راه خدا کشته شده اند، مرده میندازید، بلکه زندگانند
 و نزد پروردگار خویش روزی می‌خورند (يُرْزَقُونَ)؛ به آنچه خدا از کرم خود به آنها داده، خوشدلند

۳۹۰۴	وز مَلَك هم ، بایدم جستن زجو	۴	كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ ^۲
۳۹۰۵	بارِ دیگر از مَلَك ، قربان شوم	۵	آنچ اندر وَهْم ناید ، آن شوم
۳۹۰۶	پس عدم گردم ، عدم چون ارغنون	۶	گویدم که إنا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ^۳

→ (فَرِحِينَ)...» معهذا ، شاعر در مورد مسلمانانی که در جنگ شکست خورده اند ، فکر نمی کند ، بلکه راجع به عرفانی صحبت می کند که بخاطر خدا کشته شده اند . اینان شهدای راستین هستند . برای کاربرد تمثیلی (symbolical) حلق در این قطعه ، مقایسه کنید با مثنوی ۳/۱۳-۴۳ که در آنجا همین عقاید بطور مفصل تفسیر شده است .

ابیات دَوَم و سَوَم : مفسران این ابیات را تحت اللفظی درك کرده اند : کسی ممکن است چنین قضاوت کند که حالت آینده شهید اینگونه است که حیوانی که کشته میشود و بوسیله انسان خورده می شود و جذب بدن می گردد ، به مرحله آدمی سر می زند . ولی در مقام قیاس با سایر قطعات (مثلاً مثنوی ۳/۳۹۰۰ بیعد ، ۴۱۷۴ بیعد ، ۴۲۰۳ بیعد) ، دلالت بر این است که ورای معنای لفظی و صوری ، اشاره ای به معراج جان از طریق مراحل متوالی برشد (نباتی ، حیوانی و ناطقه) وجود دارد . بهتر است که بحث اصول عقاید این موضوع را تارسیدن به قطعه مشهور مثنوی ۴/۳۶۳۷ بیعد (رك به قطعه ۱۱۸ این کتاب) به تعویق اندازیم . در اینجا فقط چند بیت کم آشنای حدیقه سنائی را نقل می کنم :

تا نیاید برون زجان حیوان	ره نیابد به مرتبه انسان
پس چو انسان ز نفسِ ناطقه رست	روحِ قدسی به جای او بنشست
چون برون شد ، ز جانِ گوینده	شد به جانِ فرشتگان زنده

بیت چهارم : حلقِ ثالث الخ ، یعنی استعداد مستی و اشراق عرفانی .

بیت پنجم : حلق از لا رسته ، یعنی استعداد روحانی کسی که از تمامی نفی وحدت و قدرت مطلق الهی (مثلاً ادراك خود و عالم به عنوان « ما سَوِي آله ») فانی شده است . همین شعر اشاره است به قرآن ۱۷۲/۷ : أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى . « مگر من پروردگار شما نیستم ؟ گفتند : چرا . » ببینید تفسیر مثنوی ۱/۱۲۴۱ (رك بیت ۴ ، قطعه ۵۵ این کتاب) .

برای بقیه تفسیر این قطعه ۶۱ ، مقایسه کنید با مثنوی ۳/۴۱۷۸ - ۴۱۸۹ (که در واقع قطعه ۴۲

همین کتاب از بیت ۱۳ تا آخر است) .

I must pass on: *all except God doth perish.*
 When I have sacrificed my angel-soul,
 I shall become what no mind e'er conceived.
 Oh, let me not exist! for Non-existence
 Proclaims in organ tones. "To him we shall return."

۲- قرآن ۸۸/۲۸ : وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ بِهَالِكٍ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ . « با خدای یکتا ، خدای دیگر مخوان ، خدائی جز او نیست ، همه چیز جز ذات وی فانی است ، فرمان از اوست و به سوی او بازگشت می یابید . »

۳- قرآن ۱۵۶/۲ : الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ . « آنها که چون مصیبتی رسدشان گویند : ما متعلق به خدائیم و به سوی او باز می گردیم . » برای درک اصطلاح « نیستی » (عَدَم) که به تَرْكِ نَفْس (فنا) اطلاق می شود ، مراجعه شود به قطعه ۱۱۳ . تفسیر شماره ۳ این کتاب .

۶۲ - می ندانم^۱

۷۰۳	مطرب آغازید، پیش ترک مست	۱	در حجابِ نغمه، اسرارِ آلت ^۲
۷۰۴	«من ندانم که تو ماهی و یا وثن	۲	من ندانم تا چه می خواهی زمن
۷۰۵	می ندانم که چه خدمت آرمت	۳	تن زخم یا در عبارت آرمت
۷۰۶	این عجب که نیستی از من جدا	۴	می ندانم، من کجام، تو کجا»
۷۰۸	همچنین لب در ندانم باز کرد	۵	«می ندانم، می ندانم»، ساز کرد
۷۱۰	برجهید آن ترک و دَبوسی کشید	۶	تا علیها، بر سر مطرب رسید
۷۱۳	«قلتبانا، می ندانی، گه مخور	۷	ور همی دانی، بزنی، مقصود بر»
۷۲۰	«این سخن خانی دراز از بهر چیست؟»	۸	گفت مطرب: «ز آنک مقصودم خفیت»

۱ - مثنوی ۷۰۳/۶.

۲ - منظور از «مطرب» احتمالاً اشاره به انسان کامل است که به مریدان خود تعلیم می دهد تا راه انکار نفس (فنا) را در پیش گیرند؛ و این طریق، سرانجام کار نیست بلکه راه مثبتی است که به اتحاد واقعی با حق (بقا) منجر می شود. به عبارت دیگر «مستی» متصوفین (سُکر) خود مقدمه ای تلقی می شود و نسبت پائین تر از «هوشیاری» (صحو) است، و صوفی چون به هوشیاری رسد از نفی کثرت گذشته، به اثبات وحدت می رسد که در کثرت خود را آشکار می سازد.

همین موضوع که مفاد واقعی شهادتِ مسلمین به دیانت است، لا إلهَ إلا اللهُ، نخستین پیمان (میثاق) ازلی بین خداوند و ارواح انسانی که از پیش متصور شده: قرآن ۱۷۲/۷: وَإِذْ أَخَذْنَا مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ، شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ. «پروردگار تو از پسران آدم، از پشتهایشان نژادشان را بیاورد، و آنها را بر خودشان گواه کرد، که مگر من پروردگار شما نیستم؟ گفتند: چرا، گواهی می دهیم. تا روز رستاخیز نگویند که از این نکته غافل بوده ایم».

مقایسه کنید با مثنوی ۷۳۱/۴-۷۴۳ و تفاسیرشان:

ليك بُد مقصودش از بانگِ رباب ۱ همچو مشتاقان، خیالِ آن خطاب

LXII — THE NEGATIVE WAY

IN the presence of the drunken Turk, the minstrel began to sing of the Covenant made in eternity between God and the soul.

“I know not whether Thou art a moon or an idol, I know not what Thou desirest of me,

I know not what service to do Thee, whether I should keep silence or express Thee in words.

’Tis marvellous that Thou art Nigh unto me; yet where am I and where Thou, I know not.”

In this fashion he opened his lips, only to sing “I know not, I know not.” At last the Turk leaped up in a rage and threatened him with an iron mace.

“You crazy fool!” he cried. “Tell me something you know, and if you don’t know, don’t talk nonsense.”

“Why all this palaver?” said the minstrel, “My meaning is occult.”

۲	چیزکی مانند بدان ناقورِ کُل	۲	نالهُ سُرنا و تهِدِیدِ دُهل
۳	از دَوارِ چرخ، بگرفتیم ما	۳	پس حکیمان گفته‌اند این لحنها
۴	مس‌سرایندش بطنبور و بحلق	۴	بانگِ گردشهای چرخست این که خلق
۵	نغز گردانید، هر آواز زشت	۵	مؤمنان گویند کآثارِ بهشت
۶	در بهشت، آن لحنها بشنوده‌ایم	۶	ما همه، اجزای آدم بوده‌ایم
۷	یادمان آمد از آنها چیزکی	۷	گرچه برما ریخت آب و گل شکی
۸	کی دهند این زیر و این بَم آن طرب	۸	لیک چون آمیخت با خاکِ کُرب
۹	گشت ز آمیزش، مزاجش تلخ و نیز	۹	آب چون آمیخت، با بول و کُمیز
۱۰	بول گیرش، آتشی را می‌کشد	۱۰	چیزکی از آب، هستش در جسد
۱۱	کآتشِ غم را، بطبعِ خود نشاند	۱۱	کر نجس شد آب، این طبعش بماند

۷۲۱	می‌رمد اثبات، پیش از نفی تو	۹	نفی کردم، تا ببری ز اثبات بو
۷۲۲	در نوا آرم به نفی، این ساز را	۱۰	چون بمیری، مرگ گوید راز را
۷۳۹	نه چنان مرگی، که در گوری روی	۱۱	مرگ تبدیلی، که در نوری روی
۷۳۲	گُرز بر خود زن، منی درهم شکن	۱۲	(زانک پنبه گوش آمد چشم تن)

ع

پس غذای عاشقان آمد سَمَاع ۱۲ که درو باشد خیال اجتماع
 قوتی گیرد، خیالاتِ ضمیر ۱۳ بلك صورت گردد از بانگ و صغیر
 ۱- رك تفسیر ۳، قطعه ۲ (بطور کلی برای تفسیر قطعه فوق الذکر بویژه ابیات ۳ و ۴ و ۵ و ۶ و
 ۱۱ رك به قطعه ۲ این کتاب).
 ۲- ناقورِ کُل . مقایسه کنید با قرآن ۸/۷۴ : فَأَإِذَا تَقَرَّرَ فِي النَّاقُورِ . « که چون در صور دمند . » و
 داستان پیرچنگی در مثنوی ۱/۱۹۱۳-۱۹۳۵ و تفاسیرشان بمطلع :
 آن شنیدستی که در عهدِ عُمَرُ بود چنگی مطربی، با کَر و فَر...
 (از نقل بقیه داستان و تفاسیر آن صرف نظر شد . توضیح اینکه اهم تفاسیر این داستان، در باب ابیات
 ۱۹۲۴ و ۱۹۳۴ - نقل در قطعه ۷۳ این کتاب - و ۱۹۳۵ می باشد) .

Until you deny all else, the affirmation of God escapes you: I am denying in order that you may find the way to affirm.

I play the tune of negation: when you die death will disclose the mystery — Not the death that takes you into the dark grave, but the death whereby you are transmuted and enter into the Light.

O Amīr, wield the mace against yourself: shatter egoism to pieces!”

۶۳ - روانِ کیهان^۱

تا چه عالمهاست ، در سودایِ عقل ^۱	۱	تا چه با پهناست ، این دریایِ عقل ^۲
صورتِ ما ، اندرین بحرِ عذاب	۲	می دَوَد چون کاسها ، بر رویِ آب
تا نشد پُر، بر سرِ دریا چو طُشت	۳	چونک پُر شد، طُشت دروی غرق گشت ^۳
جان ، زبیدائی و نزدیک است گم	۴	چون شکم پُر آب و لب خشکی چو خُم؟ ^۴
اسبِ خود را یاوه داند (و ز ستیز	۵	می دواند اسبِ خود ، در راه تیز) ^۵
(در فغان و جُست و جو ، آن خیره سر)	۶	هر طرف پُرسان و جویان، در بدر

۱ - مثنوی ۱/۱۱۰۹. (ترجمه عنوان این قطعه، بنا به نظر استاد لطفعلی صورتگر انتخاب شد).

۲ - این قطعه مثنوی ۱/۱۱۰۹-۱۱۴۸، که در اینجا فقط ۶ بیت آن بطور نامرتب آورده شده، چنین تفسیر می شود: در این قطعه دلکش که تخیلات شاعر از جزء به کل پرواز می کند، عالم عقل و حقیقت را به مثابه اقیانوسی می بیند که در آن صور وجودِ عَرَضی، امواجی هستند که به سرعت اوج می گیرند و ادامه می یابند؛ و فقط لحظه ای بعد، از اوج می افتند و برای همیشه ناپدید می شوند. یا شبیه کاسه هائی هستند که بر روی سطح عمیق شناورند و بهمحض اینکه از آب پُر می شوند، در آب فرو می روند و غرقه می گردند. اینگونه است ارتباط افراد با زمینه الهی وجود خود.

با توجه به اینکه ما بوسیله صور و ناآگاهی جان (Spirit) در درونمان گرفتاریم، بیهوده در پی آرامش هستیم. آن عده قلیلی که این آرامش را بدست می آورند، مردان کامل هستند؛ زیرا خدا آنان را از جان خود پُر می کند، بطوری که آنان فردیت غیر حقیقی خود را گم کرده کاملاً در خدا جذب می شوند. مادامی که در رنگ ها خیره می شویم، چگونه می توانیم نور مطلق را - که تمامی رنگ ها از آن مایه می گیرند و بدون آن قابل رؤیت نخواهند بود - مشاهده کنیم؟ اما نور بوسیله تاریکی مشخص می شود، و ادراک ما از اشیاء بستگی به وجود تناقض و تمایز دارد. بنابراین، ما خدا را که طبیعت کلی او ضدی ندارد، ادراک نمی کنیم. با این وصف، ما از روی صوری که بوسیله حس ها و مغزهای ما ادراک می شود، میتوانیم جلال جان را قضاوت کنیم، از آن جایی که تحت ظاهر تداوم، عالم در يك لمحہ ناشی می شود و از میان می رود و هستی تجدید می گردد.

۳ - شخص دانا تا عرفانش کامل شود به عنوان يك فرد در عالم خارج از خودش آگاه است و هنوز به مرحله نیل به آگاهی جهانی (Cosmic consciousness) نرسیده است. مقایسه کنید با تعریف الکلیه (کشف المحجوب، ص ۵۰۰، س ۱۲): «استغراق اوصاف آدمیت بکلّیت [یعنی در کلّیت].

LXIII — THE SPIRIT OF THE UNIVERSE

WHAT worlds mysterious roll within the vast,
The all-encircling ocean of the Mind!
Cup-like thereon our forms are floating fast,
Only to fill and sink and leave behind
No spray of bubbles from the Sea upcast.

The Spirit thou canst not view, it comes so nigh.
Drink of this Presence! Be not thou a jar
Laden with water, and its lip stone-dry;
Or as a horseman blindly borne afar,
Who never sees the horse beneath his thigh.

۴ - درك عقل یا جان - عنصر الهی در بشر به سبب حلول و کلیت اش که بوسیله آنها صفات و اثرات متجلی می شوند - بر ما مکتوم است .

مقایسه کنید با مثنوی ۳۳۰۸/۵ بعد . مصراع دوم یعنی چگونه از گنجینه روحانی که در قلب توست ، آگاه نیستی ؟ در ابیات مرتب بعدی این قطعه در مثنوی به این سؤال پاسخ داده شده است . برای « نزدیکی » خدا رک قرآن ۱۸۶/۲ : « و اگر بندگانم مرا از تو پرسند ، من نزدیک هستم (إِنِّي قَرِيبٌ) ... » و قرآن ۱۶/۵۰ : « ... وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ . » و ما از رگ گردن به او نزدیک تریم .»

۵ (و بیت بعدی) - این تفسیر مربوط به ابیات ۱۱۱۵-۱۱۱۹ است که در اینجا فقط دو بیت آن آورده شده است . عقل یا جان - عنصر الهی در انسان - با اسبی مقایسه شده که اسب سوار آن را نمی بیند ، بطوری که او فکر می کند که اسب را گم کرده است . در مثنوی ۱۰۷۷/۵ :

اسب ، زیر ران و فارس ، اسب جو چیست این ، گفت اسب ، لیکن اسب کو ؟
همین مثال در قطعه ای که « وَ هُوَ مَعَكُمْ » او با شماست « (قرآن ۴/۵۷) به تفصیل شرح می دهد ، تکرار شده است . همچنین مقایسه کنید با « قِصَّةُ آن شخص مؤمن که اشتر ضالّه خود می جست و می پرسید » در مثنوی ۲۹۱۱/۲ بعد :

چون بیایی ، چون ندانی کان تست ...
اشتری گم کردی و جستیش جست
(رک تفسیر بیت ۱ ، قطعه ۱۶ این کتاب) .

۶۴ - وجود مطلق^۱

۶۰۲	ما عدمهائیم و هستیهای ما	۱	تو جوید مطلق، فانی نما ^۲
۶۰۵	باد ما و بود ما، از داد تست	۲	هستی ما، جمله از ایجاد تست
۶۰۶	لذت هستی نمودی نیست را	۳	عاشق خود کرده بودی نیست را ^۳
۶۰۷	لذت انعام خود را، وا مگیر	۴	نقل و باده و جام خود را، وا مگیر
۶۰۸	وربگیری، کیت جست و جو کند؟	۵	نقش با نقاش، چون نیرو کند؟
۶۰۹	منگر اندر ما، مکن در ما نظر	۶	اندر اکرام و سخای خود نگر
۶۱۰	ما نبودیم و تقاضامان نبود	۷	لطف تو، ناگفته ما می شنود ^۴

۱ - مثنوی ۶۰۲/۱. مراجعه شود به مقدمه کتاب (در شرح حال رومی).

۲ - ابن العربی و بعد از او رومی اصطلاح « نیستی » (نیستی یا عدم) را بکار برده اند، که دلالت بر چیزهایی می کند که هر چند از يك جهت وجود ندارد، ولی از جهت دیگری موجود است؛ یعنی دنیای خارج که به صورت ظاهر موجود است نه به عنوان ذات و عالم معقول، که به عنوان مفهوم وجود دارد نه صورت.

تا آنجا که انسان به عالم عرضی تعلق دارد، او عدم است که از وجود مطلق ناشی شده و هستی زودگذری است که بیش از دوام يك سایه نمی باشد. خدا، یگانه وجود حقیقی، باعث ظهور

پدیده ها می شود یا در صورت پدیده ها ظهور می کند (مقایسه کنید با مثنوی ۳۰۴۷/۴):

آنک هستت می نماید، هست پوست و آنک فانی می نماید، اصل اوست (

تا اینکه صفات و کارهای او متجلی شود (مثنوی ۱۶۶۸/۴):

هست افزونی اثر، اظهار او تا پدید آید، صفات و کار او)

ابیات ۳ تا ۷: نکات اصلی این قطعه از ابن العربی گرفته شده، هر چند مأخذ آنها بوسیله قالب شعری که ارائه گردیده، (طبق معمول) ناشناخته مانده است. نظام او مستلزم يك وجود کل می باشد که ممکن است یا به عنوان ذات پدیده ها (الحق، حقیقت، خدا، أحد) و یا به عنوان پدیده هائی که بوسیله ذات (الخلق، ظاهر، عالم، کثرت) متجلی می شوند، تلقی گردد. این

LXIV — THE ABSOLUTE

WE and our existences are non-existent: Thou art the Absolute appearing in the guise of mortality.

That which moves us is Thy Gift: our whole being is of Thy creation. Thou didst show the beauty of Being unto not-being, after Thou hadst caused not-being to fall in love with Thee.

Take not away the delight of Thy Bounty: take not away Thy dessert and wine and wine-cup!

But if Thou take it away, who will scrutinise Thee? Does the picture quarrel with the painter?

Look not on us, look on Thine Own Loving-kindness and Generosity!

We were not: there was no demand on our part: yet Thy Grace heard our silent prayer and called us into existence.

وجود، همان است که وجود دارد و چیز دیگری نمی باشد. از این رو، اصطلاح عدم، نیستی، نیست (not-being) باید مطلقاً به آنچه نیست و امکان هستی آن وجود ندارد، اطلاق گردد. ۳- در اینجا «نیست» به معنای «نیستی نسبی» آمده، و به دنیائی اطلاق می شود که عقیده بر آنست که قبل از اینکه حقایق پنهانی اشیاء (اعیان ثابت) بصورت واقعی و وجود خارجی خود جلوه کند بالقوه موجود در علم خداوند است. خداوند باعث شد تا این «نیست» او را دوست بدارد؛ یعنی در اثر لطف حق، هر «حقیقتی» (عین ثابت) یا نیروئی، مستعد (= آرزومند) شد که وجود انضمامی (Concrete existence) را که خداوند بر آن ارزانی داشته است، اخذ کند.

۴- هستی (وجود)، موهبت الهی است و مانند دیگر مواهب حق، در اثر «خواهش» اعطا می گردد. این خواهش (سؤال) ممکن است صریح (باللفظ) و یا ضمنی باشد، یعنی بستگی به حال یا استعداد سؤال کننده دارد (سؤال بالحال یا سؤال بالاستعداد). برای مثال گفته می شود، گیاهی که سوخته و خشک شده، تقاضای آب می کند؛ و دانه مدفون در خاک هم در واقع مسئلت

۶۱۲	پیشِ قُدْرَت ، خَلْقِ جَمَلَهٗ بَارِگَه	۸	عاجزان چون پیشِ سوزنِ کارگه
۶۱۳	گاه ، نقشش دیو و گَه ، آدم کند	۹	گاه ، نقشش شادی و گَه ، غم کند
۶۱۴	دستُ نی ، تا دست جنباند به دفع	۱۰	نطقُ نی ، تا دم زند از ضَرِّ و نفع

ع

→

می‌کند که بروید و سر از خاک بدر کند (فصوص) . از همین نظر است که « همه به استدعای حاجت آفریده شده‌اند » . مراجعه شود به مثنوی ، دفتر ۳ نی ، از بیت ۳۲۰۴ بیعد ، تحت عنوان فوق به مطلع :

آن نیازِ مریمی بسودست و دَرْد که چنان طفلی ، سخن آغاز کرد ...

In the Divine court of audience all are helpless as tapestry before the needle .
Now He makes a portrait of the Devil , now of Adam ; now He depicts joy ,
now sorrow .

None can raise a hand in defence ; none dare utter a word concerning injury or
benefit .

۶۵ - سرچشمه هستی^۱

- ۱ هر نقش را که دیدی، جنشش ز لامکان است
گر نقش رفت غم نیست، اصلش چو جاودان است^۲
- ۲ هر صورتی که دیدی، هر نکته که شنیدی
بَد دل مشو که رفت آن، زیرا نه آن چنان است
- ۳ چون اصل چشمه باقی است، فرعش همیشه ساقی است
چون هر دو بی‌زوالند، از چه ترا فغان است؟
- ۴ جان را چو چشمه‌ای دان، وین صنع‌ها چو جوها
تا چشمه هست باقی، جوها ازو روان است
- ۵ غم را برون کن از سر، وین آب جو همی خور
از فوت آب مندیش، کین آب بی کران است
- ۶ ز آن دم که آمدستی، اندر جهان هستی
پیشت که تا برستی، بنهاده نردبان است^۲
- ۷ اول جماد بودی، آخر نبات گشتی
آنگه شدی تو حیوان، این برتو چون نهان است؟
- ۸ گشتی از آن پس انسان، با علم و عقل و ایمان
بنگر چه کُل شد آن تن، کو جزو خاکدان است

۱ - منتخبات دیوان شمس تبریزی، ترجمه انگلیسی، شماره ۱۲.

۲ - هر نقش را الخ: این مطلب نظریه افلاطونی در مورد مُثُل (Ideas) است. مقایسه کنید با

مثنوی ۱/۴۰-۱۱۳۷:

این سخن و آواز، از اندیشه خاست	تو ندانی بحر اندیشه کجاست
لیک چون موج سخن دیدی لطیف	بحر آن دانی، که باشد هم شریف
چون ز دانش، موج اندیشه بتاخت	از سخن و آواز، او صورت بساخت
از سخن، صورت بزاد و باز مُرد	موج، خود را باز اندر بحر بُرد

۳ - از بیت ششم تا دهم: این چند بیت سیر تکامل بشر را نشان می‌دهد. مقایسه کنید با بخشی

LXV — FONS VITAE

POOR copies out of Heaven's original,
 Pale earthly pictures mouldering to decay,
 What care although your beauties break and fall,
 When that which gave them life endures for aye?

Oh, never vex thine heart with idle woes:
 All high discourse enchanting the rapt ear,
 All gilded landscapes and brave glistering shows
 Fade—perish, but it is not as we fear.

Whilst far away the living fountains ply,
 Each petty brook goes brimful to the main.
 Since brook nor fountain can for ever die,
 Thy fears how foolish, thy lament how vain!

What is this fountain, wouldst thou rightly know?
 The Soul whence issue all created things.
 Doubtless the rivers shall not cease to flow
 Till silenced are the everlasting springs,

Farewell to sorrow, and with quiet mind
 Drink long and deep: let others fondly deem
 The channel empty they perchance may find,
 Or fathom that unfathomable stream.

The moment thou to this low world given,
 A ladder stood whereby thou mightst aspire;
 And first thy steps, which upward still have striven,
 From mineral mounted to the plant; then higher

To animal existence; next, the Man
 With knowledge, reason, faith. O wondrous goal!
 This body, which a crumb of dust began—
 How fairly fashioned the consummate whole!

- ۹ ز انسان چو سیر کردی ، بی شک فرشته گردی
 بی این زمین از آن پس ، جایث برآسمان است
- ۱۰ باز از فرشتگی هم ، بگذر بُرو در آن یم
 تا قطره تو بحری ، گردد که صد عُمان است^۴
- ۱۱ بگذر از این وُلد تو ، میگو ز جان اَحد تو
 گر پیر گشت جسمت ، چه غم چو جان جوان است^۵

۴

→

دل انگیز از مثنوی که در قطعه ۶۱ این کتاب آورده شده است .

۴ - بُرو در آن یم : یعنی شخصیت خود را در ذات مطلق فانی کن .

۵ - وُلد : مقایسه کنید با :

منم عیسی خوش خنده ، که عالم شد به من زنده ولی نسبت زحق دارم ، من از مریم نمی دانم

(دیوان شمس تبریزی ، چاپ تبریز ، ص ۲۵۵)

Yet stay not here thy journey: thou shalt grow
An angel bright and have thine home in Heaven.
Plod on, plunge last in the great Sea, that so
Thy little drop make oceans seven times seven.

“The Son of God!” Nay, leave that word unsaid;
Say, “God is One, the pure, the single Truth.”
What though thy frame be withered, old, and dead,
If the soul keep her fresh immortal youth?

۶۶ - مقصدِ خلقت^۱

گفت شه ، حکمت در اظهارِ جهان	۱	آنکه دانسته ، برون آید عیان ^۲
آنچ می دانست ، تا پیدا نکرد	۲	برجهان ننهاده ، رنجِ طلق و درد ^۳
يك زمان بی کار ، نتوانی نشست	۳	تا بدی یا نیکی ، از تو نجست
این تقاضاهایِ کار ، از بهرِ آن	۴	شد موکل تا شود سرتِ عیان
پس کلابه تن ، کجا ساکن شود ؟	۵	چون سر رشته ضمیرش می کشد ^۴
این جهان و آن جهان زاید ابد	۶	هر سبب مادر ، اثر زاید و لده ^۵

۱ - مثنوی ۹۹۴/۲ .

۲ - شاه در پاسخ به این اعتراض که احتیاجی نیست تا شخص دانا اشاراتی شود ، تذکر می دهد که خدا ، که عالم مطلق (omniscient) است ، عالم را خلق کرد تا تمامیِ مطلبِ ذهنیِ علمِ او در يك صورت انضمامی (concrete [= ملموس ، مشخص]) برای او مکشوف شود . « خاکستری فقط نظری است *Grau ist alle theorie* » : علم باید عیان شود . [یادداشت مترجم : این جمله داخل گیومه که در زبان آلمانی جزو امثال و حکم می باشد . از نمایشنامه *فالوست اثر گوته* اقتباس شده و نیکلسن برای تأکید کلام خویش عین آن را نقل کرده است . معنی کلی این قسمت این است که علمِ نظری - همچون رنگ خاکستری - همیشه خشک و غیر ملموس است و آن را باید به صورتِ عملی و عیان (همچون « رنگ سبز که درخت زرین زندگی است » - عبارت بعدی گوته است که نیکلسن نقل آن را لازم ندانسته) در آورد .] مقایسه کنید با مثنوی ۶۰/۸ :

ليك گفתי گرچه می دانم سرت زود هم پیدا کنش بر ظاهر

آنجا که خدا چنین نشان داده می شود : البته که من سرت را می دانم ، معذرت بی درنگ آن را با عمل بیرونیِ خودت ، بیان کن . و مجدداً در مثنوی ۲۰۷۷/۴ بمطلع :

ای حسام الدین ، ضیای ذوالجلال چونک می بینی ، چه می جوئی مقال ؟

که شاعر خطاب به حسام الدین می گوید : « از آنجائی که تو می بینی ، چرا برای من بدنبال سخن هستی ؟ » و در دنبال پاسخ به سؤال خودش ، شعری از ابونواس می آورد که : *إسقني خمرًا وقل لي إنها :*

←

LXVI — THE PURPOSE OF CREATION

DIVINE Wisdom created the world in order that all things in His Knowledge should be revealed.

God laid upon the world the throes of parturition for the purpose of making manifest that which He knew.

You cannot sit inactive for a moment, you cannot rest till some good or evil has issued from you.

All these cravings for action were ordained to the end that your inward consciousness should come clearly into sight.

How can the reel, which is the body, be at rest when the thread, which is the mind, is pulling it?

This world and yonder world are incessantly giving birth: every cause is a mother, its effect the child.

« شراب برای نوشیدن به من بده و بگو که این شراب است. » [یادداشت مترجم : کشف المحجوب ص ۵۳۰ س ۲ ببعده : « إِلَّا فَأَسْقِنِي خَمْرًا وَقُلْ لِي هِيَ الْخَمْرُ وَلَا تُسْقِنِي سِرًّا إِذَا أَمَكْنَ الْجَهْرُ يَعْنِي بَدَهْ آب دوست مرا تا چشم ببیند و دست بساید و کام بچشد و بینی ببوید آنک یک حاست را آن نصیب نباشد پس بگوی این خمرست تا گوش نیز نصیب یابد تا همه حواس من اندر بند آن شوند و از آن لذت یابند » ترجمه مصراع دوم : آن را در خفا به من نده ، در حالی که می توان آن را آشکارا داد .]

۳- خداوند چنین اراده کرده است که دنیا - که انسان خلاصه و نشانه آنست - کلیه علم او را وجود خارجی داده و عیان سازد . فعالیت های لا ینقطع ما ، نتیجه وظیفه ای است که داریم تا سیر الهی را که زمینه طبیعت بشری است ، مکشوف سازیم .

۴- از آنجا که خداوند پیوسته در قلب بکار است ، جسم هم بیکار نتواند بود . « شجره بشر هرگز ساکن نبوده است . »

۵- هر چیزی ، هم علت = سبب (ذات) است و هم معلول = اثر (صورت) ؛ و عمل متقابل این

- ۱۰۰۱ چون اثر زایید، آن هم شد سبب ۷ تا بزاید او، اثرهای عجب
 ۱۰۰۲ این سببها، نسل برنسلست لیک ۸ دیده‌ای باید منور، نیک نیک

ع

→
 دو جنبه حقیقت، تمامی جریان هستی را تشکیل می‌دهد. در فاتح الایات و منهج القوی چنین آمده: " این جهان و آن جهان، دائماً در حال زایش است. هر سبب، مادری است که از او اثر زائیده شود. و هنگامی که اثر زائیده شود، سببی برای آثار عجیبی می‌گردد مانند محصول درختی که از کاشتن یک تخم بدست می‌آید. بنا بر این درخت، سبب میوه می‌شود که خود، سبب تغذیه و رشد و قوت می‌شود و سبب انجام تمامی امور در این جهان می‌گردد. سپس نتایج آن به قیامت (Resurrection) و روز جزا (Reckoning) منتقل می‌شود و از آنجا به مجازات و پاداش تبدیل می‌گردد، و بعد بوسیله ترویج متوالی به لذت بهشت و آلام دوزخ مبدل می‌شود. ولی برای ادراک تمامی این تسلسل، شما باید چشمان بسیار روشنی داشته باشید. در صورتی که سلسله سبب‌ها و اثرها، قرار بود که در بهشت و دوزخ به پایان رسد، مطلب درست در نمی‌آید زیرا برکت و لعنت، یک مرحله نوین شرف و شکنجه روزانه را تجربه می‌کند."

When the effect is born, it too becomes a cause and gives birth to wondrous effects.

These causes are generation on generation, but it needs a very well lighted eye to see the links in their chain.

۶۷ - حکمتِ الهی

۱	(بی امید نفع)، بهر عینِ نقش؟	هیچ نقاشی، نگارد زینِ نقش	۲۸۸۱
۲	دوستانِ رفته را از نقشِ آن	شادیِ بچگان و یادِ دوستان	۲۸۸۳
۳	بهر عینِ کوزه، نه بر بویِ آب؟	هیچ کوزه گر، کند کوزه شتاب	۲۸۸۴
۴	بهر عینِ خط، نه بهر خواندن؟	هیچ خطاطی، نویسد خط به فن	۲۸۸۶
۵	فایده هر لعب، در تالیِ نگر	همچو بازیهایِ شطرنج، ای پسر	۲۸۸۹
۶	در پیِ هم، تا رسی در بُرد و مات	همچنین، دیده جهات اندر جهات	۲۸۹۱
۷	بر توکل می نهد چون کوزِ گام	چون نداند سیر، می راند چو عام	۲۸۹۹
۸	چون توکل کردنِ اصحابِ نرد ^۲	بر توکل تا چه آید در نبرد	۲۹۰۰
۹	شد گذاره، چشم و لوحِ غیب خواند	چونک سَدّ پیش و سَدّ پس نماند	۲۹۰۴
۱۰	(ماجرا و آغازِ هستی رو نمود)	چون نظر پس کرد، تا بدو وجود	۲۹۰۵
۱۱	در خلیفه کردنِ بابایِ ما ^۳	بحثِ املاکِ زمین با کبریا	۲۹۰۶

۱ - مثنوی ۲۸۸۱/۴.

۲ (و بیت بعدی) - یعنی «در جستجوی این باش که روابط مخفی یا علت و معلول را کشف کنی و نهایتاً به معرفت سِرِّ الْقَدَر که همه چیز بوسیله آن مقدر می گردد، دست یابی».

۳ - کسانی در نبرد بر ضدّ نفس به ناچار شکست می خورند که فروغی به غیر اتکاء به فراست خویش، فرا راه نداشته باشند.

ابیات ۹ تا ۱۲: مقایسه کنید با مثنوی ۳۴۸۵/۱-۳۵۴۱ بمطلع:

آن صفای آینه، لاشکِ دلست کو نقوشِ بی عدد را قابلست ...

۴ - قرآن ۳۰/۲: وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ. «و چون پروردگار به فرشتگان گفت: من در زمین جانشینی پدید می کنم. گفتند: در آنجا مخلوقی پدید می کنی که تباهی کند و خونها بریزد. و ما ترا به پاکی می ستائیم و ترا تقدیس گویانیم. گفت: من چیزی می دانم که شما

LXVII — DIVINE PROVIDENCE

DOES any painter paint a beautiful picture for the sake of the picture itself? Nay, his object is to please children or recall departed friends to the memory of those who loved them.

Does any potter mould a jug for the jug's sake and not in hope of the water? Does any calligrapher write for the writing's sake and not for the benefit of the reader?

'Tis like moves in chess, my son: perceive the result of each move in the next one.

By discerning cause within cause, one after another, you arrive at victory and checkmate.

The man of dull spirit knows not how to advance: he acts on trust and steps forward blindly.

Blind trust, when you are engaged in war, is as vain as a gambler's reliance on his luck.

When the barriers in front and behind are lifted, the eye penetrates and reads the tablet of the Invisible.

Such a clairvoyant looks back to the origin of existence — he sees the angels dispute with the Almighty as to making our Father (Adam) His vicegerent;

→
نمی دانید.»

ببینید تفسیر مشوی ۱/۲۶۵۹:

پس مَلَك می گفت ما را، پیش ازین اُفتی می بود، بر گرد زمین پیش از این، یعنی پیش از خلقت آدم ابوالبشر. رومی این روایت را دنبال می کند که ملائکی که در ابتداء با خدا محاجه داشتند و سپس به آدم ابوالبشر تعظیم کردند، ملائک دنیوی بودند (طبری، تفسیر، ص ۹۲). اینان به عنوان نیروی اعزامی تحت فرماندهی عزازیل (ابلیس) فرستاده شده

۲۹۰۷	چون نظر در پیش افکند، او بدید	۱۲	آنچ خواهد بود، تا محشر بدید
۲۹۰۹	هر کسی اندازه روشن دلی	۱۳	غیب را بیند به قدر صیقلی
۲۹۱۰	هرک صیقل بیش کرد، او بیش دید	۱۴	بیشتر آمد بُرد، صورت بدید
۲۹۱۱	گرتو گوئی کآن صفا، فضل خداست	۱۵	نیز این توفیق صیقل، ز آن عطاست ^۵

بودند تا در کره خاک که پیش از خلقت آدم ابوالبشر بوسیله آنچه مسکونی شده بود، نظم را برقرار کنند.

۵- ببینید تفسیر مثنوی ۳۰۰۶/۲ بعد [بعلت طول تفسیر و بعد معنی از ترجمه صرف نظر شد]:
مر ترا، صدق تو، طالب کرده بود مر مرا، جد و طلب، صدق گشود ...

کمال معنوی هر چند عطای خداست، او به کسی جز به برکت یافتگان که کار و دعا می کنند، اعطاء نمی کند. مقایسه کنید با مثنوی ۲۵۴۰/۴ بعد:

خانه برکن، کز عقیق این یمَن صد هزاران خانه، شاید ساختن ...

و با تفاسیر مثنوی ۹۷۱/۱-۹۷۶ بمطلع:

شیر گفت، آری ولیکن هم بین جهدهای انبیاء و مؤمنین ...

بطالنتی که راجع به عمل انسان گفته شده بوسیله مثال انبیاء و مؤمنین مردود می گردد، و کارهای اینان از طریق لطف الهی و سائل کمال معنوی و سعادت ابدی می شود. کسانی که به خدا توکل دارند، باید خود را در مجرای انجام کارهایی قرار دهند که او اراده کرده و فرمان داده است.

ابیات ۱۷ تا ۲۰: ببینید تفاسیر مثنوی ۶۳۷/۱-۶۴۱:

انبیاء در کار دنیا جبری اند کافران در کار عقیق جبری اند

انبیاء را کار عقیق اختیار جاهلان را کار دنیا اختیار

زانک هر مرغی، بسوی جنس خویش • می برد او در پس و، جان، پیش پیش

کافران چون جنس سچین آمدند • سچین دنیا را، خوش آیین آمدند

انبیاء چون جنس علین بُدند • سوی علین جان و دل شدند

کل تفسیر: هرکس آرزومند و جستجوگر چیزی است که ذاتی طبایع واقعی بشر است و به امر خدا صورت می گیرد. طبیعت آسمانی انبیاء الزاماً باید از امور این جهانی که کفار آنها را انتخاب

And again, casting his eye forward, he beholds all that shall come to pass till the Day of Judgement.

Everyone sees the things unseen according to the measure of his illumination. The more he polishes the heart's mirror, the more clearly will he descry them. Spiritual purity is bestowed by the Grace of God; success in polishing is also His Gift.

می کنند و سپس بکار می گیرند، بیزار باشند؛ در حالی که طبیعت جهنمی کفار باید از امور آن جهانی یعنی اعمال و صفات روحانی که انبیاء آنها را انتخاب می کنند و سپس بکار می گیرند، بیم داشته باشند. رومی در جای دیگر (مثنوی ۴۰۱/۴) بپعد :

آنک او مغلوب، اندر لطف ماست نیست مضطر، بلك مختار ولاست ...
و مثنوی ۳۰۹۵/۵ بپعد :

نادر این باشد، که چندین اختیار ساجد اندر اختیارش بنده وار ...
می گوید هر چند قدرت انتخاب خیر و رد شرّ بوسیله قدرت مطلق الهی از میان نمی رود، لیکن اختیار تام، خاص مردان کامل است که اراده آنان در اراده معشوق محو و مستهلك شده است.
و مثنوی ۱۴۶۳/۱ (رك تفسیر بیت ۷، قطعه ۱۰۱ این کتاب).
و مقایسه کنید با مثنوی ۴۴۷۰/۳ بپعد :

عاقلان، اشکسته اش از اضطرار عاشقان، اشکسته با صد اختیار ...
و مثنوی ۴۵۸۱/۳ بپعد (رك بیت ۱، قطعه ۳۱ این کتاب).

بیت سوم: هر کس بوسیله روح خود، به حرکت در می آید. همچنان که مرغان با همجنسان خود به پرواز در می آیند، متبرکان و ملعونان نیز مشتاق آن چیزی هستند که با استعداد روحانی آنها سازگاری دارد.

بیت چهارم: سجین: نامه اعمال اشرار است (قرآن ۷/۸۳-۹: کَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سَجِينٍ • وَمَا أَدْرَاكَ مَا سَجِينٌ • كِتَابٌ مَّرْقُومٌ: اصلاً نامه بدکاران در سجین (زندان یا دفتر بدان) است • و توجه دانی در سجین چیست • کتابی نوشته شده است) یا محلی است در جهنم که این کتاب در آنجا نگهداری می شود. در اینجا به معنای جهنم (مقایسه کنید با نهایه ۱۶۰/۱) یا طبیعت (materiality) (فصوص، ۱۷۱) آمده است.

۲۹۱۲	قدرِ همت باشد آن جهد و دعا	۱۶	لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى ^۶
۲۹۱۳	واهبِ همت خداوند است و بس	۱۷	همتِ شاهی، ندارد هیچ خس ^۷
۲۹۱۴	نیست تخصیصِ خدا، کس را بکار	۱۸	مانعِ طوع و مُراد و اختیار
۲۹۱۵	لیک چون رنجی دهد، بدبخت را	۱۹	او گریزاند به کُفران، رخت را
۲۹۱۶	نیک بختی را، چو حق رنجی دهد	۲۰	رخت را نزدیکتر، وا می‌نهد

بیت چهارم : سجن دنیا را : مقایسه کنید با حدیث : **الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ** (دنیا ، زندان مؤمن است و بهشت کافر).

بیت پنجم : علیین : متضاد سَجین است . (قرآن ۱۸/۸۳-۲۰ : **كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْآبْرَارِ لَفِي عَلِيِّنَ • وَ مَا أَدْرَاكَ مَا عَلِيُونَ • كِتَابٌ مَرْقُومٌ : اصلاً نامه نیکوکاران در علیین (دفتر نیکان) است • و توجه دانی در علیون چیست • کتابی نوشته شده است .**)

۶- قرآن ۳۹/۵۳ : **وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى** . « انسان جز حاصل کوشش خویش ، چیزی ندارد . »

۷- همت و آرزوی عارف ، حاصل و دلیل برگزیده شدن پیشین اوست .

worked for.

God alone is the Giver of a aspiration: no churl aspires to be
Yet God's assignment of a particular lot to any one does not hinder
exercising will and choice.

When trouble comes, the ill-fated man turns his back on God,
blessed man draw nigher unto Him.

۶۸ - سببیت^۱

طالبانرا زیر این ازرَق تَتَّقُ ^۲	۱	سُنَّتِی بنهاد و اسباب و طُرُق	۱۵۴۳
گاه قدرت، خارقِ سُنَّتِ شود	۲	بیشتر احوال، بر سُنَّتِ رَوَد	۱۵۴۴
باز کرده خَرَقِ عادتِ معجزه	۳	سُنَّتِ و عادت نهاده بامزه	۱۵۴۵
لیک عزلِ آن مُسَبِّبِ، ظَنِّ مَبَرِّ ^۳	۴	ای گرفتارِ سبب، بیرون مَبَرِّ	۱۵۴۷
قدرتِ مطلق، سببها بر دَرَد	۵	هرچه خواهد، آن مُسَبِّبِ آوَرَد	۱۵۴۸
تا بداند طالبی جُستن مُراد ^۴	۶	لیک اغلب بر سبب راند نفاذ	۱۵۴۹
پس سبب، در راه می باید پدید ^۵	۷	چون سبب نبُود، چه ره جوید مُرید؟	۱۴۵۰
که نه هر دیدار، صُنْعش را سزاست	۸	این سببها، بر نظرها پردهاست	۱۴۵۱

۱- مثنوی ۱۵۴۳/۵. عمل الهی که بر ارتباط ظاهری علت و معلول که مأمور حفظ نظم جهان به وسیله تأمین اساس فعالیت های بشری است، برتری می یابد.

۲ (و دو بیت بعدی) - مقایسه کنید با ابیات ذیل و تفاسیرشان : مثنوی ۷۶/۱ :

گفت معشوقم تو بودستی نه آن لیك کار از کار خیزد در جهان

کار از کار خیزد : در این عالم معمولاً خدا بوسیله سبب کارها را انجام می دهد ...

مثنوی ۱۸۴۲/۱-۸۵۰ (بعلت طولانی بودن شعر و تفسیر آن ، از نقل و ترجمه صرف نظر شد) بمطلع :

سنگ و آهن ، خود سبب آمد و لیك تو بیالاتر نگر، ای مرد نیک ...

مثنوی ۱۸۴۲/۲-۱۸۴۴ :

بی سبب بیند، چو دیده شد گداز تو که در حسی، سبب را گوش دار

آنک بیرون از طبایع، جان اوست منصب خرقِ سببها، آن اوست

بی سبب بیند، نه از آب و گیا چشم، چشمه معجزاتِ انبیا

عرفا به ورای ظاهری همبستگی علت و معلول نظر دارند. نادرستی آن بوسیله قدرت های

معجزه آسایی که خدا در مورد انبیا و اولیاء تأیید می کند، به اثبات می رسد.

مقایسه کنید با مثنوی ۸۳۰-۸۵۳، ۱۶۶۱/۱، ۵۴۴/۵، ۱۲۹۹/۶ بعد و تفسیر

۱۴۵۲	دیده‌ای باید، سبب سوراخ کن	۹	تا حُجُب را برگند، از بیخ و بُن
۱۴۵۳	تا مُسَبِّب بیند اندر لامکان	۱۰	هرزه داند جهد و اکساب و دکان
۱۴۵۴	از مُسَبِّب می‌رسد هر خیر و شر	۱۱	نیست اسباب و وسایط ای پدر
۱۴۵۵	جز خیالی مُنْعَقِد بر شاه راه	۱۲	تا بماند دَوْر غفلت چند گاه

ع

→ مثنوی ۱/۹۱۴-۹۱۳، ۲/۹۵۷-۹۳۸، ۳/۳۱۵۰-۳۱۵۷ و تفاسیرشان (که از نقل همه اینها صرف نظر شد).

۶- این تصور از بیننده با نظریه مبنی بر اینکه کارهای تعبّدی، وسایل مقررّه الهی برای وصول به حقیقت است، متناقض نیست (قطعه ۳۲ این کتاب). آنچه که این کارها را بی ارزش می‌کند، ناتوانی ما در تشخیص عمل بی واسطه لطف الهی در ایجاد و اثر بخشیدن به آنهاست، چنانچه اراده حق چنین باشد.

It needs a piercing eye to reach beyond the cause and remove the film entirely ,
So as to behold the Causer in the spaceless world and see that all our exertion
and action is mere drivel.

Everything good or bad comes from the Causer : causes and means , O father ,
are naught

But a spectre that has appeared on the King's highway in order that the reign
of ignorance may endure for a little while .

۶۹ - کارگه ایزدی^۱

۷۵۹	کار کُن ، در کارگه ، باشد نهان	۱	تو برو، در کارگه بینش عیان ^۲
۷۶۰	کار چون بر کار کُن ، پرده تنید	۲	خارج آن کار، نتوانیش دید ^۳
۷۶۱	کارگه ، چون جائی باشِ عاملست	۳	آنک بیرونست، از وی غافلست
۷۶۲	پس درآ در کارگه ، یعنی عَدَم	۴	تا ببینی صنُع و صانع را بهم ^۴
۷۶۴	رو بهستی داشت ، فرعونِ عنود	۵	لاجرم از کارگاهش کور بود ^۵

۱ - مثنوی ۷۵۹/۲

۲ (و سه بیت بعد) - ببینید مثنوی ۶۸۸/۲-۶۹۰ و تفاسیرشان بمطلع :

باز گرد از هست ، سوی نیستی طالبِ ربّی و ربّانیستی
 [در ضمن تفسیر این سه بیت ، نیکلسن از تفاسیر ابیاتی متفرّق دیگر نیز استفاده کرده که بعَلّت طولانی بودن مطالب ، از ترجمه همه آن تفاسیر متأسّفانه صرفنظر شد] .
 ۳- صنع خداوند ، صورت خارجی دادن و به فعل در آوردن چیزهایی است که بالقوه وجود دارد .
 صانع در عالم غیر مادی ، پیوسته « عدم » را به جامه صفات حقّ ملبّس می کند .
 ۴- در اثر مردن نفس (فنا) ، عارف به حالت پیش از وجودش که همان « عدم » است ، به عنوان عین ثابت ، رُجعت می کند ؛ و آنگاه وحدت لاینقک خود را با ذات ، صفات و أعمال الهی تحقق می بخشد .

مقایسه کنید با تعریف جنید از توحید : « و آن ، آن بود که آخر حال بنده ، باز آن گردد که اول بوده است ، و باشد چنانک بود پیش از آنک بود » [ترجمه رساله قشیریه ، باهتمام فروزانفر ، ص ۵۱۵] .
 ۵ (و بیت بعدی) - فرعون با وجود اینکه مدّعی « تالّه » بود ، فقط به هستی مادی توجه داشت . او هرگز « داخل کارگاه خدا » نشده بود . بنابراین او از سیر القدر باخبر نبود و بیهوده در پی تغییر تقدیر بود . ببینید تفسیر مثنوی ۳۵۱۰/۱ :

که بهستی کیست و بیگانه کیست پیش من پیدا ، چو مار و ماهیست
 زید (در ابتدای این قطعه مثنوی ۳۵۰۰/۱ : گفت پیغمبر ، صباحی زید را ...) در ارتباط با نجات و

LXIX — THE DIVINE FACTORY

THE Worker is hidden in the workshop: enter the workshop and behold Him!
Inasmuch as the work has woven a veil over the Worker, you cannot see Him
outside of His work.

The Worker dwells in the workshop: none who stays outside is aware of Him.
Come, then, into the workshop of Not-being, that you may contemplate the
work and the Worker together.

Pharaoh set his face towards material existence; therefore he was blind to
God's workshop

محکومیت، ادعای معرفت سِرِّ الْقَدْرِ (Divine decree) می کند .
بینیید تفسیر مثنوی ۲۳۷/۱ :

وَهُمْ مُوسَى، با همه نور و هنر شد از آن محجوب، تو بی پر مهر
بسیاری از مؤلفان صوفیه، در حالی که بر تفوق انبیاء به عنوان طبقه ای از اولیاء صحه می گذارند،
معتقدند که يك فرد ولی از برخی جهات ممکن است بر يك فرد نبی و یا در واقع بر هر پیامبری به
استثنای محمد تفوق داشته باشد. نظریه آنان بوسیله ابن العربی (فصوص، ۱۶۸) بیان شده
است. ولایت (Sainthood) که به معنای تحقق عرفانی واحدیت با خداست، باطن نبوت
می باشد. بنابراین هر نبی، يك ولی است هر چند، هر ولی، نبی نیست. در حالی که نبوت به عنوان
يك دستگاه تشکیلاتی و رسالتی، منتهای می باشد - زیرا محمد گفته است لا نبی بعدی « پیامبری بعد
از من وجود ندارد » - تا آنجا که اساس ولایت بلافاصله ناشی از خدا یا ناشی از روح محمد (the
Logos) است، ولایت نامتناهی و ابدی است. ولایت در حالی که يك اصطلاح عام است و شامل
نبوت و رسالت به عنوان وجوه خاصی بشمار می آید، می توان گفت که پیامبر بعنوان (quā = از
طریق) ولی، بر پیامبر بعنوان رسول و مُشَرِّع تفوق دارد.

خضر نمونه وقوف بر جهت باطنی نبوت است. او صاحب معرفتی بود که موسی را از آن بهره ای
نبود، زیرا که « خدا بعضی از مواقع، معرفت سِرِّ الْقَدْرِ را از رسول خود مضایقه می کند، چونکه اگر او

۷۶۵ لاجرم می‌خواست تبدیلِ قَدَرِ ۶ تا قضا را باز گرداند ز در

از آن آگاه شود، ممکن است در انجام وظایف رسالت الهی محوئه، توفیق حاصل نکند»

(نفسه... ۲۵۷)

Marfat.com

Marfat.com

alter and avert that which was eternally ordained.

Marfat.com

Marfat.com

۷۰ - عالمِ زمان^۱

۱۱۴۲	پس ترا هر لحظه ، مرگ و رجعتی است	۱	مصطفی فرمود : « دنیا ساعتی است »
۱۱۴۳	فکر ما تیری است ، از هو ، در هوا	۲	در هوا کی باید؟ آید تا خدا
۱۱۴۴	هر نفس نو می شود دنیا و ما	۳	بیخبر از نو شدن اندر بقا
۱۱۴۵	عمر ، همچون جوی نو نو می رسد	۴	مُستَمِرّی می نماید در جسد ^۲
۱۱۴۶	آن ز تیزی ، مستمر شکل آمد است	۵	چون شرر ، گش تیز جنبانی به دست
۱۱۴۸	این درازی مدّت از تیزی صنع	۶	می نماید سرعت انگیزی صنع ^۳
۱۱۴۷	شاخ آتش را ، بجنبانی بساز	۷	در نظر ، آتش نماید بس دراز

۱ - مثنوی ۱/۱۱۴۲ . دایره هستی از يك نقطه واحد که ذات خداوند است ، شروع و به همان جا ختم می شود ، و این مائیم که آنرا در حال توسعه درک می کنیم . در نظر عرفا ، دنیا « ساعتی » است ، یعنی برقی است از تجلی الهی که کثرت را به شکل وحدت و وحدت را بصورت کثرت مکشوف می سازد . بنا بر عقاید صوفیه و برخی از علمای مابعد الطبیعه اسلامی ، هر ذره جهان هستی پیوسته نابود شده و در اثر تجلیات قدرت الهی دوباره خلق می شود

تفسیر کلی این قطعه : پس از اشاراتی به تعدادی از کتب ، نیکلسن قول محمدولی را می آورد که در توضیح اصول عقائد صوفیه به عنوان تجدد أمثال ، چنین تفسیر می کند : " صوفیه معتقدند که در هر لحظه ، عالمی فانی می شود و بلافاصله عالمی همانند آن بوجود می آید زیرا خدا صفات متضاد دارد که هرگز از نمایش باز نمی ایستند . برای مثال ، خدا هم محیی « حیات دهنده » است و هم ممیت « ممات دهنده » می باشد . در يك لحظه ، أسماء جمالی خدا به تمامی مخلوقات وجود می بخشد و در همان حال ، أسماء جلالی او حیات را از تمامی آنان باز می ستاند تا اینکه نیروی لاینفک هر دو جنبه طبیعت او بتواند دائماً در آنان ظهور کند — هر چند از این ظهور اطلاعی ندارند . » مگر از خلقت اول درمانده شدیم که آنها از خلقت جدید در شك و شبهه اند » (قرآن ۱۵/۵۰ : أَلَمْ نَجْعَلِ بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلٌ لَّهُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ .)

۲ - مقایسه کنید با گفته هراکلیتوس (Heraclitus) : « کسی که وارد آن رودخانه می شود ،

LXX — THE WORLD OF TIME

EVERY instant thou art dying and returning. "This world is but a moment",
said the Prophet.

Our thought is an arrow shot by Him: how should it stay in the air? It flies
back to God.

Every instant the world is being renewed, and we unaware of its perpetual
change.

Life is ever pouring in afresh, though in the body it has the semblance of
continuity.

From its swiftness it appears continuous, like the spark thou whirlest with thy
hand.

Time and duration are phenomena produced by the rapidity of Divine Action,
As a firebrand dexterously whirled presents the appearance of a long line of
fire.

آب‌ها و بازهم آب‌های دیگری به سوی او جریان خواهد یافت.»

۳- مقایسه کنید با قرآن ۵۸/۲۵-۵۹: «وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ وَكَفَى بِهِ بُدُوبَ عِبَادِهِ خَيْرًا؛ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، الرَّحْمَنُ فَسْتَلْ بِهِ خَيْرًا.» و توکل کن بر خدائی که زنده است و هرگز نمیرد و تسبیح کن به حمد او و کافی است خدا که از گناهان بندگانش آگاه است؛ آنکه آسمان‌ها و زمین را با هر چه میان آنهاست به شش روز خلق کرد، و سپس به عرش پرداخت، خدای رحمان است، پس سؤال کن حقیقت خلقت را از خدای دانا.» و قرآن ۵۴/۵۰: «وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلِمَةٍ بَالْبَصَرِ.» فرمان ما جز یکی نیست، مانند بهم خوردن چشم.»

۷۱ - ظاهر و باطن^۱

۱	تا نبینی پیش ازین سه ، نور را	۱۱۲۱	کی بینی ، سرخ و سبز و فور را
۲	چونك حق را نیست ضدّ ، پنهان بُود ^۲	۱۱۳۱	پس نهانها ، به ضدّ پیدا شود
۳	تا به ضدّ ، اورا توان پیدا نمود	۱۱۲۴	نور حق را نیست ضدّی در وجود
۴	وَهُوَ يُدْرِكُ (بین ، تواز موسی و گه) ^۳	۱۱۳۵	لَا جَرَمَ أَبْصَارٍ مَا لَا تُدْرِكُهُ
۵	یا چو آواز و سخن ، ز اندیشه دان ^۴	۱۱۳۶	صورت از معنی ، چوشیر از بیشه دان
۶	از سخن و آواز ، او صورت بساخت	۱۱۳۹	چون زدانش ، موجِ اندیشه بتاخت
۷	موج ، خود را باز اندر بحر بُرد ^۵	۱۱۴۰	از سخن ، صورت بزاد و باز مُرد

۱ - مثنوی ۱/۱۱۲۱ . اصل تمثیل نور و رنگ از افلاطون است .

۲ (و دو بیت بعد) - (این تفسیر مربوط به هشت بیتی است که سه بیت آن در اینجا آورده شده است) با برگشت به قیاس نور و رنگ ، شاعر توضیح می دهد که ما نور را با تشخیص دادن آن از تاریکی می شناسیم . ولی ذات الهی ، که خود حیات و نفسِ تمامی هستی عرضی است ، تا ابد از ما پنهان می ماند ، زیرا در واقع چیزی نیست که وجود نداشته باشد . غزالی (در مشکات) می گوید که « آشکارترین راه معرفت چیزها بوسیله ضدّ آنها صورت می گیرد » ، و خدا از دیده ها پنهان است زیرا ضدّ ندارد .

۳ - چون چیزی وجود ندارد که بتوان با خدا تشبیه و مقایسه نمود ، لاجرم عقل از فهم او قاصر است ، و فقط اشکال گوناگونی را که خداوند در آنها جلوه گر شده ، درک می کند .

قرآن ۱۰۳/۶ : لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ . « دیدگان ، او را در نمی یابند ولی او دیدگان را در می یابد که او ناپیدا و داناست » .

۴ - در اینجا صورت ، شامل صورِ عینی و حسی چیزهایی است که مانند شیران از بیشه اسرارآمیز و غیر قابل دخولِ حقیقت بوجود می آید و مجدداً در عمق تاریکی آن از بین می رود . همچنین ببینید مثنوی ۲/۱۴۲۷ :

زان عجب بیشه که هر شیر آگهست تا بدام سینها ، پنهان رهست

LXXI — REALITY AND APPEARANCE

'TIS light makes colour visible: at night
 Red, green, and russet vanish from thy sight.
 So to thee light by darkness is made known:
 All hid things by their contraries are shown.
 Since God hath none, He, seeing all, denies
 Himself eternally to mortal eyes.

From the dark jungle as a tiger bright,
 Form from the viewless Spirit leaps to light.
 When waves of thought from Wisdom's Sea profound
 Arose, they clad themselves in speech and sound.
 The lovely forms a fleeting sparkle gave,
 Then fell and mingled with the falling wave.

«شیر» در این بیت، حاکی از انسان مقدس (شیرمرد) و عارف است که در ارتباط مستقیم با «بیشه» الوهیت (Godhead) به طرُقی از حسّ های حیوانی پوشیده می باشد. (ذات الهی تمامی وجوه وجود را فرا می گیرد و ذهن الهی (Divine Mind) متضمن تمامی اعیان معقول است).

۵- از سخن یعنی از کلمه خلاق (کُنْ). مقایسه کنید با فیه ما فیه (ص ۲۲): " آسمان ها و زمین ها ، همه سُخُن (Speech) است پیش آنکس که ادراک می کند ، و زاییده از سُخُن که | = یعنی اُكُنْ فَيُكُونُ " (قرآن ۸۲/۳۶ : ... باش پس وجود یابد). بیان ناگهانی معنای جدید سخن ، مخصوص سبک کاررومی است . مترجمان اروپائی و مفسران شرقی ، هر دو معنای قدیم سخن را قائل اند ، اما گروه دوم در بیان چگونگی « از سخن صورت بزاد » - که خود سخن ها ، صورت ها هستند - دچار اشکال اند . من از این توضیح راضی نیستم که فکر بی صورت با سخن (words = کلمات) بیان می شود و از آنها يك شکل معینی را کسب می کند . بنابراین ممکن است گفته شود که

۱۱۴۱ صورت از بی صورتی آمد برون ۸ باز شد که اِنَا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ^۶

۵

→ سخن ، صورت فکر را « می زاید ». مسأله این نیست که سخن ، صورت را نشان می دهد بلکه مسأله این است که سخن ، باعث بوجود آمدن صورت می گردد . در اینجا سخن معادل دانش در بیت قبلی و بی صورتی در بیت بعدی است .

۶- قرآن ۱۵۶/۲ : الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ . « آنها که چون مصیبتی به ایشان رسد ، می گویند : ما متعلق به خدائیم و بسوی او باز می گردیم . »
بی صورتی اشاره به معرفت الهی (Divine Knowledge) (مقایسه کنید با دانش در بیت دوم قبلی) یا عقل کلّ (Universal Reason) است که صورت بیرونی آن عالم عَرَضی است .

So perish all things fair, to re-adorn
The Beauteous One whence all fair things were born.

۷۲ - خدا در طبیعت^۱

عالمِ افسرده است و نام او جماد	۱	جامد افسرده بُود، ای اوستاد
باش تا خورشیدِ حشر آید عیان	۲	تا بینی جنبشِ جسمِ جهان ^۲
پارهٔ خاكِ ترا، چون مرْد ساخت	۳	خاکها را جملگی شاید شناخت
مرده زینسو اند و زانسو زنده اند	۴	خامش اینجا، و آن طرف گوینده اند
چون از آنسوشان فرستد سویِ ما	۵	آن عصا گردد سویِ ما ازدها ^۳
کوهها هم، لحنِ داودی کُند	۶	جوهر آهن، به کف مومی بُود ^۴
باد، حَمالِ سلیمانی شود	۷	بحر با موسی، سخن دانی شود ^۵

۱ - مثنوی ۱۰۰۸/۳ .

۲ - در قیامت، یعنی هنگامی که - در این جهان یا جهان دیگر - خداوند اجازه دهد تا اشیاء همان طوری که حقیقت آنهاست دیده شوند، ما دنیای مادی را از جنبهٔ درونی آن که همان دنیای روح و حیات جاوید است - خواهیم شناخت .

بینید تفاسیر مثنوی ۵۱۲/۱-۵۱۳ (رک بیت ۴ ، قطعهٔ ۵۳ این کتاب) . عرفا می دانند که عالم دیگر (آخرت) که جنبهٔ درونی و روحانی عالم معقول (باطن الکنون) می باشد، زنده (حیوان) است و نه بی جان (جماد) . مقایسه کنید با قرآن ۸۸/۲۷ : وَ تَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ : « و کوه ها را بینی و پنداری بی حرکتند ولی چون رفتن ابرها ، همی روند . صنع خدای یکتاست که همه چیز را به کمال آورده که او از کارهائی که می کنید ، آگاه است » و قرآن ۶۴/۲۹ : وَ مَا هَذِهِ الْحَيَوةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَ لَعِبٌ وَ إِن الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوةُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ : « زندگی این دنیا ، بجز بازیچه و سرگرمی نیست ، و اگر بدانستند زندگی حقیقی در سرای دیگر است » . در قیامت ، این موضوع بر همه ظاهر خواهد شد .

۳ - قرآن ۱۰۷/۷ بیعد : فَالْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ . « پس عصای خویش بیفکند و در دم ازدهائی بزرگ شد » .

مصراع اول : یعنی « هنگامی که خدا باعث می شود تا حقایق (معانی ، بواطنُ الأشیاء) ،

LXXII — GOD IN NATURE

THE world is frozen: its name is *jamād* (inanimate): *jāmid* means "frozen," O master.

Wait till the rising of the sun of Resurrection, that thou mayst see the movement of the world's body.

Since God hath made Man from dust, it behoves thee to recognize the real nature of every particle of the universe,

That while from this aspect they are dead, from that aspect they are living: silent here, but speaking Yonder.

When He sends them down to our world, the rod of Moses becomes a dragon in regard to us;

The mountains sing with David, iron becomes as wax in his hand;

The wind becomes a carrier for Solomon, the sea understands what God said to Moses concerning it.

موضوعاتِ ادراکِ ما می گردند.»

۴- قرآن ۷۹/۲۱: فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ. «و حکم حق را به سلیمان فهماندیم و هر دورا فرزانیگی و دانش داده بودیم، و کوهها را آرام دادیم کردیم که تسبیح می گفتند، و پرندگان را نیز، ما چنین کرده بودیم.»
و قرآن ۱۰/۳۴: وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَالنَّارُ لَهِ الْحَدِيدِ. «داود را از جانب خویش فضیلتی دادیم، ای کوهها! با وی هم آواز شوید و ای پرندگان نیز، و آهن را برای او نرم کردیم.»

۵- باد در فرمان سلیمان بود: قرآن ۸۱/۲۱: وَلَسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَكُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عَالِمِينَ. «بادِ سرکش را برای سلیمان رام کردیم که به فرمان وی به سرزمینی که در آن برکت نهاده بودیم روان بود و ما به همه چیز دانائیم.» و تخت او را از خطه ای به خطه دیگری می برد. خداوند به موسی گفت: «عصای خویش به دریا بزن» (قرآن ۶۳/۲۶: فَأَوْحَيْنَا إِلَى

۱۰۱۶	ماه با احمد، اشارتُ بین شود	۸	نار ابراهیم را، نسرین شود ^۶
۱۰۱۹	ما سمیعیم و بصیریم و خوشیم	۹	با شما نامحرمان، ما خامشیم
۱۰۲۱	از جمادی، عالمِ جانها روید	۱۰	غفلِ اجزایِ عالمِ بشنوید
۱۰۲۲	فاش، تسبیح جمادات آیدت	۱۱	وسوسهٔ تأویلها نربایدت ^۷

ع

مُوسَىٰ أَنْ أَضْرِبَ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَأَنْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطُّودِ الْعَظِيمِ . « به موسی وحی کردیم که عصای خویش به دریا بزن ، پس بشکافت و هر پاره ای چون کوهی بزرگ بود .» که در نتیجه آن ، راهی برای بنی اسرائیل باز شد ولی فرعون و لشکریانش را در خود غرق نمود .

۶- این بیت معطوف است به شَقُّ الْقَمَرِ : قرآن ۱/۵۴ : إِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَأَنْشَقَّ الْقَمَرُ . « رستاخیز

نزدیک شد و ماه بشکافت ،» و محافظت معجزه آسا از ابراهیم : قرآن ۶۹/۲۱ : قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ . « گفتیم : ای آتش ! بر ابراهیم خنک و سالم باش .»

۷- بنا بر گفته قرآن ۴۴/۱۷ : تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ

بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا . « هفت آسمان با زمین و هر چه در آنها هست تسبیح او می کنند ، موجودی نیست مگر به ستایش او تسبیح گواست ولی شما تسبیح گفتنشان را نمی فهمید که او بردبار و آمرزگار است ،» در حالیکه در نظر صوفیه تسبیح جمادات ، حقیقت مکشوف الهی و همچنین واقعیتهای از احوال صوفیانه می باشد . متألّهین استدلالی اسلامی توضیح می دهند که يك چنین تمجید از خداوند می تواند فقط غیر مستقیم یا ضمنی باشد ، یعنی دیدن شیء معدنی یا گیاهی ، ممکن است باعث شود شخصی که به آن اندیشیده فریاد برآورد : سُبْحَانَ اللَّهِ !

The moon obeys the sign given by Mohammed , the fire (of Nimrod) becomes a garden of roses for Abraham .
They all cry , “ We are hearing and seeing and responsive , though to you , the uninitiated , we are mute .”
Ascend from materiality into the world of spirits , hearken to the loud voice of the universe ;
Then thou wilt know that God is glorified by all inanimate things : the doubts raised by false interpreters will not beguile thee .

۷۳ - عشق ، اقیانوسی بی آرام است^۱

۲۸۵۲	عشق بحری ، آسمان بر وی کفی	۱	(چون زلیخا در هوای یوسفی)
۲۸۵۴	دور گردونها ، ز موج عشق دان	۲	گر نبودی عشق ، بفسردی جهان
۲۸۵۵	کی جمادی محو گشتی در نبات ؟	۳	کی فدای روح گشتی نامیات ؟ ^۲
۲۸۵۶	روح کی گشتی فدای آن دمی	۴	کز نسیمش حامله شد مریمی ؟ ^۳

۱ - مثنوی ۳۸۵۳/۵ .

معنای لاتین عنوان : عشق ، چیز سنگین را به حرکت در می آورد . تفسیر کل این قطعه :
مقایسه کنید با مثنوی ۲۰۱۲/۵-۲۰۱۳ و تفاسیرشان :

گر نبودی عشق ، هستی کی بُدی کی زدی نان بر تو و کی تو شدی
نان ، توشه ، از چه زعشق و اشتها ورنج ، نان را ، کی بُدی تا جان رهی

گر ...: مقایسه کنید با مثنوی ۴۴۱۶-۴۴۰۰/۳ (رك قطعه ۷۴ این کتاب) و مثنوی ۲۷۳۵/۵-۲۷۴۰
(رك تفسیر ابیات ۶ و ۷ ، قطعه ۷۷ این کتاب).

نان ...: ببینید تفسیر مثنوی ۳۱۶۵-۳۱۶۸/۱ (رك قطعه ۶ این کتاب). مقایسه کنید با مثنوی ۲۸۸۳/۶
ببعد (رك بیت ۶ ، قطعه ۷۷ این کتاب) و احادیث مقدّس : كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا و غیره (تفسیر مثنوی
: ۲۸۶۲/۱

گنج ، مخفی بُد ، ز پُری چاك کرد خاك را ، تابان تر از افلاك کرد
خاك را یعنی آدم ابوالبشر ، انسان کامل که جلال الهی در طبیعت او متجلی شد (و لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ
الْأَفْلَاقَ*)) (تفسیر مثنوی ۹۷۴/۲ :

پس سری که مغز آن افلاك بود اندر آخر ، خواجه لَوْلَاكَ بود
سری الخ یعنی مثال عالم the World-idea (شعور یا سرّ الهی the Divine consciousness ،
لُغَوِيًّا) (λόγος ενδιὰθετος) در محمّد (λόγος προφορικός) ، آخرین پیامبران تحقق یافته و او
علّت غائی خلقت است طبق این حدیث قدسی* : « اگر نبودی تو نمی آفریدم افلاك را ». از این
روست توصیف پیامبر به عنوان خواجه لَوْلَاكَ . هدف خلقت اگر برای محمّد (انسان کامل) نبود ،

LXXIII — AMOR AGITAT MOLEM

LOVE is a boundless ocean, in which the heavens are but a flake of foam. Know that all the wheeling heavens are turned by waves of Love: were it not for Love, the world would be frozen.

How else would an inorganic thing change into a plant? How would vegetive things sacrifice themselves to become endowed with (the animal) spirit? How would (the animal) spirit sacrifice itself for the sake of that Breath by the waft whereof a Mary was made pregnant?

تحقق نمی یافت ، زیرا خدا از طریق انسان کامل که بوسیله او تمامی صفاتش متجلی می شود ، خود را نمی شناخت . سری : حقیقت (Reality) یا روح (Spirit) محمد ، همان سر است یعنی اصل عقلانی که در جهان (cosmos) باقی است))

۲ - مراجعه شود به قطعات ۶۱ و ۱۱۸ این کتاب .

فدای روح ، روح = روح حیوانی

۳- از طرف روح الهی به مقربین برگزیده ، الهام می گردد و روح تازه دمیده می شود همانطور که به مریم عذرا دمیده شد (قرآن ۹۱/۲۱ : وَالَّتِي أَحْضَنْتُ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَأُبْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ . « آن زن را یاد کن که عفت خویش نگهداشت و از روح خویش در او دمیدیم ، و او را با پسرش برای جهانیان عبرتی کردیم . » - و سوره ۶۶ ، آیه ۱۲ : وَمَرْيَمَ ابْنْتِ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْضَنْتُ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُنِيَ وَكَانَتْ مِنَ الْقَائِمِينَ . « مریم دختر عمران که عفت خویش نگهداشت و از روح خویش در آن دمیدیم ، و کلمات پروردگار خویش را با کنایهای وی تصدیق کرد و از فرمانبران بود . » . مقایسه کنید با « تن ، همچو مریم است و هر یکی عیسی داریم ، اگر ما را درد پیدا شود ، عیسی ما بزاید . » (فیه مافیہ . فصل پنجم) . این موضوع ، عقیده اکهارت (Eckhart) را درباره تولد مسیح در روح بیاد می آورد (Inge, Christian Mysticism, 162) . (seq.) و بخصوص گفته او : « پدر ، کلمه را در روح می دمد ، و همین که « فرزند » متولد شد ، هر روحی مریم می شود . »

۲۸۵۷	هر یکی برجا ، تُرنجیدی چو یخ	۵	گی بُدی پَران و جویان ، چون ملخ
۲۸۵۸	ذره ذره ، عاشقانِ آن کمال	۶	می شتابد در عُلو ، همچون نهال
۲۸۵۹	سَبَّحَ لِلَّهِ هَسْتِ اِشْتَابَشَان	۷	(تنقیه تن می کنند از بهر جان) ^۲

آن ذمی یعنی روح قدسی . ببینید مثنوی ۱/۱۹۳۴ و تفسیر آن :

بانگِ حق ، اندر حجاب و بی حجب
آن دهد کو داد مریم را ز جیب
مصراع اول اشاره است به قرآن ۵۱/۴۲ : وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ : « در خور هیچ انسانی نبود که خدا با او سخن گوید ، مگر به وحی یا از پس پرده ای [مانند موسی که از درخت صدا شنید] یا آنکه فرستاده ای فرستد و به اذن او هر چه خواهد وحی آورد که او والا و فرزانه است » .

بانگِ حق ، کلامِ الله بی سخن .

اندر حجاب ، همانگونه که در مورد موسی و بوته مشتعل (The Burning Bush) [: کتاب مقدس : عهد عتیق - تورا - سفر خروج ، باب ۳ ، آیه ۲ : « و فرشته خداوند در شعله آتش از میان بوته ای بروی ظاهر شد و چون او نگریست ، اینک آن بوته به آتش ، مشتعل است اما سوخته نمی شود » . عبارت انگلیسی بوته مشتعل ، معادل درخت موسوی است در مثنوی ۴/۲۵۷۰ :

چون درخت موسوی شد این درخت . چون سوی موسی کشانیدی تو رخت

مطابق قرآن ۲۸/۲۹-۳۰ ببینید تفسیر ۲ ، در قطعه ۸۶ این کتاب . یادداشت مترجم [بوده است . (قرآن ۹/۲۰ : وَهَلْ أُنَبِّئُكَ حَدِيثُ مُوسَى ... « آیا داستان موسی بتورسیده است ؟ » ... ببعد و ۷/۲۷-۸ : إِذْ قَالَ مُوسَى لِأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَاءَتِ كَلِمَتُهَا مِنهَا بَخْرٌ أَوْ أُنْبُوءٌ مِّنْهَا بُرْءٌ أَوْ أَنبُوءٌ مِنَ النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ : « هنگامی که موسی به خانواده خود گفت : من آتشی می بینم ، بزودی خبری از آن برای شما می آرم یا شعله ای از آتش گرفته می آرم ، شاید گرم شوید ؛ و چون به آتش رسید ، ندا داده شد که مبارک باد هر که در این آتش است و هر که در اطراف آن است ، و پروردگار جهانیان منزّه است » .

۴- سَبَّحَ لِلَّهِ . قرآن ۱/۵۷ ، ۱/۵۹ ، ۱/۶۱ : سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ : « آنچه در

آسمان ها و زمین است ، خدا را تسبیح کند » .

All of them would be stiff and immovable as ice , not flying and seeking like locusts .

Every mote is in love with that perfection and mounts upward like a sapling .
Their silent aspiration is , in effect , a hymn of Glory to God .

۷۴ - عشق در جهان هستی^۱

۴۳۹۳	هیچ عاشق ، خود نباشد وصل جو	۱	که نه معشوقش بُود جویای او ^۲
۴۳۹۵	چون درین دل، برقی مهرِ دوست جَست	۲	اندر آن دل، دوستی می‌دان که هست
۴۳۹۶	دردلِ تو، مهرِ حق چون شد و تو	۳	هست حق را بی گمانی، مهرِ تو
۴۳۹۷	هیچ بانگِ کف زدن نآید بدر	۴	از یکی دستِ تو، بی دستی دگر
۴۴۰۰	حکمتِ حق، در قضا و در قدر	۵	کرد ما را، عاشقانِ همدگر ^۳
۴۴۰۱	جمله اجزای جهان، زان حکمِ پیش	۶	جُفتِ جُفت و عاشقانِ جُفتِ خویش
۴۴۰۴	آسمانِ مرد و، زمین زن در خرد	۷	هرچ آن انداخت، این می‌پرورد ^۴
۴۴۰۵	چون نمآند گرمیش، بفرستد او	۸	چون نمآند تری و نم، بدهد او
۴۴۰۹	هست سرگردان فلك اندر زمن	۹	همچو مردان، گردِ مَكسبِ بهر زن

۱ - مثنوی ۴۳۹۳/۳ . عشق الهی ، جهان هستی را که خلق نموده ، فرا گرفته است . تمامی اشیاء هر قدر هم که گوناگون بنظر آیند ، تحت اداره همان يك اصل اساسی هستند و برای تحقق بخشیدن به آن ، در يك کار مشترك به جنبش در می آیند .

۲ - عشق اگر زیبایی را آرزو کند، قطعاً زیبایی هم عشق را آرزو می‌کند؛ به ابیات آخر این قطعه مراجعه کنید .

ابیات ۴۳ و ۴۲ (همراه با دو بیت بعدی که در متن حاضر نیامده است :

تشنه می‌نالد که ای آبِ گوار آب هم نالد که کو آن آبِ خوار؟
جذبِ آبست آن عطش در جانِ ما ما از آنِ او و او هم از آنِ ما)

برای اصول توحید فلسفی که در این ابیات به آنها اشاره شده ، مقایسه کنید با گفتار ابن‌العربی :
فَالْكَلُّ مُفْتَقِرٌ مَا الْكُلُّ مُسْتَغْنِي . یعنی انسان محتاج خدا و خدا هم محتاج انسان است . ببینید تفاسیر مثنوی ۱/۱۷۳۳-۱۷۴۱ :

آن دمی ، کز وی مسیحا دم نزد ۱ حق ز غیرت ، نیز بی ما ، هم نزد
ما ، چه باشد در لغت ، اثبات و نفی ۲ من نه اثباتم ، منم بی ذات و نفی

LXXIV — UNIVERSAL LOVE

NEVER, in sooth, does the lover seek without being sought by his beloved.
When the lightning of love has shot into *this* heart, know that there is love in
that heart.

When love of God waxes in thy heart, beyond any doubt God hath love for
thee.

No sound of clapping comes from one hand without the other hand.
Divine Wisdom in destiny and decree made us lovers of one another.
Because of that fore-ordainment every part of the world is paired with its
mate.

In the view of the wise, Heaven is man and Earth woman: Earth fosters what
Heaven lets fall.

When Earth lacks heat, Heaven sends it; when she has lost her freshness and
moisture, Heaven restores it.

Heaven goes on his rounds, like a husband foraging for the wife's sake;

-
من کسی، در ناکسی در یافتم	۳	پس کسی، در ناکسی در بافتم
جمله شاهان، بنده بنده خودند	۴	جمله خلقان، مرده مرده خودند
جمله شاهان، پست پست خویش را	۵	جمله خلقان، مست مست خویش را
می شود صیاد، مرغان را شکار	۶	تا کند ناگاه، ایشان را شکار
دلبران را، دل اسیر بی دلان	۷	جمله معشوقان، شکار عاشقان
هرک عاشق دیدیش، معشوق دان	۸	کو به نسبت هست، هم این وهم آن
تشنگان گر آب جویند از جهان	۹	آب جوید، هم، بعالم تشنگان
- ۱: نیز بی ما، «حتی بدون ما» یعنی «حتی هنگامی که هیچ اثری از وجود ما باقی نماند». سر
«اتحاد» توصیف ناپذیر است: عیسی هر چند روح الله است، آن را بیان نکرد، حتی خدا هم خودش
آن را ادا نکرد، گرچه جز خودش کس دیگری آن را نمی شنید؛ زیرا خدا در حسادت خود، اجازه

نخواهد داد چیز دیگری در جوارش وجود داشته باشد. ولی محمد ما را به عنوان نفی (بیت بعد را ببینید) چنین معنی می کند : « خدا هم از حسادت ، (سر را) بدون نفی خود بیان نکرد »، یعنی تا اینکه دریافت کننده ، تعیین غیر واقعی خود را از دست داده باشد .

این دو توضیح ممکن است زمینه های مختلفی را برانگیزد ولی به نظر من [نیکلسن] هیچ کدام از آن دو ، مناسب متن نیست . کلمات بی مابایستی « بدون حسام الدین و من » معنی دهد ؛ و این معنی به عقیده من ، مفهومی است که آن کلمات دارند . خدا از طریق انسان کامل که آئینه الهی است ، مکشوف می شود . مفسران ، بیت زیر مغربی را نقل می کنند :

ظهور تو به من است و وجود من از تو وَ لَسْتَ تَظْهَرُ لَوْلَايَ لَمْ أَكُنْ لَوْلَاكَ

(معنای مصراع دوم : ولی برای من ، تو ظهور نخواهی کرد ؛ و اما برای تو ، من وجود نخواهم داشت)

همه مردان کامل (انبیاء و اولیاء) ، وسائل و امکان لوگوس (عقل کل) هستند که عرفای اسلام معمولاً آنرا با روح محمد یکی می دانند . اما رومی با وصف حرمتش برای پیامبر و ستایش عظیمش برای او به عنوان نور عالم ، به نظر می رسد که از این فرض و سایرین که رابطه شخصی با او داشتند ، کمتر مستشعر (conscious = آگاه) است . مسلماً صمیمیت و نزدیکی عمیق روحانی رومی در جهت شمس تبریزی و حسام الدین چلبی معطوف می باشد . به نظر من ، به این دلیل است که او در لحظه تجلیل می گوید که خدا سر وحدت ذاتی عاشق و معشوق را « بی ما » یعنی « به جز در او از طریق حسام الدین که با او یکی هستم » مکشوف نساخته است . بنابراین ، چنین ترجمه کنیم : « آن کلمه ای که مسیح (عیسی) از آن ، کلمه ای دم نزد ، خدا در حسادت خود ، بدون ما ادا نکرد » یعنی خدا ، همان گونه که حسود وحدت خویش است ، ما را در حد واسطه این کشف تنها قرار داد ، زیرا ما به حدی در او غرق بودیم که جانی برای مسأله « غیر » نمی تواند وجود داشته باشد . مقایسه کنید با منتخبات دیوان شمس ، ش ۲۳ : « نظاره جمال خدا ، جز خدا نکرد » ، و ش ۳۸ : « من و تو ، بی من و تو ، جمع شویم از سر ذوق » ؛ و مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۱/ ۱۷۳۶-۱۷۴۱ (یعنی ابیات ۴ تا ۹ همین بخش) .

۲ : ما . هنگامی که در عربی به عنوان ضمیر موصولی یا سوالی یا در فارسی بجای ضمیر شخصی بکار رود ، ما در معنای مثبت می باشد ؛ همچنین در عربی جزو ادات منفی است .

اثبات = مثبت بر کسی دلالت دارد که خود را به عنوان نفسی (ego) که صاحب ذات مستقلی است تصور کند ، در حالی که نفسی = نافی عارفی را توصیف می کند که این موضوع را يك پندار می داند .

۳ : یعنی « خود را در گم کردن خود یافتم » (بَقَا بَعْدَ الْفَنَاءِ) . اصطلاح کسی (مقایسه کنید با منی او در مثنوی ۱۳۱/۳ :

بلك خود را در صفا ، گوری کنی در منی او ، گنی دین منی)
در مصراع اول ممکن است دلالت بر این باشد که « تغییر مثبت و شخصی روح ، توسط لطف و رحمت الهی حاصل می شود » (une transfiguration positive et personnelle de l'âme) .
" (transfigurée par la grâce) .

راجع به این مسأله مشکل که شامل نسبت عارفانه شاعر با شمس تبریزی و حسام الدین چلبی است ، مقایسه کنید با تفسیر مقدمه مثنوی ۱/ص ۲ : مَكَانَ الرُّوحِ مِنْ جَسَدِي : حسام الحق والدین حسن بن محمد بن حسن معروف به ابن اخي ترك ، محل روح در پیکر من است . در این تفسیر مختصر ، صحبت از صمیمیت روحانی - « اتحاد عرفانی » مناسب ترین عبارت است - بین حسام الدین و رومی است که دقیقاً شبیه رابطه ای بود که پیشتر بین شاعر و شمس الدین وجود داشت . همان گونه که رومی ، کلیات غزلیات خود را دیوان شمس تبریز نامید ، منظومه بزرگ تعلیمی خود را مثنوی ارا هم حسامی نامه (۲/۴) می نامد . شمس الدین و حسام الدین ، هر دو « انسان های کامل » اند که او سر الهی (Divine consciousness) را در آنان به تجلی می بیند بطوری که با گم کردن خود در آنان ، وحدت ذاتی شاعر در حق تحقق پیدا می کند .

در اینجا عقیده او درباره شخصیت را نمی توان مورد بحث قرار داد ، ولی قطعات ذیل در مثنوی دارای نکات مهمی است که باید در نظر گرفت : مثنوی ۱/۱۷۸۵ : بیعد ؛ ۲/۱۱۷۳ : بیعد ؛ ۳/۱۳۰ : بیعد ؛ ۱۲۹۸ : بیعد ، ۳۶۶۹ : بیعد ؛ ۳۹۰۱ : بیعد ؛ ۴/۳۹۵ : بیعد ، ۴۳۲ : بیعد ، ۲۱۱۲ : بیعد ، ۲۱۴۸ : بیعد ، ۲۶۱۳ : بیعد ، ۲۵۷۰ : بیعد ؛ ۵/۲۰۲۰ : بیعد ، ۴۱۳۰ : بیعد ؛ ۶/۲۰۹۵ : بیعد ، ۲۲۳۹ : بیعد ، ۳۷۷۴ : بیعد .
برای کار برد مجازی در یافتن = ممزوج و محو شدن (لازم و متعدی) ، مقایسه کنید با مثنوی ۱/۳۶۶۳ :

همجو شهد و سرکه ، درهم بافتم تا به بیماری جگر ، ره یافتم

۴۴۱۰	وین زمین ، کدبانوئیها می کند	۱۰	بر ولادات و رضاعش می تند
۴۴۱۱	پس زمین و چرخ را ، دان هوشمند	۱۱	چونک کارِ هوشمندان می کنند
۴۴۱۲	گر نه از هم ، این دو دلبر می مزند	۱۲	پس چرا چون جفت ، درهم می خزند ؟
۴۴۱۳	بی زمین ، کی گل پروید و ارغوان ؟	۱۳	پس چه زاید ز آب و تابِ آسمان ؟
۴۴۱۵	میل اندر مرد وزن ، حق ز آن نهاد	۱۴	تا بقا یابد جهان ، زین اتحاد
۴۴۱۶	میل هر جزوی ، بجزوی هم نهد	۱۵	(ز اتحادِ هر دو ، تولیدی زهد) ^۵
۴۴۱۸	روز و شب ، ظاهر دوضد و دشمند	۱۶	لیک هر دو ، یک حقیقت می تنند ^۶
۴۴۱۹	هر یکی خواهان دگر را همچو خویش	۱۷	از پی تکمیلِ فعل و کارِ خویش
۴۴۲۰	ز آنک بی شب ، دخل نبود طبع را	۱۸	پس چه اندر خرج آرد روزها ^۷

→
و ۲۸۸۹/۵ :

یافت شد ، و اندر فرح در یافتیم مزدگانی ده ، که گوهر یافتیم

۴ تا ۹ : این ابیات ، یک شکل شاعرانه ای به اصول عقایدی می دهد که شاگردان ابن العربی با آن آشنایند ، بطوری که اصطلاحات لازم و ملزومی مانند وجود و عدم ، وحدت و کثرت ، خالق و مخلوق ، ربّ و عبد ، تنها جنبه های مختلفی از همان حقیقت اند که هر جنبه منطقی مستلزم جنبه دیگر است و با آن یک ، قابل تعویض و مترادف می باشند . بر اساس این نکته نظر ، خدا (در واقع) مرد است و مرد ، خداست ، یا خدا (بطور تصویری) مرد نیست و مرد ، خدا نمی باشد . بنابراین می توان گفت (بیت ۴) که یک شاه ، بنده اتباع خود است ؛ تا آنجا که هستی اتباع لازمه حالت شاهی است ؛ و اینکه یک شخص معشوق ، وقف عشاقی است که « معشوقیت » او به آنان بستگی دارد . از اینرو ، هر عاشق . یک معشوق است و هر معشوق ، یک عاشق . اگر عشق محتاج و مشتاق جمال است ، همینگونه جمال ، محتاج و مشتاق عشق است . خدا که جمال و عشق مطلق است ، کسانی را دوست دارد که او را دوست دارند ؛ و چون او آنان را دوست دارد ، او چیزی از آنان در آنان باقی نمی گذارد ؛ آنان با او یکی اند ، و در حقیقت ، او یگانه معشوق و عاشق است . (مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۱/۱۵۷۴ :

عاشقِ کَلست و خود کَلست او عاشقِ خویشست و عشقِ خویش جو

یعنی کسی که تمام صفات الهی را دوست دارد و فرقی میان آنها قائل نیست ، دارای همان صفات

←

And Earth is busy with housewiferies: she attends to births and suckling that which she bears.

Regard Earth and Heaven as endowed with intelligence, since they do the work of intelligent beings.

Unless these twain taste pleasure from one another, why are they creeping together like sweethearts?

Without the Earth, how should flower and tree blossom? What, then, would Heaven's water and heat produce?

As God put desire in man and woman to the end that the world should be preserved by their union,

So hath He implanted in every part of existence the desire for another part.

Day and Night are enemies outwardly: yet both serve one purpose,

Each in love with the other for the sake of perfecting their mutual work.

Without Night, the nature of Man would receive no income, so there would be nothing for Day to spend.

می باشد و او دیگر به عنوان فرد مطرح نیست. زیرا « الْخَلِيفَةُ عَيْنُ الْمُسْتَخْلِفِ » [جانشین ، عین کسی است که او را جانشین کرده است] یعنی این چنین مردی ، « مثاله » است . او « عاشق خود » است به عنوان موضوع و هدف واقعی تمام عشق : « خدا جز بوسیله خدا ، مورد عشق واقع نمی شود » (لَا يُحِبُّ اللَّهُ غَيْرَ اللَّهِ) [آن کس که از خدا جداست ، خدا او را دوست ندارد] .

۳ (و بیت بعدی) - رابطه « عاشق » و « معشوق » یعنی لازم و ملزوم بودن متضادها ، که در هر قسمتی از جهان در نمایش است ، براساس حدیث قدسی : « من يك گنج مخفی بودم و می خواسته شناخته شوم ، بنابراین مخلوقات را خلق کردم تا شناخته شوم » در خدمت مقصد الهی برای تجلی می باشد . ببینید مثنوی ۱/۳۲۰۳-۳۲۱۱ و تفاسیر آن (رك قطعه ۹۳ این کتاب) .

۴ - بیضاوی این قیاس كَالنُّطْفَةِ لِلْحَيَوَانَ [(خدا) قرار داد ... | نطفه | ماده اساسی | برای حیوان را برای تفسیر قرآن ۲/۲۲ : وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ (و از آسمان ، آبی فرود آورده و با آن میوه ها برای روزی شما پدید کرده) بکار می برد .

بیت ۱۱ : ببینید تفسیر مثنوی ۱/۵۱۲-۵۱۳ (رك قطعه ۵۳ این کتاب) و مقایسه کنید با مثنوی

۴۴۳۵	گوید ای اجزای هست فرشیم	۱۹	غُربتِ من تلختر ، من عرشیم
۴۴۳۶	میلِ تن ، در سبزه و آبِ روان	۲۰	ز آن بُود که اصلِ او آمد از آن
۴۴۳۷	میلِ جان ، اندر حیات و درحی است	۲۱	زانک جانِ لامکان ، اصلِ وی است
۴۴۳۹	میلِ جان ، اندر ترقی و شرف	۲۲	میلِ تن ، در کسب و اسبابِ علف
۴۴۴۰	میل و عشقِ آن شرف هم ، سویِ جان	۲۳	زین یُحب را و یُحِبُّون را بدان ^۸
۴۴۴۲	حاصل آنک هرک او طالب بُود	۲۴	جانِ مطلوبش در او راغب بُود

→ ۳۲۷۵/۱ بیعد ؛ ۲۳۶۷/۲ بیعد و ۱۰۱۰/۳ بیعد .

۵- عشق الهی که جهان را خلق کرده ، آنرا فرا گرفته است . همه چیز هر چند ممکن است گوناگون بنظر آید ولی بدست يك اصل ذاتی حکومت می شود و بطور مشترك برای تکمیل آن در حرکت است .

۶ (و بیت بعدی) - مقایسه کنید با مثنوی ۱/۳۰۷۷-۳۰۸۵ .

۷ - مقایسه کنید با مثنوی ۳/۳۷۳۱-۳۷۳۵ .^۹

۸- ببینید تفسیر مثنوی ۲/ مقدمه ص ۲۴۶ س ۱۴-۱۵ : « عشق ، محبتِ بی حسابست جهتِ آن گفته اند ، کی صفتِ حق است بحقیقت ، و نسبتِ او ببنده ، مجازست ، یُحِبُّهُمْ [دوستشان دارد] تمامست ، یُحِبُّونَهُ [دوستش دارند] کدامست .» ببینید کشف المحجوب ، ص ۴۰۰ س ۱۷ بیعد : « اما اندر عشق ، مشایخ را سخن بسیارست . گروهی از آن طایفه ، آن بر حق روا دانسته اند . اما از حق تعالی روا نباشد . و گفتند کی عشق ، صفتِ منع باشد از محبوبِ خود ، و بنده ممنوعست از حق ، و حق تعالی ممنوع نیست . پس عشقِ بنده را بروی جایز بود و از وی روا نباشد .» بسیاری از صوفیه قدیم معتقد بودند که اتصاف عشق به خدا روا و جایز نبود .

یُحِبُّهُمْ الخ : ببینید قرآن ۵/۵۴ : يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ . « شما که ایمان دارید ، هر که از شما از دین خویش باز گردد ، بزودی خدا گروهی را بیاورد که دوستشان دارد و دوستش دارند ، با مؤمنان افتاده و با کافران سرکشند ، در راه خدا کارزار کنند ، و از ملامتِ ملامتگری نهراسند . این کَرَمِ خداست که به هر که خواهد داد ، و خدا

The soul says to her base earthly parts, "My exile is more bitter than yours: I am celestial."

The body desires green herbs and running water, because its origin is from those;

The soul desires Life and the Living One, because its origin is the Infinite Soul.

The desire of the soul is for ascent and sublimity; the desire of the body is for self and means of self-indulgence;

And that Sublimity desires and loves the soul: mark the text *He loves them and they love Him*.

The gist is that whenever any one seeks, the soul of the sought is desiring him;

وسعت بخش و داناست.»

از آنجائی که *يُحِبُّهُمْ* مقدم بر *يُحِبُّونَهُ* باشد، ممکن است چنین استنباط شود که عشق جان ریشه در عشق خدا دارد. عشق انسان به خدا، چیزی جز انعکاس عشق خدا نیست که صفت ذاتی طبیعت الهی است. آنچه که عاشق را به معشوق، و بالعکس، جذب می کند و آنها را به یکدیگر وصل می نماید، چیزی نیست که در دنیای عَرَضی وجود داشته باشد، بلکه ذات و حقیقت «معدوم» است که در نزد عرفا بنام عشق معروف شده؛ و این عشق در وجود معشوق به صورت بزرگی و بی نیازی، و نزد عاشق به شکل بندگی، خواری و محنت جلوه گر می شود.

مقایسه کنید با مثنوی ۲۱۸۷/۵ بعد:

پس محبت، وصف حق دان، عشق نیز خوف نبود، وصف یزدان، ای عزیز

(که قسمتی از آن در قطعه ۶۰ این کتاب آمده است) و تفسیر مثنوی ۲۳/۱ :

شاد باش، ای عشق خوش سودای ما ای طیب جمله علت‌های ما

عشق خوش سودای ما، به نظر من سودا تقریباً مترادف فکر است (ببینید تفسیر مثنوی ۱۱۰۹/۱) و آنچه مفسران *ترك* گفته‌اند، درست بنظر نمی‌رسد و غالباً عشق بمثابه معشوق بکار می‌رود. «عشق» در این قطعه که تجسم یافته و مورد خطاب واقع گردیده، بیشتر، آن لطف و رحمت مستغرق معشوق الهی است که جنون و شوریدگی عاشق، معلول آن می‌باشد.

۴۴۴۵	لیک میل عاشقان، لاغر کند	۲۵	میل معشوقان، خوش و خوش فر کند
۴۴۴۶	عشق معشوقان، دوزخ افروخته	۲۶	عشق عاشق، جان او را سوخته
۴۴۴۷	کهرُبا عاشق، به شکل بی نیاز	۲۷	گاه می کوشد، در آن راه دراز

و تفسیر مثنوی ۱/۳۰-۳۱:

جمله معشوقست و، عاشق پرده‌ای
چون نباشد عشق را، پروای او
زنده معشوقست و، عاشق مرده‌ای
او چو مرغی ماند بی پر، وای او

بیت اول: پندار عاشق از هستی خود، «پرده» ایست که او را از معشوق الهی جدا می‌سازد. این پندار در اتحاد عرفانی از میان می‌رود و وحدت مطلق خدا تحقق می‌یابد. مقایسه کنید با مثنوی ۱/۱۷۸۵ بیعد؛ ۳/۳۶۶۹ بیعد؛ ۴/۲۶۱۴ بیعد؛ ۵/۴۱۳۷ بیعد و ۶/۲۲۹۷ بیعد.

بیت دوم: مفسران ترك در توضیح این بیت اشتباه می‌کنند. عشق خدا ناشی از خداست که به برکت او الهام می‌یابد. هنگامی که خدا برای عشاق خود «پروا ندارد»، او برکت خود را یاز می‌دارد و در نتیجه، آنان قدرت گریز را از خود ندارند.

۹ (و دو بیت بعدی) - (و ۳ بیت بعدی که در این قطعه نیامده): عشق معشوق در شکل ربوبیت (Lordship) و عشق عاشق در شکل عبودیت (Servitude) متجلی می‌شود. عقل، که همیشه مضاعف می‌بیند، هنگامی که در حالت حیرت می‌پرسد که چگونه ممکن است صفات متضاد مانند رَبّ «lord» و عَبد «slave» یکی شوند، این سؤال با احوال عارفانه پاسخ داده می‌شود. آنچه که ... (بقیه این تفسیر، همانست که در ادامه آیه قرآن در تفسیرش ۸ آمده است).

But the lover's desire makes him haggard , while the loved one's desire makes him fair and comely .

Love , which brightens the beloved's cheek , consumes the soul of the lover .
The amber loves the straw with the appearance of wanting naught , while the straw is struggling to advance on the long road .

۷۵ - آدمی ، عالم کبری است

۵۱۹	وز نفوسِ پاکِ اختروشِ مدد	۱	سوی اخترهایِ گردون می‌رسد ^۲
۵۲۰	ظاهرِ آن اختران ، قوامِ ما	۲	باطنِ ما ، گشته قوامِ سما ^۳
۵۲۱	پس به صورت ، عالمِ اصغرِ توی	۳	پس به معنی ، عالمِ اکبرِ توی ^۴
۵۲۲	ظاهراً آن شاخ ، اصلِ میوه است	۴	باطناً بهرِ ثمر شد شاخ هست
۵۲۳	گر نبودی میل و امیدِ ثمر	۵	کی نشاندی باغبان ، بیخِ شجر؟
۵۲۴	پس به معنی آن شجر از میوه زاد	۶	گر بصورت از ولدبودش ولاد

۱ - مثنوی ۵۱۹/۴ .

۲ - نفوسِ پاکِ اختروش یعنی نفوسِ مردان کامل .

مقایسه کنید با تائیه ابن فارض (ص ۷۵۷) :

فَبَدْرِ لَمْ يَأْفُلْ وَ شَمْسِي لَمْ تَغِبْ وَ فِي تَهْتِدِي كُلُّ الدَّرَارِي الْمَيِّرَةِ

[ماه من افول نکرده است و مهر من پنهان نگشته است]

به من است که جمله اختران روشنگر ، راه می یابند [

۳ - آسمان ، روشنائی خود را از ان صفات الهی که روح انسان کامل را روشن می سازد ، اخذ

می کند . مقایسه کنید با گفته ابن الفارض : « ماه من هرگز غروب نمی کند . آفتاب من هرگز پنهان

نمی شود و تمامی ستارگان درخشان ، مسیر خویش را از من می گیرند . »

۴ - فرضیه فلاسفه اسلام براینکه عالم ، انسان کبیر و انسان ، عالم صغیری است ، احتیاج به

اصلاح دارد . بنا بر عقیده صوفیه ، هرچند که انسان ممکن است به عنوان عالم صغیر تلقی شود ، با

این وصف او خلاصه عالم هستی نیست بلکه بالعکس ، او مبداء و مقصد نهائی آن است زیرا برای

خاطر او عالم بوجود آمده و ذاتاً انسان کامل ، روح مکاشفه الهی است که از طریق او تمامی مقصود

آفرینش صورت پذیرفته است .

مقایسه کنید با ابیاتی که به علی نسبت داده شده :

« تو آن کتاب آشکاری هستی »

LXXV — MAN THE MACROCOSM

FROM the pure star-bright souls replenishment is ever coming to the stars of heaven.

Outawrdly we are ruled by these stars, but our inward nature has become the ruler of the skies.

Therefore, while in form thou art the microcosm, in reality thou art the macrocosm.

Externally the branch is the origin of the fruit; intrinsically the branch came into existence for the sake of the fruit.

Had there been no hope of the fruit, would the gardener have planted the tree?

Therefore in reality the tree is born of the fruit, though it appears to be produced by the tree.

« که حروف آن تمامی اسرار را عیان می کند »
 « تو خود را جسم کوچکی (عالم صغیر) پنداشتی »
 « و حال آنکه دنیای بزرگی (عالم کبیر) در درون تو محصور است »

بینید مثنوی ۱/۲۵۰۵-۲۵۰۶ و تفاسیرشان :

هر پیامبر، فرد آمد در جهان
 عالم کبری، به قدرت سحر کرد
 فرد بود و صد جهانش در نهان
 کرد خود را در کهن، نقشی نورد
 اگر چه پیامبر در جهان بطور فرد ظاهر می شود، طبیعت ذاتی او همان طبیعت انسان کامل است که در او کلیت خدا منعکس شده است. عالم کبری به پیامبر ارجاع می شود. مقایسه کنید با ابیات قطعه ۷۵ این کتاب که در آنجا رومی می گوید که انسان کامل در واقع، عالم کبری است و او علت غائی آن عالم است.

مصطفی زین گفت ، کآدم و انبیا	۷	خَلْفٍ مِنْ بَاشِنْدِ، در زیر لَوَا ^۵	۵۲۵
بهر این فرموده است آن ذوفنون	۸	رَمِزِ نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ ^۶	۵۲۶
گر بصورت ، من ز آدم زاده‌ام	۹	مِنْ بَهْ مَعْنَى ، جَدُّ جَدِّ افْتَادَه‌ام ^۷	۵۲۷
کز برای من بُدش سجدهٔ مَلَك	۱۰	وَزِ بَیْ مِنْ ، رَفْتِ بَرِ هَفْتَمِ فَلَكِ ^۸	۵۲۸
پس ز من زائید، در معنی پدر	۱۱	پَسْ ز مِیوَهْ زَادِ ، در معنی شجر	۵۲۹
اولِ فکر، آخر آمد درعمل	۱۲	خَاصَهْ فِکْرِی ، کَو بُوَدِ وَصْفِ اَزَلِ ^۹	۵۳۰

۵- تمامی پیامبران از نور محمدی (که در مقام کَلِمَةُ اللَّهِ = Logos صحبت می کند) الهام گرفته اند ، و می گویند که او اعلام داشته زمانی که آدم ابوالبشر از گِلِ خام بوده ، او پیامبر بوده است . تفسیر این حدیث است : آدَمُ وَمَنْ دُونَهُ تَحْتَ لَوَائِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا فُخْرَ : « آدم و هر که غیر از او ، روز قیامت زیر لوای من اند و این (برای من) فخری نیست ».

۶- در این حدیث ادعا شده که اسلام بر آئین یهود و مسیحیت برتری دارد ؛ ولی در اینجا رومی بآن رنگ عرفانی می دهد . محمد که از نظر زمانی آخرین پیامبران است ، از نظر ابدیت ، اولین آنها است .

مصراع دوم : ببینید مثنوی ۲/۳۰۵۶ و تفسیر آن :

آخرینِ قرن‌ها ، پیش از قرون در حدیثت ، آخرون السَّابِقُونَ

آخرینِ قرن‌ها یعنی زمان محمد از هجرت بعد .

۷- من به معنی یعنی « با توجه به حقیقت من » . مقایسه کنید با این حدیث : كُنْتُ نَبِيًّا وَآدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ

وَ الطَّيْنِ : « من (محمد) پیامبر بودم در حالی که آدم هنوز در میان آب و گل بود » .

۸- ملائک ، آدم ابوالبشر را سجده کردند زیرا آنان اولین تجلی نور محمدی را در او دیدند .

۹- مصراع دوم : یعنی مُثَلُّ الهی (Divine idea) بالاخره در شخص محمد تحقق یافت .

Hence Mohammed said , “ Adam and all the prophets march behind me under my banner .”

Hence that Master of every lore uttered the mystic saying , “ We are the hindmost and the foremost :”

That is to say , “ If seemingly I am born of Adam , yet in truth I am the ancestor of every ancestor .

Since the angels worshipped him for my sake , and he ascended to the Seventh Heaven on my account ,

Therefore Father Adam was really born of me : the tree was born of the fruit .

The idea , which is first , comes last into actuality , in particular the idea that is eternal .”

۷۶ - انسانِ کامل^۱

۲۳۳۹	قُطْبُ شیر و ، صید کردن کارِ او	۱	باقیان این خَلق ، باقی خوارِ او
۲۳۴۰	تا توانی ، در رضایِ قُطْبِ کوش	۲	تا قوی گردد ، کُند صیدِ وحوش ^۲
۲۳۴۱	چون برنجد ، بی‌نوا مانند خَلق	۳	کز کفِ عقل است ، جمله رِزقِ خَلق
۲۳۴۲	زانک وجدِ خَلق ، باقی خوردِ اوست	۴	این نگه‌دار ، ار دلِ تو صیدِ جوست
۲۳۴۳	او چو عقل و خَلق چون اعضایِ تن	۵	بسته عقلست ، تدبیرِ بدن ^۳
۲۳۴۴	ضعفِ قطب از تن بُود ، از روح نی	۶	ضعف در کشتی بُود ، در نوح نی
۲۳۴۵	قطب آن باشد که گردِ خود تند	۷	گردشِ افلاک ، گردِ او بُود ^۴
۲۳۴۶	یاریِ ده ، در مَرَمه کشتی‌اش	۸	گر غلامِ خاص و بنده کشتی‌اش
۲۳۴۷	یاریت در تو فزاید ، نه اندرو	۹	گفت حق اِنْ تَنْصُرُوا اللهُ تَنْصُرُوا ^۵

- ۱ - مثنوی ۲۳۳۹/۵ . لغت قطب ، همانطوریکه در اینجا آمده ، به معنای خاص پیشوای روحانی صوفیه نبوده ، بلکه بطور کلی اشاره به انسان کامل می‌باشد .
- ۲ - « در رضای قطب کوش » - یعنی : « از روی وفا خدمتش کنید ، احتیاجات جسمانی او را برآورید ، متوجه باشید که آرامش او را برهم نزنید تا با خیال راحت در پی کشف حقایق (اسرار و معانی) که غذای روحانی اوست باشد .» در اینکه منظور رومی از « وحوش » ، همین موضوع است ، شکی نمی‌توان داشت . جوردانو بروونو (Giordano Bruno) در داستان تمثیلی خود بنام Actaeon (*The Heroic Enthusiasts* tr. Williams, vol. 1, p. 91) نه فقط همین عبارت را بکار می‌برد ، بلکه توضیحاتی درباره آن به شرح زیر داده است :
- « انواع معقول تصورات ایده آل را ، که پوشیده و نهان است ، برخی دنبال می‌کنند ولیکن ندره رویت می‌گردد ، و بر بسیاری که در پی آن هستند هرگز مکشوف نمی‌شود .»
- ۳ - قطب ، « صورت عقل کل » است که اداره کننده (مُدبِّر) جهان می‌باشد و بدون وساطت و میانجیگری او ، تغذیه روحانی در دنیا نخواهد بود . به قطعه ۶۸ این کتاب مراجعه شود .
- ۴ - مقایسه کنید با تائیه ابن فارض (ص ۵۰۰) :

LXXVI — THE PERFECT MAN

THE Qutb is the lion: it is his business to hunt: all the rest eat his leavings. So far as you can, endeavour to satisfy him, so that he may gain strength and hunt the wild beasts.

When he is ailing, the people starve: all food comes from the hand of Reason. Their spiritual experiences are only his leavings. Bear this in mind, if you desire the prey.

He is like Reason, they are as members of the body; the management of the body depends on Reason.

His infirmity is of the body, not of the spirit: the weakneass lies in the Ark, not in Noah.

The Qutb revolves round himself, while round him revolve all the spheres of Heaven.

Lend some assistance in repairing his bodily ship: be his chosen slave and devoted servant.

In reality your aid is a benefit to you, not to him: God hath said, "If ye help God, ye will be helped."

وَبِي دَارَتِ الْاَفْلَاكُ فَاَعَجَبُ لِقَطْبِهَا اَلْمُحِيطِي بِهَا وَ اَلْقَطْبُ مَرْكَزُ نَقْطَةِ
[افلاك بر دور من می چرخند، در شگفتی از قطب آن]

که مرا احاطه کرده است، در حالی که قطب خود مرکز نقطه است |

۵- قرآن ۷/۲۷: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ . « شما که ایمان دارید

اگر خدا را یاری کنید، یاریتان کند و قدم هایتان را ثبات دهد. »

۷۷ - شاهدِ حق^۱

۲۸۷۷	در زمین ، حق را و در چرخِ سَمی	۱	نیست پنهان‌تر ز روحِ آدمی
۲۸۷۸	باز کرد از رَطَب و یابسِ حق نورد	۲	روح را مِنْ اَمْرِ رَبِّی مُهر کرد ^۲
۲۸۷۹	پس چو دید آن روح را ، چشمِ عزیز	۳	پس برو ، پنهان نماند هیچ چیز
۲۸۸۱	نامِ حقِّ عدلست و ، شاهدِ آنِ اوست	۴	شاهدِ عدلست ، زین رو ، چشمِ دوست ^۳
۲۸۸۲	مَنْظَرِ حقِّ ، دل بُود در دو سرا	۵	که نظر در شاهدِ آید شاه را ^۴
۲۸۸۳	عشقِ حقِّ و سِرُّ شاهدِ بازیش	۶	بود مایهٔ جملهٔ پرده سازیش ^۵

۱ - مثنوی ۶/۲۸۷۷ .

۲ - قرآن ۱۷/۸۵: وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا . « ترا از

روح می پرسند . بگو : روح ، مربوط به پروردگار من است و شما جز اندکی علم ندارید . »

مقایسه کنید با مثنوی ۶/۳۳۰۴-۳۳۱۰ :

چون همی گنجد ، جهانی زیرِ طین ؟	چون بگنجد ، آسمانی در زمین ؟
حاشِ لَهِ ، تو برونی زین جهان	هم بوقتِ زندگی ، هم این زمان
در هوای غیب ، مرغی می‌پرد	سایهٔ او ، بر زمینی می‌زند
جسم ، سایهٔ سایهٔ سایهٔ دلست	جسم ، کی اندر خورِ پایهٔ دلست
مرد ، خفته ، روحِ او چون آفتاب	در فلکِ تابان و ، تن در جامهٔ خواب
جان ، نهان اندر خلاء ، همچون سِجاف	تن ، تقلب می‌کند ، زیرِ لحاف
روح چون مِنْ اَمْرِ رَبِّي مختفیست	هر مثالی که بگویم منتفیست

۳ - مناسبت انسان کامل با خداوند ، شبیه آن شاهدِ عینی بی‌غرضی است که گواهی او ، منتهی

به حکم می‌شود ؛ و بدین ترتیب عدالت و دیگر خصائص نامرئی قاضی را روشن می‌سازد .

۴ - مَنْظَرِ حقِّ ، دل بُود . مقایسه کنید با مثنوی ۵/۸۷۴ بیعد (رک بیت ۶ ، قطعه ۷۸ این کتاب) .

۵ - دنیای محسوس عَرَضی بدان جهت خلق شد تا انسان کامل ظاهر گردد ، و جلال عشق الهی

کاملاً در او جلوه‌گر شود . بنابراین او دوست خدا (حبیبِ الله) است ؛ و این لقب خاصِّ محمد

LXXVII — THE WITNESS TO GOD

GOD hath not created in the earth or in the lofty heaven anything more occult than the spirit of Man.

He hath revealed the mystery of all things, moist and dry, but He hath sealed the mystery of the spirit: "*it is of the Word of my Lord.*"

Since the august eye of the Witness beheld that spirit, naught remains hidden from him.

God is named "the Just," and the Witness belongs to Him: the just Witness is the eye of the Beloved.

The object of God's Regard in both worlds is the pure heart: the King's gaze is fixed upon the favourite.

The mystery of His amorous play with His favourite was the origin of all the veils which He hath made.

۲۸۸۴ پس از آن، لَوْلَاكَ گفت اندر لِقَا ۷ در شبِ معراج، شاهد بازِ ما

می باشد.

۶ (و بیت قبلی) - ببینید مثنوی ۹۷۴/۲ و تفسیر آن . (رك تفسیر لَوْلَاكَ ... قطعه ۷۳ این کتاب) . و ببینید مثنوی ۲۷۳۵/۵-۲۷۴۱ و تفسیر آن :

عشق، سايد كوه را مانند ريگ	عشق، جوشد بحر را مانند ديگ
عشق، لرزاند زمين را از گزاف	عشق، بشكافد فلك را صد شكاف
• بهر عشق، او را خدا لَوْلَاكَ گفت	با محمد بود، عشقِ پاك، جفت
پس مر او را زانبيا تخصيص كرد	منتهی در عشق چون او بود فرد
كی وجودی دادمی افلاك را	گر نبودى بهر عشقِ پاك را
تا علو عشق را، فهمی كنی	من بدان افراشتم، چرخ سنی
• آن چو بيضه، تابع آيد، اين چو فرج	منفعتهای دگر، آيد ز چرخ
• عشق پاك يعنی ذات الهی كه محمد، حبيبُ الله، از نظر عرفانی با آن یکی است .	

• مصراع دوم: هر چند فاتح الايات مانند من ترجمه کرده و آن را معادل چرخ آورده، اما به تصور من نظر ولی محمد درست می آید که این ضمیر به مصراع دوم بیت قبلی برمی گردد. افلاك به منظور ظهور جلال عشق خلق شده: منفعت های دیگری در ارتباط با انسان وجود دارد ولی اینها فرعیات هستند.

Hence our Loving Lord said to the Prophet on the night of the Ascension:
"But for thee I would not have created the heavens."

۷۸ - صاحب‌دل^۱

۸۶۹	گفت : لَا يَنْظُرُ إِلَى تَصْوِيرِكُمْ	۱	فَابْتَغُوا ذَا الْقَلْبِ فِي تَذْوِيرِكُمْ ^۲
۸۷۰	من ز صاحب‌دل کُنم در تو نظر	۲	نی بنقش سجده و ایشارِ وِر
۸۷۱	تو دلِ خود را ، چو دل پنداشتی	۳	جُست و جویِ اهلِ دل ، بگذاشتی
۸۷۲	دل که گر هفصد ، چو این هفت آسمان	۴	اندر و آید ، شود یاوه و نهان ^۳
۸۷۳	این چنین دل ریزها را ، « دل » مگو	۵	سبزوار اندر ابوبکری مجو ^۴
۸۷۴	صاحبِ دل ، آینه شش رو شود	۶	حق ازو ، در شش جهت ناظر بود ^۵
۸۷۶	گر کُند ردّ ، از برای او کُند	۷	ور قبول آرد ، همو باشد سَنَد

۱ - مثنوی ۵/۸۶۹ .

۲- « ذَا الْقَلْبِ » به معنای مقدّسین است ، و نزد ایشان قلب (دل) عضوی است که درك عوالم روحانی می کند ؛ مقایسه کنید با چشم دل (*oculus cordis*) در عرفان غرب .

مصراع اول : ببینید مثنوی ۳/۲۲۴۴ و تفسیر آن :

حق همی گوید ، نظرمان بر دلست نیست بر صورت ، که آن آب و گِلست
 که اشاره کامل به این حدیث است : *إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَلَا إِلَى أَعْمَالِكُمْ بَلْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَ نِيَاتِكُمْ* : « بدرستی که خداوند به صورت‌ها و اعمال شما نظر نمی کند ، بلکه به قلوب و نیات شما نظر می کند ».

متن شعر (مثنوی ۳/۲۲۴۳-۲۲۵۰) را می توان با قطعه حاضر مقایسه کرد .

۳- مقایسه کنید با گفتار جنید در مثنوی ۳/۴۶۲۱ :

عاشقِ حقی و حق آنست کسو چون بیاید ، نبود از تو تای مو
إِذَا قُرِنَ الْمُحَدَّثُ بِالْقَدِيمِ لَمْ يَبْقَ لَهُ أَثَرٌ : « هرگاه که محدث با قدیم قرین گردد ، برای محدث اثری (از حدوث) باقی نمی ماند ».

و با گفتار بایزید : *لَوْ كَانَ الْعَرْشُ وَمَا هُوَ فِي زَاوِيَةٍ مِنْ زَوَايَا قَلْبِ الْعَارِفِ مَا أَحْسَ بِهِ* : « اگر عرش و آنچه درو هست ، در زاویه ای از زوایای قلب عارف باشد ، عارف آن را احساس نمی کند ».

LXXVIII — THE MEDIATOR

THE Prophet said, "God doth not regard your outward forms: therefore in your devising seek ye the owner of the Heart."

'Tis by His Favour God regards thee, not because of thy prostrations in prayer and thy almsgivings.

Since thou deemest hearts like thine to be the Heart, thou hast abandoned the search for those who possess it—

The Heart into which if seven hundred Heavens should enter, they would be lost and hidden from view.

Do not call such fragments of heart as these "the Heart": do not seek an Abū Bakr in Sabzawār!

The owner of the Heart is a six-faced mirror: through him God looks on all the six directions.

If God reject any one, 'tis for his sake; and if He accept any one, 'tis on his authority.

همچنین ببینید حدیث قدسی (منتهی ۱۰۱۷/۱ در تفسیر آن :

قطره دل را، یکی گوهر فتاد کان بدریاها و گردونها نداد
مَا وَسَعَنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ وَسَعَنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ : « من در زمین و آسمان نمی گنجم ، اما در
قلب بنده مؤمن خویش می گنجم » .

۴- در اینجا شاعر اشاره به داستانی می کند مربوط به مردم سبزوار (بیهق) که حنان در تشیع
متعصب بودند که هیچ فرد اهل تسنن را نزد خویش راه نمی دادند. منتهی ، دفتر ۵ نی ، بیت ۸۴۵
مطلع :

شد محمد آلپ الخ خوارزمشاه در قتال سبزوار پسر بناه ...
۵- « شش جهت » عبارت از : راست ، چپ ، بالا ، پائین ، پیش و پس می باشد . انسان کامل

۸۷۸	موهبت را برکف دستش نهد	۸	وز گفش آنرا به مرحومان دهد ^۶
۸۷۹	با گفش، دریای کل را اتصال	۹	هست بی چون و چگونه برکمال
۸۸۱	صد جوال زر بیاری، ای غنی	۱۰	حق بگوید: «دل بیار، ای منحنی!» ^۷
۸۸۷	آن دلی آور که قطب عالم، اوست	۱۱	جانِ جانِ جانِ جانِ آدم، اوست»

« چون چشم دنیا است که خداوند بدان وسیله کارهای خویش را می نگرد»، و از جهات گوناگون خود مطلع می گردد.

این بیت و بیت بعدی که در قطعه حاضر نیامده ():

هر که اندر شش جهت دارد مقرر نکندش بی واسطه او، حق نظر (

مقایسه کنید با مثنوی ۱۰۰۴/۱ و تفسیر آن (رک تفسیر بیت ۹ در قطعه ۹۴ این کتاب).

۶ - مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۶۹۸/۴ :

که چنین اندیشی از بهر ملوک . کَیْفَ تَلَقَى الرَّزْقَ إِنْ لَمْ يَرَزُقْكَ

« ملوک » (شاهان) توصیفی است از مردان مقدس . اولیاء بمتابۀ واسطه [mediator - عنوان

انگلیسی این قطعه ، همین کلمه است] أرزاق الهی ، مقایسه کنید با مثنوی ۸۷۵/۵ (قطعه حاضر

بیعد بمطلع :

هر که اندر شش جهت دارد مقرر نکندش بی واسطه او، حق نظر (...)

و ۲۳۳۹/۵ بیعد (رک قطعه ۷۶ این کتاب) و این حدیث : بِهِمْ تَرْزُقُونَ وَ بِهِمْ تَنْصَرُونَ : « بوسیله آنان ،

دیگران روزی داده می شوند و بوسیله آنان ، یاری داده می شوند . » (روزی و نصرت دیگران از

خدا ، بواسطه وجود مردان کامل است).

۷ - عطف به قرآن ۸۸/۲۶ و ۸۹ : یَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ ، إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ . « روزی که

مال و فرزندان سود ندهد ، مگر آنکه با قلب پاک سوی خدا آمده باشد . »

God lays His Bounty on the palm of his hand, and his palm dispenses it to all objects of Divine Mercy.

The oneness of Universal Mercy with his palm is unqualified and unconditional and perfect.

O rich man, if thou bring to God a hundred sacks of gold, He will say, "Bring the Heart as a gift to My door:

Bring Me the Heart that is the pole of the world and the Soul of the soul of the soul of Adam!"

۷۹ - زُهد و عرفان^۱

۲۰۹۰	جانِ شرع و جانِ تقوی ، عارف است	۱	معرفت ، محصولِ زهدِ سالف است ^۲
۲۰۹۱	زهد ، اندر کاشتن کوشیدن است	۲	معرفت ، آن کِشت را رویدن است
۲۰۹۳	امرِ معروف، او، هم معروف او است	۳	کاشفِ اسرارو، هم مکشوف او است ^۳
۲۰۹۴	شاهِ امروزینه و فردایِ ماست	۴	پوست ، بندهٔ مغزِ نغزشِ دایم است

ع

۱ - مثنوی ۶/۲۰۹۰ .

۲ - « محصول » یعنی جوهر اصلی و مقصد نهائی .

ابیات ۱ تا ۳ : این ابیات پاسخی است به مثنوی ۶/۲۰۶۵ :

شرع و تقوی را ، فکنده سوی پشت کو عُمر ، کو امرِ معروفی درشت ؟

برای این اصول اعتقادی کمال ، ببینید اسرار التوحید ، ص ، ۴۲ ببعده .

۳ - نظر به اینکه انسان کامل ، تمامی جهات درونی و برونی حقیقت را در باطن خود جمع دارد ؛
و مصراع اول یعنی شیخ کامل ، تابعِ شرع (Law) نیست زیرا او ورای تمایزات است ، بنابراین
ممکن است گفته شود که او در آن واحد هم قانون است و هم مقنن ، و نیز سرّ و کاشف اسرار مقدّس .
مقایسه کنید با حدیث قدسی : *الإنسانُ سرٌّ من أسرارِ* : « انسان ، سرّی از اسرار است » .

LXXIX — ASCETICISM AND GNOSIS

THE gnostic is the soul of religion and piety;gnosis is the result of past asceticism .

Asceticism is the labour of sowing;gnosis is the growth and harvesting of the seed .

The gnostic is both the command to do right and the right itself ; both the revealer of mysteries and that which is revealed .

He is our King to-day and to-morrw : the husk is for ever a slave to his goodly kernel .

۸۰ - مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا^۱

۷۴۲	مصطفی زین گفت ك «ای اسرار جو	۱	مرده را خواهی که بینی زنده تو
۷۴۳	می رود چون زندگان بر خاکدان	۲	مرده و جانش شده بر آسمان
۷۴۵	ز آنک پیش از مرگ ، او کردست نقل	۳	(این بمردن فهم آید ، نه به عقل)
۷۴۴	(جانش را این دم بیالا مسکنیست)	۴	گر بمیرد ، روح او را ، نقل نیست
۷۴۷	هر که خواهد که ببیند بر زمین	۵	مرده ای را می رود ظاهر چنین
۷۴۸	مر ابوبکر تقی را ، گو بین	۶	شد ز صدیقی ، امیرُ الْمُحْشَرین ^۲
۷۵۱	زاده ثانیست ، احمد در جهان	۷	صد قیامت بود او ، اندر عیان ^۳
۷۵۰	(پس محمد صد قیامت بود نقد)	۸	زانک حل شد در فنای حل و عقد
۷۵۲	زو قیامت را همی پرسیده اند :	۹	« ای قیامت ، تا قیامت راه چند؟ » ^۴

۱ - مثنوی ۶/۷۴۲ .

جمله مشهور موتوا قبل ان تموتوا یکی (برای متن کامل این حدیث مشهور ، ببینید تفسیر مثنوی

: ۲۲۷۲/۴

مرگ ، پیش از مرگ ، امنست ای فتی این چنین فرمود ما را مصطفی
 حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا وَزِنُوا أَعْمَالَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُوزَنُوا وَمُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا : « محاسبه کنید نفس های
 خویش را پیش از آنکه محاسبه کرده شوید ، و بسنجید اعمال خویش را پیش از آنکه سنجیده
 شوید ، و بمیرید پیش از آنکه میرانده شوید » (از گفته های فراوانی است که صوفیه به پیامبر نسبت
 داده و شاهی بر ادعای خود می دانند که ایشان وارثین اصول و تعلیمات سیری پیامبر هستند . در ابیات
 بعدی ، رومی به شرح و تفسیر پرداخته و با اشاره به يك روایت ، مؤمنین را وادار می کند که از ابوبکر
 تقلید نمایند ، که او نمونه ولی کامل فانی این جهان و باقی در حق است . نه فقط ابوبکر بلکه عمر ،
 عثمان و علی در شمار پیامبران و مقدسین هستند که به وسیله آنها « نور محمدی » از ازل نسل به نسل
 منتقل شده است . مقایسه کنید با قطعه ۸۸ این کتاب و مثنوی ، دفتر ۲ نی ، بیت ۹۰۵ تا ۹۳۰ به
 مطلع :

گفت نه والله و بالله الْعَظِيمُ مَالِكُ الْمَلِكِ و برحمن و رحیم ...

LXXX — "DIE BEFORE DEATH"

THE Prophet said, "O seeker of the mysteries, wouldst thou see a dead man living,

Walking on the earth, like living men; yet his spirit dwells in Heaven, Because it has been translated before death and will not be translated when he dies —

A mystery beyond understanding, understood only by dying—
If any one wish to see a dead man walking thus visibly on the earth, Let him behold Abū Bakr, the devout, who in virtue of being a true witness to God became the Prince of the resurrected."

Mohammed is the twice-born in this world: he died to all temporal losing and finding: he was a hundred resurrections here and now.

Often they would ask him, "How long is the way to the Resurrection?"

۲- «صَدِيقُ: گواه عادل بر خدا». مراجعه کنید به قطعه ۷۷ این کتاب. ابوبکر به لقب الصَدِيق شهرت دارد.

آیات ۱ تا ۶: تفسیر این حدیث است: مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى مَيِّتٍ يَمْشِي عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ فَالْيَنْظُرْ إِلَى أَبِي بَكْرٍ (یا اِلَى ابْنِ أَبِي قُحَافَةَ): «اگر کسی بخواهد که مرده ای را ببیند که بر روی زمین راه می رود بگو نظر کن در ابوبکر (یا بین پسر ابی قحافه را)».

راجع به صَدِيقُونَ و صَدِيقِيَّة ممتاز ابوبکر، ببینید مننوی ۲۶۸۸/۱ و تفسیر آن: چشم احمد، بر ابوبکری زده او ز يك تصديق، صَدِيقِي سده برای صَدِيقِيَّة ابوبکر، مقایسه کنید با کُمع، ص ۱۲۱ بعد: کشف المحجوب، ص ۳۵ بعد و ۷۸ بعد.

۳- معراج پیامبر در عالم اسلام، نشانه عالی ترین احوال صوفیانه نفس «احیاء سده» ایست که به او پیوسته است.

زاده ثانیست. مقایسه کنید با مننوی ۳۶۷۵/۱: ۳۵۷۶/۳ بعد و تفاسیر آنها (صرف نظر شد).

۴- همینکه این سؤال را از پیامبر نمودند، در پاسخ انگشت سبابه و انگشت وسطی را با هم بلند

۷۵۳	با زبانِ حال ، می گفתי بسی	۱۰	که : «زمحشر، حشر را پرسد کسی؟» ^۵
۷۵۶	پس قیامت شو، قیامت را ببین	۱۱	دیدنِ هر چیز را، شرطست این
۷۵۷	تا نگردی او، ندانی اش تمام	۱۲	خواه این انوار باشد یا ظلام

کرد و گفت : « من و قیامت چون این دو می باشیم ».

۵- « با فصاحت زبان بی زبانی » را بطور تحت اللفظی « با زبان باطنی (حال) » گویند . بنا به اظهار رومی ، پیامبر نه گفت : « من قیامت هستم » (مقایسه کنید با انجیل یوحنا ، فصل ۱۱ ، آیه ۲۵ : عیسی بدو گفت من قیامت و حیات هستم هر که بمن ایمان آورد ، اگر مرده باشد زنده گردد) ولی بگذارید که طبیعت ذاتی او برای خود حرف بزند .

ابیات ۷ تا ۱۰ : ببینید مثنوی ۱۴۷۸/۴ - ۱۴۸۱ - که قطعه همانندیست - و تفاسیر آن :

خیز در دم ، تو بصورِ سهمناک	تا هزاران مُرده بر روید ز خاک
چون تو اسرافیلِ وقتی ، راست خیز	رستخیزی ساز ، پیش از رستخیز
هر که گوید ، کو قیامت ، ای صنم ؟	خویش بنما ، که قیامت نک منم
درنگر ، ای سایلِ محنت زده	زین قیامت ، صد جهان ، افزون شده

برای ابیات اول و دوم ، ببینید مثنوی ۱۹۳۰/۱ بعد : و تفاسیر مثنوی ۲۰۱۳/۱ ، ۲۰۳۶ ، ۲۰۷۹-۲۰۸۱ ، ۳۶۷۲-۳۶۷۶ ، ۱۱۶۲/۲ ، ۳۱۰۵ (از نقل تمامی این ارجاعات صرف نظر شد) .

بیت سوم : ای صنم . محمّد ، حبیبُ الله (« the Beloved of God ») است . قیامت نک منم (یعنی وُجُودِی وَ ظُهُورِی عَیْنُ الْقِیَامَةِ [وجود من و ظهور من ، عین قیامت است]) ، هر چند ظاهراً یادآور انجیل یوحنا ۲۵/۱۱ است [عیسی بدو گفت : من قیامت و حیات هستم .] ، نمی توان مطلب انجیل رابع را مستقیماً در ارتباط با مجموعه احادیث محمدی دانست . مقایسه کنید با مثنوی ۷۵۵-۷۵۰/۶ (همین قطعه ۸۰) که در آنجا رومی بیان می کند که پیامبر هرگز این کلمات را اداء نکرد ، بلکه بگذارید که طبیعت ذاتی او برای خودش صحبت بکند (با زبان حال) . مع هذا ، چنین گویند که در سؤال « کی قیامت فرا می رسد ؟ » (مَتَى السَّاعَةُ) ، پیامبر در حالی که انگشت سبابه و انگشت وسطی را بلند می کند ، می گوید : أَنَا وَ السَّاعَةُ كَهَاتَيْنِ ، « من و قیامت ، چون این دو می باشیم » . صوفیه با « مرگ پیش از مرگ » به تقلید پیامبر و یکی شدن با او در روح و حقیقت ،

And he would answer with mute eloquence, "Does any one ask that of me who am the Resurrection?"

Become the Resurrection and so behold it: becoming is the necessary condition for beholding the reality of anything.

Whether it be light or darkness, until thou become it thou wilt never know it completely.

« قیامت بزرگ » (الْقِيَامَةُ الْكُبْرَى) را در اینجا تجربه می کنند و به حیات ابدی در خدا نائل می شوند .

بیت ۱۰ : یعنی « بخودتان جرأت ندهید که از من راجع به قیامت کوچک (دنیوی) (قِيَامَةُ الصُّغْرَى) سؤال کنید ، بلکه از قیامت بزرگ (روحانی) (قِيَامَةُ الْكُبْرَى) - که من همان ذات آن هستم - سخن بگویند .»

۸۱ - مرگ و تدفین عارفانه^۱

۱۳۰	ز آن عمارت کردنِ گور و لحد	۱	نی به سنگ است و به چوب و نی بُد ^۲
۱۳۱	بلک خود را در صفا، گوری کنی	۲	در منی او، کنی دفنِ منی ^۳
۱۳۲	خاکِ او گردی و مدفونِ غمش	۳	تا دَمَت یابد، مددها از دَمَش ^۴
۱۳۳	گورخانه و قبها و کنگره	۴	نبود از اصحابِ معنی آن سره
۱۳۴	بنگر اکنون، زنده اطلس پوش را :	۵	هیچ اطلس، دست گیرد هوش را؟
۱۳۵	در عذابِ مُنکَرست، آن جانِ او	۶	کزدمِ غم، در دلِ غمدانِ او ^۵
۱۳۶	از برون، بر ظاهرش نقش و نگار	۷	وز درون، ز اندیشهها او زار
۱۳۷	و آن یکی بینی در آن دلِ کهن	۸	چون نبات، اندیشه و شکر سخن

۱ - مثنوی ۳/۱۳۰ .

۲ - جسم شبیه گوری است که ساختن و آراستن آن با وسائل و خوشیهای دنیوی، آمادگی بدی است برای سعادت و شادی‌های بعد از این دنیا .

برای مقایسهٔ جسم با گور، ببینید مثنوی ۴/۸۴۰ بعد :

روحهای مُرده، جمله پَر زدند مُردگان از گورِ تن، سر برزدند ...

و دیوان شمس ص ۲۷۳ :

دل و جان، شهیدِ عشقت، بیدرونِ گور قالب

سوی گورِ این شهیدان بگذر، زیارتی کن

در قرآن ۶/۹۰ (یَقُولُ أَهْلَكْتُ مَا لَا لُبًّا : گوید که مالی فراوان تباه کردم) کلمه لُبُّ به معنای ثروت فراوان آمده است و احتمالاً همین معنی در بیت فوق وجود داشته باشد .

۳ - عمارت قبر بطور واقعی مشمول فنا، استغراق (self-abandonment) است. مقایسه

کنید با مثنوی ۱/۲۰۰۰ بعد، ۳۰۵۲ بعد : ۴/۳۹۸ بعد : ۵/۲۰۲۰ بعد، ۴۱۳۷ بعد .

۴ - مصراع دَوَم یعنی « برای اینکه تو از فیض الهی (Divine grace) الهام یابی .»

۵ - چنین فرض شده که کزدم‌ها در گور شریران و بی ایمان‌ها تا قیامت به حالت هجوم، آنها را

آزار و اذیت می‌دهند .

LXXXI — MYSTICAL DEATH AND BURIAL

THY sepulchre is not beautified by means of stone and wood and plaster:
Nay, but by digging for thyself a grave in spiritual purity and burying thy
egoism in His Egoism

And becoming His dust and buried in love of Him, so that His Breath may fill
and inspire thee.

A tomb with domes and turrets is displeasing to followers of the Truth.
Look now on a living man attired in satin: does the superb robe help his
understanding at all?

His soul is tormented, the scorpion of anguish dwells in his sorely stricken
heart.

Outside, broideries and decorations; but within he is moaning, a prey to bitter
thoughts;

And lo, another, wearing an old patched cloak, his thoughts sweet as the
sugar-cane, his words like sugar!

۸۲ - وحدتِ روح^۱

۶۷۲	چونک گل بگذشت و گلشن شد خراب	۱	بوی گل را از که یابیم؟ از گلاب ^۲
۶۷۳	چون خدا، اندر نیاید در عیان	۲	نایبِ حقّ اند، این پیغمبران ^۳
۶۷۴	نه، غلط گفتم که نایب یا منوب	۳	گر دو پنداری، قبیح آید نه خوب ^۴

۱ - مثنوی ۶۷۲/۱. این قطعه گفتاری درباره جانشینی (خلافت) الهی پیامبران است که در آنها طبیعت نهانی خداوند آشکار می گردد .

۲ - رومی بدون شك در اینجا به بیت معروفی از مثنوی نظر داشته است :

فَإِنْ يَكُ سَيَّارُ بْنُ مُكْرِمٍ إِنْقَضَى فِإِنَّكَ مَاءُ الْوَرْدِ إِنْ ذَهَبَ الْوَرْدُ
[اگر سیار بن مُکرم فوت کند ، هنوز تو (از اولاد او ، مانند) گلاب هستی ، اگر چه (خود) گل از بین رفته است]

۳ - موضوع معراج روحانی ، منجر به گفتگونی راجع به خلافت الهی پیامبران و طبیعت آن می گردد . مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۲۲۶/۱ :

آنک جان بخشد ، اگر بکشد رواست نایبست و دست او ، دست خداست
نایب الخ . انسان کامل ، نائب (vicar) و خلیفه (= جانشین vicegerent) خدا در عالم است (قرآن ۳۰/۲) : وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ : « و چون پروردگارت به فرشتگان گفت : من در زمین جانشینی (= خلیفه) قرار می دهم . گفتند : در آنجا مخلوقی قرار می دهی که تباهی کند و خون ها بریزد ، و ما ترا به پاکی می ستائیم و ترا تقدیس گویانیم . گفت : من چیزی می دانم که شما نمی دانید . » . قوای الهی که به او اعطاء شده بوسیله خدا در او و از طریق او عمل می شود : « تو تیرا نیانداختی بلکه خدا بیانداخت » (قرآن ۱۷/۸) : وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى .
همچنین ببینید مثنوی ۲۹۷۲/۱ :

دستِ او را حق ، چو دستِ خویش خواند تا یدالله فوق ایدیهم براند
و تفسیر مثنوی ۳۲۵/۱ :

LXXXII — UNITY OF SPIRIT

WHEN the rose is dead and the garden ravaged, where shall we find the perfume of the rose? In rose-water.

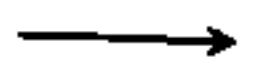
Inasmuch as God comes not into sight, the prophets are His vicars.

Do not mistake me! 'Tis wrong to think that the vicar and He Whom the vicar represents are two.

عہد عیسیٰ بود و، نوبت آنِ او جانِ موسیٰ او و، موسیٰ جانِ او
 نظر به اینکه تمامی پیامبران، مردان کامل هستند کہ بوسیلهٔ آنان طبیعت مخفی خدا مکشوف
 می شود، آنان ذاتاً با خدا و یکدیگر یکی هستند (قرآن ۱۳۵/۲) وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ
 بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ: «و گفتند شما یہودی یا نصرانی شوید تا ہدایت یابید، بگو
 بلکه برائین ابراہیم می رویم کہ دین مستقیم است و از مشرکین نبود.» آنان در صورتی کہ بطور
 فردی، صفات مختلف الوہیت (Deity) را متجلی سازند اختلاف دارند، و فقط از این جهت است
 کہ پیامبری نسبت به پیامبر دیگر برتری یا کمتری دارد (مقایسه کنید با قرآن ۲۵۳/۲: تِلْكَ أَلْسُلُ
 فَضَلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ
 الْقُدُسِ وَلَوْشَاءَ اللَّهُ مَا أَقْتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنْ اٰخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ
 مَنْ كَفَرَ وَلَوْشَاءَ اللَّهُ مَا أَقْتَلُوا وَلَكِنْ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ: «این پیامبران، برخی از ایشان را بر بعضی از آنها
 برتری دادیم، از آنها کسی بود کہ خدا با او سخن گفت و بعضی از آنها را درجات بالا برد، و عیسی
 پسر مریم را حجت‌ها دادیم و او را به روح پاک قوی کردیم، و اگر خدای خواست کسانی کہ س از
 پیامبران بودند، با وجود حجت‌ها کہ سویشان آمده بود، باہم کارزار نمی کردند، ولی اختلاف
 کردند، پس بعضی از ایشان ایمان آوردند و بعضی کفر ورزیدند، و اگر خدای خواست باہم کارزار
 نمی کردند ولیکن خدا ہرچہ بخواهد می کند.» همچنین ببینید مثنوی ۶۷۳/۱ بیعد (ہمین قطعہ
 حاضر) و ۱۱۰۶.

۴ (و بیت بعدی) - از آنجا کہ این گفتار کہ پیامبر، نائب خداست ممکن است اینگونه تصور

۶۷۵	نه دو باشد تا توی صورت پرست	۴	پیش او يك گشت، کز صورت پرست
۶۷۶	چون بصورت بنگری، چشم تودوست	۵	تو بنورش در نگر کز چشم، رُست ^۵
۶۷۸	ده چراغ ار حاضر آید در مکان	۶	هر یکی باشد بصورت غیر آن
۶۸۱	در معانی، قسمت و اعداد نیست	۷	در معانی، تجزیه و افراد نیست
۶۸۲	اتحاد یار، با یاران خوش است	۸	های معنی گیر، صورت سرکش است ^۶
۶۸۳	صورت سرکش، گدازان کن پرنج	۹	تا ببینی زیر او وحدت، چو گنج ^۷

شود که به يك اختلاف واقعی بین نائب و منوب (= مَنُوبٌ عَنْهُ) دلالت کند، در حالی که رومی گفتار خود را اصلاح می کند و آن دو را علیرغم گونه گونیِ صوری شان، ذاتاً یکی می داند. ثنویت، حاصل توجه به صور خارجی اشیاء است. تمامی پیامبران در حقیقت با خدا و یکدیگر یکی هستند. مقایسه کنید با قرآن ۸۰/۴: مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ... « هر که این پیامبر را فرمان برد، خدا را فرمان برده است... » و ۸۴/۳: قُلْ... لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ... « بگو... میان هیچیک از ایشان فرق ننهیم ». همچنین ببینید مثنوی ۴/۲۰۶ بیعد و ۶/۳۲۱۴ بیعد.

۵- ثنویت، حاصل توجه به صورت های خارجی اشیاء است. همانطور که چشمان ما دو، ولی نور آنها يك و غیر قابل تشخیص است، به همین قیاس جسم های پیامبران متعدد، ولی روحی که آنها را روشن می کند، یکی است. عموماً چشم پزشکان اسلامی، فرضیه جالینوس و سایر یونانیان را می پذیرند؛ این فرضیه مبنی بر اینست که دید و بینائی، بوسیله اشعه نور که از خود چشم ساطع می گردد، تولید می شود.

رومی (در مثنوی ۱/۱۱۲۶) می گوید :

نورِ نورِ چشم، خود نورِ دلست نورِ چشم، از نورِ دلها حاصلست

۶- صورت (Form) یعنی تمام چیزهایی که تحت تعین و محدودیت و کثرت ظاهر می شود، با

وحدت منافات دارد.

۷- (و بیت بعدی که نیامده : ورتو نگذاری، عنایت های او خود گدازد، ای دلم، مولای او) : بگذار که عارف برای نیل به واحدیت (Oneness) که زمینه تمامی پدیده هاست، به رنج اندر شود. اگر چه او کوشش بیهوده می کند، معهذا عشق الهی آنچه را که عارف نتواند با تلاش های

To the form-worshiper they are two ; when you have escaped from consciousness of form , they are One .

Whilst you regard the form , you are seeing double : look , not at the eyes , but at the light which flows from them .

You cannot distinguish the lights of ten lamps burning together , so long as your face is set towards this light alone .

In things spiritual there is no partition , no number , no individuals .

How sweet is the oneness of the Friend with His friends ! Catch the spirit and clasp it to your bosom .

Mortify rebellious form till it wastes away : unearth the treasure of Unity !

خود انجام دهد ، به ثمر خواهد رساند . مقایسه کنید با حدیث : جَذْبَةُ مِنَ جَذَابَاتِ الرَّحْمَنِ تُوَازِي عَمَلِ الثَّقَلَيْنِ : « يك کشش از خدای بخشاینده ، مساوی است با جد و جهد انس و جن » .

در این ابیات شاعر به سالك مجذوب و مجذوب سالك اشاره می کند . ببینید دائرة المعارف اسلام تحت عنوان سلوك (Sulūk) و مجذوب (madjdhub) و تفسیر مننوی ۱/۳۱۱-۳۱۲ :

کار بی چون را ، که کیفیت دهد ؟ این که گفتم ، این ضرورت می دهد

که چنین بنماید و ، که ضد این جز که حیرانی نباشد ، کار دین

کار الهی بلاکف یعنی توصیف ناپذیر و نامحدود است . شاعر با تشریح يك سوی قضیه که ضرورت

بحث اوست ، چنین اضافه می کند : کسانی که صور گوناگونی را که در آن [کار الهی] خود را

متجلی می سازد ، بطور عابدانه می اندیشند و در حیرت محض فرو می روند زیرا این موضوع از

لحاظ عقلی قابل درک نیست . مقایسه کنید با مننوی ۱/۱۴۸۰ بعد که در آن قطعه نشان داده شده که

حالات متضاد کار الهی در مصراع اول بیت ۳۱۲ فوق الذکر ، هدایت و اضلال می یاسد | قران

۱۲۶/۶ : فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصْعَدُ

السَّمَاءَ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرُّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ : « هر که را خدا خواهد هدایت کند ، سینه او را برای

اسلام آوردن بگشاید و هر که را خواهد گمراه کند ، سینه او را تنگ کند ، چنانکه گویی سخت به

آسمان می رود ، بدینسان خدا بر کسانی که ایمان نمی آورند ، ناپاکی می نهد » . ۹۳/۱۶ : وَلَوْ سَاءَ اللَّهُ

لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَ لَتَسْتَلْنَنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ : « و اگر خدا

۶۸۶	منبسط بودیم و يك جوهر همه	۱۰	(بی سر و بی پا بُدیم ، آن سر همه) ^۸
۶۸۷	(يك گُهر بودیم ، همچون آفتاب)	۱۱	بی گِره بودیم و صافی ، همچو آب ^۹
۶۸۸	چون بصورت آمد ، آن نورِ سرِه	۱۲	شد عدد ، چون سایه‌های کنگره
۶۸۹	کنگره ویران کنید از منجنیق	۱۳	تا رَوَد فرق از میانِ این فریق ^{۱۰}

می خواست ، شما را يك اَمّت کرده بود ، ولیکن هر که را خواهد گمراه کند و هر که را خواهد هدایت کند و از آنچه می کرده اید بازخواست می شوید .» و غیره .) . معهدا بیشتر مفسران اینگونه توضیح می دهند که نیل به اتحاد با خدا از راه سلوک و مجاهدت یا اتحاد از راه جذب و مشاهده متفاوت و متضاد است .

۸- يك جوهر . چنانکه این کلمات مطابق نظر مفسران ، مفهوم فنی داشته باشد ، احتمالاً به جوهر اصلی تمام چیزهای مخلوق اشاره می شود که به اصطلاح آنرا « مروارید سفید یا سنگ سنباده » (white Pearl or Corundum) [اللُّدْرَه (یا الِّیَاقُوت) الِّبَیْضَا] گویند و غالباً با نور محمد (the Logos) یا عقل کلّ که همان ذات روحانی انسان است یکی می باشد . مقایسه کنید با مرصاد ، ص ۲۱ س ۱۳-۲۲ .

۹- صوفیان ذات روحانی انسان و جوهر اصلی تمام مخلوقات را که به اصطلاح « مروارید سفید » گویند - با نور محمدی (عقل کلّ = the Logos) یکی می دانند .

۱۰- « کنگره » دیوار و حجاب خودپرستی و وهم است که « سایه های » شَرک منبعت از آن می باشند .

صَوْر تَكْتَرٍ پدیده ها که بوسیله ظهور صفات گوناگون یگانه وجود حقیقی (One Real Being) بوجود می آید ، ممکن است با سایه هائی که هستی آنان مدیون نور آفتابی است که بر دیواری می افتد ، مقایسه کرد . دیوارِ خودی (selfhood) و پندار را ویران کنید تا تمامی این خیالات محو گردد و چیزی جز آفتاب وحدت (Sun of Unity) نبینید .

Simple were we and all one essence: we were knotless and pure as water.
When that goodly Light took shape, it became many, like shadows cast by a
battlement.
Demolish the dark battlement, and all difference will vanish from amidst this
multitude.

۸۳ - آثارِ وهم و خیال^۱

۳۰۹	ای دعا ناگفته ، از تو مستجاب	۱	داده دل را هر دمی ، صد فتح باب
۳۱۰	چند حرفی ، نقش کردی از رُقوم	۲	سنگها از عشقِ آن شد ، همچو موم ^۲
۳۱۱	نونِ ابرو ، صادِ چشم و جیمِ گوش	۳	بر نوشتی ، فتنهٔ صد عقل و هوش ^۳
۳۱۲	ز آن حروفَت ، شد خرد باریک ریس	۴	نسخ می کن ، ای ادیبِ خوش نویس
۳۱۳	در خورِ هر فکر ، بسته بر عدم	۵	دم بدم نقشِ خیالی ، خوش رقم ^۴
۳۱۴	حرفهایِ طُرفه ، بر لوحِ خیال	۶	بر نوشته چشم و عارض ، خد و خال
۳۱۵	بر عدم باشم نه بر موجود ، مست	۷	زانک معشوقِ عدم ، وافی ترست ^۵
۳۱۸	بر عدم ، تحریرها بین بی بنان	۸	و از سوادش ، حیرتِ سودانیان ^۶

۱ - مثنوی ۳۰۹/۵ .

۲ - ویلیام دراموند (William Drummond) از طرفداران افلاطون ، همین قیاس را چنین بیان می کند : « حروف زرینی که در قاموس کبیر آسمان مجلل الهی ، چنان روشن می درخشند ؛ تمامی عجائب دریا ، زمین و هوا ، چیزی جز تصاویر تیره ای از زیبایی مطلق نیست . »
قطعهٔ دراموند این قیاس را بین صور وجود عَرَضی و حروفی که بطور عالی بدست یکنفر هنرمند نقش بسته است ، توصیف می کند .

۳ - حروف عربی ص ، ن ، ج به ترتیب شبیه چشم ، ابرو و گوش می باشند . چنانچه در نور مخصوص به اشیاء جهانی بنگریم ، همه نیکو است . ولی اهل تصوف که در این « نسخ زیبا » ، خواه حسی و خواه خیالی ، می اندیشند ، فقط جمال ازلی را در صور دائم التغییر « خلقت نوین » ، کشف و مشاهده می نمایند ، و در مقابل ، افراد دیگر سایه های محض نفسِ خودپرست خویش را دیده و در پی آن می باشند .

با توجه به نسخه ای از نمونهٔ اولیّهٔ الهی خود ، هر صورت در این عالم ، زیبا می باشد . مقایسه کنید با گلشن راز :

هر آن چیزی ، که در عالم عیان است جو عکسی ، ز آفتابِ آن جهان است

LXXXIII — CREATIONS OF PHANTASY

O THOU by Whom the unspoken prayer is answered, Who bestowest at every moment a hundred bounties on the heart.
 Thou hast limned some letters of writing: rocks here become soft as wax for love of them.
 Thou hast scribed the *nūn* of the eyebrow, the *ṣād* of the eye and the *jīm* of the ear as a distraction to our minds and understandings.
 By those letters of Thine the intellect is made to weave subtle coils of perplexity: write on, O accomplished Fair-writer!
 Incessantly Thou shapest beauteous forms of phantasy upon the page of Non-existence.
 On the tablet of phantasy Thou inscribest wondrous letters — eye and profile and cheek and mole.
 I am drunken with desire for Non-existence, not for the existenee, because the Beloved of the world of Non-existence is more faithful.
 Behold how the madmen dote on the blackness of those lines traced without fingers!

جهان چون زلف و خط و خال و ابروست که هر چیزی به جای خویش، نیکوست
 ۴- بر عدم یعنی دردشت عالم نیستی ظاهری. مقایسه کنید با مثنوی ۱/۶۰۶، ۶۱۲ و تفاسیر آنها (رک ابیات ۳ و ۸ و تفاسیر قطعه ۶۴ این کتاب).
 ۵- «عدم» یعنی حقیقت که مخالف با عالم عرضی می باشد.
 چنین روایت شده است که مجنون هنگامی که در خلوت، لیلی را می یابد، به او امر می کند تا از او روی برگرداند، زیرا مجنون می ترسید تا مشاهده او از موضوع واقعی که بوسیله آن بوجود آمده بود، از دستش برود.
 ۶- تقدیر تاریک و مرموز، باعث می شود که مردان دچار خیالاتی شوند که آنها را به طرق خطا

۳۱۹	هر کسی شد بر خیالی، ریشِ گاو	۹	گشته درسودای گنجی، کُنجِ کاو
۳۲۲	و آن دگر، بهر ترهب در کُنشت	۱۰	و آن یکی، اندر حریصی، سوی کِشت
۳۲۴	در پری خوانی، یکی دل کرده گم	۱۱	بر نجوم، آن دیگری، بنهاده سُم ^۶
۳۲۵	این رُوشها، مختلف بیند برون	۱۲	ز آن خیالاتِ مُلُون ز اندرون
۳۲۸	قبله جان را چو پنهان کرده‌اند	۱۳	هر کسی، رو جانبی آورده‌اند
۳۳۰	چونک کعبه، رو نماید صبحگاه	۱۴	کشف گردد که، که گم کردست را ^۸

۴

→

سوق می‌دهد .

۷- بر نجوم الخ . یعنی « او بر علم ستاره شناسی (astronomy) و ستاره بینی (astrology) مسلط است ».

۸- معمولا اگر روی نماز گزار برای مراسم عبادت (صلات) به سمت قبله نباشد نماز او باطل است ، و اما اگر تاریکی یا علل قاطع دیگر باشد که نماز گزار نتواند رو بسوی کعبه بایستد ، اصول نماز او درهم نمی‌شکند مشروط بر اینکه تا آنجا که حس قضاوت او حکم کرده و تا سرحد امکان برای تشخیص جهت قبله جدیت کرده باشد . بهمین قیاس همگان در پی یافتن یگانه نور حقیقت هستند (مراجعه کنید به قطعه ۱۰۴ این کتاب) . تردید و بُهت و خطا ، از نادانی سرچشمه می‌گیرد .

Everyone is infatuated with a phantasy and digs in corners for the buried treasure.

One goes into church to perform religious exercises; another in his greed for gain betakes himself to sowing;

One loses his soul in the invocation of demons; another sets his foot upon the stars.

To the seeing eye it is manifest that all variety of action in the external world arises from phantasies within.

Since the object of the soul's quest is hidden, every one looks for it in a different quarter, like travellers seeking the *qiblah* in the dark.

At dawn, when the Ka'bah becomes visible, they find out who has lost his way.

۸۴ - عشقِ ساحرناک^۱

۳۲۶۰	دوستی و وَهْم، صد یوسف تند	۱	اَسْحَر از هاروت و ماروتست خود ^۲
۳۲۶۱	صورتی پیدا کند، بر یادِ او	۲	جذبِ صورتِ آردت، در گفت‌وگو
۳۲۶۴	آنچنانکِ مادری دل بُرده‌ای	۳	پیشِ گورِ بچه نو مُرده‌ای ^۳
۳۲۶۵	رازها گوید بچَد و اجتهاد	۴	(می‌نماید زنده او را آن جماد)
۳۲۶۷	پیشِ او، هر ذره آن خاکِ گور	۵	گوش دارد، هوش دارد، وقتِ شور
۳۲۶۸	مستمع داند، بچَد آن خاک را	۶	خوش نگر، این عشقِ ساحرناک را

۱ مثنوی ۵/۳۲۶۰.

۲ - هاروت و ماروت دو فرشته مغضوب هستند که هبوط کرده و به انسان شیوه ساحری آموختند. چون آن دو فرشته خود را پاکدامن می‌پنداشتند، از تعظیم و احترام آدم ابوالبشر سر باز زدند؛ به این جهت خداوند آنها را اخراج کرد و به زمین فرستاد، در آنجا گرفتار عشق زنی خوبروی گشتند و بران شدند که او را گمراه کرده و وادار به بی‌عفتی نمایند. ولی آن زن تسلیم نمی‌شد تا اینکه کلام قدرت را به او تعلیم دهند تا بتواند به آسمان صعود نماید. چون زن باین حالت رسید، صعود نمود و خدا او را تغییر شکل داد و بصورت زُهره (ستاره ونوس) درآمد. هاروت و ماروت در چاهی در شهر بابل محبوس گشتند، چرا که، آنان پذیرفتند که کفاره گناهان خویش را در این دنیا پس بدهند، تا در عذاب ابدی دنیای بعدی قرار نگیرند. این افسانه را می‌توان تمثیلی فرض نمود از روح انسان و عقل او که از عالم نور به عالم طبیعت نزول کرد و مورد تعرض، پلیدی و ناپاکی تن (نفس) قرار می‌گیرد و سرانجام که در اثر مشقت، منزّه می‌شود به مبدائی که از آنجا آمده رجعت می‌نماید.

وَهْمِ عاشق، «صوَر چیزهای ناشناخته را شکل می‌دهد».

۳ (تا آخر قطعه) - مقایسه کنید با مثنوی ۷۰۲/۲-۷۱۶ و تفاسیر آن:

(عشقِ او پیدا و معشوقش نهان یاز بیرون، فتنه او در جهان)
این رها کن، عشقهای صورتی ۷۰۲ نیست بر صورت، نه بر روی بستی
آنچ معشوقست، صورت نیست آن ۷۰۳ خواه عشقِ این جهان، خواه آن جهان

LXXXIV — THE MAGIC OF LOVE

LOVE and fancy create a thousand forms beautiful as Joseph: in sooth they are greater sorcerers than Hārūt and Mārūt.

Before your eyes they raise up the phantom of the Beloved: you are enraptured with it and tell it all your secrets.

'Tis as when a mother, at the grave of her child newly dead,
Speaks to him earnestly and intensely: crazed with grief, she imagines his dust to be living

And in her heart believes he is listening to her. Lo, the magic wrought by Love!

آنچ بر صورت، تو عاشق گشته ای
صورتش بر جاست این سیری ز چیست؟
آنچ محسوس است، اگر معشوقه است
چون وفا، آن عشق، افزون می کند ۷۰۷
پرتو خورشید، بر دیوار تافت ۷۰۸
بر کلوخی، دل چه بندی، ای سلیم
ای که تو، هم عاشقی بر عقل خویش
پرتو عقلست آن، بر حس تو
چون زر اندود است خوبی در بشر
چون فرشته بود، همچون دیو شد
اندک اندک، می ستاند آن جمال
رَو نَعْمَرَهُ نُنْكُسُهُ بخوان ۷۱۵
کان، جمال دل، جمال باقیست
بیت ۷۰۲: این رها کن. کلمات قبلی (فتنه او در جهان) ممکن است دال بر این باشد که صورت
چون برون شد، جان چرایش هشته ای
عاشقا واجو که معشوق تو کیست؟
عاشقستی، هر که او را حس هست
کی وفا، صورت دگرگون می کند؟
تابش عاریتی، دیوار یافت
واطلب اصلی، که تابد او مقیم
خویش بر صورت پرستان، دیده بیش
عاریت میدان ذهب، بر مس تو
ورنه، چون شد، شاهد تو، بیره خر؟
کان ملاحظت، اندرو، عاریه بد
اندک اندک، خشک می گردد نهال
دل طلب کن، دل منه بر استخوان
دولیش، از آب حیوان ساقیست

۳۲۶۹	آنچنان بر خاکِ گورِ تازه او	۷	دَم بدم، خوش می‌نهد با اشکِ رو
۳۲۷۰	که به وقتِ زندگی، هرگز چنان	۸	روی ننهادهست، بر پورِ چو جان
۳۲۷۲	عشق بر مُرده، نباشد پایدار	۹	(عشق را برحیّ جان افزائی دار)
۳۲۷۱	از عزا، چون چند روزی بگذرد	۱۰	آتشِ آن عشقِ او، ساکن شود
۳۲۷۴	زانک عشق، افسونِ خود، بر بود و رفت	۱۱	ماند خاکستر، چو آتش رفت تفت

عَرَضی می‌تواند معشوق (object of love = موضوع عشق) باشد. از اینرو شاعر می‌گوید که «این فکر را از سرت بیرون کن»؛ و در ابیات بعدی توضیح می‌دهد که موضوع واقعی تمامی عشق، [معشوق] روحانی می‌باشد.

بیت ۷۰۳: مصراع دوم: یعنی خواه عاشق، شهوت پرستی باشد که چیزی جز صورت ظاهر را نمی‌نگرد، و خواه عارفی باشد که صورت ظاهر را به مثابه آئینه‌ای که حقیقت در آن منعکس می‌شود، در نظر دارد.

بیت ۷۰۷: شاعر نشان داده است که اگر معشوق (object of love) صورت محسوس باشد، واقعیت صرفی که جسم در لحظه مرگ، روح را ترك می‌کند برای عاشق تفاوتی نخواهد داشت زیرا (همانگونه که او اکنون اضافه می‌کند) وفا، میوه عشق است. پس چرا عشاق بمجرد اینکه حیات از صورتی که آنان عاشقش بودند جدا می‌شوند، تغییر می‌یابند؟ علتش این باید باشد که آنان به چیزی علاوه بر خود صورت، عشق می‌ورزیدند.

بیت ۷۰۸: جمال انسانی (و تمامی جمال عَرَضی) انعکاسی از جمال الهی است. ببینید تفسیر مثنوی ۱/۲۴۳۷ (رک بیت ۶، قطعه ۱۲ این کتاب).

بیت ۷۱۵: قرآن ۶۸/۳۶: وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ... «هر که را عمرِ دراز دهیم، خلقتِ وی دگرگون کنیم» (کاستن)...

Fondly and with tears she lays her lips , time after time , on the fresh earth of
the grave in such wise
As , during his life , she never laid them on the face of the son who was so dear
to her .
But love for the dead does not last : when some days have passed in mourning ,
the flame of her grief sinks to rest .
Love has carried off his enchantments and gone away : the fire is out , only
ashes remain .

۸۵ - الْمَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ^۱

۳۲۵۷	همچو ترسا، که شمارد با گشیش	۱	جُرمِ یکساله، زنا و غِلّ و غِش
۳۲۵۸	تا پیامرزد گشیش، زو آن گناه	۲	عفو او را، عفو داند از اله
۳۲۵۹	نیست آگه آن گشیش، از جُرم و داد	۳	لیک بس جادوست، عشق و اعتقاد
۳۲۷۷	عشق، صورتها بسازد در فراق	۴	نامصوّر، سر کند وقت تلاق
۳۲۷۸	که: «منم آن اصلِ اصلِ هوش و مست	۵	بر صُور آن حسن، عکسِ ما بُدست ^۲
۳۲۸۰	زانک بس با عکسِ من دربافتی	۶	قوتِ تجریدِ ذاتم یافتی»
۳۲۸۱	چون ازین سو، جذبۀ من شد روان	۷	او گشیش را می نبیند در میان
۳۲۸۲	مغفرت می خواهد از جُرم و خطا	۸	از پسِ آن پرده از لطفِ خدا
۳۲۸۳	چون زسنگی، چشمه ای جاری شود	۹	سنگ اندر چشمه، مُتواری شود ^۳

ع

۱ - مثنوی ۵/۳۲۵۷.

۲ - هوش و مست. در اینجا مست معادل مستی است.

۳ - سنگ یعنی کشیش به عنوان واسطه ناآگاه که از طریق آن لطف الهی جاری می گردد، تلقی

می شود.

LXXXV — PHENOMENA THE BRIDGE
TO REALITY

THE Christian confesses to his priest a year's sins—fornication and malice and hypocrisy—

In order that the priest may pardon him, for he deems the priest's absolution to be forgiveness from God.

The priest has no real knowledge of sin and pardon; but love and faith are mighty spells.

In the hour of absence Love fashions many a form of phantasy; in the hour of presence the Formless One reveals Himself,

Saying, "I am the ultimate origin of sobriety and intoxication: the beauty in all forms is reflected from Me.

Now, because thou hast often gazed on My reflexion, thou art able to contemplate My Pure Essence."

As soon as the Christian feels the pull from Yonder, he becomes unconscious of the priest.

At that moment he craves forgiveness for his trespasses from the Grace of God behind the veil.

When a fountain gushes from a rock, the rock disappears in the fountain.

۸۶ - اَمْرُودُبْنِ خِیَالِ

۳۵۶۲	این منی و هستی اول بُود	۱	که بَرُو، دیده کز و احول بُود
۳۵۶۳	چون فرود آئی، از این امرودُبْن	۲	کز نماند فکرت و چشم و سُخُن
۳۵۶۶	زین تواضع که فرود آئی، خدا	۳	راست بینی، بخشد آن چشم ترا
۳۵۶۴	یک درختِ بخت، بینی گشته این	۴	شاخِ او بر آسمانِ هفتمین
۳۵۶۹	بعد از آن، بر رو، بر آن امرودُبْن	۵	که مبدل گشت و سبز، از امرِکُن
۳۵۷۱	آتش او را، سبز و خرم می کند	۶	شاخِ او، اِنِّی اَنَا اللهُ می زند
۳۵۷۲	زیرِ ظِلِّش، جمله حاجات روا	۷	این چنین باشد، الهی کیمیا
۳۵۷۳	آن منی و هستیت، باشد حلال	۸	که دَرُو بینی، صفات ذُو الْجَلال

۱- مثنوی ۳۵۶۲/۴. بوکاچو (Boccaccio) در کتاب «دیکامرون، روز هفتم، حکایت نهم» و چاسر (Chaucer) در «داستان تاجر»، داستان فاسقی را نقل می کنند که بر درخت گلایی بالا رفته، وانمود می کرد که آن درخت، خیالات و اندیشه های بیهوده در مغز ایجاد می نماید، و شوهر احمق را متقاعد کرد که زنش معصوم است در حالی که شوهر با چشم خود، عمل زشت او را بازنش مشاهده کرده بود.

رومی این موضوع را در ابیات قبلی (۳۵۴۴-۳۵۵۷) شرح داده؛ و در اینجا او از این موضوع، یک مصداق عرفانی ارائه می دهد- «فرود آمدن» روح از خود آگاهی و صعود آن به خدا آگاهی- که به سهولت، تفسیر گاه گسترده قبلی خود را ازیند و مثل مبنی بر اینکه در هر سخن شوخ و بذله ای، یک نتیجه اخلاقی نهفته است، توجیه و تصدیق می کند.

۲- مراجعه کنید به قرآن ۲۸/۲۹ و ۳۰: فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُتُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ . فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ . « چون موسی مدت بسر برد و خانواده خویش را ببرد، از جانب طور آتشی دید، به خانواده خویش گفت: بمانید که من آتشی دیده ام شاید برایتان خبری از آن، یا شعله آتشی بیاورم، شاید گرم شوید. و چون نزد آتش

←

LXXXVI — THE PEAR-TREE OF ILLUSION

THIS pear-tree is the primal egoism and self-existence that makes the eye distorted and squinting.

When thou comest down, O climber, thy thoughts and words and eyes will no more be awry.

Because of the humility shown by thee in coming down, God will endow thee with true vision.

Thou wilt see that this pear-tree has become a tree of fortune, its boughs reaching to the Seventh Heaven.

Afterwards climb up again into the tree transformed by Divine Mercy.

Now it is luminous like the Burning Bush: it cries, "Lo, I am God!"

Beneath its shade all thy wants are satisfied: such is the Divine Alchemy.

Thy personality and existence are now lawful to thee, since thou beholdest therein the attributes of the Almighty.

رسید از کناره راست، در جایگاه مبارك، از آن درخت ندا داده شد که: ای موسی، من خودم، خدای یکتا پروردگار جهان نیام. «و مقایسه کنید با تورات، سفر خروج، باب سوم آیات ۱-۶: «و اما موسی گله پدر زن خود یترون کاهن مدیان را شبانی می کرد؛ و گله را بدان طرف صحرا راند و به حوریب که جبل الله باشد آمد. و فرشته خداوند در شعله آتش از میان بوته ای بروی ظاهر شد، و چون او نگریست اینک آن بوته به آتش، مشتعل است اما سوخته نمی شود. و موسی گفت: اکنون بدان طرف شوم و این امر غریب را ببینم که بوته چرا سوخته نمی شود. چون خداوند دید که برای دیدن مایل بدان سو می شود، خدا از میان بوته به وی ندا در داد و گفت: ای موسی، ای موسی. گفت: لبیک. گفت: بدین جا نزدیک میا، نعلین خود را از پایهایت بیرون کن، زیرا مکانی که در آن ایستاده ای زمین مقدس است. و گفت: من هستم خدای پدرت، خدای ابراهیم و خدای اسحق و خدای یعقوب. آنگاه موسی روی خود را پوشانید زیرا ترسید که به خدا بنگرد.»

۳۵۷۴ شد درخت کز، مقوم حق نما ۹ أصله ثابت و فرعه فی السماء

۳ - ببینید تفسیر مثنوی ۳/۲۰۰۵-۲۰۰۶ :

هر درختی، شاخ بر سدره زده سدره چه بود، از خلا بیرون شده
بیخ هر يك، رفته در قعر زمین زیرتر از گاو و ماهی بد یقین

قرآن ۲۴/۱۴: أَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ. « مگر ندیدی خدا چگونه مثالی زد، سخن نیک چون نهال نیک است، بیخش در زمین استوار است و شاخش رو به آسمان است ». مقایسه کنید با تفسیر عرفانی شاعر از این متن (مثنوی ۳/۴۳۸۶ بیعد و ۴/۳۵۷۰ بیعد). بنا به عرایس البیان، اشاره قرآن به کلام ازلی خدا (Eternal Word of God) مکشوف در انتخاب خود (یعنی لوگوس) است که « درخت صفات الهی می باشد، بطوری که ریشه آن در ازلیت و شاخه هایش در آسمان ابدیت است؛ بوسیله دریا های لطف الهی آب داده می شود و به ارواح کسانی که به خدا عشق می ورزند و او را می شناسند و وحدت او را می فهمند، میوه یعنی تجلی (revelation) ذات و صفات می دهد ».

مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۳/۵۹۳

مصطفائی گو، که جسمش جان بود؟ تا که رحمن علم القرآن بود

در این قاعده، استثنائاتی وجود دارد، یعنی انبیاء و اولیاء مستقیماً از خدا درک معرفت می کنند. رَحْمَنُ عِلْمِ الْقُرْآنِ: ببینید قرآن ۱/۵۵-۲: الرَّحْمَنُ عِلْمُ الْقُرْآنِ: « خدای مهربان، قرآن را (به پیامبر) آموخت ». صوفیه، « تعلیم » خدا را به منزله تجلی عرفانی در ازلیت ذات قرآن یعنی صفات الهی تفسیر می کنند.

روزبهران بقلی می گوید: وَفِيهِ بَيَانٌ أَنَّهُ بِذَاتِهِ سُبْحَانَهُ خَاطِبُهُ بِالْقُرْآنِ شِفَاهًا عِنْدَ كَشْفِ لِقَائِهِ هُوَ كِفَاحًا ... وَإِذْ أَرَادَ تَعْلِيمَ أَرْوَاحِ الْأَوْلِيَاءِ حِينَ أَوْجَدَهَا أَلْبَسَهَا نُورًا مِنْ نُورِهِ ... ثُمَّ عَلَّمَهَا صِفَاتِهِ بِمَا خَاطَبَهَا مِنْ كَلَامِهِ الْأَزَلِيِّ.

[در آنچه یاد شد، بیانی است بر اینکه خدای سبحان خود به هنگام کشف لقاء - یعنی کشف پرده دیدار در ملاقات با پیامبر اسلام - شفاهاً و رو در رو او را مخاطب ساخت. و چون به هنگام ایجاد روح های پیامبران و اولیاء، قصد تعلیم ایشان را کرد، جامه ای از نور خویش بر آن ارواح پوشانید و

The crooked tree has become straight , God-revealing: *its root in the earth , its branches in the sky.*

با کلام ازلی خود ، ارواح ایشان را مخاطب ساخت و بدین طریق صفات خویش را بدانها تعلیم داد .
 عرائس البیان فی حقائق القرآن : روزبهان بقلی شیرازی (۵۲۲-۶۰۶ هـ.ق) با تفسیر ابن عربی در
 حاشیه ، چاپ سنگی در ۲ ج ، هندوستان ۱۳۰۱/۱۸۸۳ : یادداشت مترجم .
 و تفسیر مثنوی ۴۳۸۸/۳ :

بر فلك پرهاست ز اشجارِ وفا أصلها ثابت و فرعها فی السما
 ببینید قطعه مشابه در مثنوی ۲۰۰۳-۲۰۰۸ (سطور فوق) : ۴/۳۵۷۰-۳۵۷۴ و تفاسیر آنان
 «اشجارِ وفا» ارواح برگزیده ای هستند که در طول حیات خاکی خود به اتحاد با خدا نائل شده اند .

۸۷ - هوشِ این جهانی^۱

۱	باده در جوشش ، گدایِ جوشِ ماست	۱۸۱۱
	چرخ در گردش ، گدایِ هوشِ ماست ^۲	
۲	باده از ما مست شد ، نی ما ازو	۱۸۱۲
	قالب از ما هست شد ، نی ما ازو	
۳	ما چو زنبوریم و ، قالبها چو موم	۱۸۱۳
	خانه خانه کرده قالب را چو موم ^۲	

۱ - مثنوی ۱/۱۸۱۱ . شاعر در اینجا چون ارواحی که مست حقّ اند صحبت می کند - ارواحی که با کلمه (Logos) یکی گشته با او زیست می نمایند ؛ بنا بر این ممکن است شاعر ادعا کند که نمونه اصلی و سرچشمه روح دادن به کائنات است .

[عنوان : نیکلسن عنوان انگلیسی این قطعه را در مثنوی ۱/۱۷۳۱]

آن دمی ، کز آدمش کردم نهان با تو گویم ، ای تو اسرارِ جهان معادل اسرار جهان یعنی لوگوس یا انسان کامل (حُسامُ الدین) آورده است که شاعر خود را با آن یکی می داند و ادعا می کند که عشق الهی که از ابراهیم و عیسی و جبرئیل مضایقه شده بود ، به او وحی شده است : یادداشت مترجم .

۲ - جوشِ ما یعنی عشق الهی . هوشِ ما یعنی عقل کلّ .

۳ - نظر به اینکه زنبور عسل به وسیله وحی الهی شانه عسل (= قالب) را می سازد (قرآن ۱۶/۶۸ و ۶۹ : وَ أَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ . ثُمَّ كُلِي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكَ ذُلًّا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ . « پروردگارت به زنبور عسل الهام کرد که در کوهها و درختان و بناها که بالا می برند خانه کن ؛ آنگاه از همه میوه ها بخور ، و با اطاعت ، در طریقتهای پروردگارت راهسپرباش ، از شکم های آن ، شیرینی با رنگهای مختلف برون می شود که شفای مردم در آنست که در این ، برای گروهی که اندیشه کنند عبرتی هست .») بهمین روش ، روح انسان کامل دنیا را به صورت خود در می آورد ، و در کالبدها به نسبت استعداد هر یک ، با شیرینی ، نور ، معرفت و عشق حقّ مملو می سازد .

LXXXVII — COSMIC CONSCIOUSNESS

WINE in ferment is a beggar suing for our ferment ; Heaven in revolution is a beggar suing for our consciousness .

Wine was intoxicated with us , not we with it ; the body came into being from us , not we from it .

We are as bees , and bodies as the honeycomb : we have made the body , cell by cell , like wax .

۸۸ - در ظهورِ ولایتِ مطلقه^۱

دل بُرد و نهان شد	۱ هر لحظه بشکلی، بُت عیار برآمد
گه پیر و جوان شد	هر دم بلباسِ دگر، آن یار برآمد
غَوَاصِِ معانی ^۲	۲ گاهی به تِكِ طینتِ صَلصالِ فرو رفت
زان پس به جهان شد	گاهی ز تِكِ کِهگلِ فَخارِ برآمد
خود رفت به کشتی	۳ گه نوح شد و کرد جهان را به دعا غرق
آتش گُل از آن شد ^۳	گه گشت خلیل و بَدلِ نار برآمد
از بهرِ تفرَج	۴ میگشت دمی چند برین رویِ زمین او
تسبیح کنان شد	عیسی شد و بر گنبدِ دَوّارِ برآمد
هر قرن که دیدی	۵ بالجمله همو بود که می آمد و می رفت
دارایِ جهان شد	تا عاقبت آن شکلِ عرب وارِ برآمد
آن دلبرِ زیبا ^۴	۶ منسوخ چه باشد نه تناسخ که حقیقت
قَتالِ زمان شد	شمشیر شد و در کفِ کَرّارِ برآمد
در صورتِ بوالْحَیّ	۷ نی نی که هم او بود که می گفت «أَنَا الْحَقُّ»
نادان به گمان شده ^۵	منصور نبود آنکه بر آن دارِ برآمد
	۸ رومی سخنِ کفرِ نگفته ست و نگوید
	منکر مَشویدش

- ۱ - دیوان شمس تبریزی، چاپ تبریز، ص ۱۹۹ و چاپ لکهنو، ص ۲۲۵.
- ۲ - روح الهی در کالبدِ گلی آدم ابوالبشر دمیده شد، همان گلی که خداوند با دستهایِ خود به مدتِ چهل روز خمیر کرد و سرشت.
- ۳ - مراجعه کنید به قطعه ۷۲، تفسیر ۶ این کتاب.
- ۴ - رومی در این بخش صریحاً خواننده را از خلطِ اصولِ توحیدِ فلسفی با بدعتِ آنهایی که به تناسخ ارواح فردی معتقدند، برحذر می دارد. در بخشِ دیگر (دیوان شمس تبریزی، چاپ لکهنو، ص ۲۲۲) اعلام می دارد که تمامی شکل هائی که ذاتِ مطلق، خود را در آنها می پوشاند « شیشه های مختلف از یک شراب » است و می گوید که « این تناسخ نیست: این اصولِ وحدتِ صرف است » (این نیست تناسخ، سخنِ وحدتِ صرف است).

LXXXVIII — THE UNIVERSAL SPIRIT REVEALED IN PROPHETS AND SAINTS

EVERY moment the robber Beauty rises in a different shape , ravishes the soul and disappears .
 Every instant the Loved One assumes a new garment , now of eld , now of youth .
 Now He plunged into the heart of the potter's clay — the Spirit plunged like a diver .
 Anon , rising from the depths of clay that is moulded and baked , He appeared in the world .
 He became Noah , and went into the Ark when at His prayer the world was flooded .
 He became Abraham and appeared in the midst of the fire , which bloomed with roses for His sake .
 For a while He was roaming on the earth to pleasure Himself ;
 Then He became Jesus and ascended to Heaven and glorified God .
 In brief , it was He that was coming and going in every generation thou hast known ,
 Until at last He appeared in the form of an Arab and gained the empire of the world .
 There is no transmigration , nothing is transferred . The lovely Winner of hearts
 Became a sword in the hand of ' Alī and appeared as the Slayer of the time .
 No , no ! 'Twas even He that cried in human shape , " *Ana'l-Ḥaqq* ."
 The one who mounted the scaffold was not Manṣūr , as the foolish imagined .
 Rūmī hath not spoken and will not speak words of infidelity : do not disbelieve him !

۵- منصور ، منظور از حلاج (حسین بن منصور) است که بسال ۹۲۲ م . (۳۱۰ هـ . ق .) در بغداد اعدام شد . او نسبت صوفیانه خود را با حق بطور مؤکد چنین ادا کرد که : انا الحق - « من خدایم » - لیکن او تعبیر رومی را از این مطلب تأیید نمی کرد . مقایسه کنید با قطعه ۱۱۵ این کتاب .

۸۹ - عَلَمَدارانِ تجلی الهی^۱

۲۱۵۱	چون مُراد و حکم یزدانِ غفور	۱	بود در قدمت، تجلی و ظهور
۲۱۵۲	بی ز ضدی، ضد را نتوان نمود	۲	و آن شه بی مثل را، ضدی نبود ^۲
۲۱۵۳	پس خلیفه، ساخت صاحب سینه‌ای	۳	تا بُود شاهیش را آینه‌ای ^۳
۲۱۵۴	پس صفای بی حدودش داد او	۴	و آنکه از ظلمت، ضدش بنهاد او
۲۱۵۵	دو علم برخاست، اسپید و سیاه	۵	آن یکی آدم، دگر ابلیس راه

۱ - مثنوی ۲۱۵۱/۶ .

۲ - تجلی و ظهور خداوند در عالم، موجب پیدایش تناقضات و دگرگونی‌های ظاهری می‌گردد؛ به همین دلیل در قرون متوالی، صفات زیبا و مخوف حق تشخیص یافته و بصورت دشمنان مخالف یکدیگر نشان داده می‌شوند که برای تسلط بر یکدیگر به کشمکش می‌پردازد، حال آنکه همه آنها ذاتاً یکی می‌باشد، همانطور که او خداوند یکتاست .

مقایسه کنید با مثنوی ۱۱۲۸/۱-۱۱۳۵ و تفاسیر آنها (رک تفسیر ابیات ۲-۴ ، قطعه ۷۱ این

کتاب) .

۳ - مقایسه کنید با مثنوی ۳۴۸۵/۱ ببعده و تفسیر آن :

۱	کو نقوش بی عدد را، قابلست	۱	آن صفای آینه، لاشک دلست
۲	ز آینه دل دارد آن موسی بجیب	۲	صورت بی صورت بی حد غیب
۳	نه به عرش و کرسی و نی بر سمک	۳	گرچه آن صورت، نگنجد در فلک
۴	آینه دل را نباشد حد بدان	۴	زانک محدودست و معدودست آن
۵	زانک دل پا اوست، یا خود اوست دل	۵	عقل اینجا، ساکت آمد یا مُضِل
۶	جز ز دل، هم با عدد، هم بی عدد	۶	عکس هر نقشی، نتابد تا ابد

۱ : دل، آینه‌ای است که قابل انعکاس ذوات اشیاء و حقیقه‌ی اَلْحَقِّ (Divine reality) در

همه چیز است (اِحیاء ۱۳/۳) . ولی رومی پاره‌فرا تر از این مینهد . مقایسه کنید با مثنوی ۳۱۹۰/۶

بعده :

LXXXIX — THE STANDARD-BEARERS OF DIVINE REVELATION

THE eternal Will and Decree of God, the Forgiver, to reveal and manifest Himself
Invokes opposition, for otherwise nothing can be shown; and there is no contrary to that incomparable King.
Therefore He made a viceroy whose heart should be a mirror for His Sovereignty,
And endowed him with infinite purity, and then set up against him a dark foil.
He made two banners, white and black: one was Adam, the other was Iblis.

عکسها را مانند این و، عکس نیست در مثال عکس، حق بنمود نیست ...
که در آنجا می گوید انسان کامل «در شباهت يك انعكاس»، خودش خدا می باشد.
۲: شکوه اشراق عرفانی به یدیبیضای موسی تشبیه شده است. ببینید قرآن ۱۰۸/۷، ۳۳/۲۶:
وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاطِرِينَ: «ودست خویش برون آورد که به دیده بینندگان سفید می نمود».
۱۲/۲۷ و مقایسه کنید با وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ... «ودستت را به گریبان کن که سپید، بدون علت، در آید...» تورات، سفر خروج، باب ۴ آیه ۶: «و خداوند دیگر باره وی را گفت دست را در گریبان خود بگذار. چون دست به گریبان خود برد و آن را بیرون آورد، اینک دست او مثل برف مبروص شد.» «صورت بی صورت بی حد» حاکی از تمامیت اسماء و صفات الهی است. مقایسه کنید با این حدیث که طبق آن، خدا، آدم ابوالبشر را به «صورت» خود (عَلَى صُورَتِهِ) آفرید.

۴۰۳: به حدیث قدسی منقول در تفسیر منتهی ۱/۲۶۵۲-۲۶۵۵ اشاره دارد:
گفت پیغمبر که حق فرموده است
در زمین و آسمان و عرش نیز
در دل مؤمن بگنجیم، ای عجب
من نگنجم در خم بسالا و بست
من نگنجم، این یقین دان، ای عزیز
گر مرا جویی، در آن دلها طلب
این سه بیت در توصیف این حدیث قدسی مشهور است: مَا وَسِعَنِي أَرْضِي وَلَا سَمَانِي وَلَكِنْ بَسَعَنِي قَلْبُ

۶	چالش و پیکار، آنچه رفت رفت	۲۱۵۶	در میان آندو لشکرگاه زفت
۷	ضد نور پاک او، قایل شد	۲۱۵۷	همچنان دور دوم، هابیل شد
۸	تا به نمرود آمد اندر دور دور	۲۱۵۸	همچنان این دو علم از عدل و جور
۹	با ابوجهل، آن سپهدار جفا	۲۱۶۵	همچنان تا دور و طور مصطفی

عَبْدِي الْمُؤْمِنِ النَّقِيهِ الْوَرَعِ : « من در زمین و آسمان نمی گنجم ، ولی در قلب بنده مؤمن پرهیزگار پاکیزه و پارسای خویش می گنجم ». از این رو ، دل انسان کامل مسجد واقعی است که در آن خدا مورد پرستش واقع می شود (مثنوی ۲/۳۱۰۹-۳۱۱۲ :

ابلهان ، تعظیم مسجد می کنند
 آن مجازست ، این حقیقت ، ای خران
 مسجدی کآن اندرون اولیاست
 تا دل مرد خدا ، نآمد بدرد
 در خرابی اهل دل ، جد می کنند
 نیست مسجد ، جز درون سروران
 سجده گاه جمله است ، آنجا خداست
 هیچ قرنی را ، خدا رسوا نکرد
 جوهر (substance) دل ، عالم است که عرض (accident) می باشد ؛ نور آن در تمامی
 پدیده هاست (مثنوی ۳/۲۲۶۶-۲۲۷۳ :

پس بود دل ، جوهر و عالم ، عرض
 آن دلی کو عاشق مالست و جاه
 یا خیالاتی که در ظلمات او
 دل نباشد غیر آن دریای نور
 نی دل اندر صد هزاران خاص و عام
 ریزه دل را بهل ، دل را بجو
 دل محیطست اندرین خطه وجود
 از سلام حق سلامتھا تشار
 سایه دل ، چون بود دل را غرض ؟
 یا زبون این گل و آب سیاه
 می پرستدشان برای گفت و گو
 دل نظرگاه خدا ، و آنگاه کور
 در یکی باشد ، کدامست آن کدام
 تا شود آن ریزه ، چون کوهی ازو
 زر همی افشاند ، از احسان و جود
 می کند بر اهل عالم اختیار

[جهت ابیات فوق رک تفسیر ابیات ۵ تا ۷ ، قطعه ۱۵ این کتاب]

۵ : رابطه میان آئینه و صورت چیست ؟ آیا خدا دردل منعکس می شود ، یا اینکه دل فی نفسه

چیزی جز انعکاسی از خدا نیست ؟

Between these mighty hosts there was combat and strife, and there came to pass what was destined to come.
Likewise in the next period Abel arose, and Cain became the antagonist of his pure light.
So, from age to age and from generation to generation, the same banners were raised in conflict,
Till the advent of Mohammed, who strove with Abū Jahl, the prince of the armies of iniquity.

۶: هم با عدد، هم بی عدد یعنی تمامی صفات الهی، هم از لحاظ تکرر در واحدیت (oneness) و هم از لحاظ احدیت (absolute unity) در دل ظهور می کند.

و مقایسه کنید با مثنوی ۱۱۹۴/۴ و تفسیر آن :

خُلِقِ مَا، بر صورتِ خود کرد خَلَقِ وصفِ ما، از وصفِ او، گیرد سَبَقِ
خدا، آدم ابوالبشر را به صورت خود (عَلَى صُورَتِهِ = عَلَى صِفَاتِهِ) آفرید. ببینید تفاسیر مثنوی
۳۴۸۶/۱ (که در فوق آمد) و ۱۲۳۴/۱ :

بوالبشر کو عِلْمُ الْأَسْمَاءِ بگست صد هزاران عِلْمِش اندر هر رگست
(رِک بیت ۱، قطعه ۵۵ این کتاب) آدم ابوالبشر - که به صورت خدا آفریده شد و اسماء و صفات خالق خود را منعکس می کند - انسان کامل، نوع مثالی انسانی، است که آگاهی الهی در او واقعیت می یابد. عِلْمِ او (که فقط بوسیله تعیین محدود شده) با عِلْمِ خدا یکی است. او همه چیز را در طبیعت ذاتی آنها می بیند.

۹۰ - رازِ اهریمن^۱

۲۴۴۷	موسی و فرعون، معنی را رهی	۱	ظاهر آن ره دارد و این بی‌رهی ^۲
۲۴۴۸	روز، موسی پیشِ حق نالان شده	۲	نیم شب، فرعون گریان آمده ^۳
۲۴۴۹	ك: «این چه غلست ای خدا برگردنم؟»	۳	ورنه غل باشد، که گوید من منم؟ ^۴
۲۴۵۰	زآنک موسی را، منور کرده‌ای	۴	مر مرا، ز آن هم مکدر کرده‌ای
۲۴۵۶	خواجه تاشانیم، اما تیشه‌ات	۵	می شکافد شاخِ تر در بیشه‌ات
۲۴۵۸	شاخ را بر تیشه دستی هست، نی	۶	هیچ شاخ از دستِ تیشه جَست، نی
۲۴۵۹	حقّ آن قدرت، که آن تیشه تراست	۷	از گرم کن، این کژیها را تورا است
۲۴۶۰	باز با خود گفته فرعون: «ای عجب	۸	من نه در یا ربّنا ام جمله شب؟
۲۴۶۱	در نهان، خاکی و موزون می‌شوم	۹	چون به موسی می‌رسم چون می‌شوم؟ ^۵

۱ - مثنوی ۱/۲۴۴۷ .

۲ - فرعون هم در خدمت برای منظوری که خلق شده بود، دستِ کمی از موسی نداشت . نتیجه آنکه از نظر ابدیت سرانجام تمامی ارواح نجات خواهند یافت .

خدا، هادی است یعنی کسی است که مردم را به نجات هدایت می‌کند و نیز خدا، مُضِلّ است یعنی کسی است که مردم را به هلاکت می‌کشاند : آنان چه از نظر ظاهری نجات یابند و چه گمراه شوند، در واقع مشیت ابدی خدا را بطریقی که خود مقدر داشته، انجام می‌دهند .

ابن‌العربی (فصوص ۹۹-۱۰۱) این نتیجه منطقی را پیش می‌کشد که تمامی ارواح نهایتاً نجات می‌یابند، اگر چه سعادت اهل النار صفای کمتری نسبت به سعادت اهل الجنة دارد . به منظور دست‌یابی به این اعتقاد (که بوسیله قرآن ۹۰/۱۰ استناد یافته : وَ جَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعَدُوًّا حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ . « و فرزندان اسرائیل را از دریا گذرانیدیم و فرعون و سپاهیانش بقصد ستم و تعدی از پی آنها رفتند و چون غرقش در رسید گفت : قبول کردم که خدائی جز آنکه پسران اسرائیل بدو گرویده‌اند، نیست و من از گروندگان (تسلیم شدگان) ام .») فرعون در شمار نجات یافتگان است . به طواسبین ۱۷۲ بعد رجوع کنید .

XC — THE MYSTERY OF EVIL

BOTH Moses and Pharaoh were worshippers of the Truth, though in appearance the former has found the way and the latter has lost it.

In the daytime Moses was crying to God: at midnight Pharaoh would begin to moan,

Saying, "O Lord, what shackle is this on my neck? Were there no shackle, who would say 'I am I'?"

By that decree whereby Thou hast made Moses to be illumined, by that same decree Thou hast made me to be darkened.

Both of us are fellow-slaves to Thee; but Thy axe is cleaving the sappy boughs in Thy forest.

The boughs are helpless against the axe: one it grafts firmly, another is left uncared for.

I beseech Thee, by the might of Thine axe, to show mercy and straighten my crookedness."

Once more Pharaoh said to himself in amazement, "Am not I praying all night long?"

Within I am humble and obedient: how do I appear so changed when I meet with Moses?"

۳- موسی بطور آشکار خداوند را عبادت می کرد. از طرف دیگر فرعون پس از ندا در دادن ربوبیت خود به همگان، بطور پنهانی وابستگی مطلق خود را به قادر متعال اعتراف می کرد؛ به این معنی که سرشت اصلی او گواهی می کرد که او چون « کشتی غضب » است، و این بی دینی برای او بنا بر مشیت و معرفت الهی پوشیده بود.

۴- مصنفین اولیه صوفیه، این گفتار را (که اِکهارت (Eckhart) کراراً گفته) نقل نموده اند: « هیچکس جز خداوند، ذیحق به گفتن 'من' نیست ». غل، خودپرستی (egoism) است.

۵- اعمال و رفتار فرعون، عیناً طبیعت و خوی درونی او را که بالقوه در رأی الهی وجود داشته

۲۴۶۷	چونك بی رنگی ، اسیرِ رنگ شد	۱۰	موسی با موسی ، در جنگ شد ^۶
۲۴۶۸	چون به بی رنگی رسی ، کآن داشتی	۱۱	موسی و فرعون دارند آشتی ^۷
۲۴۶۹	گر ترا آید برین نکته سؤال	۱۲	رنگ کی خالی بود از قیل و قال
۲۴۷۰	این عجب کین رنگ از بی رنگ خاست	۱۳	رنگ با بی رنگ چون در جنگ خاست ^۸ ؟
۱۴۷۳	یا نه جنگست این ، برای حکمتست	۱۴	همچو جنگِ خرفروشان ، صنعتست ^۹
۲۴۷۴	یا نه اینست و نه آن ، حیرانیست ؟	۱۵	گنج باید جست ، این ویرانیست ^{۱۰}
۲۴۷۵	آنچ تو ، گنجش توهم می کنی	۱۶	زان توهم ، گنج را گم می کنی

منعکس کرده است ، به نحوی که از نظر ذات ، توافق کامل بین او و خداوند حکمفرما بوده است . او فقط زمانی جنبهٔ مخاصمت را بخود می گرفته که با موسی روبرو می شده ، همان کسی که فرمان (امر) خداوند را - آنطور که به پیامبران مکشوف گشته و جزو قوانین مذهبی درآمده - ابلاغ می کند . آنچه را که خداوند امر می کند تمامی نیکوست ؛ و اما هر آنچه که حق اراده می کند ، شامل تمامی « نیکوئی » و « زشتی » است ، اگر چه در ارتباط با حق فی الواقع زشتی وجود ندارد .

۶- مصراع دوم : هیچکدام از مفسران ، به مثنوی ۴۵/۶-۶۳ اشاره نمی کند که شاعر معنای این مصراع را بسیار واضح توضیح می دهد . ذات انسان ، الهی و بالاخره یگانه (one) است . جنگ بین روح و جسم ، و ذهن و بدن ، از خلقت ناشی می شود که مستلزم کثرت و اختلاف است : مثنوی ۴۵/۶ :

جنگِ ما و صلحِ ما ، در نورِ عین [Essence = نور ذات الهی]

نیست از ما ، هست بینِ اِصْبَعَيْنِ [بین دو انگشت خدا]

یعنی تمامی این تضاد در صفات الهی که در عالم و انسان عینیت یافته ، ریشه دارد (مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۲۹۸/۱ : رك تفسیر بیت ۲ ، قطعه ۹۲ این کتاب) زیرا « بنای خلق ، بر اضدادست » (مثنوی ۵۰/۶) .

۷- « بی رنگی » ، قلمرو وجود منزّه و وحدت مطلق است که در آن هیچگونه « رنگ » وجود ندارد و آن عبارت از هر نوع فردیت (تعین) یا محدودیت است .

مقایسه کنید با نظر شلی (Shelley) که می گوید :

« زندگی چون گنبدی مستور از شیشه های رنگارنگ است »

Since colourlessness became captive to colour, a Moses came into conflict with a Moses.

When you attain unto colourlessness which you had originally, Moses and Pharaoh are at peace with one another.

If you ask me to explain this mystery, I reply that the world of colour cannot be devoid of opposition.

The marvel is that colour sprang from that which is without colour: how did colour arise to war with the colourless?

Or is it not really war? Is it for Divine ends — an artifice like the bickering of ass-dealers?

Or is it neither this nor that? Is it sheer bewilderment? The treasure must be sought, and bewilderment is the ruin where it lies buried.

What you conceive to be the treasure — any such conception causes you to lose the real treasure.

→
که لمعان سفید ازلیت را تیره و کدر می سازد.

لغت «رنگ» نیز اشاره ایست به خم رنگرزی تقدیر و صور و طبایع گوناگونی که از آن بیرون می آید. زمانی که وحدت بصورت کثرت ظهور می کند، آنگاه «موسی با موسی در جنگ می شود»؛ یعنی وحدت، خود را به آشکالی در می آورد که هر چند بر حسب ظاهر متضاد است، ولی اگر از جنبه «مغایرت» بآن توجه شود در حقیقت چیزی نیست جز ذات الهی، همچون آب و یخ که در اصل یکی است.

۸- نزاع و اختلاف از خصوصیات صور عرضی است ولی ما سرّی را که این صور از حقیقت بی صورتی که طبیعت عرضی آنها مخالف است، ناشی می شود، چگونه می توانیم تشریح کنیم؟
۹- آیا تمامی این اختلافات، طرح عمدی و عمیقی برای هماهنگی و یکدلی نیست؟ خر فروشان با داد و بیداد، به توطئه و تبانی در افتاده اند تا مشتری را فریفته و به اصرار او را وادار بخرید کنند.

۱۰- دیگر اینکه، آیا خلقت دنیا چنان معمانی است که با قوه عقل حل نشود؟ آیا مفتاح را نمی توان در همین حیرانی صوفیانه یافت؟ گنج ها در ویرانه ها مدفون است: گنج وحدت الهی

←

۲۴۷۶	چون عمارت دان، تو وهم و رایها	۱۷	گنج نبود، در عمارت جایها
۲۴۷۷	در عمارت، هستی و جنگی بود	۱۸	نیست را از هستها، ننگی بود ^{۱۱}

۵

→
(توحید) فقط توسط کسانی کشف می شود که « از مخلوق ساخته نشده باشند » (گفته زوزو Suso) و « عاری (Verwueste) از تمامی صفات ، و تهی (Wueste) از خویشتن و هر چیز باشند » (گفته اِکهارت) .

۱۱ - « نیست » یعنی حقیقت بی شکل .

Fancies and opinions are like the state of cultivation: treasure is not found in cultivated spots.

In the state of cultivation there is existence and contrariety: the Non-existent spurns everything that exists.

۹۱ - شریعت و حقیقت^۱

۱۳۶۲	دی سؤالی کرد، سائل مرا	۱	زانک عاشق بود او، بر ماجرا
۱۲۶۳	گفت: «نکتۀ الرضا بالكفر کفر	۲	این پیمبر گفت و، گفت اوست مهر
۱۳۶۴	باز فرمود او، که اندر هر قضا	۳	هر مسلمان را، رضا باید رضا
۱۳۶۵	نی قضای حق بود، کفر و نفاق	۴	گر بدین راضی شوم، باشد شقاق
۱۳۶۶	ور نیم راضی، بود آن هم زیان	۵	پس چه چاره باشدم اندر میان؟»
۱۳۶۷	گفتمش: این کفر، مقضی نه قضاست	۶	هست آبار قضا، این (کفر راست) ^۲
۱۳۶۹	راضیم در کفر، زان رو که قضاست	۷	نه ازین رو، که نزاع و خبیث ماست
۱۳۷۰	کفر از روی قضا هم، کفر نیست	۸	حق را «کافر» بخوان، اینجا مه ایست
۱۳۷۱	کفر، جهلست و قضای کفر، علم	۹	هر دو کی یک باشد، آخر حلم خلم؟ ^۳
۱۳۷۲	زشتی خط، زشتی نقاش نیست	۱۰	بلک از وی زشت را بنمودنیست ^۴

ع

۱ - مثنوی ۳/۱۳۶۲.

۲ - پذیرفتن حکم الهی (قضا) مستلزم پذیرش آنچه که مقرر (مقضی) گشته است، نیست. درست است که تمام گناهان به امر حق مقرر گشته است، ولیکن او این گناهان را بعنوان (quâ) اعمال مقرر می‌دارد، و ذات تمام آنها، از خود او بوده و آنها را جایز شمرده، اما این اعمال از جهات مذهبی به منظور محکوم کردن کسی نیست. بین فرمان خلاقه حق که هر عملی را به وجود می‌آورد و فرمان مذهبی او که برخی از اعمال را نیکو و بعضی را زشت توصیف کرده، فقط اختلاف ظاهری وجود دارد.

فرمان مذهبی در واقع آزمایشی از ایمان است که ممکن است شخص از آن پیروی یا سرپیچی کند. بنابراین در عین حال که مقید هستیم که آنچه را از نظر شریعت، گناه است محکوم نمائیم، باید تصدیق کنیم که خداوند آنچه را مقرر می‌دارد و خلق می‌کند - گرچه او و ما آنرا «گناه» می‌نامیم - با حکمت جاودانی و مشیت او، هماهنگی کامل دارد.

[در تفسیر کامل نیکلسن، عبارت امر تکوینی (creative command) در مقابل فرمان

←

XCI — THE LAW AND THE TRUTH

YESTERDAY a man who was fond of dialectic put a question to me. He said, "The Prophet says that to be pleased with infidelity is an act of infidelity; and his words are conclusive, like a seal.

But he has also declared that the Moslem must be pleased with every Divine Ordainment.

Now, is not infidelity and hypocrisy God's Ordainment? If I am pleased with infidelity, I shall be disobeying God,

And if I am not pleased, that too will be wicked: how can I escape from this dilemma?"

I replied, "Infidelity is the thing ordained: not the Ordainment, but the effect of the Ordainment.

I acquiesce in infidelity in that respect that it is God's Ordainment, not in this respect that it is our rebelliousness and wickedness.

In respect of the Ordainment, infidelity is not infidelity. Do not call God "infidel," recant!

Infidelity is ignorance, and the Ordainment of infidelity is wisdom: how, pray, should *hilm* (ruth) and *khilm* (wrath) be identical?

The ugliness of the script is not the ugliness of the scribe; nay, 'tis an exhibition of the ugly by him.

خلاقه، و عبارت امر تکلیفی (religious command) در مقابل فرمان مذهبی فید سده است. یادداشت مترجم.]

۳- کافر از خدا، جاهل (و بیخبر) است: کفر در ارتباط با او جهل است؛ ولی جهل در ارتباط با خدا، معرفت است. این دو جنبه کفر مانند کلماتی که در املاء یکی است ولی در معنی ضد و نقیض است، با یکدیگر متضاد می باشد.

۴ (و بیت بعدی) - ببینید منوی ۲/۲۵۳۵ بیعد و تفاسیرشان (رک قطعه ۹۲ این کتاب).

۱۳۷۳	قَوّتِ نقاش باشد، آنکِ او	۱۱	هم تواند زشت کردن هم نکو
۱۳۷۴	گر گشایم بحثِ این را من بساز	۱۲	تا سؤال و تا جواب آید دراز ^ه
۱۳۷۵	ذوقِ نکتهٔ عشق، از من می‌رود	۱۳	نقشِ خدمت، نقشِ دیگر می‌شود

۵

→
 ۵ (و بیت بعدی) - فاتح‌الابیات نمونه‌ای از مجادلهٔ دینی در موضوع قضا و قدر را ارائه می‌دهد. ولی این روش به جایی نمی‌رسد و مسلماً عشق و ایمانی را از بین می‌برد که از طریق آن فقط حلُّ معما بدست می‌آید.

The power of the artist is shown by his ability to make both the ugly and the beautiful.

If I develop this topic, so that question and answer become lengthy, The savour of Love's mystery will go from me, the fair form of Piety will be disfigured.

۹۲ - نقاشِ بی نقص

۲۵۳۵	ور تو گوئی، هم بدیها از ویست	۱	لیک آن نقصانِ فضلِ او کیست
۲۵۳۶	این بدی دادن، کمالِ اوست هم	۲	من مثالی گویمت، ای محتشم ^۲
۲۵۳۷	کرد نقاشی، دو گونه نقشها	۳	نقشهای صاف و نقشی بی صفا ^۳

۱ - مثنوی ۲/۲۵۳۵ .

۲ - ببینید تفسیر مثنوی ۱/۲۹۸ :

دانکه این هر دو، زیك اصلی روان برگذر زین هر دو، رَو تا اصلِ آن خدا که نظیر و ضدی ندارد، منشاء غائی خیر و شر، ایمان و کفر و تمامی اضداد دیگرست زیرا اینها چیزی بیش از انعکاسات صفات الهی جمال و جلال، رحمت و قهر و غیره نیستند، یعنی جنبه‌هایی هستند که خدا خود را در اذهان آدمی نمایان می‌کند. این چنین تناقضات هر چند مناسب عالم ظاهر است، در نظر حقیقی عارف، متحد و متعالی است (مقایسه کنید با ... از ذکر چهار مأخذ صرف نظر شد). عارف «در حالی که بوسیله نور خدا می‌بیند» می‌داند که کمالات نامتناهی الهی، شامل چیزهایی است که ما آنها را به خیر و شر تعبیر می‌کنیم. رومی خوانندگان خود را دعوت می‌کند تا به «واحدیت» (Oneness) رو آورند، نفوس شر و دنیائی که در آن شر با خیر در جنگ است ترك کنند و در پی اتحاد با خیر مطلق باشند.

و تفسیر مثنوی ۱/۱۹۹۶-۱۹۹۷ :

عیب شد، نسبت به مخلوقِ جهول نی به نسبت با خداوندِ قبول
کفر هم، نسبت به خالقِ حکمتست چون به ما نسبت کنی، کفر آفتست
در ارتباط با خدائی که خیر مطلق است، هیچ چیزی مطلقاً شر نیست،
(مثنوی ۴/۶۵ بیعد :

پس بدِ مطلق نباشد در جهان بد به نسبت باشد، این را هم بدان
(رك قطعه ۹۴ این کتاب).
و مثنوی ۶/۲۵۹۷ بیعد :

XCII — THE COMPLETE ARTIST

HE is the source of evil, as thou sayest,
 Yet evil hurts Him not. To make that evil
 Denotes in Him perfection. Hear from me
 A parable. The heavenly Artist paints
 Beautiful shapes and ugly: in one picture

نیست باطل، هرچه یزدان آفرید از غضب، وز جلم، وز نُصح و مکید ...)
 تا آنجائی که این امور، فاقد نوعی صفت مثبت، تا بتوانند آنها را بدل به خیر کنند، « شرّ »
 می باشند، و همانقدر که بتوانند باعث تجلی آن صفت باشند، « خیر » هستند.
 (مثنوی ۲۹۲۷/۲ بیعد :

این حقیقت دان، نه حقّ اند این همه نی بکلی گمراهانند این رمه ...
 مثنوی ۵۷۴/۵ بیعد :

بر مکن پر را و، دل بر کن ازو زانک شرط این جهاد آمد عدو ...
 و مثنوی ۱۷۴۷/۶ بیعد :

گفت قاضی، گر نبودی امرِ مُر ورنبودی خوب وزشت و سنگ و در ...)
 خدا هیچ چیز را بدون مقصود نیافریده است : وجود « شرّ » بمنظور نشان دادن قدرت مطلق خدا و
 نمایش کمالات نامتناهی طبیعت اوست (مثنوی ۲۵۳۵/۲ بیعد که در واقع همین قطعه ۹۲ است که
 مورد شرح و تفسیر قرار گرفته است). ولی هر چند خدا اراده می کند، مقدر می دارد و تمامی اعمال
 را از طریق (= به عنوان *quâ*) اعمال خلق می کند : او اراده نمی کند، مقدر نمی دارد و تمامی
 اعمال را از طریق خیر و شرّ خلق نمی کند. اینان نام هائی هستند که بوسیله ما یا خدا به اعمالی
 اطلاق شده که بر اساس مذهبی، محکوم یا مقبول گشته اند. کفر نسبت به تقدیر الهی، « حکمت
 است »، ولی نسبت به مخلوقات آدمی، نافرمانی علیه قانون خدا و گناه کبیره است. مقایسه کنید با
 مثنوی ۱۳۶۲/۳ بیعد (یعنی قطعه ۹۱ این کتاب).

۳ (و دو بیت بعدی) - مقایسه کنید با مثنوی ۶۱۱/۱ بیعد :

۲۵۳۸	نقشِ یوسفِ کرد و حورِ خوش سرشت	۴	نقشِ عفریتان و ابلیسانِ زشت
۲۵۳۹	هر دو گونه نقش، اُستادیِ اوست	۵	زشتیِ او نیست، آن رادیِ اوست
۲۵۴۱	تا کمالِ دانشش پیدا شود	۶	منکرِ اُستادیش، رسوا شود
۲۵۴۲	ور نداند زشت کردن ناقص است	۷	زین سبب، خلاقِ گبر و مُخلص است
۲۵۴۳	پس ازین رو، کفر و ایمان شاهداند	۸	بر خداوندیش و هر دو ساجداند ^۲

ع

نقش باشد، پیش نقاش و قلم
 مثنوی ۱۳۷۲/۳ بیعد :

زشتیِ خط، زشتیِ نقاش نیست
 (رک قطعه ۹۱ این کتاب)
 و مثنوی ۳۳۳۲/۶ بیعد :

نقش‌ها گر بی‌خبر گر باخبر
 در کفِ نقاش باشد مُختضر ...

قطعه‌ای در دفتر سوم مثنوی، کلمه رادی را - که در تفسیر ترکی فاتح الابیات به جواد لِق و کریم لِق (سخاوت) تبدیل شده - به توانگری پایان ناپذیر قدرت خلاقه اشاره می‌کند که بوسیله استاد الهی (Divine Artist) بنمایش در می‌آید.

۴ - در حالی که جمال و رحمت الهی که در نهاد مؤمنین حقیقی منعکس گشته است، سبب می‌شود که ایشان خداوند را بخاطر عشق پرستش کنند، بی‌ایمان‌ها زیر سلطه قهر و جلال او بوده، و بر خلاف اراده خود اعتراف می‌کنند که بندگان (عباد) حق هستند.

The loveliest women in the land of Egypt
Gazing on youthful Joseph amorously;
And lo, another scene by the same hand,
Hell-fire and Iblis with his hideous crew:
Both master-works, created for good ends,
To show His Perfect Wisdom and confound
The sceptics who deny His Mastery.
Could He not evil make, He would lack skill:
Therefore He fashions infidel alike
And Moslem true, that both may witness bear
To Him, and worship One Almighty Lord.

۹۳ - لزومِ نقص^۱

- ۱ نیستی و نقص، هر جایی که خاست
آینه خوبی جمله پیشهاست ۳۲۰۴
- ۲ خواجه اشکسته بند، آنجا رود
که در آنجا، پای اشکسته بود ۳۲۰۷
- ۳ چونک جامه چُست و دوزیده بود
مظهر فرهنگِ درزی چون شود؟ ۳۲۰۵
- ۴ خواری و دونی مسها بر ملا
گر نباشد، کی نماید کیمیا؟ ۳۲۰۹

۵

۱ - مثنوی ۱/۳۲۰۴. طبیعت هر شیء با مقابله آن با چیز دیگری که فاقد آن کیفیت و خاصیت است، آشکار می شود. اگر تاریکی و زشتی ظاهر نمی شد، ما پی به نیکی و نور نمی بردیم و جاهل و بیخبر می ماندیم. اشعار به نقصان، نخستین قدم بسوی کمال است.

تفسیر کل این قطعه با نمونه: «الْأَشْيَاءُ إِنَّمَا تَبَيَّنُ بِهٖ أُضْدَادِهَا»: «همانا اشیاء به اضداد آنها شناخته می شود».

ببینید مثنوی ۱/۱۱۲۸ بعد:

شب بُد نوری، ندیدی رنگ را پس به ضد نور، پیدا شد ترا...
و مثنوی ۵/۵۹۶ بعد:

چون ندید او، عُمَرُ عَبْدِ الْعَزِيزِ پیش او، عادل بود حجاج نیز...
و مثنوی ۶/۱۳۶۰ بعد:

گر همی خواهی، سلامت از ضرر چشم ز اول بند و، پایان را نگر...

XCIII — THE NECESSARY FOIL

PRIVATION and defect, wherever seen,
Are mirrors of the beauty of all that is.
The bone-setter, where should he try his skill
But on the broken limb? The tailor where?
Not, surely, on the well-cut finished coat.
Were no base copper in the crucible,
How could the alchemist his craft display?

۹۴ - بد به نسبت باشد^۱

۶۵	پس بد مطلق ، نباشد در جهان	۱	بد به نسبت باشد ، این را هم بدان ^۲
۶۶	در زمانه ، هیچ زهر و قند نیست	۲	که یکی را با ، دگر را بند نیست
۶۷	مر یکی را با ، دگر را پای بند	۳	مر یکی را زهر و ، بر دیگر چو قند
۶۸	زهر مار ، آن مار را باشد حیات	۴	نسبتش با آدمی ، باشد ممات
۶۹	خَلقِ آبی را ، بُود دریا چو باغ	۵	خَلقِ خاکی را بُود آن ، مرگ و داغ
۷۱	زید اندر حقّ آن ، شیطان بُود	۶	در حقّ شخصی دگر ، سلطان بُود
۷۴	گر تو خواهی ، کو ترا باشد شکر	۷	پس ورا ، از چشم عشاقش نگر ^۳
۷۵	منگر از چشم خودت ، آن خوب را	۸	بین به چشم طالبان ، مطلوب را
۷۷	بلک ازو کن عاریت چشم و نظر	۹	پس ز چشم او ، بروی او نگر ^۴

ع

۱ - مثنوی ۶۵/۴ .

۲ - ببینید تفسیر مثنوی ۱۹۹۶/۱-۱۹۹۷ (رک بیت ۲ قطعه ۹۲ این کتاب) .

۳ - (و بیت بعدی) - مقایسه کنید با مثنوی ۴۰۷/۱-۴۰۸ و تفسیر آن :

گفت لیلی را خلیفه ، کان توی کز تو مجنون شد پریشان و غوی

از دگر خوبان ، تو افزون نیستی . گفت خامش ، چون تو مجنون نیستی

برای دیدن حقیقت اشیاء ، باید ادراک عرفانی داشت . مجنون بوسیله عشق ، بصیرت بین گردید و

انعکاس جمال الهی را در لیلی مشاهده کرد ، در صورتی که در نظر دیگران ، لیلی بقول سعدی

(گلستان ۱۸/۵) سیه چرده و ضعیف بود .

۴ - همراه با بیت قبلی مثنوی که در این قطعه نیامده و چنین است :

چشم خود بر بند زان خوش چشم ، تو عاریت کن چشم از عشاق او

ببینید تفاسیر مثنوی ۱۰۰۴/۱ :

مردمش چون مردمک دیدند خرد در بزرگی مردمک ، کس ره نبرد

مقایسه کنید با مثنوی ۲۵۰۵/۱-۲۵۰۸

XCIV — THE RELATIVITY OF EVIL

THERE is no absolute evil in the world: evil is relative. Recognize this fact. In the realm of Time there is nothing that is not a foot to one and a fetter to another.

To one a foot, to another a fetter; to one a poison, to another sweet and wholesome as sugar.

Snake-venom is life to the snake, but death to man; the sea is a garden to sea-creatures, but to the creatures of earth a mortal wound.

Zayd, though a single person, may be a devil to one and an angel to another: If you wish him to be kind to you, then look on him with a lover's eye. Do not look on the Beautiful with your own eye: behold the Sought with the eye of the seeker.

Nay, borrow sight from Him: look on His face with His eye.

(هر پیامبر فرد آمد در جهان
عالم کبری بقدرت سحر کرد
ابلهانش، فرد دیدند و ضعیف
ابلهان گفتند، مردی بیش نیست
فرد بود و صد جهانش در نهان
کرد خود را در کهنین نقشی نورد
کی ضعیف است، آنک باشد شد حریف
وای آنکو عاقبت اندیش نیست)

که در آنجا جسم ضعیف پیامبر با قدرت و عظمت روحانی او مقابله شده است: و مثنوی ۳/۳۵۲۲
ببعد (بمطلع):

هر سیه دل، می سیه دیدی ورا مردم دیده، سیاه آمد جبراً ...
که در آنجا ولی نورانی به عنوان مردمک چشم توصیف می شود. ابن العربی (فصوص ۱۳) می گوید
که انسان کامل در رابطه با خدا به منزله مردمک است (إنسان العین = مردمک) که وسله بینانی برای
چشم می باشد. خدا از طریق او، در تمامی جنبه های خودش، خودآگاه می شود. اوست «جسم
جهان در حالی که خدا کارهای خودش را می بیند».

و مثنوی ۱/۱۴۰۶:

- ۷۸ (تا شوی ایمن ، ز سیری و ملال) ۱۰ گفت : « كَانِ اللهُ لَهُ زَيْنٌ ذُو الْجَلَالِ ۵
 ۷۹ چشم او من باشم و دست و دلش » ۱۱ (تا رَهْد از مُدْبِرِهَا مُقْبِلِش)

آدمی دیدست و باقی پوستست
 (مقایسه کنید با مثنوی ۸۱۱/۶ ببعد :

تو نه ای این جسم ، تو آن دیده‌ای
 آدمی دیدست ، باقی گوشت و پوست
 و ۱۴۰۶/۶ ببعد :

چون غبارِ نقش دیدی ، باد بین
 کف چو دیدی ، قلمِ ایجاد بین ...)
 انسان به اتکاء چشم باطن که با آن بطور بالقوه قابلیت مشاهده حقیقت را می‌یابد و « چشم نور
 ازلی » (the eye of the Eternal Light) می‌گردد ، انسان می‌باشد (مثنوی ۱۸/۲ :
 بود آدم ، دیده نور قدیم موی در دیده ، بود کوه عظیم)
 در مصراع دوم ، دید اول کسره اضافه ندارد . یعنی فقط انسان کامل که خدا در خود آگاهی
 جهانی (cosmic consciousness) او خود را بطور عینی می‌بیند ، می‌تواند در واقع گفته شود که
 « ببیند » (مقایسه کنید با مثنوی ۳۵۲۳/۳ ببعد :

مردم نادیده ، باشد رو سیاه مردم دیده ، بود مرآتِ ماه ...)

و مقایسه کنید با گفتار عَرَفْتُ رَبِّي بِرَبِّي : « من خدای خود را بوسیله خدای خودم شناختم » .
 ۵ - كَانِ اللهُ لَهُ ، این قسمتی از يك حدیث است که در تفسیر مثنوی ۱۹۳۹/۱ آمده :
 چون شدی من کانِ اللهُ از ولّه من ترا باشم ، که کانِ اللهُ له
 تفسیر عرفانی من کانِ اللهُ کانِ اللهُ له [کسی که با خداست ، خدا با اوست] چنین است : آنکس ...
 (بقیه جمله در تفسیر بعدی ش ۷) . کلمه « annihilation » معادل گمراه کننده‌ای برای فنا می‌باشد
 که در گفته (dictum) ابن‌العربی به چشم می‌خورد (نقل در منهج القوی ۲۵۷/۱ س ۱۰) : وَلَا يَدْ
 مِنْ إِبْتَاتِ عَيْنِ الْعَبْدِ فِي الْفَنَاءِ فِي اللَّهِ : « و ناگزیر است از اثبات عین بنده در فناء در خدا » .

God hath said , " Whoso belongs to Me , I belong to him : I am his eye and his hand and his heart ."

مقایسه کنید با مثنوی ۲۶۱۳/۴ بیعد :

کانِ الله ، دادنِ آن حَبّه است تا که کانِ الله له آید بدست ...

این عبارت (کان ...) در اینجا به عنوان اظهار الهی است و پیامبر در مقام اتحاد (که اصطلاحاً قُربِ فرائض گویند) می باشد که خدا در آن از طریق « واسطه » منتخب خودش ، صحبت و عمل می کند .

۶ - مصراع اول به يك حديث قدسی مشهوری اشاره دارد . ببینید تفسیر مثنوی ۱۹۳۸/۱ :

رَوَ كَه بِي يَسْمَعُ وَ بِي يُبْصِرُ تَوِي سِر تَوِي ، چه جای صاحب سِر تَوِي

بِي يَسْمَعُ وَ بِي يُبْصِرُ | با گوش من می شنود و با چشم من می بیند .| این کلمات منقول از حدیث قدسی مشهوری است راجع به قُربِ فرائض و قُربِ نوافل : « خدا گفت : عبد من به هر وسیله ای که بهتر از انجام وظائف اجباری عبادت (فرائض) که من بر او واجب کرده ام ، خشنودم کند ، مرا بخود نزدیک نمی کند ؛ و عبد من از رساندن خود به من بوسیله اعمال داوطلبانه عبادت (نوافل) دست نمی کشد مگر اینکه به او عشق بورزم ، و هنگامی که باو عشق ورزیدم ، من گوش اویم بطوری که او بوسیله من می شنود ؛ و چشم اویم بطوری که او بوسیله من می بیند ؛ و زبان اویم بطوری که بوسیله من تکلم می کند ؛ و دست اویم بطوری که او بوسیله من دستش را حرکت می دهد .»

بجای فَبِي يَسْمَعُ وَ بِي يُبْصِرُ ، نوع قدیم تر حدیث چنین است : كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِي وَ بَصْرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِي : « من گوش او می شوم که بدان می شنود و چشم او که بدان می بیند .» در حالی که در قُربِ فرائض ، عارف فانی است و خدا از طریق او عمل می کند (مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۲۲۶/۱ . رك تفسیر بیت ۲ ، قطعه ۸۲ این کتاب) . در قُربِ نوافل ، عارف ، باقی است و از طریق خدا عمل می کند .

سرتوی . مفسران روایاتی نقل می کنند که خدا در آن می گوید : الْإِنْسَانُ سِرٌّ مِنْ أَسْرَارِي : « انسان سَرِّی از اسرار من است .» . وَالْإِنْسَانُ سَرِّي وَأَنَا سِرُّهُ . : « و انسان سَرِّ من است و من سَرِّ

۸۰ هرچه مکروهست ، چون شد او دلیل ۱۲ سویِ محبوبت ، حبیبست و خلیل^۷

→

اویم».

سرّ الهی [آگاهی الهی Divine consciousness] در انسان کامل که هم حقّ (real) و هم خلق (phenomenal) کاملاً ظهور می کند بطوری که او واسطه ای است که خدا بوسیله او خود و خلقت خود را می شناسد .

مقبالش . فاتح الایات و منهج القوی تصوّر می کنند که این بیت بوسیله خدا گفته شده است ؛ از اینرو آنها باید مقبلش را به اقبالش تبدیل کنند یعنی « خوشبختی او (= عارف) ». نتیجه شعر ، روشن است .

مقایسه کنید با این حدیث : حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ . ببینید تفسیر مثنوی ۱۸۳۷/۲ :

حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِمَكْرُوهَاتِنَا حُفَّتِ النَّارُ مِنْ شَهْوَاتِنَا

(بهشت با چیزهایی احاطه شده که ما دوست نداریم [انجام دهیم]؛ آتش (جهنم) از شهوت های ما احاطه شده است) یعنی « برای رسیدن به بهشت باید از میان محنت گذشت ، و از میان شهواتمان ما به آتش جهنم می رسیم ». متن حدیث چنین است : حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ حُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ .

۷ - در این بیت و بیت قبلی ، شاعر به سه روایت اشاره می کند . آنکس که خود را کاملاً (در فنا) به خدا وا می گذارد ، (در بقا) به او واصل می شود . « بهشت از چیزهایی احاطه شده ، که ما دوست نداریم » ، به این معنی که ما باید از آزمایش های سخت بگذریم تا بآن دست یابیم .

Everything loathly becomes lovely when it leads you to your Beloved.

۹۵ - حقیقتِ نیکی در زشتی^۱

۱	قلب را ابله، بسوی زر خرید	(زانک بی حق ، باطلی ناید پدید)	۲۹۲۸
۲	قلبها را خرج کردن، کی توان؟	گر نبودی در جهان، نقدی روان	۲۹۲۹
۳	آن دروغ، از راست می گیرد فروغ	تا نباشد راست، کی باشد دروغ؟	۲۹۳۰
۴	زهر در قندی رود، آنکه خوردند	بر امید راست، کز را می خرنند	۲۹۳۱
۵	باطلان بر بوی حق، دام دلند	پس مگو کین جمله دمها باطلند	۲۹۳۳
۶	بی حقیقت نیست، در عالم خیال	پس مگو: « جمله خیالست و ضلال »	۲۹۳۴
۷	امتحان کن و آنک حقست، آن بگیر ^۲	در میانِ دلق پوشان، یک فقیر	۲۹۳۷

۱ - مثنوی ۲/۲۹۲۸. خطا و باطل و تمامی زشتی و شرّ تا آنجا که برای تجلّی نیکی و خیر و حقیقت بکار آید، نسبی می باشد (ببینید تفسیر مثنوی ۱/۲۹۸: رک تفسیر بیت ۲، قطعه ۹۲ این کتاب، و تفسیر مثنوی ۱/۱۱۳۰:

رنج و غم را، حق پی آن آفرید تا بدین ضدّ، خوش دلی آید پدید
این بیت اشاره به یک مصداق اصل اخلاقی است بدین معنی که تا ندانیم که موضوع مورد نظر ما چه چیز نیست، نمی توانیم بفهمیم که چه چیز هست. ظاهر زشتی و شرّ برای تجلّی نیکی و خیر ضرورت دارد. رومی این موضوع را در چندین جای دیگر هم مطرح کرده است. و تفسیر مثنوی ۱/۱۹۹۵-۱۹۹۶.

عیب باشد، کو نبیند جز که عیب عیب کی بیند روانِ پاکِ غیب
عیب شد، نسبت به مخلوقِ جهول نی به نسبت، با خداوندِ قبول
رک تفسیر مثنوی ۱/۱۹۹۶-۱۹۹۷ در تفسیر بیت ۲، قطعه ۹۲ این کتاب؛ و این زشتی و شرّ نه بخاطر خود بلکه فقط بخاطر اینکه بجای نیکی و خیر اشتباه نشود، مورد جستجوست.
مقایسه کنید با استدلال سقراط (*Meno 77, tr. Jowett*): « کسانی که از نهاد زشتی و شرّ واقف نیستند، اشتیاقی بدان ندارند، اما بآنچه که تصوّر می کنند نیکوست، آرزومندند، اگرچه همانها در واقع شرّ است؛ و اگر آنان بخطا بدیها را نیکی می پندارند، در واقع آرزومند نیکی اند.»

XCV — THE SOUL OF GOODNESS
IN THINGS EVIL

FOOLS take false coins because they are like the true.
If in the world no genuine minted coin
Were current, how would forgers pass the false?
Falsehood were nothing unless truth were there,
To make it specious. 'Tis the love of right
Lures men to wrong. Let poison but be mixed
With sugar, they will cram it into their mouths.
Oh, cry not that all creeds are vain! Some scent
Of truth they have, else they would not beguile.
Say not, "How utterly fantastical!"
No fancy in the world is all untrue.
Amidst the crowd of dervishes hides one,
One true fakir. Search well and thou wilt find!

۲ - مقایسه کنید با مثنوی ۳۱۵/۱ :

روی هر يك ، می نگر ، می دار پاس بوك گردی تو ز خدمت رو شناس
ز خدمت یعنی اطاعت از خدا و مرشد روحانی . صوفیه ، خدمت را بالاتر از عبادت می دانند .

۹۶ - قدرتِ غیبی^۱

۵۹۹	ما چو ناییم و ، نوا در ما ، زِ تُست	۱	ما چو کوهیم و ، صدا در ما ، زِ تُست
۶۰۰	ما چو شطرنجیم ، اندر بُرد و مات	۲	بُرد و ماتِ ما زِ تُست ، ای خوش صفات
۶۰۳	ما همه شیران ، ولی شیرِ عَلم	۳	حمله‌شان از باد باشد ، دَم بَدَم ^۲

۱ - مثنوی ۵۹۹/۱ .

۲ - این منظره ای بود که شاعر ، بایستی غالباً به چشم خویش هنگام اقامت در قونیّه مشاهده کرده باشد . عَلم‌ها و سَکّه‌ها ، دارای نشان شیر بوده که در بالای آن طرح آفتاب نقش شده ، و در زمان سلسله‌های سلاجقهٔ عراق و آسیای صغیر رایج بوده است .

این بیت و بیت بعدی که در اینجا نیامده (۶۰۴/۱) :

حمله‌شان پیدا و ناپیدا است باد آنک ناپیدا است ، هرگز کم مباد (

نظیر این ابیات در مثنوی ۳۰۵۱/۴ بیعد:

(هست بازبهای آن شیرِ عَلم

گر نبودی جنبشِ آن باده‌ها

ز آن شناسی باد را ، گر آن صباست

این بدن مانند آن شیرِ علم

آمده که روح در آنجا به عنوان حرکت دهندهٔ بدن ، با باد که شیرِ عَلم را می‌جنباند مقایسه می‌شود .

این منظره ای بود که شاعر بایستی غالباً به چشم خویش هنگام اقامت در قونیّه دیده باشد . رُزن

(Rosen : مثنوی ، ص ۸۰ تفسیر ۲۴۹) به قطعه‌ای در مختصرالدول از ابوالفرج غریغوریوس

[فریغوریوس متوفی ۶۸۵ هـ.ق.] اشاره می‌کند که نشان می‌دهد که بمناسبت ازدواج غیاث‌الدین بن

علاء‌الدین ، سلطان سلجوق روم (۶۳۴-۶۴۵ هـ.ق.) با دختر سلطان گرجستان ، سَکّه‌های سیمینی

ضرب شد که طرح شیر و در بالای آن طرح آفتاب را ارائه می‌کرد . این موضوع هم که سلطان

مذکور ، همین نقش را بر روی پرچم‌های خود قرار داده ، صَحّت دارد . ببینید این بی‌بی تصحیح

Houtsma ، ص ۱۷۴ س ۷ :

XCVI — THE UNSEEN POWER

WE are the flute, our music is all Thine;
 We are the mountain echoing only Thee;
 Pieces of chess Thou marshallest in line
 And movest to defeat or victory;
 Lions emblazoned high on flags unfurled—
 Thy wind invisible sweeps us through the world.

« و شیرانِ عَلم ، چون دلِ شَحيح بر نقشِ دَرَم ، در لرزه افتادند . »

(یادداشت مترجم : شَحيح بر وزن صَحيح به معنای حریص و بخیل است ، همانگونه است که رومی در مثنوی ۲۷۵۲/۵ آورده :

چون امیرش دید ، گفتش ای وقیح گویمت چیزی ، مَنه نامم شَحيح)
 پرچم‌هائی با اینگونه اوصاف در ارتباط با يك شاهزاده سلجوق در صدر این سلسله یاد شده است که عبارت است از يك قصیده شاعر عمادی خطاب به سلطان طغرل دوم عراق (۵۷۳ - ۵۹۰ ه.ق.) که شامل توصیف صحنه جنگ است ، چنین آمده (راحة الصدور ، ص ۲۱۳ س ۵) :

از دود چنان شود که گونی شیرِ عَلم است ، شیرِ مجمر
 یعنی گرد و خاک جنگ ، نقش شیر پرچم را مانند شکل دوده گرفته شیری می کند که روی آستان
 نقش بسته است . سنائی (دیوان ، ص ۲۰۹ س ۱۱) شیرِ فلك را در برابر شیرِ علم بکار برده است
 [دردت بود ، درمانِ شمر ، دشوارها آسان شمر

در عاشقی یکسان شمر ، شیرِ فلك ، شیرِ عَلم]

[دیوان سنائی بکوشش مصفا ، ص ۲۷۷]

تمثیل باد که برای نامتناهی بکار رفته ، و قدرت نادیده‌ای که باعث تمامی هستی و فعالیتِ عَرَضی می شود ، در مثنوی بکرات آمده است . ببینید مثنوی ۱۸۵/۲ ، ۱۲۸۰ ، ۱۳۰۰ ، ۱۳۰۰ ، ۲۳۱۱/۵ و ۱۲۵۹/۶ .

۹۷ - مسؤولیت معنوی^۱

۶۱۶	گر بپرانیم تیر، آن نی ز ماست	۱	ما کمان و، تیراندازش خداست ^۲
۶۱۷	این نه جبر، این معنی جباریست	۲	ذکر جباری، برای زاریست ^۳
۶۱۸	زاری ما شد، دلیل اضطرار	۳	خجلت ما شد، دلیل اختیار ^۴
۶۱۹	گر نبودی اختیار، این شرم چیست؟	۴	وین دریغ و خجلت و آزرم چیست؟
۶۲۰	زجر شاگردان و استادان چراست؟	۵	خاطر از تدبیرها، گردان چراست؟
۶۲۱	ور تو گوئی، غافلست از جبر او	۶	ماه حق، پنهان کند در ابر رو ^۵
۶۲۲	هست این را خوش جواب ار بشنوی	۷	بگذری از کفر و در دین بگروی ^۶

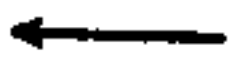
۱ - مثنوی ۱/۶۱۶. رومی از اصول عقائد اُرتدکس اسلام مبنی بر اینکه «مخلوق، اعمال خویش را خلق نمی کند و اجباری ندارد: خداوند این اعمال را همراه با آزادی انتخاب (اختیار) مخلوق در آنها بوجود می آورد»، دفاع می کند.

۲ - ماکمان یعنی انسان، محلّ (locus) یا آلت (instrument) است برای عملیات قدرت مطلق الهی که بوسیله او مکسوب («appropriated») می شود.

۳ - خداوند، خویش را الجبار می نامد، تا بیاد داشته باشیم که بنده او بوده و مطلقاً مطیع اراده او هستیم. قرآن ۲۳/۵۹: هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ. «اوست خدائی که جز او خدائی نیست، بدانید که او پادشاه پاك بی خلل ایمنی بخش مراقب نیرومند مقتدر عظیم الشان است. خدای یکتا از آنچه با او شریک می کنند، منزّه است.»

این نه جبر: برای فهم اصول عقائد جبر و بحث این موضوع از دیدگاه شاعر، ببینید تفسیر مثنوی ۱/۴۷۰-۴۷۳ (رک ابیات ۱۰ تا ۱۳، قطعه ۱۰۵ این کتاب) روح المثنوی (۲/۴۲۰) عمل آدمی را با کار شاگرد يك هنرمند که طرح مدادی استاد خود را رنگ آمیزی می کند، مقایسه می نماید.

۴ - مصراع دوم: مقایسه کنید با مثنوی ۶/۴۰۳ بیعد:

XCVII — MORAL RESPONSIBILITY

IF we let fly an arrow , the action is not ours : we are only the bow , the shooter of the arrow is God.

This is not compulsion (*jabr*): it is Almightyness (*jabbārī*) proclaimed for the purpose of making us humble.

Our humbleness is evidence of Necessity , but our sense of guilt is evidence of Free-will.

If we are not free , why this shame ? Why this sorrow and guilty confusion and abashment ?

Why do masters chide their pupils ? Why do minds change and form new resolutions ?

You may argue that the asserter of Free-will ignores God's Compulsion , which is hidden like the moon in a cloud ;

But there is a good answer to that : hearken , renounce unbelief , and cleave to the Faith !

گفت سلطان بلك آنج از نفس زاد
ز ربع تقصیرست و دخل اجتهاد ...
مشابه همین موضوع که انسان نسبت به کسی که او را رنجانده ، احساس عصبانیت می کند ببینید
مثنوی ۳۰۳۹/۵ :

غیر حق را ، گر نباشد اختیار
خشم چون می آیدت بر جرم دار
۵- جبریون شاید اینگونه استدلال کنند که آگاهی ما از اختیار (freedom) ، ناشی از جهالت است : هر چند « ما حق » بوسیله رویای اختیار (free-will) پنهان می شود . هرگز برای لحظه ای از نور افشانی باز نمی ایستد .

۶ (به انضمام چند بیت دیگر که نیاورده ایم یعنی از بیت ۶۲۲ تا ۶۴۱) - اینجا پاسخی به جبریون است . هنگامی که بیمارید و از درد ، رنج می برید ، وجدان شما بیدار است و دچار پشیمانی می شوید و جداً دعا می کنید تا گناهان شما بخشوده شود . آیا اینها احساسات و اعمال يك گناهکار

۶۲۴	آن زمان که می شوی بیمار تو	۸	می گنی از جرم ، استغفار تو
۶۲۵	می نماید بر تو زشتی گنه	۹	می گنی نیت ، که باز آیم پره
۶۲۶	عهد و پیمان می گنی که بعد ازین	۱۰	جز که طاعت نبوَدَم کارِ گزین
۶۲۸	پس بدان این اصل را ، ای اصل جو	۱۱	هر کرا دردست ، او بُردست بو ^۷
۶۲۹	هر که او بیدارتر ، پُر درد تر	۱۲	هر که او آگاه تر ، رُخ زردتر ^۸
۶۳۰	گر ز جبرش آگهی ، زاریت کو؟	۱۳	بینش زنجیرِ جباریت کو؟ ^۹
۶۳۱	بسته در زنجیر ، چون شادی کند؟	۱۴	کی اسیرِ حبس ، آزادی کند؟
۶۳۵	در هر آن کاری ، که میلستت بدان	۱۵	قدرتِ خود را ، همی بینی عیان ^{۱۰}
۶۳۶	در هر آن کاری که میلت نیست وخواست	۱۶	اندر آن جبری شدی کین از خداست
۶۳۷	انبیا در کار دنیا ، جبری اند	۱۷	کافران در کارِ عُقبی ، جبری اند ^{۱۱}

→

بی اختیار است ؟ علاوه بر این ، اگر شما از انجام عمل اچھاری آگاهید ، هیچ نشانه ای در شما دیده نمی شود . آیا شما متواضع و ضعیف هستید ؟ آیا از ظلم به ضعیفان خودداری می کنید ؟ هرگز چنین کاری نمی کنید : شما برای ارضای تمایلات خودخواهانه تان به اختیار خویش عمل می کنید ؛ و فقط هنگامی که به امور عدالت می پردازید ، دم از « جبر » می زنید . انبیا ، درست مخالف اینرا عمل می کنند .

۷- مصراع دوم یعنی « هر کس که درد عشق دازد ، آگاه ترست » . این اصلی است که در مصراع اول بدان اشاره شده و عکس آن در بیت بعدی بیان شده است . عشق و عرفان ، باهم اند . بو بردن یعنی درک حقیقت روحانی .

۸- درد و عذاب کشیدن باعث می شود که گناهکار توبه نماید ، و توبه حقیقی مستلزم ترك نفس است ، یعنی معرفت و عشق به حق . از این رو شخص جبری ، اگر حقیقه واقف باشد به اینکه « مجبور » است ، با غمگینی و تضرع همچون عاشق شوریده دیوانه ، بسوی خداوند رو خواهد آورد .

هر که او آگاه تر است و غرق معرفت اسرار الهی است ، پُر دردتر و رُخ زردتر است . از اینرو اگر جبری ، واقعاً از جبر خدا آگاه بود ، می بایستی با تضرع و زاری مانند عاشق مسکین و رنگ

←

When you fall ill and suffer pain, your conscience is awakened, you are stricken with remorse and pray God to forgive your trespasses. The foulness of your sin is shown to you, you resolve to come back to the right way;

You promise and vow that henceforth your chosen course of action will be obedience.

Note, then, this principle, O seeker: pain and suffering make one aware of God; and the more aware one is, the greater his passion.

If you are conscious of God's Compulsion, why are you not heart-broken? Where is the sign of your feeling the chains with which you are loaded? How should one make merry who is bound in chains? Does the prisoner behave like the man who is free?

Whatever you feel inclined to do, you know very well that you can do it; But in the case of actions that you dislike, you have become a Necessitarian, saying, "Such is God's Decree."

The prophets are Necessitarians as regards the works of this world; the infidels are Necessitarians as regards the works of the world hereafter.

پریده بسوی او برگردد .

۹ (و بیت بعدی) - مقایسه کنید با مثنوی ۱۳۹۶/۴ ببعد :

چون بود اِکراه ، با چندان خوشی که تو در عصیان ، همی دامن کسی ...

۱۰ (و بیت بعدی) - مقایسه کنید با مثنوی ۱۴۰۱/۴ ببعد :

هرچه نَفَسْت خواست ، داری اختیار هرچه عقلت خواست ، اری اضطرار ...

و مثنوی ۳۰۶۶/۵ ببعد :

حکمِ حق ، گر عذر می‌تساید ترا پس بیاموز و بده فتوی مرا ...

۱۱ (و چهار بیت بعدی که در اینجا قید نشده) - رُك تفسیر ابیات ۱۷ تا ۲۰ ، قطعه ۶۷ این

کتاب .

۹۸ - مَا شَاءَ اللَّهُ كَانَ^۱

۳۱۱۱	قول بنده ، « أَيْشُ شَاءَ اللَّهُ كَانَ »	۱	بهر آن نبود که تنبل کن در آن ^۲
۳۱۱۲	بلك تحریض است ، بر اخلاص و جد	۲	(که در آن خدمت فزون شو مستعد)
۳۱۱۳	گر بگویند آنچه می خواهد وزیر	۳	خواست آن اوست ، اندر دار و گیر
۳۱۱۸	گرد او گردان شوی ، صد مرده زود ؟	۴	(تا بریزد برسرت احسان و جود)
۳۱۱۹	یا گریزی از وزیر و قصر او ؟	۵	(این نباشد جست و جوی نصر او)
۳۱۳۱	همچنین تاویل « قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ »	۶	بهر تحریضت ، بر شغل اهم ^۳
۳۱۳۲	ظلم ، آری ، مُدْبِرِي ، جَفَّ الْقَلَمُ	۷	عدل ، آری ، برخوردار ، جَفَّ الْقَلَمُ
۳۱۳۶	تو روا داری ، روا باشد که حق	۸	همچو معزول آید از حکم سبق ^۴
۳۱۳۷	که : « زِدْسِتِ مَنْ ، برون رفتست کار	۹	پیش من چندین میا ، چندین مزار »
۳۱۴۵	ذره ای گر جهد تو ، افزون بود	۱۰	در ترازوی خدا ، موزون بود ^۵

ع

۱ - مثنوی ۳۱۱۱/۵ .

۲ - أَيْشُ شَاءَ الخ . ببینید تفسیر مثنوی ۲۹۲۹/۵ :

چونك خواه نفس آمد مستعان تسخر آمد ، أَيْشُ شَاءَ اللَّهُ كَانَ
(مسخره است که بگوئیم هرچه خدا خواهد ، آن خواهد شد)

مستعان یعنی غالب (victorious] = پیروز [)

أَيْشُ الخ قسمتی از يك حدیث است . [مَا شَاءَ اللَّهُ كَانَ وَمَا لَمْ يَشَأْ لَمْ يَكُنْ : آنچه را خدا خواست همان شد و آنچه را نخواست نشد] . جایگزینی أَيْشُ برای مَا بخاطر وزن شعر ، ضروری بوده است .

۳ - قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ . بخاری دو حدیث ارائه می دهد : قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا أَنْتَ لَاقٍ [قلم خشك شد (=باز ایستاد)] و فرمان او [بر آنچه دیدی و یقین کردی] نفوذی ندارد [] و جَفَّ الْقَلَمُ عَلَى عِلْمِ اللَّهِ [قلم خشك شد هنگامی که به علم الهی رسید] .

۴ (و بیت بعدی) - مقایسه کنید با قرآن ۳۹/۱۳ : يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُنْبِتُ . « خدا هرچه خواهد ،

محو می کند و ثبت می کند » و قرآن ۷۰/۲۵ : يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ . « خدا بدیهایشان را به نیکی ها

XCVIII — “WHATSOEVER GOD WILLS SHALL COME TO PASS”

THIS does not mean that you may be slack in serving God; nay, 'tis an incitement to eager exertion and entire self-devotion.

Suppose you knew that the will of such and such a vizier is law and his munificence unbounded,

Would you pay court to him with the zeal of a hundred men, or would you flee from him and his palace?

Likewise the Prophet's saying, “The Pen has dried,” when you interpret it in its true sense, is a summons to the most important work of all.

If you do iniquity, you are damned: the Pen has dried on that. If you act righteously, you will eat the fruit of blessedness: the Pen has dried on that.

Is it conceivable that because of the Decree in eternity God should say, like a minister dismissed from office,

“The affair has gone out of My hands: 'tis vain to approach Me with entreaties”?

Nay, if your orisons exceed those of another by a single mite, that mite will be weighed in God's scales.

→

مبدل کند». برای اصول عقائد اُرتدکس راجع به لطف الهی که اعطاء شده یا خذلان که مضایقه شده، ببینید 82,195,213 pp. A.J. Wensinck, *Muslim Creed*, Cambridge, 1932.

۵- مقایسه کنید با قرآن ۷/۹۹: فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. «هر که هموزن ذره ای نیکی کرده باشد، (پاداش) آن را ببیند.»

۹۹ - جبر و اختیار^۱

۲۹۱۲	مر مَغی را گفت مردی ، ك «ای فلان	۱	هین مسلمان شو ، بیاش از مؤمنان»
۲۹۱۳	گفت : « اگر خواهد خدا ، مؤمن شوم	۲	(ور فزاید فضل هم ، موقن شوم)
۲۹۱۴	گفت : « میخواهد خدا ایمان تو	۳	(تا رَهْد از دستِ دوزخ ، جانِ تو)
۲۹۱۵	لیك نَفْسِ نَحْسِ و آن شیطانِ زشت	۴	می کِشندت سویِ کفران و کُنِشت «
۲۹۱۶	(گفت : « ای مُنصف ، چوایشان غالبند)	۵	یارِ او باشم ، که باشد زورمند
۲۹۱۷	(یارِ آن تانم بُدَن کو غالبست)	۶	آن طرف اَتم ، که غالب جاذبست
۲۹۱۸	چون خدا میخواست از من صدقِ زَفَت	۷	خواستِ او چه سود ، چون پیشش نرفت ؟
۲۹۱۹	نَفْسِ و شیطان ، خواستِ خود را پیش بُرد	۸	و آن عنایت ، قهر گشت و خُرد و مُرد ^۲
۲۹۳۷	حاشَ لَهِ اَیْشَ شَاءَ اللهُ کَانَ	۹	حاکم آمد در مکان و لامکان
۲۹۳۸	هیچ کس در مُلکِ او ، بی امرِ او	۱۰	در نیفزاید ، سِرِ یكِ تَایِ مو
۲۹۳۹	مُلک ، مُلکِ اوست ، فرمان ، آنِ او	۱۱	کمترین سگ ، بر در ، آن شیطانِ او «
۲۹۶۳	(گفت مؤمن : « بشنوای جبری خطاب)	۱۲	(آنِ خود گفتمی ، نك آوردم جواب)
۲۹۶۷	اختیاری هست ، ما را بی گمان	۱۳	حَسَ را ، منکر نتانی شد عیان
۲۹۷۴	اختیاری هست ، در ظلم و ستم	۱۴	من ازین شیطان و نَفْسِ ، این خواستم ^۳

۱ - مثنوی ۲۹۱۲/۵ . در مناظره مطوّلی که در اینجا قطعاتی از آن ذکر می شود ، مَغی از جبر مطلق حمایت می کند در حالیکه مخاطب او که مسلمان است چنین عقیده ای را محال و پوچ می داند .

۲ - عین همین مناظره ، توسط صوفی والامقام ابوسلیمان دارانی (متوفی بسال ۸۳۰ م . = ۲۱۵ هـ . ق .) بر ضدّ قدری ها و معتزلی ها پیش کشیده شده : « آنها خویشان و شیطان را قوی تر از خداوند دانسته اند ؛ زیرا می گویند خداوند مخلوقات را بوجود آورد تا او را اطاعت نمایند ، و ابلیس آنها را به نافرمانی سوق داده . اینان عقیده دارند که هر زمان اراده بر عملی کنند همان واقع می شود ، و اما

←

XCIX — PREDESTINATION AND FREE-WILL

A MOSLEM called a Magian to accept the Faith of the Prophet. He replied, "I shall do so, If God wil."

"God wills it," said the Moslem; "but your carnal soul and the wicked Devil are dragging you to infidelity and the fire-temple."

"Well," he answered, "if they are the stronger, must not I go in the direction whither they pull me?"

You say that God desires me to profess Islam: what is the use of His Desire when He cannot fulfil it?

According to you, the Flesh and the Devil have carried their will to success, while the gracious Divine Purpose has been defeated and pulverized. God forbid! Whatsoever He wills shall come to pass. He is the Ruler over the worlds of space and spacelessness.

Without His Command no one in His Kingdom shall add so much as the tip of a single hair.

The Kingdom is His, the Command is His: that Devil of His is the meanest dog at His door."

"Beyond doubt," replied the Moslem, "we possess a certain power of choice: you cannot deny the plain evidence of the inward sense.

There is such a power of choice in regard to injustice and wrong-doing: that is what I meant when I spoke of the Flesh and the Devil.

چون خداوند اراده بر عملی نماید روی نمی دهد.»

۳- هر چند فرد مسلمان که از زبان مذهب سخن می گوید، کفر و بی ایمانی موع را به قوای شیطانی نسبت می دهد، در عین حال منظورش این نیست که عمل آنها مقاومت ناپذیر است؛ برعکس، این عمل بوسیله استعداد آدمی محدود می شود، بطوری که او را در انتخاب قادر می سازد

۲۹۷۶	اختیار و داعیه، در نفس بود	۱۵	(رُوش دید، آنکه پرو بالی گشود)
۲۹۷۹	دیدن آمد، جنبش آن اختیار	۱۶	(همچون فخی، ز آتش انگیزد شرر)
۲۹۸۰	(پس بجنبید اختیارت، چون بلیس	۱۷	شد دلالت پیغام ویس) ^۴
۲۹۸۱	(چونک مطلوبی، برین کس، عرضه کرد)	۱۸	اختیار خفته، بگشاید نورد
۲۹۸۲	و آن فرشته، خیرها بر رغم دیو	۱۹	عرضه دارد، می کند در دل غریو ^۵
۲۹۸۳	تا بجنبید اختیار خیر تو	۲۰	(ز آنک پیش از عرضه، خفتست این دوخو ^۶)
۳۰۰۹	در خرد، جبر از قدر، رسوا ترست	۲۱	ز آنک جبری، حس خود را منکرست ^۶
۳۰۱۰	منکر حس نیست، آن مرد قدر	۲۲	(فعل حق، حس نباشد، ای پسر)
۳۰۱۱	منکر فعل خداوند جلیل	۲۳	(هست در انکار مدلول دلیل)
۳۰۱۲	آن بگوید: «دود هست و نار نی	۲۴	(نور شمعی بی زشمعی، روشنی) ^۷
۳۰۱۳	وین همی، بیند معین نار را	۲۵	(نیست می گوید، بی انکار را) ^۸
۳۰۱۴	جامه اش سوزد، بگوید نار نیست	۲۶	(جامه اش دوزد، بگوید نار نیست)

و وساوس شیطانی را که به او روی آورده، قبول می کند.

۴ - پیغام ویس یعنی دعوت از نفس برای جستجوی مقصود خود. برای ویس، معشوق

رامین، ببینید تفسیر مثنوی ۱۸۲۸/۴:

بوی رامین می رسد، از جان ویس . بوی یزدان می رسد، هم از اویس

حکایت عشق رامین به ویس، زن شاه موید مرو، شهرت خود را مدیون مثنوی فخرالدین

اسعدگرگانی، تألیف حدود ۱۰۴۸ م. است.

معشوق در اتحاد عرفانی، همانگونه که بود، آئینه ای می گردد که صورت عاشق که از خویش

«فانی گشته» و منعکس می کند، چیزی جز آئینه صفات و اعمال معشوق نیست.

۵ (و بیت بعدی) - ببینید تفسیر مثنوی ۱۵۰۵/۲ - ۱۵۰۷:

چون بهر فکری که دل خواهی سپرد

پس بدان مشعوق شو، کان بهتر است

هرچه تحصیلی کنی، ای معتنی

از تو چیزی در نهان خواهند بُرد

تا ز تو چیزی بُرد، کان کهنترست

می در آید، دزد از آن سو، کایمنی

The instinct to choose is latent in the soul, and sight of the desired object brings it into action.

When Iblis shows to you an object of desire, the sleeping power awakes and moves towards it,

While, on the other hand, the Angel sets before you good objects of desire and commends them to your heart,

In order that the power to resist evil and choose good may be stimulated."

In the eyes of reason, Necessitarianism (*jabr*) is worse than the doctrine of absolute free-will (*qadar*), because the Necessitarian is denying his own consciousness.

The other does not deny this, he denies the action of the Almighty: he says, "There is smoke, but no fire."

The Necessitarian sees the fire plainly: it burns his raiment, and like the sceptic he argues that it is naught.

یعنی "از آنجا که نمی توان تمامی توجه را بر روی دوشیء تمرکز داد، الزاماً باید چیزی از آگاهی تو در هر امر فکری، «دزدیده» شود. بنابراین، بهوش باش تا مشغله فکری بهتری داشته باشی بطوری که تلافی بیشتری برای فقدان بدتر فراهم آید." راجع به *خواطر نیک* (angelic) = آسمانی، فرشته ای] و بد (satanic) = شیطانی، شریر] که دل مورد تهاجم آنهاست ببینید . D.B.Macdonald , *Religious Attitude* , 274 sqq .

۶- وجود آنچه را که در ورای ادراک است، می توان به طرز مدلل تر از وجود چیزی که قابل درک حواس بیرونی یا درونی است، منکر شد. بنابراین از این نظر، جبری - کسی که منکر قوه انتخاب (اختیار) خویش است - بدتر از قدری (معتزلی) است که منکر عمل نامرئی الهی می باشد .
۷- بدین معنی که او اثر یا به عبارت دیگر، آزادی خویش را درک می کند ولی بخود اسناد می دهد و منکر خالق و سازنده اثر (مؤثر) است: یعنی همان وجودی که انتخاب نیکی و بدی وی سرانجام به اراده او بستگی دارد .

۸- جبری، شکاک مطلق است، زیرا او حس انسان را که واقعیتی کلی است، انکار می کند .
نار را حاکی از حقیقت انسانیت است .

غیر حق را، گر نباشد اختیار	۳۰۳۹	خشم چون می آیدت، بر جرم دار	۲۷
گر شتربان، اُشتری را می زند	۳۰۵۰	آن شتر، قصد زننده می کند	۲۸
خشم اُشتر نیست، با آن چوب او	۳۰۵۱	(پس ز مختاری، شتر بردست بو)	۲۹
جمله قرآن، امر و نهیست و وعید	۳۰۲۶	امر کردن سنگ مرمر را، که دید؟	۳۰
احتمال عجز، از حق راندی	۳۰۳۲	جاهل و گیج و سفیهِش خواندی	۳۱
عجز نبود از قدر، وَر گر بُود	۳۰۳۳	جاهلی از عاجزی، بدتر بُود	۳۲
اختیارش، اختیار ما کند	۳۰۸۸	(امر شد، بر اختیاری مستند)	۳۳
(اختیارات، اختیارش هست کرد)	۳۰۸۷	اختیارش، چون سواری زیر گرد	۳۴
قدرتش بر اختیارات آنچنان	۳۰۹۷	نهی نَکند، اختیاری را از آن	۳۵
خواستش می گوی، بروجه کمال	۳۰۹۸	که نباشد نسبت جبر و ضلال	۳۶
چونک گفتی کفر من، خواست و بست	۳۰۹۹	خواست خود رانیز هم، می دان که هست	۳۷
ز آنک بی خواه تو، خود کفر تو نیست	۳۱۰۰	کفر، بی خواهش، تناقض گفتنیست	۳۸
جهد کن، کز جام حق یابی نوی	۳۱۰۵	بی خود و بی اختیار، آنکه شوی	۳۹

ع

۹- (و بیت بعدی و دو بیت دیگر که نیاورده ایم :

هرچه کوبی، گفته ای می باشد آن هرچه رویی، رفته ای می باشد آن

کی کند آن مست، جز عدل و صواب که ز جام حق، کشیدست او شراب)

ببینید تفسیر مثنوی ۱/۱۴۶۳-۱۴۶۵ (رک ابیات ۷-۹، قطعه ۱۰۱ این کتاب) و مقایسه کنید با

مثنوی ۵/۳۲۳۰-۳۲۵۰ :

پوزبند و سوسه، عشقت و بس ورنه کی وسواس را بستست کس

عاشقی شو، شاهدی خوبی بجو صید مرغابی همی کن، جو بجو

کی بری زان آب، کان آبت برد کی کنی زان فهم، فهمت را خورد

غیر این معقولها، معقولها یابی اندر عشق با فر و بها

غیر این عقل تو، حق را عقلهاست که بدان تدبیر اسباب سماست

که بدین عقل، آوری ارزاق را زان دگر، مفرش کنی أطباق را

“If none but God has the power of choice , why are you angry with a thief who steals your property?

Even animals recognize this inward sense : a camel , cruelly beaten , attacks the driver: his fury is not directed against the cudgel.

The entire *Qur'ān* consists of commands and prohibitions and threats of punishment: are these addressed to stones and brickbats?

You have removed from God the possibility of impotence , but you have virtually called His ignorant and stupid.

The doctrine of Free-will does not imply Divine impotence ; and even if it did , ignorance is worse than impotence .

God's universal power of choice brought our individual power into existence :

His Power is like a horseman hidden by the dust which he raises ;

But his control of our acts of free-will does not deprive them of that quality .

Declare that God's Will is exercised in a complete manner , yet without imputing to Him compulsion (*jabr*) and responsibility for disobedience to His Commands .

You say your unbelief is willed by Him : know that it is also willed by yourself ; For without your will it cannot exist at all: involuntary unbelief is a self-contradiction .

Endeavour to gain inspiration from God's cup of love : then you will become selfless and without volition .

عشر أمثالت دهد یا هفتصد
بر رواق عشق یوسف تاخند
سیر گشتند از خرد ، باقی عمر
ای کم از زن ، سو فدای آن جمال
کو ز گفت و گو ، شود فریاد رس
زهره نبود که کند او ماجرا
گوهری از لُنج او بیرون فتد

چون بیازی عقل در عشقِ صد
آن زنان چون عقلمها در باختند
عقلشان یکدم سند ساقی عمر
اصل صد یوسف ، جمال ذوالجلال
عشق برد بحث را ، ای جان و بس
حیرتی آید ز عشق ، آن نطق را
که بترسد گر جوابی وا دهد

۳۱۰۶ آنکه آن می را بُود کَلّ اختیار ۴۰ تو شوی معذورِ مطلق ، مست وار

۴

تا نباید کز دهان ، افتد گهر
چون نبی برخواندی بر ما فُصول
خواستی از ما حضور و صد وقار
کز فواتش ، جانِ تو لرزان شود
تا نگیرد مرغِ خوبِ تو هوا
تا نباید که بپرد آن هُما
بر لب انگشتی نهی ، یعنی خُمش
برنهد سَرِدیگ و پُر جوشت کند .

لب ببندد سخت او ، از خیر و شر
همچنانک گفت ، آن یارِ رسول
آن رسولِ مُجتبی ، وقتِ نثار
آنچنانک بر سَرَت مرغی بُود
پس نیاری هیچ جنبیدن ز جا
دَم نیاری زد ، ببندی سُرْفه را
ور کَسَت شیرین بگوید یا تُرُش
حیرت آن مرغست ، خاموشت کند

Then all volition will belong to that Wine, and you will be absolutely excusable."

۱۰۰ - شرابِ عشق^۱

باز آمد آن مَهِی ، که ندیدش فَلَکِ بخواب	۱	آورد آتشی ، که نمیرد بهیج آب ^۲
بنگر بخانهٔ تن و ، بنگر بجانِ من	۲	از جامِ عشقِ او شده ، این مست و آن خراب ^۳
میرِ شرابخانه ، چو شد با دلم حریف	۳	خونم شرابِ گشت ز عشق و دلم کباب
چون دیده پُر شود ، ز خیالش ندا رسد	۴	ك: أَحْسَنُتْ ای پیاله و شاباش ای شراب ^۴
چنگالِ عشق ، از بُن و از بیخ ، بر کند	۵	هر خانه کاندرا افتد از عشقِ آفتاب ^۵
دریایِ عشق را ، چو دلم دید ناگهان	۶	از من بَجَسْتِ دروی و گفتا: «مرا بیاب» ^۶
خُرشیدِ رویِ مَفخَرِ تبریز ، شمسِ دین	۷	اندر پیشِ روان شده ، دلهایِ چون سحاب ^۷

۱ - منتخبات دیوان شمس تبریزی ، ترجمهٔ انگلیسی ، شمارهٔ ۷ .

۲ - مَهِی : این کلمه شاید از معمولی‌ترین استعارات پایان‌ناپذیری باشد که نویسندگان مشرق زمین به وسیلهٔ آن ، زیبایی و جمال را ارائه می‌کنند .

ندیدش فَلَکِ بخواب : این استعاره معمولی نبوده و حاکی از وجود غیرقابل درک است . مقایسه کنید با : آن شکری را که مصر ، هیچ ندیدش بخواب

(دیوان شمس تبریزی ، چاپ تبریز ، ص ۲۱۹)

آتشی که نمیرد به هیچ آب : مقایسه کنید با غزل غزلهای سلیمان ، باب ۸ ، آیه ۷ در تورات : « آبهای بسیار محبت را خاموش نتواند کرد ، و سیل‌ها آنرا نتواند فرو نشانید . »

۳ - خراب : « کسی که واقعاً نفسِ خود را ترک کرده ، نبایستی از مخلوقی چون خود خراب شود » (گفتهٔ زوزو ، نقل از کتاب *Vaughan , Hours with the Mystics* ، ج ۱ ، ص ۲۷۱) . و اِکهارت می‌گوید : چونکه وجودت را از تمامی صفات ، عاری و منزّه (*verwuestet*) کرده‌ای ، خداوند به وجود و قوای ذهنی تو رسوخ می‌کند ؛ چنانچه مکتوب است : « صدائی در بیابان (*wueste*) ندا می‌دهد . » بگذار این ندای ابدی همانطوری که می‌خواهد در توطنین اندازد ، و تو هم از خویش و هر چیز دیگر تهی (*wueste*) شو : (کتاب *Deutsche Mystiker* ، ج ۲ ، ص ۲۲) .

۴ - ندا رسد : مقایسه کنید با گفتهٔ اِکهارت در حاشیهٔ ۳ همین قطعه .

C — THE WINE OF LOVE

HE comes, a Moon whose like the sky ne'er saw, awake or dreaming,
Crowned with eternal flame no flood can lay.
Lo, from the flagon of Thy love, O Lord, my soul is swimming,
And ruined all my body's house of clay.

When first the Giver of the grape my lonely heart befriended,
Wine fired my bosom and my veins filled up;
But when His image all my eye possessed, a voice descended:
"Well done, O sovereign Wine and peerless Cup!"

Love's mighty arm from roof to base each dark abode is hewing
Where chinks reluctant catch a golden ray.
My heart, when Love's sea of a sudden burst into its viewing,
Leaped headlong in, with "Find me now who may!"

As, the sun moving, clouds behind him run,
All hearts attend thee, O Tabriz's Sun!

۵- بر کُند الخ : مقایسه کنید با :

بامِ خانه چون حجابست از جمالِ آفتاب

با کُند عشق حق، زوتر فرو کن بام را

(دیوان سمن سیریزی، حاب سیریز، ص ۱۱۶)

۶- مرا بیاب : یعنی « نمی توانی مرا بیابی، همچون قطره ای که در دریا نابدید گردد ».

۷- دلهای چون سحاب : این ترکیب اضافی از نظر دستوری، حکم صفت را دارد. مقایسه

کنید با « سمرقند چو قند » در بیت زیر از منوی (دفتر ۱، بیت ۱۶۷):

نبض او بر حال خود، بُد بی گزند تا بهرسید از سمرقند چو قند

۱۰۱ - معماهای خدا

۱	حق بگوشِ او ، مُعَمّی گفته است ^۲	۱	در تردّد ، هرک او آشفته است	۱۴۵۶
۲	آن کنم آن گفت ، یا خود ضدّ آن ؟	۲	تا کند محبوسش ، اندر دو گمان	۱۴۵۷
۳	ز آن دو يك را ، بر گزیند ز آن کَنف	۳	هم ز حق ، ترجیح باید يك طرف	۱۴۵۸
۴	کم فشار این پنبه ، اندر گوشِ جان ^۳	۴	گر نخواهی در تردّد ، هوشِ جان	۱۴۵۹
۵	تا کُنی ادراک ، رمز و فاش را	۵	تا کُنی فهم ، آن معماهاش را	۱۴۶۰
۶	وحی چه بُود ، گفتنی از حسّ نهان ^۴	۶	پس ، محلّ وحی ، گردد گوشِ جان	۱۴۶۱
۷	وانك عاشق نیست ، حبسِ جبر کرد ^۵	۷	لفظِ جبرم ، عشق را بی صبر کرد	۱۴۶۲

۱ - مثنوی ۱/۱۴۵۶ .

۲ (و دو بیت بعدی) - تمام طبیعت ، می شنود ، می فهمد و تلویحاً از کلام الهی (Divine Word) اطاعت می کند . انسان به تنهایی بین اطاعت و نافرمانی تردید دارد . هرچند خدا تردید و انتخاب غائی انسان را مقدر می سازد و خلق می کند ، ولی او در انتخاب ، مختار است .
۳ - این پنبه یعنی جهالت ، خود بینی ، دنیا پرستی و تمامی چیزهایی که سدّ راه همنشینی با خداست .

۴ - رومی در این قسمت و در جاهای دیگر ، تمایز اُرتدکس بین وحی عالی پیامبران و الهام کم مرتبه اولیاء را منسوخ می داند .

۵ - در اینجا شاعر به جبریون که ادعا دارند که قدرت مطلق الهی - همانگونه که در قطعه پیشین مثنوی مطرح شده - امکان عمل اختیاری از جانب انسان را مستثنی می دارد ، پاسخ می دهد . چنین نظری ، بر جدائی خالق و مخلوق ، مخالفت دو اراده و انقیاد ضعیف تر دلالت می کند . اما عرفا که خدا را عشق و خودشان را با او یکی می دانند ، « مجبور » نمی باشند ؛ بلکه برعکس ، آنان از بی صبری غیر حبسی ترك نفس و آزادی کامل احساس و اعمال متوازن با اراده معشوق خود ، لذت می برند .

مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۱/۱۲۵۰ :

CI — THE RIDDLES OF GOD

WHOSOEVER is perplexed and sorely troubled, God hath whispered a riddle into his ear,
 That He may enmesh him in two doubtful thoughts "Shall I do that — He bade me do it — or the opposite?"
 By God's Decree one of these alternatives tilts the scale, and he adopts it.
 Wouldst thou have a mind untroubled, do not stuff thy spiritual ear with cotton-wool,
 So that thou mayest understand His riddles and read both the covert sign and the overt.
 Then upon thine ear will descend revelation (*wahy*). What is *wahy*? A voice inaudible to sense-perception.
 The word "compulsion" (*jabr*) makes me impatient for Love's sake: 'tis only he that loves not that is fettered by compulsion.

کای عجب نهی از پیِ تحریم بود یا بتأویلی بُد و توهیم بود
 در تفاسیر ترکی فاتح الابیات و صاری چنین آمده است که آدم ابوالبشر تردید داشت که خوردن میوه ممنوعه، تحریمی بود یعنی مستلزم مجازات کسانی بود که دست باین کار میزدند؛ و یا این موضوع، تنزیهی بود یعنی که مجرم، مورد عفو واقع می شد. مفسران به عنوان مثال برای نوع دوم، این حدیث را ذکر می کنند: «نگذارید کسی که سیر، پیاز یا تره خورده است، به مساجد ما نزدیک شود». نافرمانی در چنین مواردی، منجر به ترک اولنی می شود و مجازاتی تعلق نمی گیرد.

•••

مفسران، معنی و ساخت این بیت را که معتقدند یکی از مبهم ترین ابیات مثنوی است، مورد بحث قرار می دهند. در صورتی که لفظ جبرم به معنای «استفاده من از اصطلاح جبر» و عشق را مفعول کرد محسوب کنیم، این موضوع مسلماً درست می آید. جبر در مصراع اول، به جبر محمود (پبینید تفسیر مثنوی ۱/۱۰۷۳ - صرف نظر شد) و در مصراع دوم به جبر مذموم یعنی اصول عقائد

۱۴۶۴	این مَعِیت با حقست و جبر نیست	۸	این تجلی مَه است ، این ابر نیست ^۶
۱۴۶۵	ور بُود این جبر ، جبر عامه نیست	۹	جبر آن اماره خود کامه نیست ^۷
۱۴۶۶	جبر را ، ایشان شناسند ای پسر	۱۰	که خدا بگشادشان در دل بَصْر ^۸

ع

تنازع احکام جبر بر می گردد . بیت بعدی ، جبر عارف به عنوان مَعِیت (union) با خدا را توصیف می کند .

۶ - تجلی مَه یعنی قلب بوسیله حقیقت منور می شود و جای هیچ خطائی نیست .
 ۷ - اماره یعنی نفسی که به شر فرمان می دهد . قرآن ۵۳/۱۲ : وَمَا أُبْرئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ . « من نفس خود را تبرئه نمی کنم که نفس آدمی پیوسته به گناه فرمان می دهد » .

۸ - جبر به مفهوم کلی ، اشاره به کشمکش دو اراده و مقهور شدن طرف ضعیف تر است . چبر در این معنی برای صوفیه - که خدا را شناخته و به او عشق می ورزند و در اتحاد فارغ از خویشتن (مَعِیت) با اراده حق احساس آزادی کامل می کنند - کلمه ای کفرآمیز است . تجربه زندگی با سعادت و پر برکت تحت توجه الهی ، در اصطلاح فنی به « اجبار پسندیده » (جبر محمود) تعبیر می گردد .

This is communion with God , not compulsion : the shining of the moon , not a cloud:

Or , if it be compulsion , it is not ordinary compulsion : it is not the compulsion exerted by self-will , inciting us to sin .

O son , they alone know the true meaning of compulsion in whom God hath opened the heart's eye .

۱۰۲ - معذرتِ ابلیس^۱

گفت ما اوّل ، فرشته بوده ایم	۲۶۱۷	۱	راه طاعت را ، بجان پیموده ایم
پیشه اوّل ، کجا از دل رود ؟	۲۶۱۹	۲	مهر اوّل ، کی ز دل بیرون شود ؟
نه که مارا ، دستِ فضلش کاشتست ؟	۲۶۲۲	۳	از عدم ما را ، نه او برداشتست ؟
وقتِ طفلی ام ، که بودم شیر جو	۲۶۲۷	۴	گاهوارم را که جنبانید ؟ او
خوی ، کان با شیر رفت اندر وجود	۲۶۲۹	۵	کی توان آنرا ز مردم واگشود ؟
اصلِ نقدش ، داد و لطف و بخشش است	۲۶۳۱	۶	قهر بروی ، چون غباری از غش است
من سبب را ننگرم ، کان حادثست	۲۶۴۰	۷	(زانک حادث ، حادثی را باعث است)
لطفِ سابق را نظاره می کنم	۲۶۴۱	۸	(هرچه آن حادث ، دوباره می کنم) ^۲
ترک سجده ، از حسد گیرم که بود	۲۶۴۲	۹	آن حسد از عشق خیزد ، نه از جحود
هر حسد ، از دوستی خیزد یقین	۲۶۴۳	۱۰	که شود با دوست ، غیری همنشین
هست شرطِ دوستی ، غیرت پزی	۲۶۴۴	۱۱	همچو شرطِ عطسه گفتن ، «دیرزی» ^۳
چونک برنطعش ، جزین بازی نبود	۲۶۴۵	۱۲	گفت بازی کن ، چه دانم در فرود؟ ^۴

۱ - مثنوی ۲/۲۶۱۷. درباره موضوع این قطعه ، مراجعه کنید به دو کتاب - *La Massignon* , *Passion d'al Hallāj*, pp. 864-867; Nicholson, *The Idea of Personality in Sūfism*, pp. 31-33. ابلیس خود را عاشقی دلداده معرفی می کند ، ولی حسّ حسادت او مانع از آنست که به رقیب خویش ابراز اطاعت نماید . در حقیقت ، ابلیس می گوید که امتناع او از تجلیل آدم ابوالبشر ، اعلام این امر بود که او هیچکس را جز خداوند ستایش نخواهد کرد . اورنج لعنت ابدی را بر تسلیم شدن به وحدت الهی ترجیح داد . از این جهت که نهاد اصلی ابلیس نیکو بود ، نافرمانی او می تواند یک انحراف ناپایدار از لطف حق باشد .

۲ - بنا بر روایت قدسی « لطف من پیش و بیش از قهر من است ».

۳ - « دیرزی » مقایسه کنید با عبارت یونانی *ἄνηθ* و لاتین *salve*. این یک اصطلاح مرسوم مسلمین است که « خداوند را ستایش نمائیم ! » (الحمد لله) و « رحمت خداوندی بر تو باد »

CII — THE APOLOGY OF IBLĪS

AT first I was an angel: with all my soul I trod the Way of devotion to the service of God.

How should one's first calling be forgotten? How should the first love fade away from one's heart?

Was it not the hand of His Bounty that saved me? Was it not He that raised me up from non-existence?

Who found milk for me in my infancy? Who rocked my cradle? He.

The nature that flows in with the milk — can it ever be expelled?

Bounty and Grace and Favour are the real substance of His coin, Wrath but a speck of alloy on it.

I regard not His Wrath, which is a temporary cause: I am regarding His eternally precedent Mercy.

Grant that envy was the motive of my refusal to bow down before Adam; yet that envy arose from love of God, not from disobedience.

All envy arises from love, for fear lest another become the companion of the beloved.

Brooding jealousy is the inevitable consequence of love, just as "Live Long!" must follow the sneeze.

Since there was no move but this on His chessboard and He bade me play, what else could I do?

(يَرْحَمُكَ اللَّهُ.)

۴- اہلیس اعتراف می کند کہ راز تقدیر (سَرِّ الْقَدْرِ) را می داند، و مدّعی است کہ برای او غیر ممکن بود فرمانی را اطاعت نماید کہ خداوند از ازل مقدر دانسته و اراده کرده کہ او نافرمانی کند. حلاج «فداکاری» (فتوت) اہلیس را تحسین می کند، ولی در عین حال بر اطاعت خاضعانه احکام الہی اصرار می نماید.

۲۶۴۶	آن یکی بازی که بُد، من باختم	۱۳	خویشتن را در بلا انداختم
۲۶۴۷	در بلا هم، می چشم لذاتِ او	۱۴	ماتِ اویم، ماتِ اویم، ماتِ او ^۵

برای مسأله قطعی این بیت - رابطه میان مشیت یا اراده الهی و امر الهی - و طرق مختلف حل آن، ببینید (با حذف ۴ مأخذ) تفسیر مثنوی ۱/۶۱۷ (رک بیت ۲، قطعه ۹۷ این کتاب) و مثنوی ۳/۱۳۶۲ بیعد (رک قطعه ۹۱ این کتاب) و مثنوی ۵/۳۰۹۸ بیعد :

خواستش می گوی، بر وجه کمال . که نباشد نسبت جبر و ضلال ...
۵ - عاشقان واقعی خداوند از رنجی که محبوب به آنها وارد می آورد، لذت می برند.

ببینید تفسیر مثنوی ۱/۱۷۴۶-۱۷۴۸ :

زیرِ دریا، خوشتر آید یا زیرِ	تیرِ او، دلکش تر آید یا سِهر
پاره کرده و سوسه باشی دلا	گر طرب را، باز دانی از بلا
گر مُرادت را، مذاقِ شکرست	بی مرادی، نی مرادِ دلبرست

تیر ممکن است تمثیلی از صفات الهی جلال (Majesty & Wrath) باشد و سِهر از صفات الهی جمال (Beauty & Mercy). عاشق واقعی، مرادی (desire) از خود ندارد: تمامی لذات او در مراد معشوق خلاصه می شود؛ خواه این مراد، سعادت «وصلت» (union = اتحاد) باشد و خواه عذاب «مفارقت».

I played the one play that there was and cast myself into woe.
Even in woe I taste His delights: I am mated by Him , mated by Him , mated
by Him!

۱۰۳ - عشق و زیرکی^۱

۱۳۸۹	از پدر آموز، ای روشن جبین	۱	رَبَّنَا گفتم و ظَلَمْنَا، پیش ازین ^۲
۱۳۹۴	بر درختِ جبر، تا کی برجهی؟	۲	اختیارِ خویش را، یکسو نهی
۱۳۹۵	همچو آن ابلیس و ذریاتِ او	۳	با خدا در جنگ و اندر گفت و گو
۱۴۰۲	داند او، کو نیکبخت و محرمست	۴	زیرکی ز ابلیس و عشق از آدمست ^۳

۱ - مثنوی ۱۳۸۹/۴ .

۲ - آدم ابوالبشر پس از هبوط از بهشت، توبه نمود و خود را مقصر و سزاوار ملامت دانست .
(قرآن ۲۲/۷ و ۲۳ : فَذَلَّلْنَاهَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوَاتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَنَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَأَقُلُّ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ . قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ . « بفریبی سقوطشان داد و چون از آن درخت بخوردند، عورت‌هایشان در نظرشان نمودار شد، و بنا کردند از برگ‌های بهشت بخودشان بچسبانند، و پروردگارشان به آنها بانگ زد : مگر من از این درخت منع‌تان نکردم و به شما نگفتم که شیطان دشمن آشکار شماست ؟ . گفتند : پروردگارا، ما به خویشتن ستم کردیم و اگر ما را نیامرزی و رحمان نکنی از زیانکاران خواهیم بود .») آورده‌اند که آدم ابوالبشر در سرن‌دیب (سیلان) فرود آمد، و سیل‌های اشک روان کرد که تمامی دره‌ها پر آب شد، و از اثر آن، گیاهان معطر و ادویه از زمین رُست .

مقایسه کنید با مثنوی ۱۴۸۰/۱ :

گَرِدِ ما و کَرِدِ حق، هر دو ببین کَرِدِ ما را هست دان، پیداست این ...

۳ (همراه با ۵ بیت بعدی که در اینجا نیاورده‌ایم) - مقایسه کنید با مثنوی ۱۵۰۱/۱ بیعد :

بَحْثِ عقلی، گر دُر و مَرْجان بود آن دگر باشد، که بَحْثِ جان بود ...

مثنوی ۱۶۳۲/۱ بیعد :

زین سخن، گر نیستی، بیگانه‌ای دلق و اشکی گیر در ویرانه‌ای ...

•••

ابلیس با خدا به جدل پرداخت و آدم ابوالبشر گریه کرد . ترك نفس ، تنها ملجاء از دست غضب الهی (Divine wrath) است (اَعُوذُ بِكَ مِنْكَ : از تو به تو پناه می برم) .

CIII — LOVE AND LOGIC

LEARN from thy Father! He, not falsely proud,
With tears of sorrow all his sin avowed.
Wilt thou, then, still pretend to be unfree
And clamber up Predestination's tree?—
Like Iblis and his progeny abhorred,
In argument and battle with their Lord.
The blest initiates *know*: what need to *prove*?
From Satan logic, but from Adam love.

۱۰۴ - نورِ حقیقت^۱

۱۲۵۵	این سیفال و این پلّیته دیگرست	۱	لیک نورش نیست دیگر زان سرست ^۲
۱۲۵۶	گر نظر در شیشه داری، گم شوی	۲	زانک از شیشه است اعدادِ دوی ^۳
۱۲۵۷	ور نظر بر نور داری، وا رهی	۳	از دوی و اعدادِ جسمِ منتهی
۱۲۵۸	از نظر گاهست، ای مغزِ وجود	۴	اختلافِ مؤمن و گبر و جهود ^۴
۱۲۵۹	پیل اندر خانه‌ای تاریک بود	۵	عرضه را آورده بودندش هُنوده ^۵
۱۲۶۱	دیدنش با چشم، چون ممکن نبود	۶	اندر آن تاریکیش، کف می‌بُسود

۱ - مثنوی ۱۲۵۵/۳. مذاهب بسیار است ولی خدایکتاست. قوه ادراک که در تاریکی کورمالی می‌کند، نمی‌تواند به ذات اصلی حق پی ببرد؛ فقط دیده روشن بین عارف است که خداوند را آن طوری که در واقع وجود دارد، می‌بیند.

۲ - سیفال یعنی جسم (the body)؛ پلّیته یعنی جان (the animal soul).

۳ (و بیت بعدی) - مقایسه کنید با مثنوی ۱۱۲۱/۱ بیعد (رک قطعه ۷۱ این کتاب) :

کی ببینی، سرخ و سبز و فور را تا نبینی پیش ازین، سه نور را ...

و مثنوی ۲۳۶۵/۱ (عنوان) : "در بیان آنک جنبیدن هر کسی از آنجا که ویست، هر کس را از چنبره

وجود خود ببند. تابه کبود، آفتاب را کبود نماید و سرخ، سرخ نماید. چون تابه از رنگها بیرون

آید، سپید شود، از همه تابهای دیگر او راست گوی تر باشد و امام باشد :

دید احمد را، ابوجهل و بگفت زشت نقشی کز بنی هاشم شگفت ...

و مثنوی ۹۸۵/۵ بیعد :

آن جمال و قدرت و فضل و هنر ز آفتابِ حُسن کرد این سو سفر ...

۴ - ببینید تفاسیر مثنوی ۴۹۲/۱ (رک بیت ۲۱، قطعه ۱۰۵ این کتاب) و مثنوی ۲۹۲۳/۲ بیعد :

همچنانک هر کسی در معرفت می‌کند موصوفِ غیبی را صفت ...

و مثنوی ۲۱۲۴/۳ بیعد :

CIV — THE ONE TRUE LIGHT

THE lamps are differnt, but the Light is the same: it comes from Beyond.
If thou keep looking at the lamp, thou art lost: for thence arises the
appearance of number and plurality.

Fix thy gaze upon the Light, and thou art delivered from the dualism inherent
in the finite body.

O thou who art the kernel of Existence, the disagreement between Moslem,
Zoroastrian and Jew depends on the standpoint.

Some Hindus brought an elephant, which they exhibited in a dark shed.
As seeing it with the eye was impossible, every one felt it with the palm of his
hand.

ز آنک خود ممدوح ، جز يك بيش نيست
(رك بيت ۲۱ ، قطعہ ۱۰۵ اين كتاب)
کيشها زين رُوی ، جز يك کيش نيست ...

۵- عنوان : " اختلاف کردن در چگونگی و شکل پیل ". این تمثیل (apologue) در حدیقه
(کتاب اول باهتمام Stephenson ص ۸) و احیاء ۷/۴ (کتاب التوبه) آمده و کامل تر از متن
مثنوی است . ولی اختلاف عمده آنها در این است که در حالی که سنائی و غزالی مردمی را که نزد
پیل بودند ، کور و نابینا (عُمیان) توصیف کرده اند ، رومی می گوید که آنان بدلیل تاریکی محل
نمی توانستند پیل را ببینند . غزالی این داستان را در پاسخ به انتقاد نظر او که هیچ تضاد بنیادی میان
اصول عقائد جبر (necessity) و کسب (free-will = اختیار) وجود ندارد بیان می کند . او
مطلب را چنین خلاصه می کند : " هر کس از این مردم ، بنوعی از حقیقت صحبت می کند ، زیرا او از
صفات پیل به قدر معرفت خود سخن می گوید ؛ معهذا همگی موفق به درک شکل واقعی پیل
نمی شوند . اکنون این تمثیل (parable) را بدقت نظر کن ، زیرا طبیعت بیشتر مجادلات
(مذهبی) ما را تشریح می کند ."

۱۲۶۲	آن یکی را ، کف بخرطوم اوفتاد	۷	گفت : همچون ناودانست این نهاد ^۶
۱۲۶۳	آن یکی را ، دست برگوشش رسید	۸	آن برُو ، چون بادبیزن شد پدید ^۷
۱۲۶۴	آن یکی را ، کف چو برپایش بُسود	۹	گفت : شکلِ پیلِ دیدم ، چون عمود
۱۲۶۵	آن یکی ، برپشتِ او بنهاد دست	۱۰	گفت : خود این پیل ، چون تختی بُدست
۱۲۶۸	در کفِ هرکس ، اگر شمعی بُدی	۱۱	اختلاف از گفتشان ، بیرون شدی ^۸

۵

۶ - همچون ناودانست . سنائی : راست چون ناودان ، میانه تهیست .

۷ - بادبیزن . سنائی گلیم را بکار برده است .

۸ - مقایسه کنید با مثنوی ۳۶۸۷/۲ ببعد :

صاحبِ سرّی ، عزیزی صد زبان
گر بُدی آنجا ، بدادی صلحشان ...

The hand of one fell on its trunk: he said, "This animal is like a water-pipe."
Another touched its ear: to him the creature seemed like a fan.
Another handled its leg and described the elephant as having the shape of a pillar.
Another stroked its back. "Truly," said he, "this elephant resembles a throne."
Had each of them held a lighted candle, there would have been no contradiction in their words.

۱۰۵ - بیان دوازده سبب از نصارا و تخلیط وزیر در احکام انجیل^۱

۳۲۴	(بود شاهی در جهودان ظلم ساز	۱	دشمن عیسی و نصرانی گداز ...)
۳۳۸	(او وزیری داشت ، گیر و عشوهِ ده	۲	کو بر آب از مکر ، بربستی گره ...)
۴۶۳	(ساخت طوماری ، بنام هر یکی	۳	نقش هر طومار ، دیگر مسلکی)
۴۶۴	حُکمهای هر یکی ، نوعی دگر	۴	این خلاف آن ، ز پایان تا بسر
۴۶۵	در یکی ، راه ریاضت را و جوع	۵	رُکن توبه کرده و شرط رجوع ^۲
۴۶۶	در یکی گفته : « ریاضت سود نیست	۶	اندرین ره ، مخلصی جز جود نیست ^۳ »
۴۶۷	در یکی گفته که : « جوع و جود تو	۷	شِرک باشد ، از تو با معبود تو ^۴

۱ - مثنوی ۴۶۳/۱ . (دو بیت ابتدای این قطعه ، (ابیات ۳۲۴ و ۳۳۸) بطور اضافی آورده شده است : یادداشت مترجم) . یکی از سلاطین متعصب یهود تصمیم گرفت مسیحیان را معدوم سازد ؛ لیکن متوجه شد که بسیاری از هواخواهان پنهانی آن ایمان ، از اجرای دستورات انتقامجویانه او ، طفره می زنند . سلطان با وزیر خویش در این باره به مشورت پرداخت . وزیر پیشنهاد کرد که سلطان وی را متهم به تلبیس در مسیحیت کند و پس از نسق کردن او را تبعید نماید ؛ آنگاه او بسوی مسیحیان خواهد گریخت و با جلب اعتماد آنها وسائل نابودیشان را فراهم خواهد نمود . این توطئه به مرحله اجرا گذاشته شد . وزیر متدرجاً جامعه مسیحیان را زیر سلطه خود درآورد . همین که کارها به ثمر رسید ، دوازده تن را به پیشوائی انتخاب و احضار کرد ، و بهر يك طوماری داد و او را بنام جانشین خود برگزید . وی اظهارداشت که هر طومار شامل راسخ ترین دستورات انجیل عیسی مسیح می باشد ، حال آنکه در حقیقت مندرجات هر طومار متفاوت و منافی یکدیگر بود . سپس خود انتحار کرد و مسیحیان را بحال خودرها نمود ، تا در جنگهای خونین داخلی که در اثر ادعای جانشینی آن دوازده تن روی می داد ، هلاک شوند - زیرا هر يك مدعی حقانیت بر خویش و گفتار خود بود .

تراجم قدیم تر اسلامی از این افسانه ، « وزیر » را همان پولس رسول دانسته اند ، و این موضوع باعث انتقادهای خصومت آمیز از طرف الهیون مسیحی شده ، زیرا آنها به پطرس رسول اعتقاد فراوانی داشتند . مقایسه کنید با «Apocalypse of Peter» the Pseudo - Clementine

CV — THE TWELVE GOSPELS

THAT enemy of the religion of Jesus drew up twelve scriptures, each of which contradicted the other from beginning to end.

In one he made the path of asceticism and fasting to be the basis of repentance and the condition necessary for conversion.

In one he said: "Asceticism profits naught: in this Way there is no salvation but through munificence."

In one he said: "Both your abstinence and your munificence imply that you associate regard for these objects with Him Who is the Object of your worship."

(*Bulletin of the John Rylands Library XV, No. 1, p. 179*) که در آنجا پولس رسول متهم به تحریف در کتب دوازده گانه شامل شهادت و دعاوی ایمانی دوازده تن حواریون شده است (ص ۲۳۶ مجله مذکور در فوق).

کُل این قطعه: اصول عقائدی که در این قطعه بیان شده، مشخصاً اسلامی است؛ هر چند در برخی از موارد، تحوّل اولیّه آن از مسیحیت عملی و نظری تأثیر پذیرفته است.

۲- تعلیمات و اصول مذکور در این بخش و آنچه که بعداً ذکر می شود از صوفیان است، اگرچه در بعضی از موارد از تعلیمات و نظریه مسیحیان متأثر شده است.

توبه و رجوع حاکی از مراحل اول برای نیل به خداست. ریاضت و جوع نظام زهد است که مرید به آن باید پایبند باشد.

۳- «بخشندهگی» (جود) یعنی سخاوت و خیرخواهی روح که در مقابل ریاضت ظاهری است.

جود در مقابل ریاضت قرار گرفته است. این بیت، نظر آن گروه از صوفیه را بیان می کند که احساس می کردند که ظواهر زهد بدون حیات روحانی درونی، ارزش و معنایی ندارد؛ و آنچه مورد نظر است همانا صدقه و سخاوت نفس و فداکاری است. ولی محمد این حدیث را نقل می کند: *السَّخِيُّ حَبِيبُ اللَّهِ وَلَوْ كَانَ فَاسِقًا*: «سخاوتمند دوست خداست، اگرچه زشتکار باشد».

۴- یعنی هر نوع فعالیت از خود و توجه بخود، «شِرْك پنهانی» (شرك خفی) است.

۴۶۸	جز توکل ، جز که تسلیم تمام	۸	در غم و راحت ، همه مکرست و دام
۴۶۹	در یکی گفته که : « واجب خدمتست	۹	ورنه اندیشه توکل ، تهمتست » ^۵
۴۷۰	در یکی گفته که : « امر و نهیهاست	۱۰	بهر کردن نیست ، شرح عجز ماست
۴۷۱	تا که عجز خود ، ببینیم اندر آن	۱۱	قدرت حق را ، بدانیم آن زمان » ^۶
۴۷۲	در یکی گفته که : « عجز خود مبین	۱۲	کفر نعمت کردنست آن عجز ، هین !
۴۷۳	قدرت خودبین ، که این قدرت ازوست	۱۳	قدرت تو ، نعمت او دان که هوست » ^۷
۴۷۴	در یکی گفته که : « زین دو بر گذر	۱۴	بُت بُود ، هر چه بگنجد در نظر » ^۸
۴۷۵	در یکی گفته : « مکش این شمع را	۱۵	کین نظر ، چون شمع آمد جمع را » ^۹
۴۷۶	از نظر چون بگذری و از خیال	۱۶	کُشته باشی ، نیمشب ، شمع وصال
۴۷۷	در یکی گفته : « بکش باکی مدار	۱۷	تا عوض بینی ، نظر را ، صد هزار

→
 أعمال زهد و سخاوت را اگر از ناحیه غیر خدا بدانیم ، آنها را بتساوی دچار شرک (polytheism) کرده ایم (با حذف ۵ مأخذ).

۵ - اگر اصول اعتماد به خدا (توکل) بیش از حدودی متابعت گردد ، با تکالیف دینی و اجتماعی که هیچ فرد مسلمان منکر آن نیست ، تناقض خواهد داشت .

خدمت : انجام مطیعانه اوامر خدا و اجتناب از منهیات اوست (ببینید تفسیر مثنوی ۳۱۵/۱ :
 رك بيت ۱۱ ، قطعه ۱۹ این کتاب). توکل در شکل نهائی خود یعنی ترك الكسب و تعطيل الجوارح عن العمل : « توکل ، ترك کردن کسب و بی کار کردن جوارح از کار است » (تلبیس ابلیس ، ابن جوزی ، قاهره ۱۳۴۰ هـ.ق ، ص ۳۰۰) که با فرائض دینی و تکالیف اجتماعی که هیچ مسلمان راستین (good Moslem) نمی تواند از آن غافل باشد ، مانعة الجمع می باشد .

۶ (و بیت قبلی) - این ، اصول عقائد بدعت آمیز جبر (necessitarianism) می باشد . مادر مقابل اعمال خویش که به مشیت و تقدیر الهی انجام می یابد ، هیچ قدرتی نداریم . از آنجا که اطاعت و نافرمانی فقط از جانب خدا مقدر شده است ، اوامر الهی اگر برای نشان دادن این حقیقت که انسان ، عاجز است و قادر متعال (Almighty) خداست صورت نگیرد ، باطل می باشد .
 مراجعه شود به قطعات ۹۷ و ۹۹ این کتاب .

۷ (و بیت قبلی) - شاعر در اینجا به يك روش میانه اُرتدکس (orthodox via media) بین

←

Excepting trust in God and complete resignation in sorrow and joy, all is a deceit and a snare.”

In one he said: “It behoves you to do service to God; the notion of putting trust in Him is suspicious.”

In one he said: “The Divine Commandments and Prohibitions are not meant for practice, but only to show our incapacity to fulfil them,

So that we may recognize our weakness and confess the power of the Almighty.”

In one he said: “Never mind your weakness: to dwell upon that is an act of ingratitude. Beware!

Regard your power and know that it was given you by Him who is the Absolute.”

In one he said, “Leave them both behind: whatsoever involves sense-perception is an idol.”

In one he said: “Do not put out this candle of sense-perception: it lights the way to interior concentration.

If you discard sensation and phantasy too soon, you will have put out the lamp of union at midnight.”

In one he said: “Put it out—have no fear—so that you may get perceptions thousandfold in exchange;

جبر و قدر (free-will = اختیار) اشاره می کند . او در بسیاری از موارد منوی ، این موضوع را شرح و توضیح داده است : مانند منوی ۶۱۸/۱ ب بعد و ۹۳۸ ب بعد و ۱۴۸۰ ب بعد : ۲۹۰۹/۳ ب بعد و ۳۲۸۶ ب بعد : ۱۳۹۳/۴ ب بعد و ۲۹۱۴ ب بعد : ۶۲۵/۵ ب بعد و ۶۴۹ ب بعد و ۲۹۱۲ - ۳۲۵۰ و ۲۱۰۳ ب بعد ۲۰۰/۶ ب بعد و ۴۰۱ ب بعد .

هوست : هُوَ (هُو) حاکی از يك وجود حقیقی به اعتبار طبیعت خفی خداست .

مراجعه شود به قطعه ۹۷ ، حاشیه ۱ و قطعه ۹۹ ، حاشیه ۵ این کتاب .

۸ - « بُت » یعنی آنچه که رادع و مانع شناسانی وحدت الهی است .

۹ - قوای فکری و جسمی انسان به او توانائی می دهد تا منظوری را که برای آن خلق شده انجام

۴۷۸	که ز کُشتن ، شمعِ جان ، افزون شود	۱۸	لیلی ات از صبرِ تو ، مجنون شود
۴۹۰	در یکی گفته که : « اُستادی طلب	۱۹	عاقبت بینی نیابی در حَسَبِ » ^{۱۰}
۴۹۱	عاقبت دیدند ، هرگون مِلّتی	۲۰	لاجرم گشتند اسیرِ زَلّتی ^{۱۱}
۴۹۲	عاقبت دیدن ، نباشد دستِ باف	۲۱	ورنه ، کی بودی ز دینها اختلاف؟ ^{۱۲}
۴۹۴	« مرد باش و سُخرهٔ مردان مشو	۲۲	رَوِ سرِ خود گیر و سرگردان مشو ^{۱۳}
۴۹۵	در یکی گفته که : « این جمله یکیست	۲۳	هرك او دوبیند ، اَحولِ مَرَدِ کیست
۴۹۶	در یکی گفته که : « صد ، يك چون بُود	۲۴	این کی اندیشه ، مگر مجنون بُود
۵۰۰	او ز يك رنگی عیسی ، بو نداشت	۲۵	وز مزاجِ خُمِ عیسی ، خو نداشت ^{۱۴}
۵۰۱	جامهٔ صدرنگ ، از آن خُمِ صفا	۲۶	ساده و يك رنگ گشتی ، چون صبا ^{۱۵}

→ دهد ، بطوریکه بدون آنها هرگز به کمال معرفت حق نخواهد رسید . هر چند آنها به این دنیا تعلق دارد و نمی تواند او را تا مقصدش همراهی کند ، لیکن پیش از بستن چشمان احساسات و عقل ، او می باید از چنین روشنائی - که می تواند در راهش به وی کمک کند - استفادهٔ کامل بنماید .

۱۰ - « دور اندیشی بر آخرِ زمان » (عاقبت بینی) - « بینش دوم » صوفیانه و عرفان کل - اختصاص به کسانی دارد که سرسپردهٔ صوفی پیر شده باشند ؛ در حالیکه دیگران شیوه های مختصّ عقاید خویش را قاطع می پندارند .

۱۱ - یعنی هرگاه کسی دین خود را بهترین نوع اعتقاد بداند ، دچار اشتباه می شود .

۱۲ - دست باف : سهل الوصول . عاقبت اندیشی حقیقی از راه عقل بدست نمی آید ؛ این معرفت وحدت الهی است که به انبیاء و اولیاء مکشوف می شود . اگر این معرفت ، تعمیم می یافت ، این حقیقت معلوم می شد که تمامی ادیان در نهایت یکی است .

۱۳ - منظور از عبارت « مردباش » اشاره به مرد مقدّس است ، همانطور که اولیا و انبیا « مردانِ » تمام عیار (*Par excellence*) [مردان کامل] هستند . مراجعه شود به قطعهٔ ۲۸ ، حاشیهٔ ۳ این کتاب .

۱۴ - يك رنگی عیسی یعنی صفا و ساده دلی عیسی پیامبر ، روح الله (Spirit of God) با کلمهٔ الهی (Divine Word) - کُنْ - آفریده شده است . کاشانی در شرح فصوص ، ۱۷۲ می گوید : " خدا جسم او را از تمامی آلودگی های طبیعی تطهیر کرد ، زیرا او روحی است که در يك

←

For by putting it out the light of the spirit in infinitely increased: by your self-denial your Laylā (Beloved) becomes your Majnūn (lover).”
 In one he said: “Seek a master to instruct you: among the qualities derived from ancestors you will not find foresight of the end.”

Every religious sect only foresaw the end as they themselves conceived it: consequently they fell captive to error.
 To foresee the end is not as easy as hand-weaving; else how would there have been such differences of doctrine?

In one he said: “Be a man, be not a slave to men! Take your own course, do not run about in search of a master!”

In one he said: “All this multiformity is one: whoever sees double is a squint-eyed manikin.”

In one he said: “How can a hundred be one? He who thinks so is surely mad.”
 He had no comprehension of the purity of Jesus: he was not imbued with any tincture of the vat of Jesus,

From which the garment of hundred dyes would emerge as simple and one-coloured like the zephyr.

بدن غیر مادی ترکیب یافته (بدن مثالی روحانی) و به همین دلیل است که او برای مدت بیش از یک هزار سال در این هیأت باقی مانده است (یعنی از زمان ولادت تا زمان حال ، ۷۸۱ هـ.ق .) . از این جهت ، عیسی غالباً نمونه واقعی فقر روحانی در اسلام و انفصال از عالم را نشان می دهد . معهد در این ابیات ، او آن انسان کامل است که « چیز دیگر »ش (« otherness ») صفا یافته و در وحدت ذاتی الوهیت (Godhead) مجذوب گردیده است .

۱۵ - مؤلفین اسلامی روایت می کنند که عیسی نزد رنگرزی به ساگردی رفته بود . موقعی که لباسهای رنگارنگ را در خمره می افکند ، پس از بیرون کشیدن همچون برف سپید می شد . این تمثیلی است از قلب انسان کامل ، زیرا آنچه را که با آن تماس پیدا می کند صفا می دهد و به وحدت واصل می کند .

۱۰۶ - مناجاتِ شبان^۱

۱	دید موسی، یک شبانی را براه	۱۷۲۰
۲	تو کجائی، تا شوم من چاکرت	۱۷۲۱
۳	جامه‌ات شویم، شُشهاآت کُشم	۱۷۲۲
۴	دستکَت بوسم، بمالم پایکَت	۱۷۲۳
۵	این نَمَط بیهوده می گفت آن شبان	۱۷۲۵
۶	این چه ژاژست و چه کفرست و فشار	۱۷۲۸
۷	دوستی بی خرد، خود دشمنیست	۱۷۳۴
۸	جامه را بَدْرِید و، آهی کرد و تفت	۱۷۴۹
۹	وَحی آمد، سوی موسی از خدا:	۱۷۵۰
۱۰	تو برای وصل کردن آمدی	۱۷۵۱
۱۱	هر کسی را، سیرتی بنهادهام	۱۷۵۳
۱۲	هندوان را اصطلاح هند، مدح	۱۷۵۷
۱۳	ما زبان را ننگریم و قال را	۱۷۵۹
۱۴	ناظرِ قلبیم، اگر خاشع بُود	۱۷۶۰
۱۵	چند ازین الفاظ و اِضمار و مَجاز	۱۷۶۲
۱۶	آتشی از عشق، در جان بر فروز	۱۷۶۳
۱	«بندۀ ما را، ز ما کردی جدا	
۲	یا خود از بهر بُریدن آمدی؟	
۳	هر کسی را، اصطلاحی داده‌ام	
۴	سِنَدیان را اصطلاح سِنَد، مدح	
۵	ما درون را بَنگَریم و حال را	
۶	گرچه گفت لفظ، ناخاضع رَوَد	
۷	سوز خواهم، سوز، با آن سوز ساز	
۸	سر بسر، فکر و عبارت را بسوز	

۱- مثنوی ۲/۱۷۲۰. اصل عنوان: انکار کردن موسی علیه السّلام بر مناجاتِ شبان. ارجاعاتی

به این داستان وجود دارد در مثنوی ۵/۳۲۲۰ بیعد

پیش چوپان و مُجِبِّ خود بیا

چارُقت دوزم، بیوسم دامت...

(همچو آن چوپان که می گفت ای خدا

تا شُش جویم، من از پیراهنت

و مثنوی ۶/۱۰۹۰ بیعد

CVI — THE SHEPHERD'S PRAYER

MOSES saw a shepherd on the way, crying, "O Lord Who choosest as Thou wilt,

Where art Thou, that I may seve Thee and sew Thy shoon and comb Thy hair?
That I may wash Thy clothes and kill Thy lice and bring milk to Thee, O
worshipful One;

That I may kiss Thy little hand and rub Thy little feet and sweep Thy little
room at bed-time."

On hearing these foolish words, Moses said, "Man, to whom are you
speaking?"

What babble! What blasphemy and raving! Stuff some cotton into your
mouth!

Truly the friendship of a fool is enmity: the High God is not in want of suchlike
service."

The shepherd rent his garment, heaved a sigh, and took his way to the
wilderness.

Then came to Moses a Revelation: "Thou hast parted my servant from Me.
Wert thou sent as a prophet to unite, or wert thou sent to sever?
I have bestowed on every one a particular mode of worship, I have given every
one a peculiar form of expression.

The idiom of Hindustān is excellent for Hindūs; the idiom of Sind is excellent
for the people of Sind.

I look not at tongue and speech, I look at the spirit and the inward feeling.
I look into the heart to see whether it be lowly, though the words uttered be
not lowly.

Enough of phrases and conceits and metaphors! I want burning, burning:
become familiar with that burning!

Light up a fire of love in thy soul, burn all thought and expression away!

- ۱۷۶۴ موسیٰ، آداب دانان دیگرند ۱۷ سوخته جان و روانان دیگرند «
 ۱۷۷۰ ملت عشق، از همه دینها جداست ۱۸ عاشقان را، ملت و مذهب خداست

۴

(هست این نسبت بمن، مدح و ثنا
 همچو مدح مرد چوپان سلیم
 که بجویم اَشْهَتْ، شیرت دهم
 مأخذ این داستان بر من (نیکلسن) ناپیداست . نُسخ بَدَل در بیت اوّل : « ای خدا و ای إله »
 میباشد . (مأخذ قصص و تمثیلات مثنوی ، ص ۵۹-۶۱ : یادداشت مترجم) .
 هست این نسبت بتو، قدح و هجا
 مرخدا را پیش موسی کلیم
 چارقت دوزم من و، پیشت نهم ...)

O Moses, they that know the conventions are of one sort, they whose souls burn are of another."

The religion of love is apart from all religions. The lovers of God have no religion but God alone.

۱۰۷ - سرزنش کردن متعصبین را^۱

- ۱ (پس بختند آن شب و ، برخاستند
بامدادان ، خویش را آراستند ...) ۲۴۱۶
- ۲ (آن یکی گفتا که : هر يك خوابِ خویش
آنچ دید او دوش ، گو آور پیش ...) ۲۴۲۲
- ۳ زین نَسَق می گفت ، آن شخصِ جهود :
« بس جهودی ، کاخرش محمود بود »^۲ ۲۴۵۰
- ۴ هیچ کافر را ، بخواری منگرید
که مسلمان مُردنش باشد امید ۲۴۵۱
- ۵ چه خبر داری ، ز ختمِ عُمَرِ او
که بگردانی ازو یکباره رو؟ ۲۴۵۲

۴

۱ - مثنوی ۲۴۵۰/۶ . (دو بیت ابتدای این قطعه (ابیات ۲۴۱۶ و ۲۴۲۲) بطور اضافی آورده شده است : یادداشت مترجم) .

۲ - « خواب » جهود اشاره به مشاهدات و احوال نهانی اهل تصوف است ، و بطور رمز حاکی از « ظهور » (تجلی) خداوند با شکوه و جلال در کوه سینا بر موسی می باشد . قرآن ۱۴۳/۷ : « وَ لَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَ كَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرَاكَ وَ لَكِنِ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرَاكَ فَلَمَّا تَجَلَّىٰ رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَ خَرَّمُوسَىٰ صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ . » چون موسی به وعده گاه ما آمد و پروردگارش با او سخن کرد ، گفت : پروردگارا [خودت را] بمن بنما که ترا بنگرم ، گفت : هرگز مرا نخواهی دید ، ولی باین کوه بنگر ، اگر بجای خویش برقرار ماند ، شاید مرا توانی دید ؛ و همینکه پروردگارش بر آن کوه جلوه کرد آنرا هموار کرد ، و موسی بیهوش بیفتاد و چون بخود آمد گفت : منزهی تو ، سوی تو باز می گردم که من مؤمن نخستینم . »

این از مشخصات رومی است که او هر کافر را بالقوه يك مؤمن واقعی می شمارد ، و او را در شك کردن مُحِقِّ می داند .

CVII — A REBUKE TO BIGOTS

ON this wise did the Jew tell his dream . Oh , there is many a Jew whose end was praiseworthy .

Do not spurn any infidel , for it may be hoped that he will die a Moslem . What knowledge have you of the close of his life , that you should once and for all avert your face from him ?

۱۰۸ - جدال مذهبی^۱

۳۲۲۱	تا قیامت، ماند این هفتاد و دو	۱	کم نیاید مبتدع را، گفت و گو ^۲
۳۲۲۲	عزتِ مخزن بُود، اندر بها	۲	که بَرُو بسیار باشد قفلها ^۳
۳۲۲۳	عزتِ مقصد بُود، ای ممتحن	۳	پیچِ پیچِ راه و عقبه و راهِ زن
۳۲۲۵	هر رُوش، هر ره که آن محمود نیست	۴	عقبه‌ای و مانعی و ره زنیست
۳۲۲۷	صدقِ هر دو، ضدّ ببیند در رُوش	۵	هر فریقی در ره خود، خوش منش ^۴
۳۲۴۰	عشق، بُرد بحث را، ای جان و بس	۶	کوز گفت و گو شود فریاد رس
۳۲۴۱	حیرتی آید ز عشق، آن نطق را	۷	زهره نبود که کند او ماجراه ^۵
۳۲۴۲	که بترسد، گر جوابی وا دهد	۸	گوهری از لُنج او بیرون فتد
۳۲۴۶	آنچنانک بر سرت مرغی بُود	۹	کز فواتش، جان تو لرزان شود ^۶
۳۲۴۸	دم نیاری زد، ببندی سُرُفه را	۱۰	تا نیاید که بپرد آن هما
۳۲۴۹	ور گسست، شیرین بگوید یا ترش	۱۱	بر لب انگشتی نهی، یعنی خُمش
۳۲۵۰	حیرت آن مرغست، خاموشت کند	۱۲	برنهد سَرُدیگ و، پُر جوشت کند

۱ - مثنوی ۳۲۲۱/۵ .

۲ - تا زمانی که این دنیا برپا باشد، ادامه عقاید نادرست لازم و بجاست . آن عقاید، موانع مهبی است که برای آزمایش تحمل « مسافر » بکار می‌رود، و پیش از اینکه بتواند بر آن « گنج » که بس گرانبهاست دست یابد، باید بر آن موانع فائق آید .

۳ (و بیت بعدی) - حقیقت، گنج بزرگی است و در نتیجه، به سختی یافت می‌شود و عزیزالوجود می‌باشد .

مقایسه کنید با مثنوی ۴۸۳/۱ - ۴۸۴ :

راههای مختلف، آسان شدت هر یکی را، ملتی چون جان شدت
گر میسر کردنِ حق، ره بُدی هر جهود و گبر ازو، آگه بُدی

و حدیث منقول در تفسیر مثنوی ۱۸۳۷/۲ (رك تفسیر بیت ۱۲ ، قطعه ۹۴ این کتاب) .

۴ - مصراع دوم . مقایسه کنید با قرآن ۵۳/۲۳ : فَتَقَطُّوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبْرًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ : « از همدیگر ببردند و فرقه‌ها شدند و هر فرقه‌ای به روشی که داشتند ، شادمان بودند . »

۵ (و بیت بعدی) - مقایسه کنید با مثنوی ۲۱۴۴/۵ ببعد :

جوز را در پوستها، آوازه‌هاست مغزوروغن را، خود آوازی کجاست ؟ ...

CVIII — RELIGIOUS CONTROVERSY

THESE two-and-seventy sects will remain till the Resurrection: the heretic's talk and argumrent will not fail.
 The number of locks upon a treasure are the proof of its high avlue.
 The long windings of the way, its mountain-passes, and the brigands infesting it, announce the greatness of the traveller's goal.
 Every false doctrine resembles a mountain-pass, a precipice, and a brigand.
 The blind religious are in a dilemma, for the champions on either side stand firm: each party is delighted with its own path.
 Love alone can end their quarrel, Love alone comes to the rescue when you cry for help against their arguments.
 Eloquence is dumbfounded by Love: it dare not engage in altercation.
 The lover fears to answer back, lest the mystic pearl drop from his mouth.
 'Tis as though a marvellous bird perched on your head, and your soul trembled for fear of its flitting:
 You dare not move or breathe, you suppress a cough, lest the phoenix should fly away;
 And if any one speak, you lay a finger on your lip, meaning, "Hush!"
 Love is like that bird: it makes you silent: it puts the lid on the boiling kettle.

و ۲۲۳۷/۵ بیعد :

قفل کردن، بر درِ حجره، چه بود در میان صد خیالی حسود...
 ۶- هنگامی که پیامبر به قراءت قرآن و تفسیر آن می پرداخت، اصحاب او (چنانکه گفته اند) در سکوت محض فرو می رفتند و با دقتی کامل گوش می کردند که « تو گوئی مرغان بر سرسان سسه بود ». « كَانَهُمْ عَلَى رُؤْسِهِمُ الطَّيْرُ ، « گنجشک از سرش پریده است » يك ضرب المثل عربی است که اشاره بر اضطراب و تشویش می کند .
 مقایسه کنید با این ضرب المثل : طَارَتْ عَصَافِيرُ رَأْسِهِ (از امثال عرب ۲/۳۲ ش ۱۳) | مفر سرس پرید - کنایه از این که تفکر از او سلب شد | « او دچار اضطراب و تشویش شد ». این مثل در ابیات بعدی جهت نشان دادن احوال عارف که در مشاهده معشوق خود مستغرق شده است ، بیان می شود .

۱۰۹ - اصولِ کتمانِ حقیقت^۱

۱۲۳	چون حدیثِ رویِ شمسُ الدّین رسید	۱	شمسِ چارمِ آسمان ، سر در کشید ^۲
۱۲۴	واجب آید چونک آمد نامِ او	۲	شرحِ رمزی گفتن از انعامِ او
۱۲۵	این نفس ، جانِ دامنم برتافتست	۳	بویِ پیراهانِ یوسف یافتست ^۳
۱۲۶	از برایِ حقِّ صحبتِ سالها	۴	بازگو حالی از آن خوش حالها
۱۲۷	تا زمین و آسمان ، خندان شود	۵	عقل و روح و دیده ، صد چندان شود
۱۲۸	« لا تُكَلِّفَنِي فِائِي فِي الْفَنَاءِ »	۶	كَلَّتْ أَفْهَامِي فَلَا أُحْصِي ثَنَاءً
۱۲۹	كُلُّ شَيْءٍ قَالَهُ غَيْرُ الْمُفِيْقِ	۷	إِنْ تَكَلَّفَ أَوْ تَصَلَّفَ لَا يَلِيْقُ ^۵

۱ - مثنوی ۱/۱۲۳ .

۲ - « رویِ شمسِ الدّین » اشاره به شمس تبریز است و بطور استعاری ، ظهور (تجلی) خداوند در انسان کامل می باشد .

شاعر با شمس تبریز و سپس با حُسامُ الدّین در يك رابطه عرفانی قرار داشته است . این رابطه ممکن است بر اساس الهیات اسکندرانی به عنوان اتحاد با لوگوس شخصی تعبیر شود .

چارمِ آسمان . مقصود از حوزه آفتاب است که در طبقه چهارم از « آسمانهای هفتگانه » (قرآن ۲۹/۲ هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ أَسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ : « اوست که هر چه در زمین است تماماً برای شما آفرید ، سپس به آسمان پرداخت و هفت آسمان پیا ساخت و به همه چیز داناست ») یا حوزه های سیاره ای هیئتِ بطلمیوسی قرار دارد .

۳ - شارحین اظهار نظر کرده اند که منظور از « جانم » دلالت بر حُسامُ الدّین است که شاعر از نظر تصوف خود را با او یکی می پندارد .

« بویِ پیراهانِ یوسف » را یعقوب از فاصله دوری استشام کرد (قرآن ۹۴/۱۲ : وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلَا أَنْ تُفَنِّدُونِ . همینکه کاروان بیرون شد ، پدرشان گفت : اگر سفیهم نمی شمارید ، من بوی یوسف احساس می کنم .) و این حاکی از جذبۀ روحانی است .

۴ - فِي الْفَنَاءِ . فنا لغت غیر قابل ترجمه [به انگلیسی] است و مانند سایر اصطلاحات فنی صوفیه ، می تواند معانی مختلفی داشته باشد (۵ مأخذ حذف شد) . فنا در معنای کامل وحدت وجودی خود ، نیستی و استهلاك جزء در کل است ؛ ولی در اینجا ، همان گونه که در مثنوی ۵۷/۱ آمده :

CIX — THE DOCTRINE OF RESERVE

WHEN news arrived of the face of Shamsu'ddīn, the sun in the Fourth Heaven hid itself for shame.

Since his name has come to my life, it behoves me to give some hint of his bounty.

My soul plucks my skirt: she has caught the perfume of Joseph's vest. She said: "For the sake of our years of companionship, recount one of those sweet ecstasies,

That earth and heaven may laugh with joy, that intellect and spirit and eye may increase a hundredfold."

I said: "Do not lay tasks on me, for I have passed away from myself (*fanā*); my apprehensions are blunted, I know not how to praise.

'Tis unseemly, if one who has not yet returned to consciousness constrain himself to play the braggart.

چون به خویش آمد، ز غرقابِ فنا
خوش زبان بگشاد، در مدح و دعا
فنا به معنای درگذشت (entwerden = pass away) عارف است در تفکر خود راجع به خدا از طریق مجذوب شدن در موضوع تفکر (الفناء بالذکور عن الذکر) فنا در واقعیت مطلوب و مقصود از طریق یاد و اندیشه او (فنا ندره یک تصور کاملاً منفی است: مکمل آن، حالت مثبت بقاست که نفس (self) در آن - بیشتر بوسیله قلب ماهیت تا «عدم» (annihilation) صفات غیر واقعی - «فنا شده است» (passed away) (ببینید تفسیر مثنوی ۱/۱۹۳۹، رک تفسیر بیت ۱۰، قطعه ۹۲ این کتاب)، دارای صفات الهی شده و «بقا می یابد» و «ادامه پیدا می کند». مقایسه کنید با مسوی ۱۱۷۳/۲، ۳۶۶۹/۳، ۳۹۹/۴، ۲۰۲۰/۵ و ۴۱۳۸ بعد.

لا اُحْصِي ثَنًا. این کلمات از یک حدیث نقل شده که هنگامی که خدا در سب معراج به پیامبر فرمود: اِنِّي عَلِيٌّ (= Praise Me = مرا ستایش کن). پیامبر پاسخ داد: لا اُحْصِي ثَنًا عَلَيْكَ، یعنی من توان شمردن بخشندگی ها و ستایش بی حد و سبب ترا ندارم.

۵ - صوفی موقعی که «مست حق» است، از کلمات غرورآمیزی که ممکن است از لبانش بیرون ریزند، آگاهی ندارد.

۱۳۰	من چگویم ؟ يك رگم هشیار نیست	۸	شرح آن یاری ، که او را یار نیست
۱۳۱	شرح این هجران و این خونِ جگر	۹	این زمان بگذار ، تا وقتِ دگر ^۶
۱۳۲	قَالَ : « أَطْعَمَنِي فَبَانِي جَائِعٌ »	۱۰	وَ اَعْتَجَلُ فَالْوَقْتُ سَيْفٌ قَاطِعٌ ^۷
۱۳۳	صوفی ابنُ الْوَقْتِ باشد ، ای رفیق	۱۱	نیست فردا گفتن ، از شرطِ طریق ^۸
۱۳۴	تو مگر خود ، مردِ صوفی نیستی ؟	۱۲	هست را ، از نسیه خیزد نیستی ^۹
۱۳۵	گفتمش : « پوشیده خوشتر سرِّ یار	۱۳	خود تو در ضمنِ حکایت ، گوش دار ^{۱۰}
۱۳۶	خوشتر آن باشد ، که سرِّ دلبران	۱۴	گفته آید ، در حدیثِ دیگران ^{۱۱}
۱۳۷	گفت : « مکشوف و برهنه و بی غُلُول	۱۵	بازگو ، دَفَعَم مَدِه ، ای بُوالفضول
۱۳۸	پرده بردار و برهنه گو ، که من	۱۶	می نَخْسِیم با صنم با پیرهن ^{۱۲}
۱۳۹	گفتم : « ار عریان شود ، او در عیان	۱۷	نی تو مانی ، نی کنارت ، نی میان
۱۴۰	آرزو میخواه ، لیک اندازه خواه	۱۸	بر نتابد کوه را ، يك برگِ کاه
۱۴۱	آفتابی کز وی ، این عالم فروخت	۱۹	اندکی گر پیش آید ، جمله سوخت
۱۴۲	فتنه و آشوب و خونریزی ، مجوی	۲۰	بیش ازین ، از شمسِ تبریزی ، مگوی ^{۱۳}

ع

المُفِيق . کسی را گویند که از سُکرِ جذبه (intoxication) of ecstasy [= مستی جذبه] به صَحْوِ (sobriety [= هشیاری]) طبیعی یا فوق طبیعی حالت آگاهی ، بازگشته است (۵ مأخذ حذف شد) .

۶ - این هجران الخ . یعنی عشق عارفانه شاعر به شمس تبریز . احتمالاً شمس در حدود پانزده سال پیش از نظم این ابیات فوت کرده است .

۷ - وقت ، يك اصطلاح فنی برای « لحظة » آنی احوال صوفیانه است که به شمشیر برنده ای تشبیه شده ، زیرا « ریشه آینده و گذشته را قطع می کند » .

۸ - « ابن الوقت » فقط در زمان حال زیست می کند ، خواه يك نفر استاد باشد که « وقت » او « حال ابدی » است ؛ و خواه نوآموزی - که باید بیاموزد که اگر ماورای وضع کنونی خویش را بنگرد و امیدوار باشد که برای فردای خود ذخیره ای خواهد اندوخت - ثمری از او پدیدار نخواهد گشت .

۹ - مقایسه کنید با شعر خیّام : « این نقد بگیر و دست از آن نسیه بدار » .

۱۰ - عبارت عربی « کسی که خدا را ... » که در تفسیر بیت بعدی آمده چنین است : مَنْ عَرَفَ

How should I — not a vein of mine is sensible — describe that Friend Who hath no peer?
 The description of this desolate bleeding heart let me leave over till another time.”
 She answered: “Feed me, for I am hungry, and make haste, for the ‘moment’ (*waqt*) is a cutting sword.
 The Sūfī is the son of the ‘moment’ (*ibnu’l-waqt*), O comrade: ’tis not the rule of the Way to say ‘To-morrow.’
 Art not thou a Sūfī, then? That which is in hand is reduced to naught by postponing the payment.”
 I said to her: “Better that the secret of the Friend should be disguised: do thou hearken to it as implied in the contents of the tale.
 Better that the lovers’ secret should be told (allegorically) in the talk of others.”
 She said: “Tell it forth openly and nakedly and without unfaithfulness: do not put me off, O trifler!
 Lift the veil and speak nakedly. I do not wear a shirt when I sleep with the Adored One.”
 I said: “If He should become naked in thy vision, neither wilt thou endure nor thy bosom nor thy waist.
 Ask thy wish, but ask with measure: a blade of straw cannot support a mountain.
 If the Sun, by whom this world is illumined, approach a little nearer, all will be burned up.
 Do not seek trouble and turmoil and bloodshed: say no more concerning the Sun of Tabriz!”

→
 اللَّهُ كَلِّ لِسَانَهُ | كَسَى كَه حَقِّ رَا شَنَاخْت ، زَبَانَسْ - از توصیف - كُنْد گَرْدَد |.

۱۱ - اسرار عرفان فقط می تواند از طریق استعاره و رمز نمایان شود - حتی به برگزیدگان - زیرا « کسی که خدا را شناخت ، لب فرو می بندد ». در جای دیگر رومی نشان می دهد که ، او نیز مانند مشایخ صوفیه ، به خطر افشاء رازها به نااهل ، نیک آگاه است .

۱۱۰ - بی نشان^۱

- ۱ چه تدبیر ای مسلمانان ، که من خود را نمی دانم
 نه ترسا ، نه یهودم من ، نه گیرم ، نه مسلمانم
- ۲ نه شرقیم ، نه غربیم ، نه بریم ، نه بحریم
 نه از کانِ طبعیم ، نه از افلاکِ گردانم
- ۳ نه از خاکم ، نه از آبم ، نه از بادم ، نه از آتش
 نه از عرشم ، نه از فرشم ، نه از گونم ، نه از کانم^۲
- ۴ نه از هندم ، نه از چینم ، نه از بلغار و سقسینم
 نه از مُلکِ عراقینم ، نه از خاکِ خراسانم
- ۵ نه از دُنئی ، نه از عُقبی ، نه از جنت ، نه از دوزخ
 نه از آدم ، نه از حوا ، نه از فردوس و رضوانم^۳
- ۶ مکانم لامکان باشد ، نشانم بی نشان باشد
 نه تن باشد ، نه جان باشد ، که من از جانِ جانانم^۴

۱ - منتخبات دیوان شمس تبریزی ، ترجمه انگلیسی ، شماره ۳۱ .

« مقصود از انکار نفس اینست که راه را برای درک حقیقت هموار نمائیم ، حقیقت این موضوع که یکی هست و هیچ نیست جز او » (مثنوی ، ترجمه وینفیلد ، ص ۲۸۴) . « من هیچ ام » ، یعنی « خدا همه چیز است » . مقایسه کنید با کتاب *Hours with the Mystics* اثر Vaughan ، ج ۱ ، ص ۹۵ رومی در این قطعه شعر ، یکی از با شکوه ترین و عالی ترین پدیده های نبوغ خود را نشان داده است ، و تکیه کلامی آورده که نمی توان آنرا دستِ کم گرفت بلکه المثنای ابیات امرسن (Emerson) بشمار می رود :

« من مالک افلاکم ،

مالک ستارگان هفتگانه و خورشیدم ،

مالک بازوی قیصر و مغز افلاطونم ،

CX — UNKNOWING

LO, for I to myself am unknown, now in God's name what must I do?
I adore not the Cross nor the Crescent, I am not a Giaour nor a Jew.
East nor West, land nor sea, is my home; I have kin nor with angel nor
gnome;

I am wrought not of fire nor of foam, I am shaped not of dust nor of dew.
I was born not in China afar, not in Saqsīn and not in Bulghār;
Not in India, where five rivers are, nor 'Irāq nor Khorāsān I grew.
Not in this world nor that world I dwell, not in Paradise neither in Hell;
Not from Eden and Rizwān I fell, not from Adam my lineage I drew.
In a place beyond uttermost place, in a tract without shadow or trace,
Soul and body transcending I live in the Soul of my Loved One anew!

مالك قلب حضرت مسیح و دودمان شکسپیرم .»

۲- نه از خاکم الخ : بدن آدمی از چهار عنصر خاک ، آب ، آتش و باد تشکیل شده است . « مرد خدا » این جامه عَرَضی را - که متعلق به ذات حقیقی او نیست و حجابی برای رؤیت اصول الهی در وجودش بوده و « مانع وحدت » می شود - بدور می اندازد . مقایسه کنید با :

در آبم و در خاکم ، در آتش و در بادم

این چار بگرد من ، اما نه ازین چارم

از آب و آتش نیستم ، وز باد سرکش نیستم

خاک منقش نیستم ، من بر همه خندیده ام

(دیوان شمس تبریزی ، حات تبریز ، ص ۲۳۵، ۲۵۸)

۳- رضوان : فرشته ایست که کلیدهای بهشت را در اختیار دارد .

۴- من از جانِ جانانم : همینکه نشان موجودی محدود و متناهی از بین رود ، وجودی لایتناهی و نامحدود باقی می ماند .

۱۱۱ - تناسب جنسیت^۱

۱۱۷۰	من نیم جنسِ شهنشه، دور ازو	۱	لیک دارم در تجلی، نور ازو ^۲
۱۱۷۱	نیست جنسیت، زروی شکل و ذات	۲	آب، جنسِ خاک آمد در نبات ^۳
۱۱۷۲	جنسِ ما، چون نیست جنسِ شاهِ ما	۳	مایِ ما، شد بهر مایِ او فنا ^۴
۱۱۷۴	چون فنا شد مایِ ما، او ماند فرد	۴	پیش پایِ اسبِ او، گردم چو گرد
۱۱۷۵	خاک شد جان و، نشانیهایِ او	۵	هست برخاکش، نشانِ پایِ او ^۵
۱۱۷۶	خاکِ پایش شو، برایِ این نشان	۶	تا شوی تاجِ سرِ گردنِ کشان ^۶

۱ - مثنوی ۱۱۷۰/۲ .

۲ - رومی بین « یکی شدن با نور خدا » (اتحاد نور) و « القاء و الهام » یا « تجسم خدا به صورت انسان » (حلول) که مستلزم تجانس است، فرقی می‌گذارد و آنها را از یکدیگر متمایز می‌داند. (این انا هو بود، در سر، ای فضول ز اتحاد نور، نه از رای حلول : مثنوی، ۲۰۳۸/۵)
 خداوند، یکتا است. انسان کامل هر چند که از تمام صفات الهی برخوردار باشد، مطلقاً خدا نیست: او واقعی (حق) است و لیکن خدای واقعی (الحق) نیست. همچنین، لوگوس (Logos) به گفته فیلو (Philo)، خداست و نه خدای یکتا (Bigg, Christian Platonists of Alexandria, 2nd ed., p. 42, note 2).

در اینجا، باز به جفدهائی (مثنوی ۱۱۴۷/۲) ببعده :

خود چه جنسِ شاه باشد مرغکی مَشْنُوشِ گر عقل داری اندکی ...
 که ادعای او را که از « جنسِ شاه » بوده و به تمسخر گرفته‌اند، پاسخ می‌دهد.

۳ - آب و خاک، هر چند که در شکل و ذات متفاوت‌اند، در حیات نباتی همجنس می‌باشند.

۴ - مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۱۷۳۵/۱ :

من کسی، در ناکسی دریافتم پس، کسی در ناکسی در بافتم

(رك قسمتی از تفسیر در تفسیر این بیت در قطعه ۷۴ این کتاب).

۵ - انسان کامل « نشان پای خدا را برخاک بجای می‌گذارد »، یعنی نشان ابدی صفات خداوند.

CXI — THE UNITIVE STATE

I AM not a congener of the King — far be it from Him! — but I have light from His radiance .

Homogeneity is not in respect of form and essence: water becomes homogeneous with earth in the plant .

Since my *genus* is not the *genus* of my King , my ego passed away (*fanā*) for the sake of His Ego .

My ego passed away , He remains alone: I roll like dust under His horse's feet . The individual self became dust: the only trace of it is the print of His feet upon its dust .

Become dust at His feet for the sake of that footprint and be as the diadem on the head of an Emperor!

قبل از اینکه هستی آن از قوه به فعل در آید - بر او نقش بسته است ؛ زیرا « او در کائنات ، حکم نگین دان را دارد که جای خاتم است ، و بر آن امضائی حک شده که سلطان به وسیله آن بر روی گنجهای خویش مهر می زند » (فصوص الحکم ، ابن العربی ، ص ۱۳) .

هرگاه نفس ، نه به عنوان جزء بلکه به عنوان روح کل ، فنا شود ، بقا می یابد .

۶ - یعنی « فانی شو و به ذات خود پی ببر » .

۱۱۲ - حیاتِ باقی^۱

۴۳۱	جمله حسهای بشر هم ، بی بقاست	۱	ز آنک پیشِ نورِ روزِ حشر ، لاست ^۲
۴۳۲	نورِ حسّ و جانِ بابایانِ ما	۲	نیست کُلّی فانی و لا ، چون گیا ^۳
۴۴۲	بس کسانی کز جهان بگذشته‌اند	۳	لا نیند و در صفات آغشته‌اند ^۴
۴۴۳	در صفاتِ حق ، صفاتِ جمله‌شان	۴	همچو اختر ، پیشِ آن خور بی‌نشان
۴۴۴	گر ز قرآن ، نقل خواهی ای حرون	۵	خوان : « جَمِيعٌ هُمْ لَدَيْنَا مُحَضَّرُونَ » ^۵
۴۴۵	مُحَضَّرُونَ معدوم نبود ، نیک بین	۶	تا بقایِ روحها ، دانی یقین ^۶
۴۴۶	روحِ محبوب از بقا ، بس در عذاب	۷	روحِ واصل در بقا ، پاک از حجاب

۱ - مثنوی ۴/۴۳۱ .

۲ - روزِ حشر . مرگ ، خواه طبیعی (اضطراری) و خواه عرفانی (اختیاری) ، علامت قیامت

[resurrection = (روز) حشر] است . اصطلاح حشر در ابیات ۵ و ۶ شرح داده شده است .

۳ - این بیت اشاره است به قرآن ۲۳/۸۲ و ۸۳ : قَالُوا إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا إنا لَمَبْعُوثُونَ .

« گفتند [کفار] آیا وقتی بمیریم و خاک و استخوان شدیم ، چگونه زنده می شویم . « لَقَدْ وَعَدْنَا نَحْنُ وَ

آبَاؤُنَا هَذَا مِنْ قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ . « این را به ما و پدرانمان از پیش وعده داده اند ، این جز

افسانه‌های گذشتگان نیست . »

۴ (و بیت بعدی همراه با ابیات قبلی به ترتیب تا بیت ۴۳۴) - توصیف مجازی است از فنا فی

الذکر (مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۱/۱۲۸ : رُك بَيْت ۶ ، قطعه ۱۰۹ این کتاب) و قَنَا فِي الصِّفَاتِ

(ببینید مثنوی ۵/۲۰۲۰ بعد :

گفت معشوقی بعاشق ز امتحان در صبحی کای فلان ابن فلان ...) .

۵ - جَمِيعُ الْخ . قرآن ۳۶/۳۲ و ۵۳ : وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحَضَّرُونَ . إِنْ كَانَتْ إِلَّا صِيْحَةً] = فریاد ،

خروش [وَاجِدَةٌ فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحَضَّرُونَ . « همگی‌شان را نزد ما حاضر کنند - جز يك صِيْحَه نباشد ،

آنوقت ، ایشان همگی را نزد ما حاضر کنند . »

در قیامت تمامی آدمیان در حضور خداوند اجتماع خواهند کرد . البته رومی این مطلب را به

مرگ صوفیانه (فنا) که زندگی ابدی است (بقا) ، مربوط می کند .

CXII — THE LIFE EVERLASTING

ALL human faculties are impermanent: they are naughted on the Day of Resurrection;

Yet the light of the senses and spirits of our fathers is not wholly perishable, like the grass.

Those who have passed from the world are not non-existent: they are steeped in the Divine Attributes.

All their attributes are absorbed in the Attributes of God, even as stars vanish in the presence of the sun.

If you demand authority from the *Qur'an*, recite the text, "All of them shall be brought into Our Presence (*muḥḍarūn*)".

The person denoted by the word *muḥḍarūn* is not non-existent. Meditate on this, so that you may gain certain knowledge of the everlasting life of the spirit.

The spirit debarred from everlasting life is in torment; the spirit everlastingly united with God is free from barriers.

برای مفهوم عرفانی این متن، ببینید مثنوی ۱/۳۶۷۱-۳۶۷۶ و تفاسیرشان (حذف شد) و مثنوی ۶/۳۳۳۱:

مجمع و پای علم ماوی القرون هست حق، کُلُّ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ
این شعر در مورد قدرت مطلق خدا بکار رفته، باین معنی که قدرت و اراده خدا لحظه ای از مخلوقات او بدور نیست.

•••

عبارت عربی در بیت ۵، مصداق کلی از جاودانگی جان دارد.
۶- از بقا پس در حجاب، سعادت اعلی در این دنیا و آن دنیا، تحقق اتحاد لاینفک با خداست؛ و بزرگ ترین عذاب در «محبوب» بودن یعنی محروم شدن شامل است. رومی مانند ابن العربی برای «عذاب حجاب» حدودی قائل است. حقیقت، در نهایت، به نفوسی که در تاریکی و جهالت بسر می برند، روشن خواهد شد؛ زیرا در ارتباط با خدا، تمامی زشتی ها منفی اند و تاب تحمل ندارند.

۱۱۳ - مسئله فنا و بقای درویش^۱

۱	ور بُود درویش ، آن درویش نیست ^۲	۱	(گفت قایل) در جهان درویش نیست	۳۶۶۹
۲	نیست گشته ، وصف او در وصف هو ^۳	۲	هست از روی بقای ذات او	۳۶۷۰
۳	نیست باشد ، هست باشد در حساب	۳	چون زبانه شمع ، پیش آفتاب	۳۶۷۱
۴	برنهی بنبه ، بسوزد (زآن شرر)	۴	هست باشد ، ذات او تا تو اگر	۳۶۷۲
۵	کرده باشد آفتاب او را فنا	۵	نیست باشد ، روشنی ندهد ترا	۳۶۷۳
۶	چون در افکندی و در وی گشت خل	۶	در دو صد من شهد ، یک اوقیه خل	۳۶۷۴
۷	هست اوقیه فزون ، چون بر کشی	۷	نیست باشد ، طعم خل چون می چشی	۳۶۷۵
۸	هستی اش در هست او ، روپوش شد	۸	پیش شیری ، آهوی بی هوش شد	۳۶۷۶

۱ - مثنوی ۳/۳۶۶۹ .

اصطلاح فنا را صوفیان در مورد فرضیه های مختلف ماهیت اتحاد صوفیانه به کار می برند که بر موارد زیر دلالت می کند :

الف - ذات مخلوق (ذات عبد) در ذات حق از بین می رود (فانی شود) و موجودیتش پایان می رسد : همانطور که قطره آب ، فردیت (تعیین) خود را در اقیانوس از دست می دهد .
ب - صفات مخلوق (صفات عبد) در صفات حق فانی می شود ؛ بدین ترتیب که صفات بشری او به صفات الهی عوض (مبدل) می شود بطوری که خداوند ، گوش و چشم او می گردد .
ج - ذات مخلوق در نور ذات الهی محو می شود ، همانطور که ستارگان در اثر نور خورشید ناپدید می گردند . خلقت (خلقیه) او هیچگاه باز نمی ایستد ، بلکه در خلاقیت (حقیه) پنهان (مخفی) می شود ؛ پروردگار (رب) آشکار است و بنده (عبد) نامرئی است .

ولی محمد اضافه می کند که فنا در این قطعه از نوع الف یا ب می باشد که مورد توصیف قرار گرفته ، زیرا در هر دو حالت ، ذات عبد باقی است . اما او اینگونه ادامه می دهد که در بیت ۲ ، ظاهراً فنا به نوع ب راجع است ، و قیاس های ابیات ۳-۸ دلالت بر نوع ج می باشد . بنابراین او توضیح دیگری از بیت ۲ (ببینید ابیات بعدی) را مطرح می سازد که این بیت را توصیفی از فنای نوع الف

CXIII — DOES PERSONALITY SURVIVE?

THERE is not dervish in the world; and if there be, that dervish is really non-existent.

He exists in respect of the survival of his essence, but his attributes are extinguished in the Attributes of God.

Like the flame of a candle in the presence of the sun, he is really non-existent, though he exists in formal calculation.

The flame's essence is existent in so far as if you put cotton upon it, the cotton will be consumed;

But in reality it is non-existent: it gives you no light, the sun has naughted it.

When an ounce of vinegar is dissolved in a hundred maunds of sugar

The acid flavour is non-existent when you taste the sugar, albeit the ounce exists as a surplus when you weigh.

In the presence of a lion the deer becomes senseless; her existence is but a veil for his.

نشان می دهد که ذات عبد در بقای حق « فانی می شود ».

۲- در اینجا « درویش » نمونه کامل فقر روحانی است. او فرد مقدّسی است که هر چند ظاهراً در این دنیا زندگی می کند، عاری از خویشتن و نسبت به این جهان مرده است. قابل یعنی يك عارف بزرگ.

درویش یعنی فقیر کاملی که از تمامی تعلقات عالم عَرَضی آزاد است: إِذَا تَمَّ الْفَقْرُ فَهُوَ اللَّهُ: «چون فقر، کامل شود به خدا میرسی» [= کمال فقر، وصول به حق است].

۳- درویش ظاهراً زندگی می کند، چرا که « وجود » (ذات بشریه) او هنوز فنا نگشته است؛ ولیکن چون تبدیل صورت داده و به « خدا پیوسته»، در واقع بطور منفرد وجود ندارد و فقط به مدد حیات و قوه الهی که سراسر هستی او را دربر گرفته، زنده می ماند (باقی است).

مقایسه کنید با مثنوی ۳/۳۹۱۴:

۳۶۷۷	این قیاسِ ناقصان، بر کارِ رَب	۹	جوششِ عشقست، نه از تَرکِ ادب ^۴
۳۶۷۸	نبضِ عاشق، بی ادب بر می جهد	۱۰	خویش را، در کفّه شه می نهد
۳۶۸۱	بی ادب باشد، چو ظاهر بنگری	۱۱	که بُود دعویّ عشقش هم سری ^۵
۳۶۸۲	چون بیاطن بنگری، دعوی کجاست؟	۱۲	او و دعوی، پیش آن سلطان فناست
۳۶۸۳	مات زید، زید اگر فاعل بُود	۱۳	لیک فاعل نیست، کو عاطل بُود ^۶
۳۶۸۴	او ز روی لفظِ نحوی فاعلست	۱۴	ور نه او مفعول و موتش قاتلست
۳۶۸۵	فاعل چه، کو چنان مقهور شد؟	۱۵	فاعلیها، جمله از وی دور شد

وصفِ او فانی شد و ذاتش بقا (زین سپس، نه کم شود نه بد لقا)
 ۴ - ببینید حکایت موسی و شبان (مثنوی ۱۷۲۰/۲ بیعد - که قطعه ۱۰۶ این کتاب برگزیده آنست) و تفاسیر آن را (که بدلیل مفصل بودن حکایت و تفاسیر آن، از ترجمه صرف نظر شد). در صورتی که اصطلاحات «وصل» (union) و «فصل» (separation) و تمامی استعاره های دیگری که بوسیله عرفا بکار می رود، در معنای منطقی شان فهمیده شود، موضوع چنین مطرح می گردد که وحدت الهی، مطلق نمی باشد.

۵ - ببینید تفاسیر مثنوی ۳۰/۱:

جمله معشوقست و عاشق پرده ای زنده معشوقست و عاشق مُرده ای
 پندار عاشق از وجود خود، «پرده» ای است که او را از معشوق الهی منفصل می سازد. این پندار در اتحاد عرفانی از بین می رود و وحدت مطلق خدا تحقق می یابد.
 و ۱۷۸۷/۱:

این من و ما، بهر آن برساختی تا تو با خود، نرد خدمت باختی

(رک بیت ۱۱، قطعه ۳ این کتاب).

۶ (ودو بیت بعدی) - هنگامی که عاشق خدا در نفس خود می میرد، تمامی اعمال او بلافاصله

از خدا، تنها فاعل حقیقی، ناشی می شود.

Analogies drawn by imperfect men concerning the action of the Lord are like the emotion of love, they are not irreverent.

The lover's pulse bounds up unabashed, he levels himself with the King. He appears irreverent, for his claim of love involves equality with the Beloved;

But look deeper: what does he claim? Both he and his claim are naughted in the presence of that Sultan.

Māta Zayd^{un} (Zayd died): if Zayd is the agent (grammatical subject), yet he is not the agent, since he is defunct.

He is the agent only in respect of the grammatical expression; otherwise he is the one acted upon, and Death is his slayer.

What ability to act remains in one who has been so overpowered that all the qualities of an agent are gone from him?

۱۱۴ - روح جهان^۱

- ۱ با نُه پدر در هر فلك، یکچند دوران کرده‌ام
 با اختران در بُرج‌ها، من سالها گردیده‌ام^۲
- ۲ یکچند ناپیدا بُدم، با او بهم يك جا بُدم
 در مُلكِ او اُذنی بُدم، دیدم هر آنچه دیده‌ام^۳
- ۳ مانند طفل اندر شکم، من پرورش دارم ز حق
 یکبار زاید آدمی، من بارها زائیده‌ام^۴
- ۴ در خرقة تن پارها، بودم بسی در کارها
 وز دستِ خود این خرقة را، بسیار من پذیرده‌ام

۱ - منتخبات دیوان شمس تبریزی، ترجمه انگلیسی، ص ۳۳۱. (ترجمه عنوان این قطعه نیز، بنا به نظر استاد لطفعلی صورتگر انتخاب شد). این قطعه توصیفی از انسان کامل یا روح کل است.
 ۲ - «نه پدر»: چنین فرض کرده‌اند که هر يك از کُرَاتِ نه گانه آسمان دارای عقل فرماندهی است، و در اینجا این قوای روحی بنام «پدران» ذکر گردیده است. اصطلاح «پدران هفتگانه» معمولاً به این کُرَات اطلاق می‌شود؛ بعضی‌ها تعداد را به نه افزایش داده‌اند که سر و دم «ازدها» - در علم نجوم - نیز محسوب گردیده است (تفسیر مثنوی ۱/۳۹۹۱):

گندمی، خورشیدِ آدم را کُسوف چون ذنب، شعشاعِ بدری را خُسوف
 گندم: قرآن ۳۵/۲: وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ. «وگفتیم: ای آدم، تو و همسرت در بهشت بمانید، و از آن به فراوانی، از هر جا خواهید بخورید ولی نزدیک این درخت (گندم) مشوید که از ستمگران می‌شوید».

و قرآن ۱۹/۷: وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ. «وای آدم، تو و همسرت در بهشت بمانید و از هر جا خواستید بخورید، ولی نزدیک این درخت (گندم) مشوید که از ستمگران می‌شوید».

«درخت حیات» همان «الشَّجَرَة» است. معمولاً مسلمانان آنرا با گندم، یکی می‌دانند.

←

CXIV — THE SOUL OF THE WORLD

I HAVE circled awhile with the nine Fathers in each Heaven.
 For years I have revolved with the stars in their signs.
 I was invisible awhile, I was dwelling with Him.
 I was in the Kingdom of "or nearer," I saw what I have seen.
 I receive my nourishment from God, as a child in the womb;
 Man is born once, I have been born many times.
 Clothed in a bodily mantle, I have busied myself with affairs,
 And often have I rent the mantle with my own hands.

چون ذنب الخ . ذنب ، نشانگر ذنب التین یعنی دم اژدهاست .

در نمایشنامه تیمور لنگ اثر کریستوفر مارلو (نمایشنامه نویسی انگلیسی ۹۳-۱۵۶۴ م. Marlow's Tamburlaine, Part II, Act II, Scene 4) اشاره ای است به خسوف خورشید و خسوف ماه به هنگامی که « کرات آسمانی بر سر مار ، سواری شوند و گرنه بر دم پیاپیج آن ، فرود می آیند » . « مار » همان اژدهای نجوم است یعنی قسمت نمایان راه جنوبی خسوف ماه . دو مکانی که آن راه در آنجا خسوف را قطع می کند ، سر و دم اژدهاست و این دو تنها محل هائی هستند که خسوف و خسوف می تواند صورت گیرد (دو مأخذ حذف شد) . ولیکن چنین توضیحاتی مشکل است مقنع باشد .

۳- مقایسه کنید با قرآن ۹۸/۵۳ : ثُمَّ ذَنبٌ قَتَلْتَنِي . فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى . « آنگاه (جبرئیل) نزدیک (پیامبر) شد و نزدیک تر شد . که به فاصله دو کمان یا نزدیک تر بود » . این عبارت معمولاً به آخرین حد معراج پیامبر تعبیر شده است .

۴- « یکبارزاید آدمی » ، این گفتار را برخی از نویسندگان امروزه که اصول عقائد تناسخ رومی را از هندیان دانسته اند ، دشوار تلقی کرده اند . فقط عارف است که « بارها زائیده می شود » و تجربیات او در تولد ، مرگ و رستاخیز کاملاً به سلسله عقاید دیگری مربوط است . این موضوع در

- ۵ با زاهدان در صومعه، شبها پروز آورده‌ام
 با کافران در بتکده، پیش بُتان خُسپیده‌ام
- ۶ هم دردِ غیّاران منم، هم رنجِ بیماران منم
 هم ابر و هم باران منم، در باغها باریده‌ام
- ۷ بر دامنم گردِ فنا، نشست هرگز ای گدا
 در باغ و بستانِ بقا، گلها فراوان چیده‌ام
- ۸ از آب و آتش نیستم، وز بادِ سرکش نیستم
 خاکِ منقش نیستم، من بر همه خندیده‌ام
- ۹ من شمسِ تبریزی نیم، من نورِ پاکم ای پسر
 زنهار اگر بینی مرا، با کس مگو من دیده‌ام

۵

→
 واقع، حاکی از حرکت روح عالم است که عارف با آن یکی است - از درجات پست زندگی نفسانی
 ظاهر شده، سرانجام بطور کامل در انسان کامل تجلی می‌کند. مقایسه کنید با قطعات ۸۸ و ۱۱۸ این
 کتاب.

I have passed nights with ascetics in the monastery,
I have slept with infidels before the idols in the pagoda.
I am the pangs of the jealous, I am the pain of the sick.
I am both cloud and rain: I have rained on the meadows.
Never did the dust of mortality settle on my skirt, O dervish!
I have gathered a wealth of roses in the garden of Eternity.
I am not of water nor fire, I am not of the froward wind,
I am not of moulded clay: I have mocked at them all.
O son, I am not Shams-i Tabrîz, I am the pure Light.
If thou seest me, beware! Tell not any one what thou hast seen!

۱۱۵ - تَأْلُهُ

- ۱ چنانک مگس بالا می برد و پرش می جنبد و سرش می جنبد و همه اجزاش می جنبد، چون در انگبین غرق شد، همه اجزایش یکسان شد، هیچ حرکت نکند.
- ۳ استغراق آن باشد که او در میان نباشد، و او را جهد نماید و فعل و حرکت نماید.
- ۵ اگر هنوز در آب دست و پای می زند، او را غرق نگویند، یا بانگی می زند که: «آه غرق شدم»، این را نیز استغراق نگویند.

۱ - فیه ما فیه، فصل ۱۱. (ترجمه عنوان این قطعه بنا به نظر استاد محمد معین از «خداسازی» به عنوان مذکور در فوق تغییر یافت) مراجعه کنید به قطعه ۸۸، حاشیه ۵ این کتاب و مثنوی ۱۳۴۶/۲: زمانی که صوفی درون خُم رنگری هم (خدای مطلق) افتاد، اگر باو بگوئی: «برخیز»، وی به حالت جذب و بیخودی از وجد و خوشی فریاد بر می آورد: «من خُم هستم، سرزنش نکنید». اظهار این عبارت که «من خُم هستم» به معنای آنست که بگوید: «من خدایم» (أنا الحق). او رنگ آتش دارد، اگر چه آهن است:

۱	۱۳۴۵	(صِبْغَةَ اللَّهِ هَسْتُ رَنْگِ هُوَ)	۱	پسها يك رنگ گردد اندرو)
۲	۱۳۴۶	چون در آن خُم افتد و گوئیش قُم	۲	از طرب گوید: «منم خُم لاتلم»
۳	۱۳۴۷	آن منم خُم، خود أَنَا الْحَقَّ گفتنست	۳	رنگ آتش دارد، الا آهنست
۴	۱۳۴۸	رنگ آهن، محو رنگ آتش است	۴	زآتشی می لافد و خامش وش است
۵	۱۳۵۰	شد ز رنگ و طبع آتش، محتشم	۵	گوید او: «من آتشم، من آتشم»

بیت ۱ در تفسیر نیکلسن: قرآن ۱۳۸/۲: صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ: «رنگ خدا داریم و کیست که رنگ او از خدا بهترست؟ و ما او را عبادت می کنیم». (نیکلسن بیت اول را چنین ترجمه کرده: غُسل تعمید خدا، خُم رنگری هو (خدای مطلق) است: هر چیز سیاه و سفید در آن یکرنگ می گردد. یادداشت مترجم). در وحدت ذات طبیعت الهی، تمامی «رنگها» یکی هستند. ببینید مثنوی ۱۸۵۵/۶-۱۸۶۴ بمطلع:

CXV — DEIFICATION

WHEN a fly is plunged in honey, all the members of its body are reduced to the same condition, and it does not move. Similarly the term *istighrāq* (absorption in God) is applied to one who has no conscious existence or initiative or movement. Any action that proceeds from him is not his own. If he is still struggling in the water, or if he cries out, "Oh, I am drowning," he is not said to be in the state of absorption.

تا خُمِ بِكَ رَنگی عیسی ما بشکند نَرخِ خُمِ صد رنگ را...
و تفسیر ۷۶۶/۱ :

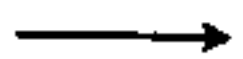
صِبْغَةُ اللَّهِ، نامِ آن رنگِ لطیف لَعْنَةُ اللَّهِ، بویِ این رنگِ کثیف
صِبْغَةُ اللَّهِ: آیه فوق الذکر. رنگری خدا یعنی «خدا، ما مؤمنان واقعی را با ایمان و معرفت وحدت خود که در آن دلهای ما همچون البسه داخل خُمِ رنگری غرق شده، آغشته است». این استعاره هیچ ارتباطی با غسل تعمید (baptism) ندارد، اگرچه تضاد صِبْغَةُ و لَعْنَةُ ممکن است باعث توجیه آن تعبیر شود (باید توجه داشت که نیکلسن در ترجمه صِبْغَةُ اللَّهِ در این بیت نیز عبارت غسل تعمید خدا یعنی *the baptism of God* را آورده است. یادداشت مترجم). برای هو ببینید تفسیر مننوی ۴۷۲/۱-۴۷۳ (رک ابیات ۱۲-۱۳، قطعه ۱۰۵ این کتاب).

بیت ۲: عارف که در هُویت الهی مستغرق است نباید بخاطر اینکه زبان «تأله» و آگاهی جهانی را بکار می برد، مورد سرزنش قرار گیرد.
بیت ۳: أَنَا الْحَقُّ. ببینید تفاسیر مننوی ۳۰۵/۲:

بود انا الحق، در لب منصور نور بود انا الله، در لب فرعون زور
(تفسیر این بیت، متن فيه ما فيه همین قطعه ۱۱۵ است) و مننوی ۱۸۰۹/۱:
تافت نورِ صبح و ما از نورِ تو در صیوحی با می منصور تو
منصور تو یعنی حلاج (حسین بن منصور) که نویسندگان ایرانی غالباً او را منصور حلاج یا بطور

- ۷ آخر این اَنَا الْحَقَّ گفتن ، مردم می پندارند که دعوی بزرگی است ، اَنَا الْعَبْدُ گفتن دعوی بزرگ است . اَنَا الْحَقَّ عظیم تواضع است زیرا این که می گوید : « من عبدِ خدایم » ، دوهستی اثبات می کند : یکی خود را و یکی خدا را . اما اَنْكَ اَنَا الْحَقَّ می گوید ، خود را عَدَم کرد ، بیاد داد . می گوید اَنَا الْحَقَّ یعنی « من نیستم ، همه اوست : جز خدا را هستی نیست ، من بکلی عدم محضم و هیچم » . تواضع درین بیشتر است ...

ع

ساده ، منصور می نامند ، صوفی مشهوری است که در ۳۰۹ هـ.ق. اعدام شد . « می منصور تو » اشاره به عبارت اَنَا الْحَقَّ است که حلاج بوسیله آن ، وحدت عرفانی خود را با خدا اعلام کرد . همچنین مقایسه کنید با ابیات او (طواسبین ۱۳۴) : « روح تو با روح من در آمیخته ، همان گونه که شراب با آب صاف در آمیخته است . زمانی که چیزی تو را لمس می کند ، مرا [هم] لمس می کند . هان ، در هر حال ، تو منی » . هر چند حلاج خود وحدت وجودی (pantheist) نبوده ، او بوسیله بسیاری از صوفیة بعدی که تعالیم او را با فلسفه مذهبی خود یکی می دانستند ، چنین تلقی شده است .

بیت ۴ : خاموش و ش است یعنی از آنجائی که قوای انسانی او خاموش شده است ، او چیزی جز يك لب نیست که خدا بوسیله آن سخن می گوید . مقایسه کنید با تفسیر مثنوی ۱/۱۹۳۸ :

رَوَ كِه بِي يَسْمَعُ وَ بِي يُبْصِرُ تَوِي سِرُّ تَوِي ، چِه جَايِ صَاحِبِ سِرِّ تَوِي

(رك بيت ۱۱ ، قطعه ۹۴ این کتاب) .

This is what is signified by the words *Ana'l-Haqq* "I am God." People imagine that it is a presumptuous claim, whereas it is really a presumptuous claim to say *Ana'l-'abd* "I am the slave of God"; and *Ana'l-Haqq* "I am God" is an expression of great humility. The man who says *Ana'l-'abd* "I am the slave of God" affirms two existences, his own and God's, but he that says *Ana'l-Haqq* "I am God" has made himself non-existent and has given himself up and says "I am God," i.g. "I am naught, He is all: there is no being but God's." This is the extreme of humility and self-abasement.

۱۱۶ - مَرِدِ خُدا

- ۱ مِدَحَت و تَسْبِيحِ او، تَسْبِيحِ حَق ۳۲۰۴
میوه می‌روید، ز عینِ این طَبَق
- ۲ سیب رُوید زین سَبَد، خوش لُخْتُ لُخْتُ
عیب نَبُود، گر نَهِی نَامَش «درخت» ۳۲۰۵
- ۳ این سَبَد را، تو «درختِ سیب» خوان ۳۲۰۶
که میانِ هر دو، راه آمد نَهِان
- ۴ پس سَبَد را، تو درختِ بَخْتُ بَین
زیر سایهٔ این سَبَد، خوش می‌نشین ۳۲۰۸

ع

۱- مثنوی ۳۲۰۴/۶. در این قیاس «درخت سیب»، خداوند است، و انسان کامل به يك طَبَق یا سَبَد سیب یعنی صفات الهی تشبیه شده است که غذای روحانی برای همه آنها که باو ایمان دارند فراهم می‌کند.

CXVI — THE GOD-MAN

TO praise and glorify him is to glorify God: Divine fruit is growing from the essential nature of this tray.

Apples grow from this basket in fine variety: 'tis no harm if you bestow it the name of "tree."

Call this basket "the Apple-tree," for between the two there is a secret union. Deem this basket to be the Tree of Fortune and sit happily beneath its shade.

۱۱۷ - معراجِ روحانی^۱

۵۵۲	در صفِ معراجیان، گر بیستی	۱	چون بُراقت برکشاند نیستی ^۲
۵۵۳	نه چو معراجِ زمینی تا قَمَر	۲	بلک چون معراجِ کِلکی تا شِگر
۵۵۴	نه چو معراجِ بُخاری تا سما	۳	بل چو معراجِ جنینی تا نهی

ع

۱ - مثنوی ۵۵۲/۴.

۲ - « نیستی » یعنی مُردنِ نَفَس (فنا).

بُراق نام اسب تیز تگی است که گفته اند پیامبر بر آن سوار شد و به آسمان رفت .

CXVII — THE SPIRITUAL ASCENSION

IF you join the ranks of those who make the Ascension, not-being will bear you aloft like Burāq.

'Tis not like the ascension of a mortal to the moon; nay, but like the ascension of a sugar-cane to sugar.

'Tis not like the ascension of a vapour to the sky; nay, but like the ascension of an embryo to rationality.

۱۱۸ - اطوار و منازلِ خلقتِ آدمی از ابتدا^۱

۳۶۳۷	آمده اول ، باقلیم جماد	۱	وز جمادی در نباتی اوفتاد
۳۶۳۸	سالها اندر نباتی ، عمر کرد	۲	وز جمادی ، یاد ناورد از نبرد
۳۶۳۹	وز نباتی ، چون بحیوانی فتاد	۳	نآمدش حالِ نباتی ، هیچ یاد
۳۶۴۰	جز همین میلی ، که دارد سوی آن	۴	خاصه در وقتِ بهار و ضیمران
۳۶۴۱	همچو میلِ کودکان با مادران	۵	سِرُّ میلِ خود نداند در لیان ^۲

۱ - مثنوی ۴/۳۶۳۷ .

اصول و عقاید تکامل روح که رومی در این قطعه و بخش‌های دیگر پیش کشیده ، مانند قطعه ۵ (حاشیه ۲) ، قطعه ۴۲ (حاشیه ۳) و قطعات ۶۱ و ۶۵ این کتاب - مختص باو نمی باشد، بلکه در ادوار اولیه در فلسفه و تصوف اسلامی نیز که متکی به اصول نظری ارسطو در باره طبیعت ثلاثه روح است - بدان اشاره شده است . میلتن (Milton , Paradise Lost V, 479 seqq.) این موضوع را چنین بشعر در آورده است : « ساقه سبز به نرمی از ریشه روئیده ، برگهای لطیف پدید می آورد؛ و سرانجام نور آفتاب گل‌هایی پرورانده ، نسیم معطری به فضا می پراکند: آنگاه گلها به میوه ، که قوت آدمی است ، تبدیل می گردد. سپس سیر تصعیدی ، آن گیاه را به مرتبه جوهر حیات ، مقام حیوانی و مرحله معنوی رسانده ، بخشاینده حس و حیات و هوش و هوس می گردد. در اینجا است که روح ، عقل را می پذیرد ، و عقل سراپای وجودش را فرا می گیرد» .

بموازات نکات فوق ، میلتن در رساله خود تحت عنوان « حکمت و تعلیمات مسیحیت » (De doctrinâ Christianâ) نظریه ذیل را با استادی بیان می کند : « جمیع مخلوقات ، جاندار و بی جان که متشکل از اشکال یا درجات مختلف اند ، همه از یک اصل و ماده اولیه آنها یکی است - ماده ای که ذاتاً از همان اصل یگانه روح ازلی ، تجلی و تراوش نموده است » (Masson, The Poetical Works of John Milton , III, 361)

۲ - وظایف نفس نباتی ، روئیدن ، جذب و تحلیل در بدن ، تکثیر و تجدید توالد است . سبزی و گل‌های بهاری ، که « نوزادِ » نفس نباتی است ، خاطرات نیمه هشیار « مادر » خویش را در نفس حیوانی زنده می کند .

XCVIII — THE PROGRESS OF MAN

FIRST he appeared in the realm inanimate;
 Thence came into the world of plants and lived
 The plant-life many a year, nor called to mind
 What he had been; then took the onward way
 To animal existence, and once more
 Remembers naught of that life vegetive.
 Save when he feels himself moved with desire
 Towards it in the season of sweet flowers,
 As babes that seek the breast and know not why.

تفاسیر اضافی: عنوان: ببینید مثنوی ۱/۳-۲، ۳۱۶۵-۳۱۶۸ (رک ابیات ۱-۶، قطعه ۶۱ این کتاب)، ۳۸۷۳-۳۸۷۶، ۴۶۰/۳، ۱۹۷۹، بیعد، ۳۹۰۱-۳۹۰۶ (قطعه ۶۱ این کتاب)، ۴۱۵۹-۴۲۰۸ (رک قطعه ۴۲ این کتاب برای قسمتهائی از آن) و تفاسیر آنها؛ همچنین منتخبات دیوان شمس، ش ۱۲ (قطعه ۶۵ این کتاب) (که بعلت طول مطالب و تفاسیرشان از آوردن آنها صرفنظر شد).

اصول عقائد رومی راجع به اصل الهی روح، نزول آن به عالم مادی، حیات آن بر روی زمین، تکامل قوای مخفی آن و رجعت نهائی آن به مسکن واقعی خود، به حدی به وضوح مطرح شده و به گزرات شرح داده شده که احتیاجی به رفع شبهه در این معنی نیست. مثلاً نقل قولی از یک مفسر هندی در مورد این قطعه را در نظر بگیریم (C.R. Jain, *The Lifting of the Veil*, p.164 seq.): "پس از کسب صورت انسانی، بسیاری ... گمراه شده و دشمنان دین و ایمان می گردند و مجدداً صورت حیوانی بخود می گیرند، یا به حالت بدتری می رسند. مولانای روم می نویسد: (۳۶۶۲/۴)"

ای دریده پوستین یوسفان گرگ برخیزی، ازین خواب گران
 ... ارواحی که از گرداب تولد مجدداً خارج می شوند، دوباره گرفتار آن نمی شوند."
 اتفاقاً این سؤال که آیا رومی به تناسخ اعتقاد دارد، بوسیله خود شاعر پاسخ داده شده

۳۶۴۶	باز از حیوان، سویِ انسانیش	۶	می کشید آن خالقی که دانیش
۳۶۴۷	همچنین، اقلیم تا اقلیم رفت	۷	تا شد اکنون عاقل و دانا و زفت
۳۶۴۸	عقلهایِ اولینش، یاد نیست	۸	هم ازین، عقلش تحوّل کرد نیست
۳۶۵۰	گرچه خفته گشت و شد ناسی ز پیش	۹	کی گذارندش در آن نسیانِ خویش
۳۶۵۱	باز از آن خوابش، به بیداری کشند	۱۰	که کند بر حالتِ خود ریش خند
۳۶۵۲	که چه غم بود، آنک میخوردم بخواب؟	۱۱	چون فراموشم شد احوالِ صواب
۶۳۵۳	چون ندانستم که آن غم و اعتلال	۱۲	فعلِ خوابست و فریبست و خیال
۳۶۵۴	همچنان دنیا، که حلمِ نایمست	۱۳	خفته پندارد، که این خود دایمست
۳۶۵۵	تا بر آید ناگهان، صبحِ اجل	۱۴	وارهد از ظلمتِ ظنّ و دَغل
۳۶۵۶	خنده اش گیرد، از آن غمهایِ خویش	۱۵	چون ببیند مستقرّ و جایِ خویش

→ (۲۵۹۴/۵):

اندرین اُمت، نَبُد مسخِ بدن لیک مسخِ دل بود، ای ذوالفِطن
او در اینجا نه تنها با مسلمانان اُرتدکس بلکه با فلاسفه ای مانند ابن سینا و تمامی صوفیّه نامدار
همردیف می شود (ببینید تفسیر مثنوی ۴۲۰۹/۳ :

از خدا می خواه، تا زین نکتها در نلفزی و رسی در منتها
شکی نیست که اخطار (caveat) شاعر، اشاره خاصی به بدعت تناسخ دارد که او بطور کلی با
تمامی مدرّسین صوفیّه مورد اعتماد، مخالفت می کند.

این مطلب برای دانشجویان تفکر اسلامی روشن است که شاعر در اینجا قطعات مشابه آن
عقائدی را بکار می برد که اصل و ریشه آنها در نظریه صدور افلاطونیان جدید و روان شناسی ارسطو و
افلوپین [Plotinus = پلوتینوس، فلوطینس (در الفهرست)، فلوطین، شیخ یونانی (در
الملل)] وجود دارد.

همانگونه که وینفیلد (گلشن راز، ص ۳۳، ح ۲) می گوید « اصول عقائد مراحل ثلاثه عروج
روح - نباتی و حیوانی و انسانی - برای اولین بار بوسیله ارسطو صریحاً بیان شد و در عیون المسائل
(از فارابی) و سایر آثار تکرار گردید ». ولی اساساً رومی به افلوپین نزدیک تر است، و بجای
مقدمه ای بر ابیات بعدی، بهتر از این نمی دانم که قسمت هائی از خلاصه کتاب Dean W.R. Inge
(عرفان مسیحی : Christian Mysticism, p.91 sqq.) را نقل کنم :

Again the wise Creator who thou knowest
 Uplifted him from animality
 To Man's estate; and so from realm to realm
 Advancing, he became intelligent,
 Cunning and keen of wit, as he is now.
 No memory of his past abides with him,
 And from his present soul he shall be changed.

Though he is fallen asleep, God will not leave him
 In this forgetfulness. Awakened, he
 Will laugh to think what troublous dreams he had,
 And wonder how his happy state of being
 He could forget and not perceive that all
 Those pains and sorrows were the effect of sleep
 And guile and vain illusion. So this world
 Seems lasting, though 'tis but the sleeper's dream;
 Who, when the appointed Day shall dawn, escapes
 From dark imaginings that haunted him,
 And turns with laughter on his phantom griefs
 When he beholds his everlasting home.

”روح (soul) با اوست که نقطه تلاقی معقول و غرضی است. همه جا پراکنده است. حیوانات و نباتات در آن شریک اند؛ و خاک دارای روحی است که می بیند و می شنود. روح، غیر مادی و فناپذیرست، زیرا به عالم هستی حقیقی تعلق دارد، و آن چیزی که هست می تواند از بودن باز ایستد. جسم در روح قرار دارد تا اینکه روح در جسم. بوسیله تحمیل صورت بر ماده که فی نفسه هیچ است و تردید محض است و تقریباً نیستی مطلق است، جسم را خلق می کند... طبیعت روح، سه گانه است که تحت سه صورت ارائه شده است. این سه صورت در عین حال مراحل ثلاثه کمالی هستند که روح به آنان می رسد. اولین و نازل ترین آنان، روح حیوانی و شهوانی است که همراه جسم است. سپس روح عقلانی است که مشخصاً از آن انسان است؛ و

سوم مرحله فوق انسانی است که انسان در آن 'طبق هوش عالی تری که با او یکیست در مورد خود ب فکر فرو می افتد، و دیگر خود را يك انسان نمی داند بلکه خود را کسی می داند که کلاً عوض شده و خود را به منطقه عالی تری منتقل کرده است'... تمامی کائنات يك اورگانیزم وسیعی است که هرگاه يك عضو دچار رنجش شود، تمامی اعضاء با آن همدرد می شوند. بهمین علت است که 'يك حرکت ضعیف همدردی' با دیدن هر مخلوق زنده ای، در ما تولید هیجان می کند. از این رو اوریجن (Origen) می گوید 'همانگونه که جسم ما، در حالی که شامل اعضای مختلفی است، بوسیله يك روح حفاظت می شود، بنابراین کائنات باید چنین تصور شود که از يك وجود زنده عظیمی تشکیل یافته که بوسیله يك روح حفاظت می شود- که آن، قدرت و لوگوس خداست'. تمامی هستی بوسیله يك نوع جاذبه مرکز طلب که در اورگانیزم های زیرین، ناخودآگاه است و در اورگانیزم های برین نیمه خودآگاه است، بسوی خدا بالا می رود."

اگر چه رومی غالباً این عقائد را به طرز متفاوتی ارائه می کند، [ولی] قرابت آنها با خود او و همچنین ارتباطشان با زمینه کنونی موضوع، غیر قابل اشتباه است. خلقت عالم به این منظور بود که انسان کامل - جان جهان (the soul of the world = نفس یا روح عالم) تکامل یابد. آنچه را که رومی در ابیات بعدی شرح می دهد، [فی الواقع] تکامل روحانی خودش می باشد. مقایسه کنید با قطعه مشابهی (در گلشن راز) که چنین می آغازد:

بدان اول که تا چون گشت موجود	که تا انسان کامل، گشت مولود
در اطوار جمادی بود پیدا	پس، از روح اضافی، گشت دانا
پس آنگه جنبشی کرد او ز قدرت	پس از وی، شد زحق، صاحب ارادت
به طفلی کرد باز احساس عالم	در او بالفعل شد، وسواس عالم
چو جزئیات شد، بر وی مرتب	به کلیات، ره بُرد از مرگب

ابیات ۱-۳: (پس از تفسیر قبلی ش ۱- که بابت این سه بیت آمده) راجع به کشش عشق که در تمامی اشیاء بکار مشغول است و سوق آنان به توحید، ببینید مثنوی ۴۴۰۰/۳ ببعده:

حکمت حق در قضا و در قدر	کرد ما را عاشقانِ همدگر...
مثنوی ۲۰۱۲/۵ ببعده:	
گر نبود عشق، هستی کی بُدی	کی زدی نان بر تو و کی تو شدی ...
و مثنوی ۳۸۲۳/۵:	
عشق، بحری، آسمان بر وی کفی	چون زلیخا، در هوای یوسفی ...

و رساله فی العشق از ابن سینا که خلاصه آن بوسیله اقبال در سیر فلسفه در ایران آمده است .

یادداشت مترجم در احوال : اوريجن (Origenes, Origenus, Origen) = اوريجن ، اوريجانوس ، اوريجن ، اوريجنس (۱۸۵ - ۲۵۴ م) از اولين حکما و عرفای معروف مسیحی و از آباء اولیه مسیحیت بشمار میرود . او در مصر تولد یافت و همانند فیلولی یهودی (معاصر مسیح و تلفیق دهنده آئین یهود با فلسفه یونان) در اسکندریه که از ابتدای تأسیس تا سقوط آن به علت رونق تجاری و دانشگاهی که داشت و مرکز علمای اهل وحدت عقائد مختلف دینی بود ، زندگی کرد و حوزه درسش مشهور شد و سپس به قیصریه انتقال یافت .

اوريجن معاصر افلوطين (Plotinus ۲۰۴ - ۲۷۰ م . بنیان گذار نئوپلاتونیزم و آخرین فیلسوف باستانی است که در مصر متولد شد و در اسکندریه به تحصیل پرداخت) بود و استاد هر دوی آنان ، آمونیوس ساکاس (Ammonius Saccas) بوده که بسیاری او را به عنوان مؤسس نئوپلاتونیزم (نوافلاطونی ، افلاطونیان جدید) می پندارند . همچنین گفته شده که اوريجن ، استاد افلوطين نیز بوده است . اصول عقائد اوريجن ، قرابت زیادی با اصول عقائد افلوطين دارد و حتی با برخی نظرات او یکسان است . الهیات افلوطين با تثلیث مقدس (Holy Trinity) آغاز می شود : واحد (One) ، روح (Spirit) ، نفس (Soul) . این سه ، مانند اقانیم ثلاثه مسیحیت مساوی نیستند . واحد ، متعال است در حالی که روح بعداً می آید و نفس در آخر قرار می گیرد .

اوريجن هم در اقانیم ثلاثه مسیحیت ، چنین اولویتی قائل بود ولی ، عاقبت الامر نظر او به عنوان بدعت اعلام شد . اوريجن ، مسیحیت و پلاتونیزم را در کنار هم قرار داد ولی در یکدیگر دخالت نداشتند . او می گوید که هیچ چیزی جز خدا - پدر و پسر و روح القدس - مجرد نیست . بدعت های چهارگانه اوريجن که باعث محکومیت او شد عبارتند از :

۱ - ازلیت نفوس - همانگونه که افلاطون تدریس می کرد - وجود دارد .
 ۲ - طبیعت انسانی مسیح - و نه تنها طبیعت الهی او - پیش از تجسم (Incarnation = حلول) وجود داشت .

۳ - ابدان ما در قیامت به ابدان اثیری محض تبدیل می گردد .

۴ - همه انسان ها و حتی شیاطین ، نهایتاً رسگار خواهند شد .

پدر اوريجن را گردن زدند و او نیز در زیر شکنجه شهید شد . برخی ، دلیل وفات او را - احتمالاً - سرطان گلو دانسته اند . روش اوريجن در تفسیر تمثیلی انجیل ، شهرت دارد .

۱۱۹ - سخت گیری و تعصب ، خامیست^۱

۱۲۸۶	حرفِ حکمت خور ، که شد نورِ ستیر	۱	ای تو نورِ بی حُجُب را ناپذیر ^۲
۱۲۸۷	تا پذیرا گردی ای جان ، نور را	۲	تا بینی بی حُجُب ، مستور را
۱۲۸۸	چون ستاره ، سیر بر گردون کنی	۳	بلك بی گردون ، سفر بی چون کنی
۱۲۸۹	آن چنان کز نیست ، در هست آمدی	۴	هین بگو چون آمدی ؟ مست آمدی ^۳
۱۲۹۰	راههای آمدن یادت نمائند	۵	لیک رمزی بر تو ، بر خواهیم خواند
۱۲۹۱	هوش را بگذار و ، آنکه هوشدار	۶	گوش را بر بند و ، آنکه گوشدار ^۴
۱۲۹۲	نی نگویم ، زآنک خامی تو هنوز	۷	در بهاری ، تو ندیدیستی تموز
۱۲۹۳	این جهان ، همچون درختست ای کرام	۸	ما برو ، چون میوههای نیم خام ^۵
۱۲۹۴	سخت گیرد ، خامها مر شاخ را	۹	زانک در خامی ، نشاید کاخ را
۱۲۹۵	چون بپخت و ، گشت شیرین لب گزان	۱۰	سُست گیرد شاخها را ، بعد از آن

ع

۱ - مثنوی ۱۲۸۶/۳ .

- ۲ - مرید با سرسپردن به شیخ خود و جذب کردن حقیقت روحانی در لباس کلمات ، اگر خداوند اراده نماید ، به تدریج آماده ورود به عالم اشراق و تفکر می گردد .
- ۳ - « از نیست » یعنی از عالم وحدت باطن . مراجعه کنید به قطعات ۶۴ و ۵ این کتاب .
- « میلاد ما ، چیزی جز خواب و غفلت نیست » (رک تفسیر عنوان و کلّ قطعۀ ۵ این کتاب) .
- آغاز و انجام حلقه وجود ، در خدا خلاصه می شود . ولی جانی که اکنون صورت خارجی یافته ، تمامی آگاهی از سفر نزولی خود را به عالم محسوس ، گم کرده است (مقایسه کنید با مثنوی ۳۶۳۷/۴ بیعد . رک قطعۀ ۱۱۸ این کتاب) . به همین ترتیب ، صعود جان به مشاهده حقیقت منجر می شود که در آن هر نشانه ای از خود آگاهی نفس از بین می رود . مقایسه کنید با بیت زیر که از يك رباعی نقل می گردد (این بیت کمی شبیه لا ادري گرائی خیامی است ، اما محمدرضا - در مکاشفات رضوی - که این بیت را آورده ، آن را عرفانی و یا به مفهوم آن تلقی می کند) :
- در آمدنم ، نبود از خویش خبر چون باز روم نیز ، چنان خواهم رفت

CXIX — "RIPENESS IS ALL"

SINCE thou canst not bear the unveiled Light, drink the Word of Wisdom,
for its light is veiled.

To the end that thou mayst become able to receive the Light, and behold
without veils that which now is hidden,

And traverse the sky like a star; nay, journey unconditioned, without a sky.
'Twas thus thou camest into being from non-existence. How didst thou come?

Thou camest insensibly.

The ways of the coming thou rememberest not, but I will give thee an
indication.

Let thy mind go, then be mindful! Close thine ear, then listen!

Nay, I will not tell, for thou art still unripe: thou art in thy springtime, thou
hast not seen the summer.

This world is as the tree: we are like the half-ripened fruit upon it.

The unripe fruits cling fast to the bough, because they are not fit for the
palace:

But when they have ripened and become sweet and delicious—after that, they
lose hold of the bough.

۴- یعنی "عقل معاش (carnal reason) را ترک کن و عقل معاد (spiritual reason) را بدست آور. گوش بدن را ببر بند و وارد الحق را بشنو". (یادداشت مترجم: کشف المحجوب، ص ۵۲۷ س ۵: ذوالنون گوید: السماع وارد الحق = سماع، تأثیر الهی است | او ص ۵۳۱: سماع، وارد حق است). این بیت چنانکه در فاتح الابیات آمده، به خودی خود رمز نیست بلکه اظهار حالات ضروری برای دریافت آن می باشد. در بیت بعدی، به سنونده گفته می شود که او هنوز شخص مناسبی برای دریافت اسرار الهی نیست.

۵ (ودو بیت بعدی) - صور خیال (image) = تشبیهات و مجازات و استعارات (ظریفی از

۱۲۹۶	چون از آن اقبال ، شیرین شد دهان	۱۱	سرد شد بر آدمی ، مُلک جهان
۱۲۹۸	چیزِ دیگر مانند ، اما گفتنش	۱۲	با تو رُوحُ الْقُدُسِ گوید ، بی مَنش ^۶
۱۲۹۹	نی تو گوئی ، هم بگوشِ خویشتن	۱۳	نی من و نی غیرِ من ، ای هم تو من ^۷
۱۳۰۰	همچو آن وقتی ، که خواب اندر روی	۱۴	تو ز پیشِ خود ، پیشِ خود شوی ^۸
۱۳۰۱	بشنوی از خویش و ، بنداری فلان	۱۵	با تو اندر خواب گفتست آن نهان ^۹
۱۳۰۲	تو ، یکی تو ، نیستی ، ای خوش رفیق	۱۶	بلک گردونی و ، دریایِ عمیق ^{۱۰}
۱۳۰۳	آن تو زفتت ، که آن نهصد تُوست	۱۷	قُلُومست و ، غرقه گاه صد تُوست
۱۳۰۵	دَمِ مزن ، تا بشنوی از دَمِ زنان	۱۸	آنچ نامد در زبان و در بیان
۱۳۰۷	دَمِ مزن ، تا دَمِ زند ، بهر تو روح	۱۹	آشنا بگذار ، در کشتیِ نوح

انفصالِ تدریجیِ عارف از عالم است .

۶- عرفان (Gnosis) نمی تواند شفاهاً بوسیلهٔ مُرشد ارتباط برقرار کند ؛ بلکه این امر بصورت وحی (Divine revelation) و الهام (Divine inspiration) واقع می شود . برای روح القدس = جبرائیل مقایسه کنید با قرآن ۱۶/۱۰۲ : قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَهُدًى وَ بُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ . « بگو (ای محمد) : قرآن را روح القدس (= جبرائیل) از جانب پروردگارت نازل کرد تا کسانی را که ایمان دارند ، استوار کند و برای مسلمانان بشارت باشد . » ولی در اینجا این اصطلاح ، به آن مفهوم خاص بکار نرفته است .

برای معنای بی مَنش ببینید مثنوی ۱۷۳۳/۱ و تفسیر آن :

آن دَمی ، کز وی ، مسیحا دَمِ نزد حق زغیرت ، نیز بی ما ، هم نزد

(رک تفسیر ابیات ۴ و ۳ ، قطعه ۷۴ این کتاب) .

۷- این بیت ، فنا را در روح الهی و در مرشدی که بطور عارفانه با آن متحد است ، شرح می دهد . فاعل این احوال ، هم گوینده و هم شنونده می باشد : اَنَا أَقُولُ وَأَنَا أَسْمَعُ وَ لَيْسَ فِي الدَّارِ غَيْرِي دِيَّارٌ : « من می گویم و من می شنوم و در خانه (= عالم وجود ، هستی) غیر از من کسی وجود ندارد . »

۸ (و بیت بعدی) - هیچ چیزی از نظر جان (soul) که می داند خدا نفس (self) واقعی اوست ، خارجی نیست ، و « نزول » و « صعود » آن را به عنوان مراحلِ ظهورِ بی زمانِ خدا ناظر

Even so does the kingdom of the world lose its savour for him whose mouth has been sweetened by the great felicity.

Something remains untold, but the Holy Spirit will tell thee without me as the medium.

Nay, thou wilt tell it to thine own ear—neither I nor another, O thou who art one with me—

Just, as when thou fallest asleep, thou goest from the presence of thyself into the presence of thyself

And hearest from thyself that which thou thinkest is told thee secretly by some one in the dream.

O good friend, thou art not a single "thou": thou art the sky and the deep sea. Thy mighty infinite "thou" is the ocean wherein myriads of "thou's" are sunken.

Do not speak, so that thou mayst hear from the Speakers what cannot be uttered or described.

Do not speak, so that the Spirit may speak for thee: in the ark of Noah leave off swimming!

می باشد . عالم کثرت همچون پندارِ شخصِ خفته ای است که با خیالاتی که از خود او نیست ، در ارتباط می باشد .

۹- اسراری که در خواب های صادق مکشوف می شود ، از منشأ دیگری نیست که بیننده تصور کند با روحی در گفتگو بوده ، بلکه از خود او می باشد . روحی که خداوند را شناخت ، او دیگر معمای لاینحلی در پیش ندارد تا آنرا درک کند . تمامی نشیب و فرازها و تسلسل ها در مکاشفات ابدی حق بر او مبرهن است .

۱۰ (و بیت بعدی) - انسان کامل (عالم صغیر) تمامی تعینات (individualities) = فردیت ها) را درک می کند و تمامی تضادها را در طبیعت نامتناهی و کلی خود متحد می سازد .

فہارس :

- ۱ - منابع کتاب حاضر
- ۲ - کشف الایات مثنوی مولوی
- ۳ - کشف الایات مثنوی ولدی
- ۴ - کشف الایات دیوان شمس
- ۵ - کشف الایات اشعار متفرقہ
- ۶ - کشف الآیات قرآنی
- ۷ - کشف الآیات کتاب مقدس (تورات و انجیل)
- ۸ - احادیث اسلامی
- ۹ - عبارات عربی
- ۱۰ - أعلام (اشخاص)
- ۱۱ - أعلام (اماکن)
- ۱۲ - أعلام (نشریات و کتب)
- ۱۳ - اصطلاحات و لغات و تعبیرات
- ۱۴ - اصطلاحات لاتین - فارسی
- ۱۵ - تتمہ فہارس

فهرست منابعی که برای تهیه کتاب حاضر
در دسترس مطالعه و مراجعه قرار گرفته

- ۱- آنجا که حال است و نه قال : محمد حسین محمودی، تهران ۱۳۳۹ هجری شمسی.
- ۲- احادیث مثنوی : بدیع الزمان فروزانفر، انتشارات دانشگاه تهران، ذیل شماره ۲۸۳، چاپ ۱۳۳۴ ه.ش.
- ۳- اسلام و تصوف : رنالد الن نیکلسن، ترجمه محمد حسین مدرس نهاوندی، کتابفروشی زوار، تهران ۱۳۴۱ ه.ش.
- ۴- اشارات ولوی : حاج میرزا محسن عماد اردبیلی، تهران ۱۳۲۷ ه.ش.
- ۵- اصول تصوف : احسان الله استخری، انتشارات کانون معرفت، تهران ۱۳۳۸ ه.ش.
- ۶- أعلام قرآن : محمد خزائلی، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۴۱ ه.ش.
- ۷- بانگ نای (داستان های مثنوی مولوی) : به انتخاب محمد علی جمالزاده، انتشارات انجمن کتاب، تهران ۱۳۳۷ ه.ش.
- ۸- بحثی در تصوف : قاسم غنی، انتشارات مجله یغما، تهران ۱۳۳۱ ه.ش.
- ۹- تاریخ ادبی ایران (جلد سوم : از سعدی تا جامی) : ادوارد براون انگلیسی، ترجمه و تحشیه علی اصغر حکمت، کتابفروشی ابن سینا، چاپ دوم، تهران ۱۳۳۹ ه.ش.
- ۱۰- تاریخ ادبی ایران (جلد اول : از قدیمترین روزگاران تا زمان فردوسی) : ادوارد براون انگلیسی، ترجمه و تحشیه علی پاشا صالح، کتابفروشی ابن سینا، چاپ دوم، تهران ۱۳۳۵ ه.ش.
- ۱۱- تاریخ ادیان (کتاب اول) : هاشم رضی، کتابفروشی کاوه، تهران ۱۳۴۰ ه.ش.
- ۱۲- تاریخ تصوف در اسلام : قاسم غنی، کتابفروشی زوار، چاپ دوم، تهران ۱۳۴۰ ه.ش.

- ه.ش.
- ۱۳ - تذکره الاولیاء: (دو جلد در یک مجلد): شیخ فریدالدین عطار نیشابوری، از روی نسخه تصحیح شدہ نیکلسن، کتابفروشی مرکزی، چاپ سوم، تهران ۱۳۳۶ ه.ش.
- ۱۴ - تحفة الاخیار: محمدطاهر قمی، سلسلہ انتشارات نور، شماره ۳، چاپ مصور، ۱۳۳۶ ه.ش.
- ۱۵ - تصوف: چه بود و چه باید بشود: عباس مہرین شوشتری، مؤسسہ مطبوعاتی عطائی، تهران ۱۳۴۱ ه.ش.
- ۱۶ - تفسیر معنوی بردیباچہ مثنوی بادہ غزل از دیوان شمس مولوی: حسین کاظم زادہ ایرانشہر، کتابفروشی اقبال، تهران ۱۳۳۴ ه.ش.
- ۱۷ - جلوہ حق: ناصر مکارم شیرازی، انتشارات مطبوعاتی دارالفکر در قم، چاپ ۱۳۳۹ ه.ش.
- ۱۸ - حدیقة الحقیقہ: حکیم سنائی غزنوی، بہ اہتمام محمدتقی مدرس رضوی، چاپ سپہر، تهران ۱۳۳۹ ه.ش.
- ۱۹ - خدا: عباس محمود عقاد مصری، ترجمہ محمدعلی خلیلی، کتابفروشی اقبال، تهران ۱۳۲۸ ه.ش.
- ۲۰ - دیوان (کلیات) شیخ اجل سعدی: بہ اہتمام محمدعلی فروغی، کتابفروشی علمی، تهران ۱۳۳۶ ه.ش.
- ۲۱ - دیوان (کلیات) شیخ اجل سعدی: بہ اہتمام مظاہر مصفا، انتشارات کانون معرفت، تهران ۱۳۴۰ ه.ش.
- ۲۲ - دیوان غزلیات سعدی (بدایع): بہ اہتمام لوکاس کینگ، مطبعہ کاویانی، چاپ برلین ۱۳۰۴ ه.ش.
- ۲۳ - دیوان (کلیات) شمس یاد دیوان کبیر: (۱۰ جزو): بہ اہتمام بدیع الزمان فروزانفر، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ ۱۳۳۶ - ۱۳۴۶ ه.ش.
- ۲۴ - دیوان شمس تبریزی: گراور از روی خط عسگر اردوبادی، بہ اہتمام رضاقلیخان ہدایت، سنہ ۱۲۸۱ ه.ق.، کتابفروشی ادیبہ، تهران ۱۳۳۵ ه.ش.
- ۲۵ - دیوان غزلیات شمس تبریزی: بہ اہتمام منصور مشفق، انتشارات بنگاہ مطبوعاتی صفیعلیشاہ، چاپ دوم تهران ۱۳۳۵ ه.ش.

- ۲۶- دیوان شمس تبریزی: (منتخبات): به اهتمام فضل الله گرکانی، کتابفروشی زوار، تهران ۱۳۳۲ ه.ش.
- ۲۷- دیوان شمس تبریزی: (منتخبات): به اهتمام اسدالله ایزدگشسب، چاپ اصفهان ۱۳۲۰ ه.ش.
- ۲۸- دیوان شمس تبریزی: (کلیات): چاپ هندوستان در مطبعه منشی نول کشور واقع در لکهنو ۱۳۰۲ ه.ش.
- ۲۹- راهنمای ادبیات فارسی: زهراخانلری (کیا)، کتابفروشی ابن سینا، تهران ۱۳۴۱ ه.ش.
- ۳۰- رباعیات مولانا جلال الدین (خاموش): به اهتمام محمدباقر الفت، کتابفروشی بهار، چاپ اصفهان ۱۳۲۰ ه.ش.
- ۳۱- ردّ تصوّف و حکمة الاشراق: موسی جوان، تهران ۱۳۴۱ ه.ش.
- ۳۲- رساله در احوال مولانا جلال الدین مولوی: فریدون بن احمد سپهسالار، به اهتمام سعیدنقیسی، کتابفروشی اقبال، تهران ۱۳۲۵ ه.ش.
- ۳۳- رساله در تحقیق احوال و زندگانی مولانا جلال الدین محمد مشهور به مولوی: بدیع الزمان فروزانفر، کتابفروشی زوار، چاپ دوم تهران ۱۳۳۲ ه.ش.
- ۳۴- زهد و تصوّف در اسلام: ایگناز گلدسیهر، ترجمه محمد علی خلیلی، کتابفروشی اقبال، تهران ۱۳۳۰ ه.ش.
- ۳۵- سبک شناسی: (در سه جلد): محمد تقی بهار «ملك الشعراء»، انتشارات مؤسسه امیرکبیر، چاپ دوم تهران ۱۳۳۷ ه.ش.
- ۳۶- سوانح مولوی رومی: شبلی نعمانی هندی، ترجمه محمد تقی فخرداعی گیلانی، تهران ۱۳۳۲ ه.ش.
- ۳۷- سیرالعباد الی المعاد: حکیم سنائی غزنوی، به اهتمام سعید نقیسی، چاپخانه آفتاب، تهران ۱۳۱۶ ه.ش.
- ۳۸- سیری در دیوان شمس: علی دشتی، کتابفروشی ابن سینا، تهران ۱۳۳۷ ه.ش.
- ۳۹- شخصیت مولوی: حسین شجره، چاپخانه اتحادیه، تهران ۱۳۱۶ ه.ش.
- ۴۰- شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ عطار نیشابوری: بدیع الزمان فروزانفر، انتشارات انجمن آثار ملی، تهران ۴۰-۱۳۳۹ ه.ش.

- ۴۱ - شعر العجم: (در پنج جلد): شبلی نعمانی ہندی، ترجمہ محمد تقی فخر داعی گیلانی، کتابفروشی ابن سینا، چاپ دوم تهران ۱۳۳۵ ه.ش.
- ۴۲ - شعر و ادب فارسی: زین العابدین مؤمن، کتابفروشی ابن سینا و بنگاہ مطبوعاتی افشاری، تهران ۱۳۳۲ ه.ش.
- ۴۳ - صوفیگری: احمد کسروی، بنگاہ مطبوعاتی گوتنبرگ، چاپ پنجم تهران ۱۳۳۹ ه.ش.
- ۴۴ - عارف و صوفی چه می گویند؟: جواد تهرانی، چاپ مشهد ۱۳۴۰ ه.ش.
- ۴۵ - فرهنگ سخنوران: ع. خیامپور، کتابفروشی تهران، چاپ تبریز ۱۳۴۰ ه.ش.
- ۴۶ - فرهنگ لغات و اصطلاحات فلسفی: سید جعفر سجادی، کتابفروشی بوذرجمہری مصطفوی، سری دوم، تهران ۱۳۳۸ ه.ش.
- ۴۷ - فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی: (در ہفت جلد): سید صادق گوہرین، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ ۱۳۳۷ - ۱۳۵۴ ه.ش.
- ۴۸ - فرهنگ مصطلحات عرفا و متصوفہ: سید جعفر سجادی، کتابفروشی بوذرجمہری، مصطفوی، تهران ۱۳۳۹ ه.ش.
- ۴۹ - فلسفہ شرق: مہرداد مہرین، مؤسسہ مطبوعاتی عطائی، چاپ سوم تهران ۱۳۴۰ ه.ش.
- ۵۰ - فیہ ما فیہ: جلال الدین محمد مولوی، بہ اہتمام بدیع الزمان فروزانفر، انتشارات دانشگاه تهران، ذیل شمارہ ۱۰۵، چاپ ۱۳۳۰ ه.ش.
- ۵۲ - قاموس کتاب مقدس: ترجمہ و تالیف ہاکس امریکائی، چاپ مطبعہ امریکائی در بیروت ۱۹۲۸ میلادی.
- ۵۳ - قرآن مجید: با مقدمہ و ترجمہ ابوالقاسم پایندہ، بہ سرمایہ محمود کاشی چی، چاپخانہ خواندنیہا. چاپ سوم تهران ۱۳۳۹ ه.ش.
- ۵۴ - قرآن مجید: بہ اہتمام و ترجمہ حاج شیخ محمود یاسری، انتشارات کتابفروشی اسلامیہ، تهران ۱۳۴۰ ه.ش.
- ۵۵ - قرآن مقدس: متن عربی و ترجمہ بہ انگلیسی، با مقدمہ و حواشی از مولانا محمد علی، انتشارات احمدیہ انجمن اشاعات اسلام لاہور، چاپ چہارم انگلستان ۱۹۵۱ میلادی.

- ۵۶- قرآن مجید: القرآن و هو الهدی و الفرقان، بهمراه کشف الآیات: نجوم الفرقان فی اطراف القرآن. باهتمام گوستاو فلوگل، نسخه افستی توسط کتابفروشی اقبال، تهران ۱۳۵۱ ه.ش.
- ۵۷- قرآن کریم: با تجوید و ترجمه و تفسیر و کشف المطالب و کشف الآیات محمد کاظم معزی، کتابفروشی علمیه اسلامیة، طهران ۱۳۷۷ ه.ق. / ۱۳۳۶ ه.ش.
- ۵۸- کتاب المقدس: (تورات و انجیل): ترجمه فارسی، به نفقه جماعت مشهور به بریتیش و فورن بیبل سوسائیتی دارالسلطنه لندن ۱۹۵۹ میلادی.
- ۵۹- کشف المحجوب: ابوالحسن علی بن عثمان الجلابی هجویری غزنوی، به اهتمام و مقدمه محمد عباسی، از روی متن تصحیح شده و التین ژوکوفسکی، انتشارات مؤسسه امیرکبیر، تهران ۱۳۳۶ ه.ش.
- ۶۰- مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی: بدیع الزمان فروزانفر، انتشارات دانشگاه تهران، ذیل شماره ۲۱۴، چاپ ۱۳۳۳ ه.ش.
- ۶۱- مثنوی جلال الدین رومی: (در سه جلد): به اهتمام رنالد الین نیکلسن، چاپ لیدن ۱۹۲۵ و ۱۹۲۹ و ۱۹۳۳ میلادی.
- ۶۲- مثنوی معنوی: از روی نسخه تصحیح شده نیکلسن، انتشارات مؤسسه امیرکبیر، چاپ اول، تهران ۱۳۳۶ ه.ش.
- ۶۳- مثنوی مولوی: چاپ هندوستان، در مطبعه منشی نول کشور واقع در لکهنو، بار هشتم، سال ۱۹۰۵ میلادی.
- ۶۴- مثنوی مولوی: به اهتمام محمد رحیم خان علاء الدوله، چاپ اول، تهران ۱۲۹۹ هجری قمری.
- ۶۵- مثنوی مولوی: به اهتمام حسن خوشنویس میرخانی ملقب به سراج الکتاب، انتشارات مؤسسه نشر کتب اخلاق، تهران ۱۳۷۴ هجری قمری.
- ۶۶- مثنوی مولوی: (هفت دفتری): به اهتمام حاجی سیدمحمد صاحب تاجر شیرازی، مطبع ناصری در بندر معموره بمبئی، ۱۳۱۰ هجری قمری.
- ۶۷- مثنوی مولوی: (خلاصه دفتر اول و دوم به انتخاب و انضمام تعلیقات و حواشی): بدیع الزمان فروزانفر، چاپ بانک ملی، تهران ۱۳۲۱ ه.ش.
- ۶۸- مثنوی مولوی: (خلاصه): تلخیص محمد صادق رازی، کتابفروشی اقبال، تهران

۱۳۲۸ هـ.ش.

۶۹ - مجلات آپادانا: (به ضمیمه ایران ما): در سه شماره، چاپ تهران ۱۳۳۵ هـ.ش.

۷۰ - مجلات دانشکده ادبیات: چاپ تهران از سال تحصیلی ۳۴ - ۱۳۳۳ هـ.ش. بعد.

۷۱ - مجلات روزگار نو: در پنج جلد (سال) و در بیست و دو شماره، چاپ لندن ۱۹۴۱

- ۱۹۴۶ میلادی.

۷۲ - مجلات نامه فرهنگستان: در ده شماره، چاپ تهران ۱۳۲۲ - ۱۳۲۶ هـ.ش.

۷۳ - مرآة المثنوی: (آئینه قصص و حکم مثنوی مولوی معنوی): تلمذ حسین، چاپ

حیدرآباد دکن، ۱۳۵۲ هجری قمری.

۷۴ - معارف: (چهار جزو در دو جلد): بهاء الدین محمد بن حسین خطیبی مشهور به

بهاء ولد، به اهتمام بدیع الزمان فروزانفر، انتشارات وزارت فرهنگ، تهران ۱۳۳۳ و ۱۳۳۸

هـ.ش.

۷۵ - مکتب شمس: (منتخبات دیوان شمس تبریزی): به اهتمام انجوی شیرازی،

کتابفروشی ابن سینا، تهران ۱۳۳۷ هـ.ش.

۷۶ - مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه: عزالدین محمد بن علی کاشانی، به اهتمام

جلال الدین همائی، کتابفروشی سنائی، چاپ دوم، تهران ۱۳۴۰ هـ.ش.

۷۷ - نثر و شرح مثنوی مولوی: (در شش جلد): موسی نثری، کتابفروشی کلاله خاور،

تهران ۱۳۲۷ هـ.ش.

۷۸ - نخجیران: (بحثی درباره یکی از داستانهای دفتر اول مثنوی مولوی): ادوارد

ژوزف، انتشارات مؤسسه امیرکبیر، تهران ۱۳۳۷ هـ.ش.

۷۹ - نفحات الانس: مولانا عبدالرحمن بن احمد جامی، به اهتمام مهدی توحیدی پور،

کتابفروشی سعدی، تهران ۱۳۳۶ هـ.ش.

۸۰ - ولدنامه: (مثنوی ولدی): سلطان ولد، به اهتمام جلال الدین همائی، کتابفروشی

اقبال، تهران ۱۳۱۵ هـ.ش.

۸۱ - یادنامه مولوی: تدوین و تنظیم علی اکبر مشیر سلیمی، از انتشارات کمیسیون ملی

یونسکو در ایران، تهران ۱۳۳۷ هـ.ش.

82 — Arberry, A.J., *Sūfism*, 2nd ed. London, 1956.

83 — Arberry, A.J., *Classical Persian Literature*. London, 1958.

- 84 — **Arberry, A.J.**, *Oriental Essays*, London, 1960.
- 85 — **Arberry, A.J.**, *Discourses of Rūmī*, Trans., London, 1961.
- 86 — **Bigg, Charles**, *Christian Platonists of Alexandria*, 2nd ed. Oxford, 1913.
- 87 — **Clarke, H.W.**, *The Sikandar Nāma e Darā of Nizāmī*, Trans., London, 1881.
- 88 — **Gairdner, W.H.T.**, *al-Ghazzālī's Mishkāt al-Anwār*, Trans., London, 1924.
- 89 — **Harvey, H.P.**, *The Oxford Companion to English Literature*, 3rd ed. Oxford, 1953.
- 90 — **Inge, W.R.**, *Christian Mysticism*, 7th ed. London, 1933.
- 91 — **Maulana Muhammad 'Alī**, *The Holy Qur'ān*, Arabic Text, Translation and Commentary into English, 4th ed. England, Lahore, 1957.
- 92 — **Nicholson, R.A.**, *The Mathnawī of Rūmī*, Books 2.4.6. Trans., London, 1926—30—34.
- 93 — **Nicholson, R. A.**, *The Mathnawī of Rūmī*, Books 7.8. Commentary, London, 1937—40.
- 94 — **Nicholson, R.A.**, *Kashf al-Mahjūb of al-Hujwīrī*, Trans. 3rd ed. London, 1959.
- 95 — **Nicholson, R.A.**, *Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge, 1921.
- 96 — **Nicholson, R.A.**, *Selected Poems from the Dīvāni Shamsi Tabrīz*, Trans. Rep. London, 1952.
- 97 — **Nicholson, R.A.**, *Eastern Poetry and Prose*, Trans. Cambridge, 1922.
- 98 — **Nicholson, R.A.**, *Rūmī: Poet and Mystic*, Trans. London, 1950.
- 99 — **Redhouse, J.W.**, *The Mesnevī*, Translation of book I in Verse, London, 1881.
- 100 — *The Holy Bible*, Authorised Version.
- 101 — **Whinfield, E.H.**, *Gulshani Rāz*, Edited, Translated and Commented, London, 1880.
- 02 — **Whinfield, E.H.**, *Masnavī i Ma'navī*, Abridged Translation, 2nd ed. London, 1898.
- 03 — **Wilson, C.E.**, *The Masnavī*, Translation of book II with a Commentary, 2 Vols, London, 1910.

کشف الابیات مثنوی مولوی

صفحة	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
آ		
۲۳۲	آب، اندر حوض، اگر زاندا نیست	۱
۱۲۴	آب، بهر این ببارید از سماک	۲
ح ۲۶۵	آب چون آمیخت، با بول و گُمیز	۳
۱۲۴	آب چون پیکار کرد و شد نجس	۴
ح ۱۸۵	آب در کشتی، هلاک کشتی است	۵
۱۴۸	آب را بپیرید و جو را پاک کرد	۶
۲۱۴	آب می خوردی به بستان، سبز و تر	۷
۳۵۸	آتش او را، سبز و خرم می کند	۸
۲۲۴	آتش خشم از شما هم، حلم شد	۹
۲۲۴	آتش شهوت که شعله می زدی	۱۰
۱۰۶	آتش عشق، از نواها گشت تیز	۱۱
۱۰۲	آتش عشقت، کاندر نی فتاد	۱۲
۴۳۲	آتشی از عشق، در جان برفروز	۱۳
۱۵۸	آتشی خوش، بر فروزیم از گرم	۱۴
۲۰۶	آتشی کاصلاح آهن یا ز رست	۱۵
۱۵۸	آتشی کز شعله اش کمتر شرار	۱۶

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۳۲۲	آخرینِ قرنِها، پیش از قرون	۱۷
ح ۲۴۸	آدمِ خاکی، زحقّ آموخت علم	۱۸
ح ۳۸۸	آدمی دیدست و باقی پوستست	۱۹
ح ۳۸۸	آدمی دیدست، باقی گوشت و پوست	۲۰
۲۴۶	آدمی را دشمنِ پنهان بسیست	۲۱
۲۴۶	آدمی را زین هنر، بیچاره گشت	۲۲
۴۴۲	آرزو میخواه، لیک اندازه خواه	۲۳
۱۰۸	آستان و صدر، در معنی کجاست؟	۲۴
۱۲۰	آسمانی بس بلند و پُرضیا	۲۵
۳۱۰	آسمان مَرَد و، زمین زن در خَرَد	۲۶
۱۲۸	آفتاب آمد دلیلِ آفتاب	۲۷
۴۴۲	آفتابی کز وی، این عالم فروخت	۲۸
۱۷۲	آمد از حق، سویِ موسی، این عتاب	۲۹
۴۶۶	آمده اول، باقلیمِ جماد	۳۰
۴۷۴	آن تُو زَفْتت، که آن نهصد تُوست	۳۱
ح ۱۳۰	آن جمال و قدرت و فضل و هنر	۳۲
ح ۴۲۲	آن جمال و قدرت و فضل و هنر	۳۳
۱۲۶	آنچ از دریا، بدریا می‌رود	۳۴
ح ۳۵۳	آنچ بر صورت، تو عاشق گشته‌ای	۳۵
ح ۲۲۶	آنچ بیند آن جوان در آینه	۳۶
۲۲۶	آنچ تو در آینه بینی عیان	۳۷
۳۷۴	آنچ تو، گنجش توقم می‌کنی	۳۸
۱۹۲	آنچ حَقست اَقْرَبُ از خَبَلُ الُورید	۳۹
ح ۳۵۳	آنچ محسوس است، اگر معشوقه است	۴۰
ح ۱۳۰	آنچ معشوقست، صورت نیست آن	۴۱

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۳۵۲	آنچ معشوقست، صورت نیست آن	*
۲۷۸	آنچ می‌دانست، تا پیدا نکرد	۴۲
۳۵۴	آنچنان برخاکِ گورِ تازه او	۴۳
ح ۴۰۸	آنچنانک بر سَرَتِ مرغی بود	۴۴
۴۳۸	آنچنانک بر سَرَتِ مرغی بود	*
۴۷۲	آن چنان کز نیست، در هست آمدی	۴۵
۳۵۲	آنچنانکِ مادری دل بُرده‌ای	۴۶
۱۶۰	آن دروغت، این تنِ فانی بود	۴۷
۳۳۲	آن دلی آور که قطبِ عالم، اوست	۴۸
ح ۳۶۸	آن دلی کو عاشقِ مالست و جاه	۴۹
ح ۳۶۲	آن دمی، کز آدمش کردم نهان	۵۰
ح ۳۱۰	آن دمی، کز وی مسیحا دم نزد	۵۱
ح ۴۷۴	آن دمی، کز وی، مسیحا دم نزد	۵۲
ح ۴۰۸	آن رسولِ مُجتبی، وقتِ نثار	۵۳
۲۹۶	آن ز تیری، مستمِر شکل آمد است	۵۴
۳۹۸	آن زمان که می‌شوی بیمار تو	۵۵
ح ۴۰۷	آن زنان چون عقلها در باختند	۵۶
ح ۲۶۶	آن شنیدستی که در عهدِ عُمَر	۵۷
ح ۲۸۲	آن صفای آینه، لاشکِ دلست	۵۸
ح ۳۶۶	آن صفای آینه، لاشکِ دلست	۵۹
۱۴۰	آن غریب از ذوقِ آوازِ غریب	۶۰
ح ۲۸۵	آنک او مغلوب، اندر لطفِ ماست	۶۱
۴۰۴	آن بگوید: «دود هست و نارنی	۶۲
ح ۲۳۰	آنک بهر خود زند، او ضامنست	۶۳
ح ۲۸۸	آنک بیرون از طبایع، جانِ اوست	۶۴

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۳۴۲	آنک جان بخشد، اگر بُکشد رواست	۶۵
ح ۱۷۳	آنک گفت اِنِّی مَرِضْتُ لَمْ تَعُدْ	۶۶
۱۶۸	آنک می ترسی ز مرگ اندر فرار	۶۷
ح ۲۷۰	آنک هستت می نماید، هست پوست	۶۸
۴۰۸	آنگه آن می را بُود کَلّ اختیار	۶۹
ح ۳۶۸	آن مجازست، این حقیقت، ای خران	۷۰
ح ۲۲۸	آن مریدان، جمله دیوانه شدند	۷۱
ح ۴۵۸	آن منم خُم، خود أَنَا الْحَقّ گفتنست	۷۲
۳۵۸	آن منی و هستیت، باشد حلال	۷۳
د ۴۸	آن میسر نبود اندر عاقبت	۷۴
ح ۲۷۲	آن نیازِ مریمی بودست و درد	۷۵
۱۶۸	آن همه، سختی و زورست و عَرَق	۷۶
۲۳۸	آن یکی آمد، درِ یاری بزد	۷۷
۲۳۴	آن یکی، «الله» می گفتی شبی	۷۸
۴۱۸	آن یکی بازی که بُد، من باختم	۷۹
۴۲۴	آن یکی، بر پشتِ او بُنهاد دست	۸۰
۴۲۴	آن یکی را، دست بر گوشش رسید	۸۱
۱۵۰	آن یکی را رویِ او شد، سوی دوست	۸۲
۴۲۴	آن یکی را، کف بخرطوم اوفتاد	۸۳
۴۲۴	آن یکی را، کف چو بر پایش بُسود	۸۴
۲۵۴	آن یکی زد سیلی، مرزید را	۸۵
۴۳۶	آن یکی گفتا که: هر يك خوابِ خویش	۸۶
	الف	
۱۷۸	إِنِّيَا كَرِهًا، مقلد گشته را	۸۷

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۱۷۸	إِثْتِيَا كَرُّهَا، مَهَارِ عَاقِلَانَ	۸۸
۱۲۲	اِبْتِلَا ام مِي كُنِي آه الْغِيَاثِ	۸۹
ح ۳۶۸	اِبْلَهَانَ، تَعْظِيمِ مَسْجِدِ مِي كُنْتِ	۹۰
ح ۳۸۷	اِبْلَهَانِش، فَرْدِ دِيدَنْدِ وَ ضَعِيفِ	۹۱
ح ۳۸۷	اِبْلَهَانَ كَفْتَنْدِ، مَرْدِي بِيْشِ نِيْسْتِ	۹۲
ح ۱۹۴	اِبْلَهَانَنْدِ آن زَنَانِ دَسْتِ بُرِ	۹۳
ح ۱۹۴	اِبْلَهِي نَه، كُو بَمَسْخَرُكِي دُو تُوْسْتِ	۹۴
۳۴۴	اِتْحَادِ يَارِ، بَا يَارَانَ خَوْشِ اسْتِ	۹۵
م ۹۲	اِتْحَادِ يَارِ، بَا يَارَانَ خَوْشِ اسْتِ	*
۴۰۶	اِحْتِمَالِ عَجْزِ، اَز حَقِ رَانْدِي	۹۶
۲۰۶	اِحْوَالِيهَا اَنْدَكَ اَنْدَكَ كَمْ شُوْدِ	۹۷
۱۲۶	اِحْتِرَانَنْدِ، اَز وِرَايِ اِحْتِرَانِ	۹۸
۴۰۶	اِحْتِيَارَاتِ، اِحْتِيَارِشِ هَسْتِ كَرْدِ	۹۹
۴۰۶	اِحْتِيَارِشِ، اِحْتِيَارِ مَا كَنْدِ	۱۰۰
۴۰۴	اِحْتِيَارِ وَ دَاعِيَه، دَر نَفْسِ بُوْدِ	۱۰۱
۴۰۲	اِحْتِيَارِي هَسْتِ، دَر ظَلْمِ وَ سْتَمِ	۱۰۲
۴۰۲	اِحْتِيَارِي هَسْتِ، مَا رَا بِي گَمَانَ	۱۰۳
۱۷۰	اَز اَدْبِ، پُر نُوْرِ كَشْتَسْتِ اَيْنِ فَلَكَ	۱۰۴
۴۴۰	اَز بَرَايِ حَقِّ صَحْبَتِ سَالِهَا	۱۰۵
۳۴۰	اَز بَرُوْنِ، بَرِ ظَاهِرِشِ نَقْشِ وَ نِگَارِ	۱۰۶
۴۲۰	اَز پَدْرِ اَمُوْزِ، اِي رُوْشَنِ جَبِيْنِ	۱۰۷
۱۶۲	اَز پَسِ اَثِيْنَه عَقْلِ كَلِّ رَا	۱۰۸
۱۶۲	اَز پَسِ اَثِيْنَه، مِي اَمُوْزْدَشِ	۱۰۹
۲۰۶	اَز پَسِ هَرِ پَرْدَه، قَوْمِي رَا مُقَامِ	۱۱۰
۱۶۸	اَز تُو رُسْتَه سْتِ، اَرَنْكُوَيْسْتِ اَرَبْدَسْتِ	۱۱۱

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۳۰۴	از جمادی، عالمِ جانها روید	۱۱۲
۲۶۰	از جمادی مُردم و نامی شدم	۱۱۳
۱۱۷	از چه نامِ برگ را کردی تو مرگ	۱۱۴
۱۲۰	از حدیثِ این جهان، محبوب کرد	۱۱۵
۱۷۲	از حضورِ اولیا، گر بُگسلی	۱۱۶
۱۷۰	از خدا جوییم، توفیقِ ادب	۱۱۷
ح ۴۶۸	از خدا می‌خواه، تا زین نکتها	۱۱۸
ح ۳۸۶	از دگر خوبان، تو افزون نیستی	۱۱۹
۲۹۸	از سخن، صورت بزاد و باز مُرد	۱۲۰
ح ۲۷۴	از سخن، صورت بزاد و باز مُرد	*
۱۲۶	از سَرگه، سیلهای تیز رو	۱۲۱
ح ۳۶۸	از سلامِ حق سلامتها نثار	۱۲۲
۲۱۶	از صفاتش رُسته‌ای و الله نُخست	۱۲۳
۲۵۰	از صفت، وز نام، چه زاید؟ خیال	۱۲۴
۱۷۴	از عجب گفتم، گر او را صد پُرسست	۱۲۵
۳۵۴	از عزا، چون چند روزی بگذری	۱۲۶
۱۹۲	از فضولی، تو کمان افراشتی	۱۲۷
۲۵۸	از قشِ خود وز دُشِ خود بازده	۱۲۸
ح ۱۶۳	از قیاسش خنده آمد خلق را	۱۲۹
۱۷۴	از کی بگریزیم از خود؟ ای محال	۱۳۰
ح ۲۱۶	از گشادیشان، کز آدم رو نمود	۱۳۱
۲۹۰	از مُسبب می‌رسد هر خیر و شر	۱۳۲
ح ۱۴۶	از مؤنث وز مذکر، برترست	۱۳۳
۴۲۸	از نظر چون بگذری و از خیال	۱۳۴
۴۲۲	از نظرگاهست، ای مغز وجود	۱۳۵

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
*	از نظر گاهست، ای مغز وجود	د ۲۸
۱۳۶	از هواها، کی رهی بی جام هو؟	۲۵۰
۱۳۷	ازدهای هفت سر، دوزخ بود	ح ۱۶۷
۱۳۸	اسب خود را یاوه داند وز ستیز	۲۶۸
۱۳۹	اسب، زیر ران و فارس، اسب جو	ح ۲۶۹
۱۴۰	أستین حنانه از هجر رسول	ح ۱۹۸
۱۴۱	اسم خواندی رو مسمی را بجو	۲۵۰
۱۴۲	اسم هر چیزی، بر ما ظاهرش	۲۴۸
۱۴۳	اسم هر چیزی، تو از دانا شنو	۲۴۸
۱۴۴	أشتر آمد، این وجود خار خوار	ح ۲۴۰
۱۴۵	أشتری گم کردی و جستیش چست	ح ۱۴۰
*	أشتری گم کردی و جستیش چست	ح ۲۶۹
۱۴۶	أشتری ام لاغری و پشت ریش	۱۲۲
۱۴۷	اشك كان از بهر او بارند خلق	۱۰۸
۱۴۸	اشك می بارد، چو باران خزان	۱۵۶
۱۴۹	اصل صد یوسف، جمال ذوالجلال	ح ۴۰۷
۱۵۰	اصل نقدش، داد و لطف و بخشش است	۴۱۶
۱۵۱	أقتلونی أقتلونی یا ثقات	ح ۲۱۸
۱۵۲	أقتلونی یا ثقاتی لایما	ح ۲۱۸
۱۵۳	اکثر اهل آجنه البله، ای پدر	ح ۱۹۴
۱۵۴	ألحذر ای، مؤمنان، کان در شماست	۲۰۰
۱۵۵	امر حق بشنو، که گفتست انظروا	۱۳۸
۱۵۶	أمر غضوا غضة أبصاركم	ح ۱۹۶
۱۵۷	امر معروف، او و، هم معروف او است	۳۳۴
۱۵۸	انبیاء چون جنس علیین بدند	ح ۲۸۴

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۲۸۴	انبیاء در کار دنیا جبری اند	۱۵۹
۳۹۸	انبیاء در کار دنیا، جبری اند	*
ح ۲۸۴	انبیاء در کار عقبی اختیار	۱۶۰
۲۱۰	اندرآ، در سایه آن عاقلی	۱۶۱
م ۸۹	اندر آید، لیک چون افسانها	۱۶۲
ح ۲۲۶	اندر آینه چه بیند مردِ عام	۱۶۳
۲۰۲	اندر ایشان، تافته هستی تو	۱۶۴
ح ۴۶۸	اندرین اُمت، نَبُد مسخِ بدن	۱۶۵
۱۹۲	اندرین بود او، که الهام آمدش	۱۶۶
ح ۱۱۰	اندرین تست آن طوطی نهان	۱۶۷
ح ۳۵۳	اندک اندک می ستاند آن جمال	۱۶۸
ح ۲۱۸	إِنَّ فِي مَوْتِي حَيَاتِي يَا فَتَى	۱۶۹
ح ۱۶۰	او بنسبت، با صفات حق فناست	۱۷۰
۳۲۴	او چو عقل و خلق چون اعضای تن	۱۷۱
۲۰۴	او چو نورست و، خرد جبریل اوست	۱۷۲
۴۵۲	او ز روی لفظِ نحوی فاعلست	۱۷۳
۴۳۰	او ز یک رنگی عیسی، بو نداشت	۱۷۴
۲۳۴	او شکسته دل شد و بنهاد سر	۱۷۵
۱۶۲	او گمان دارد که می گوید بشر	۱۷۶
۳۲۲	اول فکر، آخر آمد در عمل	۱۷۷
۱۲۲	اولم این جزر و مد، از تو رسید	۱۷۸
۲۲۸	او نه اینست و نه آن، او ساده است	۱۷۹
۴۲۶	او وزیری داشت، گهر و عشوه ده	۱۸۰
۲۰۲	ای بسی ظلمی، که بینی در کسان	۱۸۱
ح ۱۲۴	ای تن آلوده، بگردِ حوض گرد	۱۸۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۸۳	ای حُسام‌الدین، ضیای ذوالجلال	ح ۲۷۸
۱۸۴	ای خدای رازدان خوش سُخُن	۲۲۰
۱۸۵	ای دریده پوستین یوسفان	ح ۴۶۷
۱۸۶	ای دریغا، رهزنان بنشسته‌اند	د ۱۹
۱۸۷	ای دعا ناگفته، از تو مستجاب	۳۴۸
۱۸۸	ای رهیده جان تو، از ما و من	۱۰۸
۱۸۹	ای زده بر بیخودان، تو ذوالفقار	۲۲۸
۱۹۰	ای عجب از سوزشت او کم شود	ح ۱۵۸
۱۹۱	ای عجب که نیستی از من جدا	۲۶۴
۱۹۲	ای عجب کین رنگ از بی‌رنگ خاست	۳۷۲
۱۹۳	ای که تو، هم عاشقی بر عقل خویش	ح ۳۵۳
۱۹۴	ای گرفتار سبب، بیرهن مهر	۲۸۸
۱۹۵	ای مسیح خوش نفس، چونی ز رنج؟	د ۶۸
۱۹۶	این امانت، زان امانت یافتست	۲۴۲
۱۹۷	این اناهو بود، در سرّ، ای فضول	ح ۴۴۶
۱۹۸	این بدن مانند آن شیرِ علم	ح ۳۹۴
۱۹۹	این بدی دادن، کمال اوست هم	۳۸۰
۲۰۰	این پشیمانی، قضای دیگرست	۲۲۰
۲۰۱	این تقاضاهای کنار، از بهر آن	۲۷۸
۲۰۲	این ثنا گفتن زمن، ترک ثناست	۲۴۴
*	این ثنا گفتن زمن، ترک ثناست	د ۳۳
۲۰۳	این جهان و آن جهان زاید ابد	۲۷۸
۲۰۴	این جهان، همچون درختست ای کرام	۴۷۲
۲۰۵	این چنین خاصیتی در آدمیست	۱۳۰
۲۰۶	این چنین دل ریزها را، «دل» مگو	۳۳۰

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۱۶۰	این چنین معدوم، گو از خویش رفت	۲۰۷
۴۳۲	این چه ژاژست و چه کفرست و فشار	۲۰۸
ح ۳۸۱	این حقیقت دان، نه حق اند این همه	۲۰۹
۲۱۶	ای نخود، می جوش اندر ابتلا	۲۱۰
۲۹۶	این درازی مدّت از تیزی صنّع	۲۱۱
۳۵۰	این رُوشها، مختلف بیند برون	۲۱۲
ح ۳۵۲	این رها کن، عشقهای صورتی	۲۱۳
۲۸۸	این سیبها، بر نظرها پردهاست	۲۱۴
۲۸	این سیبها، نسل بر نسلست لیک	۲۱۵
۴۶۲	این سید را، تو «درختِ سیب» خوان	۲۱۶
۲۶۴	این سخن خانی دراز از بهر چیست؟	۲۱۷
ح ۲۷۴	این سخن و آواز، از اندیشه خاست	۲۱۸
۴۲۲	این سِنال و این پلّیته دیگرست	۲۱۹
۲۵۴	این طراق از دستِ من بودست یا	۲۲۰
۴۳۲	این نمط بیهوده می گفت آن شُبّان	۲۲۱
۴۵۲	این قیاس ناقصان، بر کارِ رب	۲۲۲
۱۲۲	این کژاوه، گه شود این سو گران	۲۲۳
۱۷۸	این مُجَبّ دایه، لیک از بهر شیر	۲۲۴
۹۰	این مخالف از چه ایم ای خواجه ما	۲۲۵
۴۲۴	این معیّت با حقست و جبر نیست	۲۲۶
۱۰۸	این من و ما، بهر آن بر ساختی	۲۲۷
ح ۴۵۲	این من و ما، بهر آن بر ساختی	*
۳۵۸	این منی و هستی اول بُود	۲۲۸
ح ۱۶۲	این نشانِ خُسف و قذف و صاعقه	۲۲۹
۴۴۰	این نفس، جان دامنم بر تافتست	۲۳۰

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۲۳۱	این نه جبر، این معنی جباریست	۳۹۶
۲۳۲	این همه دارند و چشم هیچکس	۲۵۴
۲۳۳	این همه، علم بنای آخرست	۹۳ م
ب		
۲۳۴	باخت دست دیگر و شه مات شد	۱۵۲ ح
۲۳۵	باد، حمال سلیمانی شود	۳۰۲
۲۳۶	باد را فرمود، تا او را شتاب	۱۷۴
۲۳۷	باد ما و بود ما، از داد تست	۲۷۰
۲۳۸	باده از ما مست شد، نی ما ازو	۳۶۲
۲۳۹	باده در جوشش، گدای جوش ماست	۳۶۲
۲۴۰	بار دیگر از ملک، قربانه شوم	۲۶۲
۲۴۱	بار دیگر، کوفتندش ز آسیا	۲۶۰ ح
۲۴۲	باز آن جان، چونک محو عشق گشت	۲۶۰ ح
۲۴۳	باز از آن خوابش، به بیداری کشند	۴۶۸
۲۴۴	باز از حیوان، سوی انسانیش	۴۶۸
۲۴۵	باز این دلهای جزوی، چون تست	۲۰۸
۲۴۶	باز با خود گفته فرعون: «ای عجب	۳۷۰
۲۴۷	با زبان حال، می گفتم بسی	۳۳۸
۲۴۸	با زبان شطاه شکر خدا	۲۶۱ ح
۲۴۹	باز برزن، جاهلان غالب شوند	۱۳۰
۲۵۰	باز فرمود او، که اندر هر قضا	۳۷۶
۲۵۱	باز فرمودش که در رنجوریم	۱۷۲
۲۵۲	باز کرد از رطب و ینا پس حق نورد	۳۲۶
۲۵۳	باز گرد از هست، سوی نیستی	۲۹۲ ح

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۲۵۴	باز لطف آید برای عذر او	۲۱۶
۲۵۵	باز نان را، زیر دندان کوفتند	ح ۲۶۰
۲۵۶	باز غیر جان و عقل آدمی	۱۴۶
۲۵۷	با سلیمان خو کن ای خفّاش رد	۱۶۴
۲۵۸	باش تا حسهای تو مُبدل شود	۲۴۶
۲۵۹	باش تا خورشیدِ حشر آید عیان	۳۰۲
۲۶۰	باغبان هم داند آنرا در خزان	ح ۱۹۳
۲۶۱	با غلیظی خر، ز یاران ای فقیر	۱۸۸
۲۶۲	باغها و سبزهها، در عین جان	۱۳۸
۲۶۳	باغها و میوهها، اندر دلست	۱۳۸
۲۶۴	باقی این گفته آید بی زبان	د ۶۷
۲۶۵	با کفش، دریای کَل را اتصال	۳۳۲
۲۶۶	بانگِ حق، اندر حجاب و بی حجب	ح ۴۰۸
۲۶۷	بانگ زد یارش که: بر در کیست آن؟	۲۳۸
۲۶۸	بانگِ گردشهای چرخست این که خلق	۱۰۴
*	بانگِ گردشهای چرخست این که خلق	ح ۲۶۵
۲۶۹	با محمد بود، عشقِ پاک، جفت	ح ۳۲۸
۲۷۰	بُت شکستن سهل باشد، نیک سهل	۱۶۶
۲۷۱	بِحثِ أملاکِ زمین با کبریا	۲۸۲
۲۷۲	بِحثِ عقلی، گر دُر و مرجان بود	ح ۴۲۰
۲۷۳	بُد ز گستاخی، کُسوفِ آفتاب	۱۷۰
۲۷۴	بُد عُمر را نام اینجا بُت پرست	ح ۱۰۶
*	بُد عُمر را، نام اینجا بُت پرست	۲۴۸
۲۷۵	بُدُر بر صدرِ فلک شد شب روان	ح ۱۲۴
۲۷۶	بر امیدِ راست، کز را می خرنند	۳۹۲

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۲۸۲	بر توکل تا چه آید در نبرد	۲۷۷
۲۲۰	بر تو گر پیدا شدی زو غیب و شین	۲۷۸
۲۲۲	بر جمادات آن اثرها عاریه است	۲۷۹
۲۶۴	برجهید آن تُرك و دَبُوسی کشید	۲۸۰
۱۵۲	برخیال آن صفا و نام نیک	۲۸۱
۱۵۲	برخیالش گر روی تا اصل او	۲۸۲
۴۲۰	بر درختِ جبر، تا گی برجهی؟	۲۸۳
۳۴۸	برعدم باشم نه بر موجود، مست	۲۸۴
۳۴۸	برعدم، تحریرها بین بی‌بنان	۲۸۵
ح ۳۶۱	بر فلك پرهاست ز اشجار وفا	۲۸۶
۲۵۴	بر قفای تو زدم، آمد طراق	۲۸۷
ح ۳۵۳	بر کلوخی، دل چه بندی، ای سلیم	۲۸۸
ح ۳۸۱	بر مکن پر را و، دل بر کن ازو	۲۸۹
۱۸۴	بر مکن پر را و دل بر کن ازو	*
د ۷۶	برمن از هستی من، جز نام نیست	۲۹۰
۳۹۸	بسته در زنجیر، چون شادی کند؟	۲۹۱
۱۵۲	بسته هر جوینده را، که راه نیست	۲۹۲
ح ۱۶۶	بس گریزند از بلا سوی بلا	۲۹۳
۱۰۰	بشنو از نی، چون حکایت می‌کند	۲۹۴
د ۳۹	بشنو این نی، چون شکایت می‌کند	۲۹۵
۱۵۰	بشنود آن مرغ، بانگِ جنسِ خویش	۲۹۶
۴۷۴	بشنوی از خویش و، پنداری فلان	۲۹۷
ح ۱۱۶	بط، حرصت و خروس، آن شهوتست	۲۹۸
ح ۱۱۶	بط و طاوست و زاغست و خروس	۲۹۹
۳۵۸	بعد از آن، بر رو، بر آن امروزین	۳۰۰

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۱۲۲	بفکن از من، حملِ ناهموار را	۳۰۱
۲۲۴	بلبلانِ ذکر و تسبیح اندرو	۳۰۲
۱۱۴	بل چنان داند، که خود پیوسته او	۳۰۳
۱۵۴	بل زیان دارد، که محرومست و خوار	۳۰۴
۳۸۶	بلک ازو کن عاریت چشم و نظر	۳۰۵
۱۴۶	بلک این شادی کند از مرگی او	۳۰۶
۴۰۰	بلک تحریض است، بر اخلاص و جد	۳۰۷
۳۴۰	بلک خود را در صفا، گوری کنی	۳۰۸
ح ۳۱۳	بلک خود را در صفا، گوری کنی	*
۱۹۸	بلک عکس آن فساد و کفر او	۳۰۹
ح ۲۲۲	بندگی در غیب آمد، خوب و کش	۳۱۰
۳۴۰	بنگر اکنون، زنده اطلس پوش را:	۳۱۱
۲۱۴	بنگر اندر نخودی، در دیگ چون	۳۱۲
۱۵۶	بنده گوید، آنچ فرمودی بیان	۳۱۳
ح ۳۶۹	بوالبشر کو علم الأسماء بگست	۳۱۴
ح ۳۸۸	بود آدم، دیده نور قدیم	۳۱۵
ح ۴۵۹	بود انالحق، در لب منصور نور	۳۱۶
۴۲۶	بود شاهی در جهودان ظلم ساز	۳۱۷
۱۵۶	بودم اومیدی به محض لطف تو	۳۱۸
ح ۴۰۴	بوی رامین می رسد، از جان ویس	۳۱۹
م ۹۳	بهر استبقای حیوان چند روز	۳۲۰
۳۲۲	بهر این فرموده است آن ذوفنون	۳۲۱
۴۵۲	بی ادب باشد، چو ظاهر بنگری	۳۲۲
۱۷۰	بی ادب، تنها نه خود را داشت بد	۳۲۳
۱۹۶	بی حس و بی گوش و بی فکرت شوید	۳۲۴

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۳۶۰	بیخ هر يك، رفته در قعر زمین	۳۲۵
۳۶۶	بی ز ضدی، ضد را نتوان نمود	۳۲۶
۳۱۴	بی زمین، کی گل پروید و ارغوان؟	۳۲۷
ح ۲۸۸	بی سبب بیند، چو دیده شد گداز	۳۲۸
ح ۲۸۸	بی سبب بیند، نه از آب و گیا	۳۲۹
۲۸۸	بیشتر احوال، بر سنت رود	۳۳۰
۱۹۲	بیشتر اصحاب جنت ابله‌ند	۳۳۱
۱۵۶	بی‌هده، چه مول مولی می‌زنی	۳۳۲
۲۵۰	بینی اندر دل، علوم انبیا	۳۳۳
پ		
ح ۱۸۰	پادشاهی را خدا کشتی کند	۳۳۴
۳۰۲	پاره خاک ترا، چون مرد ساخت	۳۳۵
ح ۴۱۸	پاره کرده وسوسه باشی دلا	۳۳۶
ح ۱۸۰	پاس دارد قلعه را از دشمنان	۳۳۷
۱۸۲	پای داری، چون کنی خود را تو لنگ؟	۳۳۸
۱۱۵	پای گوید: من شدستم تا منی	۳۳۹
۱۸۲	پایه پایه، رفت باید سوی بام	۳۴۰
۲۳۸	پخته گشت آن سوخته، پس بازگشت	۳۴۱
۱۶۴	پر آن مرغی که بانگش مطربست	۳۴۲
۱۳۰	پرتو حقست، آن معشوق نیست	۳۴۳
ح ۳۵۳	پرتو خورشید، بر دیوار تاخت	۳۴۴
۲۴۲	پرتو دانش، زده برخاک و طین	۳۴۵
ح ۳۵۳	پرتو عقلست آن، برحس تو	۳۴۶
۴۴۲	پرده بردار و برهنه گو، که من	۳۴۷

صفحة	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۳۲۸	پس از آن، لَو لاکُ گفت اندر لقا	۳۴۸
ح ۱۷۸	پس ازین رو، کفر و ایمان شاهداند	۳۴۹
۳۸۲	پس ازین رو، کفر و ایمان شاهداند	*
۲۰۴	پس امامِ حَیِّ قائم، آن ولی است	۳۵۰
۴۰۴	پس بجنبد اختیارت، چون بلیس	۳۵۱
۴۳۶	پس بختند آن شب و، برخاستند	۳۵۲
۲۲۰	پس بپوشید اول آن برجانِ ما	۳۵۳
ح ۴۰۴	پس بدان معشوق شو، کآن بهتر است	۳۵۴
۳۹۸	پس بدان این اصل را، ای اصل جو	۳۵۵
۳۸۶	پس بَدِ مطلق، نباشد در جهان	۳۵۶
ح ۳۸۰	پس بَدِ مطلق، نباشد در جهان	*
م ۹۱	پس بَدِ مطلق، نباشد در جهان	*
۱۱۸	پس بگو، کو جنبش و جولانتان؟	۳۵۷
ح ۱۳۸	پس بود دل، جوهر و عالم، عَرَض	۳۵۸
ح ۳۶۸	پس بود دل، جوهر و عالم، عَرَض	*
۲۰۴	پس بهر دوری، ولی قایمست	۳۵۹
۳۲۰	پس به صورت، عالمِ اصغر توی	۳۶۰
م ۹۱	پس به ضد نور، دانستی تو نور	۳۶۱
۳۲۰	پس به معنی آن شجر از میوه زاد	۳۶۲
۲۹۶	پس ترا هر لحظه، مرگ و رجعتی است	۳۶۳
۱۴۰	پس چو حکمت، ضالّه مؤمن بُود	۳۶۴
۳۲۶	پس چو دید آن روح را، چشم عزیز	۳۶۵
ح ۲۶۵	پس حکیمان گفته اند این لحنها	۳۶۶
۳۶۶	پس خلیفه، ساخت صاحب سینه ای	۳۶۷
۲۳۰	پس خودی را سر پُر ای ذوالفقار	۳۶۸

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۳۶۹	پس درآ در کارگه، یعنی عَدَم	۲۹۲
۳۷۰	پس دلِ عالمِ وِست ایرا که تن	۲۰۸
۳۷۱	پس زحق، امر آید از اقلیمِ نور	۱۵۶
۳۷۲	پس ز من زائید، در معنی پدر	۳۲۲
۳۷۳	پس زمین و چرخ را، دان هوشمند	۳۱۴
۳۷۴	پس سبید را، تو درخت بخت بین	۴۶۲
۳۷۵	پس سِری که مغزِ آن افلاک بود	ح ۳۰۶
۳۷۶	پس صفای بی حدودش داد او	۳۶۶
۳۷۷	پس عدمِ گردم، عدم چون ارغنون	۲۶۲
۳۷۸	پس غذایِ عاشقان، آمد سَماع	ح ۲۶۴
*	پس غذایِ عاشقان، آمد سَماع	۱۰۶
۳۷۹	پس فرو رفت او بخود، اندر نُغول	۱۳۸
۳۸۰	پس قیامت شو، قیامت را ببین	۳۳۸
۳۸۱	پس کسانی کز جهان بگذشته‌اند	۴۴۸
۳۸۲	پس کلابهٔ تن، کجا ساکن شود؟	۲۷۸
۳۸۳	پس کُلُوا، از بهرِ دامِ شهوتست	۱۸۴
۳۸۴	پس مَحَبَّت، وصفِ حقِّ دان، عشق نیز	۲۵۸
*	پس محبت، وصفِ حقِّ دان، عشق نیز	ح ۳۱۷
۳۸۵	پس، محلُّ وحی، گردد گوشِ جان	۴۱۲
۳۸۶	پس مُحَمَّد صد قیامت بود نقد	۳۳۶
۳۸۷	پس مَلِك گوید، که آن روضهٔ خُضر	۲۲۴
۳۸۸	پس مَلِك می‌گفت ما را، پیش ازین	ح ۲۸۳
۳۸۹	پس مگو: «جمله خیالست و ضلال»	۳۹۲
۳۹۰	پس مگو کین جملهٔ دَمها باطلند	۳۹۲
۳۹۱	پس نهانیها، به ضدِّ پیدا شود	۲۹۸

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
م ۹۱	بس نهانیا، به ضد پیدا شود	*
ح ۴۰۸	بس نیاری هیچ جنبیدن زجا	۳۹۲
ح ۱۶۱	بس همه دانسته‌اند آنرا یقین	۳۹۳
۱۹۰	بس هنر آمد هلاکت، خام را	۳۹۴
ح ۱۶۱	بس یقین در عقل هر داننده هست	۳۹۵
۱۹۶	بنبه اندر گوش حسّ دون کنید	۳۹۶
د ۳۹	بنج حس، با همدگر پیوسته‌اند	۳۹۷
۲۵۶	بنج حس، با همدگر پیوسته‌اند	*
۴۰۶	بوزبند و سوسه، عشقت و بس	۳۹۸
۱۴۸	بوست را بشکافت و پیکان را کشید	۳۹۹
۲۲۶	بیر، ایشانند کین عالم نبود	۴۰۰
۲۲۶	بیش ازین تن، عمرها بگذاشتند	۴۰۱
۳۵۲	بیش او، هر ذره آن خاک گور	۴۰۲
ح ۲۵۱	بیش بینی این خرد، تا گور بود	۴۰۳
۱۶۸	بیش ترک، آینه را خوش رنگیست	۴۰۴
ح ۱۹۹	بیش تو، استون مسجد، مُرده‌ایست	۴۰۵
۲۲۶	بیشتر از نقش، جان پذیرفته‌اند	۴۰۶
۴۵۰	بیش شیری، آهوی بی‌هوش شد	۴۰۷
۲۷۲	بیش قدرت، خلق جمله بارگه	۴۰۸
م ۸۵	بیش من آوازت، آواز خداست	۴۰۹
۴۰۶	بیشه اول، کجا از دل رود؟	۴۱۰
۴۲۲	بیل اندر خانه‌ای تاریک بود	۴۱۱
	ت	
۴۳۳	تا إليه تصد اَطِیَابُ الْکَلِمِ	۴۱۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۴۱۳	تا بجنباند به هنجار و به فن	۱۶۰
۴۱۴	تا بجنبید اختیار خیر تو	۴۰۴
۴۱۵	تا بر آید ناگهان، صبح اجل	۴۶۸
۴۱۶	تا یکی این ابتلا، یارب مکن	۱۲۲
۴۱۷	تا بگویندت به لب، نی بل بحال	۱۱۸
۴۱۸	تا بیامرزد گشش، زو آن گناه	۳۵۶
۴۱۹	تا پذیرا گردی ای جان، نور را	۴۷۲
۴۲۰	تا توانی، در رضای قطب گوش	۳۲۴
۴۲۱	تاجر ترسنده طبع شیشه جان	۱۵۴
۴۲۲	تا چه عالمهاست، در سودای عقل	۲۶۸
۴۲۳	تا خم یک رنگی عیسی ما	ح ۴۵۹
۴۲۴	تا در آنجا، سنبل و نسرين چرند	۲۵۶
*	تا در آنجا، سنبل و نسرين چرند	د ۳۹
۴۲۵	تا دل مرد خدا، نآمد بدرد	ح ۳۶۸
۴۲۶	تا دمی، از هوشیاری وا رهند	۱۲۲
۴۲۷	تا زمین و آسمان، خندان شود	۴۴۰
۴۲۸	تا سخنهاي کيان رد کرده‌اي	۲۴۶
۴۲۹	تا شش جویم، من از پیراهنت	ح ۴۳۲
۴۳۰	تا شوی ایمن، زسیری و ملال	۳۸۸
۴۳۱	تا غزی گردی، بیامیزی بجان	۲۱۴
۴۳۲	تافت نور صبح و ما از نور تو	ح ۴۵۹
۴۳۳	تا فرستد حق رسولي، بنده‌اي	۱۶۰
۴۳۴	تا قیامت، ماند این هفتاد و دو	۴۳۸
۴۳۵	تا کمال دانشش پیدا شود	۳۸۲
۴۳۶	تا کند محبوسش اندر دو گیان	۴۱۲

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۳۹ د	تا کُند محبوسش اندر دو گمان	*
۴۱۲	تا کُنی فهم، آن معماهاش را	۴۳۷
۴۲۸	تا که عجز خود، ببینیم اندر آن	۴۳۸
۱۷۴	تا مرا، زینجا بهندستان برَد	۴۳۹
۲۹۰	تا مُسَبَّب بیند اندر لامکان	۴۴۰
۲۱۶ ح	تا مَلَك، بی خود شد از تدریس او	۴۴۱
۱۱۰	تا من و توها، همه يك جان شوند	۴۴۲
۳۹۲	تا نباشد راست، کی باشد دروغ؟	۴۴۳
۲۵۲	تا نسوزی، نیست آن عین‌الیقین	۴۴۴
۲۶۸	تا نشد پُر، بر سرِ دریا چو طُشت	۴۴۵
۳۳۸	تا نگردي او، ندانی‌اش تمام	۴۴۶
۲۳۲	تَرْتَقِي أَنْفَاسُنَا بِالْمُنْتَقِي	۴۴۷
۱۷۴	ترسِ درویشی، مثالِ آن هراس	۴۴۸
۲۳۴	ترس و عشقِ تو، کمندِ لطفِ ماست	۴۴۹
۱۹۲	تَرِكِ این سخته کمانی رو بگو	۴۵۰
۴۱۶	تَرِكِ سجده، از حَسَدِ گیرم که بود	۴۵۱
۷۶	تشنگان گر آب جویند از جهان	۴۵۲
۳۱۱ ح	تشنگان گر آب جویند از جهان	*
۱۴۰	تشنه‌ای را چون بگونی تو شتاب	۴۵۳
۳۱۰ ح	تشنه می‌نالد که ای آبِ گوار	۴۵۴
۲۵۸ ح	تَفَرُّجُ الرُّوحِ إِلَيْهِ و المَلِكِ	۴۵۵
۱۴۶ ح	تفرقه در روح حیوانی بود	۴۵۶
۱۶۱ ح	تن بجان جنبد، نمی‌بینی تو جان	۴۵۷
۱۰۰	تن زجان و جان زتن، مستور نیست	۴۵۸
۲۲۰	تو بچد، کاری که بگرفتی بدست	۴۵۹

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۴۶۰	تو برای وصل کردن آمدی	۴۳۲
۴۶۱	تو برو در سایه عاقل گریز	۲۱۲
۴۶۲	تو چنان جلوه کنی، گفتا که نی	ح ۱۱۴
۴۶۳	تو چه دانی بانگِ مرغان را همی	۱۶۴
۴۶۴	تو دلِ خود را چو دلِ پنداشتی	۳۳۰
۴۶۵	تو روا داری، روا باشد که حق	۴۰۰
۴۶۶	تو عُدو او نه ای، خصمِ خودی	ح ۱۵۸
۴۶۷	تو کجائی، تا شوم من چاکرت	۴۳۲
۴۶۸	تو که بی دردی، همی اندیش این	۲۵۴
۴۶۹	تو مگر خود، مردِ صوفی نیستی؟	۴۴۲
۴۷۰	تو نمی دانی که از هر دو کنی	۱۵۴
۴۷۱	تو نه ای این جسم، تو آن دیده ای	ح ۳۸۸
*	تو نه ای این جسم، تو آن دیده ای	ح ۱۱۸
۴۷۲	تو همه کار جهان را همچنین	۱۷۴
۴۷۳	تو، یکی تو، نیستی، ای خوش رفیق	۴۷۴
ث		
۴۷۴	ثُمَّ تَأْتِينَا مُكَافَاتُ الْمَقَالِ	۲۳۲
۴۷۵	ثُمَّ يُلْجِئِنَا إِلَىٰ أَمْثَالِهَا	۲۳۲
ج		
۴۷۶	جامه ات شویم، شُشَهَاتُ كُشَمِ	۴۳۲
۴۷۷	جامه اش سوزد، بگوید نار نیست	۴۰۴
۴۷۸	جامه را بذرید و آهی کرد و تفت	۴۳۲
۴۷۹	جامه صد رنگ، از آن خُم صفا	۴۳۰

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
د ۳۹	جامه صد رنگ از آن خُم صفا	*
۱۴۶	جان حیوانی، ندارد اتحاد	۴۸۰
۲۶۸	جان، ز پیدائی و نزدیکی است گم	۴۸۱
ح ۲۴۱	جان ز هجرِ عرش، اندر فاقه	۴۸۲
۲۳۶	جانش را این دم بیلا مسکنیست	۴۸۳
۳۳۴	جانِ شرع و جانِ تقوی، عارف است	۴۸۴
ح ۲۳۷	جان، کمالست و ندای او کمال	۴۸۵
۱۴۶	جانِ گرگان و سگان، هر يك جداست	۴۸۶
ح ۳۲۶	جان، نهان اندر خلاء، همچون سبجاف	۴۸۷
۱۸۲	جبر تو خفتن بود، در ره مخسب	۴۸۸
۴۱۴	جبر را، ایشان شناسند ای پسر	۴۸۹
ح ۳۱۰	جذبِ آبست آن عطش در جانِ ما	۴۹۰
۱۳۴	جرعه‌ای بر ریختی ز آن خفیه جام	۴۹۱
۱۳۰	جرعه حُسنست، اندر خاکِ گش	۴۹۲
۱۳۴	جرعه حُسنست، اندر خاکِ گش	*
۱۳۴	جرعه خاک آمیز، چون مجنون کند	۴۹۳
۴۲۸	جز توکل، جز که تسلیم تمام	۴۹۴
۲۹۰	جز خیالی مُنقِد بر شاه راه	۴۹۵
۱۵۲	جز مگر آن تیز گوش تیز هوش	۴۹۶
۲۵۸	جز مگر آید عنایت‌های ضو	۴۹۷
۲۱۶	جُز و شید و ابر و انجمها بُدی	۴۹۸
۴۶۶	جز همین میلی، که دارد سوی آن	۴۹۹
۱۳۴	جست برزلف و رُخ، از جرعه‌ش نشان	۵۰۰
ح ۳۲۶	جسم، سایه سایه دلست	۵۰۱
د ۶۹	جُفتِ بد حالان و خوشحالان شدم	۵۰۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۵۰۳	جلوه گاه و اختیارم، آن پُرسست	۱۹۰
۵۰۴	جمله اجزای جهان، ز آن حکم پیش	۳۱۰
۵۰۵	جمله حسهای بشر هم، بی بقاست	۴۴۸
۵۰۶	جمله دانسته، که این هستی فح است	۱۲۲
۵۰۷	جمله شاهان، بنده بنده خوندند	ح ۳۱۱
۵۰۸	جمله شاهان، پست پست خویش را	ح ۳۱۱
۵۰۹	جمله عالم، ز اختیار و هست خود	۱۲۲
۵۱۰	جمع گفتم جانهاشان من باسم	۱۴۶
۵۱۱	جمله قرآن، امر و نهیست و وعید	۴۰۶
۵۱۲	جمله معشوقست و عاشق پرده‌ای	ح ۴۵۲
*	جمله معشوقست و عاشق پرده‌ای	ح ۳۱۸
۵۱۳	جمله هفتاد و دو ملت، در تپوست	۲۰۰
۵۱۴	جنس ما، چون نیست جنس شاه ما	۴۴۶
۵۱۵	جنگ فعلی هست. از جنگ نهان	م ۹۰
۵۱۶	جنگ ما و صلح ما، در نور عین	ح ۳۷۲
۵۱۷	جنگها بین کان اصول صلحهاست	م ۹۰
۵۱۸	جوز را در پوستها، آوازه‌است	ح ۴۳۸
۵۱۹	جوهر صدقت، خفی شد در دروغ	۱۶۰
۵۲۰	جهد کن، کز جام حق یابی نسی	۴۰۶
۵۲۱	جهد کن، کز گوش، در چشمت رود	ح ۲۵۳
۵۲۲	جهدها کردید و او شد پُر صفا	۲۲۴
چ		
۵۲۳	چشم احمد، بر ابوبکری زده	ح ۳۳۷
۵۲۴	چشم او من باشم و دست و دلش	۳۸۸

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۳۸۶	چشم خود بر بند زان خوش چشم، تو	۵۲۵
۴۳۲	چند ازین الفاظ و اضمار و مجاز	۵۲۶
۳۴۸	چند حرفی، نقش کردنی از رقوم	۵۲۷
۱۸۸	چند سیخ و چند چوب، افزون خورد	۵۲۸
۲۸۰	چون اثر زایید، آن هم شد سبب	۵۲۹
۴۷۴	چون از آن اقبال، شیرین شد دهان	۵۳۰
۳۰۲	چون از آنسوشان فرستد سوی ما	۵۳۱
۳۵۶	چون ازین سو، جذبۀ من شد روان	۵۳۲
ح ۳۹۵	چون امیدش دید، گفتش ای وقیح	۵۳۳
ح ۴۰۷	چون بیازی عقل در عشقِ صمد	۵۳۴
۴۵۲	چون بیاطن بنگری، دعوی کجاست؟	۵۳۵
۴۷۲	چون بیخت و، گشت شیرین لب گزان	۵۳۶
۱۵۶	چون بدیدی نامه کردار خویش	۵۳۷
۳۲۴	چون برنجد، بی نوا مانند خلق	۵۳۸
ح ۲۶۱	چون بُریده گشت، خلق رزق خوار	۵۳۹
۱۵۰	چون بسی ابلیس آدم روی هست	۵۴۰
۳۴۶	چون بصورت آمد، آن نور سیره	۵۴۱
م ۹۲	چون بصورت بنگری، چشم تو دوست	۵۴۲
۳۴۴	چون بصورت بنگری، چشم تو دوست	*
ح ۳۹۹	چون بُود اِکراه، با چندان خوشی	۵۴۳
۳۷۲	چون به بی رنگی رسی، کآن داشتی	۵۴۴
ح ۴۴۱	چون به خویش آمد، ز غرقاب فنا	۵۴۵
ح ۴۰۴	چون بهر فکری که دل خواهی سپرد	۵۴۶
۲۰۲	چون به قعر خوی خود، اندر رسی	۵۴۷
۱۹۲	چون بیفتند، برکن آنجا، می طلب	۵۴۸

صفحه	مصرع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۱۴۰	چون پیمبر، از برون بانگی زند	۵۴۹
ح ۳۰	چون تجلی حق از پرده تَنُک	۵۵۰
ح ۱۱۸	چون تو آن او شدی، بحر آن اوست	۵۵۱
ح ۳۳۸	چون تو اسرافیل وقتی، راست خیز	۵۵۲
۸۶	چون جمادند و فسرده و تن شگرف	۵۵۳
۲۱۸	چون چنین بُردیست، ما را بعد مات	۵۵۴
۴۴۰	چون حدیث روی شمس الدین رسید	۵۵۵
م ۹۱	چون خدا، اندر نیاید در عیان	۵۵۶
۳۴۲	چون خدا، اندر نیابند در عیان	*
۴۰۲	چون خدا میخواست از من صدق زفت	۵۵۷
ح ۲۲۹	چون خلیل آمد، خیال یار من	۵۵۸
ح ۴۵۸	چون در آن خُم افتد و گویش قُم	۵۵۹
ح ۳۰۸	چون درخت موسوی شد این درخت	۵۶۰
۳۱۰	چون درین دل، برق مهر دوست جست	۵۶۱
۴۵۰	چون زبانه شمع، پیش آفتاب	۵۶۲
۲۵۶	چون زجو، جست از گله یک گوسفند	۵۶۳
۲۹۸	چون ز دانش، موج اندیشه بتاخت	۵۶۴
ح ۲۷۴	چون ز دانش، موج اندیشه بتاخت	*
۳۵۳	چون زر اندود است خوبی در بشر	۵۶۵
۳۵۶	چون ز سنگی، چشمه ای جاری شود	۵۶۶
م ۸۶	چون زمین زین برف در پوشد کفن	۵۶۷
۲۸۸	چون سبب نبود، چه ره جوید مُرید؟	۵۶۸
۴۷۲	چون ستاره، سر بر گردون کنی	۵۶۹
۱۶۸	چون سُجودی یا رکوعی، مرد کشت	۵۷۰
۳۸۸	چون شدی مَن کانَ لله از ولّه	۵۷۱

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۱۲۴	چون شود تیره، ز غدرِ اهلِ فرش	۵۷۲
۲۳۰	چون شدی بی خود، هر آنچ تو کنی	۵۷۳
ح ۳۸۸	چون شدی مَنْ کانَ لله از ولّه	۵۷۴
ح ۲۴۳	چون شما، سوی جمادی می روید	۵۷۵
۱۵۸	چون شمارد جرمِ خود را و خطا	۵۷۶
۳۷۴	چون عمارت دان، تو وهم و رایها	۵۷۷
ح ۳۸۸	چون غبارِ نقش دیدی، باد بین	۵۷۸
۱۱۸	چون غبارِ نقش دیدی، باد بین	*
ح ۳۵۲	چون فرشته بود، همچون دیو شد	۵۷۹
۴۴۶	چون فنا شد مایِ ما، او ماند فرد	۵۸۰
۳۵۸	چون فرود آئی، از این امرودبُن	۵۸۱
۲۲۰	چون قضا آورد، حکمِ خود بدید	۵۸۲
۱۱۸	چونك بحر افکند کفها را پیر	۵۸۳
۱۵۴	چونك بر بوکست جمله کارها	۵۸۴
۴۱۶	چونك بر نطعش، جُزین بازی نبود	۵۸۵
۳۷۲	چونك بی رنگی، اسیر رنگ نشد	۵۸۶
۲۴۶	چونك پرده غیب، برخیزد ز پیش	۵۸۷
۱۶۸	چونك پرید از دهانش، حمدِ حق	۵۸۸
۳۸۴	چونك جامه چُست و دوزیده بُود	۵۸۹
ح ۱۶۷	چونك جزو دوزخست این نفسِ ما	۵۹۰
۲۰۲	چونك خصمِ خویش را در آب دید	۵۹۱
ح ۴۰۰	چونك خواهِ نفسِ آمد مستعان	۵۹۲
۱۴۰	چونك خود را، پیش او یابد فقط	۵۹۳
۱۸۶	چونك رنجِ صبر، نبود مر ترا	۵۹۴
۲۸۲	چونك سدّ پیش و سدّ پس نماید	۵۹۵

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۵۹۶	چونك شیر، اندر بر خویشش کشید	۲۰۲
۵۹۷	چونك عاشق اوست، تو خاموش باش	د ۷۶
۵۹۸	چونك کعبه، رو نماید صبحگاه	۳۵۰
۵۹۹	چونك کشته گردد این جسم گران	ح ۱۴۸
۶۰۰	چونك گفتی کفر من، خواست و بست	۴۰۶
۶۰۱	چونك گل بگذشت و گلشن شد خراب	۳۴۲
۶۰۲	چونك مال و ملک را، از دل براند	ح ۱۸۵
۶۰۳	چونك مطلوبی، برین کس، عرضه کرد	۴۰۴
۶۰۴	چونك من از حال خویش دم زخم	د ۶۷
۶۰۵	چون گرفتت پیر، هین تسلیم شو	۲۱۲
۶۰۶	چون مُراد و حکم یزدان غفور	۳۶۶
۶۰۷	چون معلم زد صبی را، شد تلف	۲۳۰
۶۰۸	چون موگُل آن ملایک پیش و پس	۱۵۶
۶۰۹	چون نباشد حفظ و تقوی، زینهار	۱۹۰
۶۱۰	چون نباشد عشق را، پروای او	ح ۳۱۸
۶۱۱	چون نداند سیر، می راند چو عام	۲۸۲
۶۱۲	چون ندانستم که آن غم و اعتلال	۴۶۸
۶۱۳	چون ندید او، عُمَرُ عَبْدِ الْعَزِيزِ	ح ۳۸۴
۶۱۴	چون نظر پس کرد، تا بدو وجود	۲۸۲
۶۱۵	چون نظر در پیش افکند، او بدید	۲۸۴
۶۱۶	چون نماید خانها را قاعده	۱۴۶
۶۱۷	چون نماید گرمیش، بفرستد او	۳۱۰
۶۱۸	چون نالم همچو شب بی روز او	۱۰۸
۶۱۹	چون نهی بر پشت کشتی، بار را	۱۵۴
۶۲۰	چون وفا، آن عشق، افزون می کند	ح ۳۵۳

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۶۲۱	چون همی گنجد، جهانی زیرِ طین؟	ح ۳۲۶
۶۲۲	چونی ای عیسی، ز دیدارِ یهود؟	د ۶۸
۶۲۳	چه خبر داری، ز ختمِ عُمرِ او	۴۳۶
۶۲۴	چه عجب گر روح، موطنهایِ خویش	۱۱۴
۶۲۵	چیزِ دیگر مآند، اما گفتنش	۴۷۴
*	چیزِ دیگر مآند، اما گفتنش	د ۶۷
۶۲۶	چیزکی از آب، هستش در جسد	ح ۲۶۵
۶۲۷	چیست دنیا، از خدا غافل بدن	ح ۱۸۴
ح		
۶۲۸	حاجبِ آتش بُود، بی واسطه	ح ۲۵۳
*	حاجبِ آتش بُود، بی واسطه	۲۰۸
۶۲۹	حاشَ اللهُ ایش شَاءَ اللهُ کَانَ	۴۰۲
۶۳۰	حاشَ اللهُ، تو برونی زین جهان	ح ۳۲۶
۶۳۱	حاصل آن آمد، حقیقت نامِ ما	۲۴۸
۶۳۲	حاصل آنک هرک او طالب بُود	۳۱۶
۶۳۳	حالِ عارف این بُود، بی خواب هم	۱۴۲
۶۳۴	حالِ کآخر زوہشیمان می شوی	۲۲۰
۶۳۵	حَبُّذا آن شرط و شادا آن جزا	۱۸۶
۶۳۶	حَبُّذا خوانِ مسیحی بی کمی	۲۲۲
۶۳۷	حرفِ آموزد، ولی، سِرُّ قدیم	۱۶۲
۶۳۸	حرفِ حکمت خور، که شد نورِ ستیر	۴۷۲
۶۳۹	حرفِ درویشان، بدزدد مردِ دون	۱۵۰
۶۴۰	حرف، ناموسِ مَلک را در شکست	ح ۲۴۸
۶۴۱	حرفهایِ طُرفه، بر لوحِ خیال	۲۴۸

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۶۴۲	حس، خشکی دید، کز خشکی بزاد	۱۹۶
۶۴۳	حس دنیا، نردبان این جهان	۱۴۸
۶۴۴	حسرت آن مُردگان، از مرگ نیست	۱۱۶
۶۴۵	حسها یا حس تو، گویند راز	۲۵۶
۶۴۶	حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِمَكْرُوهَاتِنَا	ح ۳۹۰
۶۴۷	حق آن قدرت، که آن تیشه تراست	۳۷۰
۶۴۸	حق پُردش باز در بحر صواب	۱۲۴
۶۴۹	حق فشاند آن نور را برجانها	۱۲۶
۶۵۰	حق همی گوید، نظرمان بردلست	ح ۳۳۰
۶۵۱	حکمت حق، در قضا و در قدر	۳۱۰
*	حکمت حق، در قضا و در قدر	ح ۴۷۰
۶۵۲	حکم حق، گر عذر می‌شاید ترا	ح ۳۹۹
۶۵۳	حُکُمهای هر یکی، نوعی دگر	۴۲۶
۶۵۴	حلق انسان، چون ببرد، هین بین	ح ۲۶۱
۶۵۵	حلق پُریده خورد شربت، ولی	ح ۲۶۱
۶۵۶	حلق ثالث، زاید و تیمار او	ح ۲۶۱
۶۵۷	حلق حیوان، چون بریده شد بعدل	ح ۲۶۱
۶۵۸	حلقه زد بر در، به صد ترس و ادب	۲۳۸
۶۵۹	حمله بر خود می‌کنی، ای ساده مرد	۲۰۲
۶۶۰	حمله دیگر بمیرم از بشر	۲۶۰
۶۶۱	حمله‌شان پیداست و نا پیداست باد	ح ۳۹۴
۶۶۲	حیرت آن مرغست، خاموشت کند	۴۳۸
*	حیرت آن مرغست، خاموشت کند	ح ۴۰۸
۶۶۳	حیرتی آید ز عشق، آن نطق را	۴۳۸
*	حیرتی آید ز عشق، آن نطق را	ح ۴۰۷

ردیف	مصراع اوّل ابیات مثنوی مولوی	صفحه
خ		
۶۶۴	خاتَمِ مُلْکِ سَلِیْمَانِ اسْتِ عِلْمِ	۲۴۶
۶۶۵	خار، خارِ وَحَیْهَا وِ سوسه	۲۴۶
۶۶۶	خاصه چندین شهرها را کوفته	۱۱۴
۶۶۷	خاک، امین و هرچ در وی کاشتی	۲۴۲
۶۶۸	خاکِ او گردی و مدفونِ غمش	۳۴۰
۶۶۹	خاکِ بایش شو، برای این نشان	۴۴۶
۶۷۰	خاک شد جان و، نشانیهای او	۴۴۶
۶۷۱	خاک و آب و باد و نارِ با شرر	ح ۲۴۳
۶۷۲	خالقست آن، گونیا مخلوق نیست	ح ۱۳۲
۶۷۳	خام را جز آتشِ هجر و فِراق	۲۳۸
۶۷۴	خانه برگن، کز عقیقِ این یمن	ح ۱۴۸
*	خانه برگن، کز عقیقِ این یمن	ح ۲۸۴
۶۷۵	خُرده کاریهای علمِ هندسه	م ۹۳
۶۷۶	خشمِ اُشتر نیست، با آن چوبِ او	۴۰۶
۶۷۷	خطبه شاهان بگردد و آن کیا	ح ۲۵۴
۶۷۸	خلعتِ هستی، بدادی رایگان	۱۵۶
۶۷۹	خفته از احوالِ دنیا، روز و شب	۱۴۲
۶۸۰	خفته می بیند عطشهای شدید	ح ۱۹۲
۶۸۱	خَلقِ آبی را، بُود دریا چو باغ	۳۸۶
۶۸۲	خَلقِ پنهان، زشتشان و خوبشان	۲۴۶
۶۸۳	خُلُقِ ما، بر صورتِ خود کرد خَلق	ح ۳۶۹
۶۸۴	خنده اش گیرد، از آن غمهای خویش	۴۶۸
۶۸۵	خواجه اشکسته بند، آنجا رود	۳۸۴
۶۸۶	خواجه تاشانیم، اما تیشه ات	۳۷۰

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۳۸۴	خواری و دونی مسها برملا	۶۸۷
۴۰۶	خواستش می گوی، بر وجه کمال	۶۸۸
ح ۴۱۸	خواستش می گوی، بروجه کمال	*
ح ۱۹۳	خود جهان آن يك كس است او ابله است	۶۸۹
ح ۴۴۶	خود چه جنس شاه باشد مرغکی	۶۹۰
۱۲۴	خود غرض زین آب، جان اولیاست	۶۹۱
۴۴۲	خوشر آن باشد، که سر دلبران	۶۹۲
۱۲۰	خون خوری در چار میخ تنگنا	۶۹۳
ح ۱۹۴	خویش ابله کن، تبع می رو سپس	۶۹۴
ح ۲۵۱	خویش را عربان کن از فضل و فضول	۶۹۵
۴۱۶	خوی، کآن با شیر رفت اندر وجود	۶۹۶
ح ۳۳۸	خیز دردم، تو بصور سهمناک	۶۹۷
د		
۴۲۰	داند او، کو نیکبخت و مخرمست	۶۹۸
۱۶۸	دائک نبود فعل، همرنگ جزا	۶۹۹
ح ۳۸۰	دانکه این هر دو، زیک اصلی روان	۷۰۰
۲۱۰	در بشر، روپوش کردست آفتاب	۷۰۱
۴۱۸	در بلا هم، می چشم لذات او	۷۰۲
د ۶۷	در بیان ناید جمال حال او	۷۰۳
۳۵۰	در پری خوانی، یکی دل کرده گم	۷۰۴
۱۶۲	در پس آئینه، آن استا نهان	۷۰۵
۴۱۲	در تردد، هرک او آشفته است	۷۰۶
۴۰۴	در خرد، جبر از قدر، رسواترست	۷۰۷
۳۴۸	در خور هر فکر، بسته برعدم	۷۰۸

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۲۰۲	در خود آن بَدُ را، نمی بینی عیان	۷۰۹
۳۱۰	در دل تو، مهر حق چون شد دو تو	۷۱۰
م ۹۲	در دل مؤمن بگنجیم، ای عجب	۷۱۱
ح ۳۶۷	در دل مؤمن بگنجیم، ای عجب	*
۱۴۰	در دل هر اُمّتی، کز حق مزه ست	۷۱۲
۴۵۰	در دو صد من شهد، یک اوقیه خل	۷۱۳
۱۸۸	در ره، این ترس، امتحانها، نفوس	۷۱۴
ح ۱۸۵	در زمان، پیش آید آن دوزخ گلو	۷۱۵
۳۸۶	در زمانه، هیچ زهر و قند نیست	۷۱۶
م ۹۱	در زمانه، هیچ زهر و قند نیست	*
۳۲۶	در زمین، حق را و در چرخ سَمی	۷۱۷
م ۹۲	در زمین و آسمان و عرش نیز	۷۱۸
ح ۳۶۷	در زمین و آسمان و عرش نیز	*
۲۵۲	در شنود گوش، تبدیل صفات	۷۱۹
۴۴۸	در صفات حق، صفات جمله شان	۷۲۰
۱۲۰	در صفت نآید عجایبهای آن	۷۲۱
۴۶۴	در صف معراجیان، گر بیستی	۷۲۲
۳۴۰	در عذاب مُنکَرست، آن جان او	۷۲۳
۳۷۴	در عمارت، هستی و جنگی بُود	۷۲۴
۲۰۲	در فتاد اندر چهی، کو گنده بود	۷۲۵
۲۶۸	در فغان و جُست و جو، آن خیره سر	۷۲۶
۴۲۴	در کف هر کس، اگر شمع بی بدی	۷۲۷
۱۱۸	در گداز این جمله تن را در بصر	۷۲۸
۳۴۴	در معانی، قسمت و اعداد نیست	۷۲۹
م ۹۲	در معانی، قسمت و اعداد نیست	*

ردیف	مصرع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۷۳۰	در میان آندو لشکر گاه زفت	۳۶۸
۷۳۱	در میان دلق پوشان، يك فقير	۳۹۲
۷۳۲	درنگر، ای سایل محنت زده	ح ۳۳۸
۷۳۳	در نوا آرم به نفی، این ساز را	۲۶۶
۷۳۴	در نهان، خاکی و موزون می شوم	۳۷۲
۷۳۵	در هر آن کاری، که میلست بدان	۳۹۸
۷۳۶	در هر آن کاری که میلست و خواست	۳۹۸
۷۳۷	در هوای غیب، مرغی می پرد	ح ۳۲۶
۷۳۸	در یکی، راه ریاضت را و جوع	۴۲۶
۷۳۹	در یکی گفته: «بکش باکی مدار	۴۲۸
۷۴۰	در یکی گفته: «ریاضت سود نیست	۴۲۶
۷۴۱	در یکی گفته که: «زین دو بی گذر	۴۲۱
۷۴۲	در یکی گفته که: «استادی طلب	۴۳۰
۷۴۳	در یکی گفته که: «امر و نهیهاست	۴۲۸
۷۴۴	در یکی گفته که: «این جمله یکیست	۴۳۰
۷۴۵	در یکی گفته که: «جوع و جود تو	۴۲۶
۷۴۶	در یکی گفته که: «صد، يك چون بود	۴۳۰
۷۴۷	در یکی گفته که: «عجز خود مبین	۴۲۸
۷۴۸	در یکی گفته که: «واجب خدمتست	۴۲۸
۷۴۹	در یکی گفته: «مکش این شمع را	۴۲۸
۷۵۰	دست او را حق، چو دست خویش خواند	۲۱۲
*	دست او را حق، چو دست خویش خواند	ح ۳۴۲
۷۵۱	دست حق باید، مر آنرا ای فلان	۲۴۰
۷۵۲	دست حق، میراندش زندهش کند	۲۱۲
۷۵۳	دستگت بوسم، بمالم پایگت	۴۳۲

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۲۷۲	دست نی، تا دست جنباند به دفع	۷۵۴
د ۷۶	دلبران را، دل اسیر بی‌دلان	۷۵۵
ح ۳۱۱	دلبران را، دل اسیر بی‌دلان	*
۳۳۰	دل که گر هفصد، چو این هفت آسمان	۷۵۶
ح ۳۶۸	دل محیطست اندرین خطه وجود	۷۵۷
ح ۳۶۸	دل نباشد غیر آن دریای نور	۷۵۸
۱۰۸	دل همی گوید، ازو رنجیده‌ام	۷۵۹
د ۲۹	دمدمه این نای، از دمه‌های اوست	۷۶۰
۴۷۴	دم مزن، تا بشنوی از دم زنان	۷۶۱
۴۷۴	دم مزن، تا دم زند، بهر تو روح	۷۶۲
ح ۴۰۸	دم نیاری زد، ببندی سرفه را	۷۶۳
۴۲۸	دم نیاری زد، ببندی سرفه را	*
۱۵۲	دور باش غیرتت، آمد خیال	۷۶۴
۳۰۶	دور گردونها، ز موج عشق دان	۷۶۵
۲۲۴	دوزخ آن بود و سیاستگاه سخت	۷۶۶
ح ۱۶۷	دوزخست این نفس و دوزخ ازدهاست	۷۶۷
۲۲۴	دوزخ ما نیز، در حق شما	۷۶۸
د ۲۷	دوست دارد یار، این آشفته‌گی	۷۶۹
۴۳۲	دوستی بی‌خرد، خود دشمنیست	۷۷۰
۳۵۲	دوستی و وهم، صد یوسف تند	۷۷۱
۳۶۶	دو علم برخاست، اسپید و سیاه	۷۷۲
۱۶۰	دوغ، روغن ناگرفتست و کهن	۷۷۳
م ۹۲	ده چراغ ار حاضر آید در مکان	۷۷۴
۳۴۴	ده چراغ ار حاضر آید در مکان	*
ح ۴۲۲	دید احمد را، ابوجهل و بگفت	۷۷۵

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۴۳۲	دید موسی، یک شُبانی را براه	۷۷۶
۴۰۴	دیدن آمد، جنبش آن اختیار	۷۷۷
۲۵۶	دیدن دیده، فزاید نطق را	۷۷۸
۴۲۲	دیدنش با چشم، چون ممکن نبود	۷۷۹
م ۹۱	دیدن نورست، آنگه دید رنگ	۷۸۰
۲۹۰	دیده‌ای باید، سبب سوراخ کن	۷۸۱
۲۲۶	دیده چون بی کیف، هر با کیف را	۷۸۲
۳۷۶	دی سؤالی کرد، سائل مرمرا	۷۸۳
ذ		
۴۰۰	ذره‌ای گر جهد تو، افزون بُود	۷۸۴
۳۰۸	ذره ذره، عاشقان آن بحمال	۷۸۵
۳۷۸	ذوق نکتۀ عشق، از من می‌رود	۷۸۶
ر		
۳۵۲	رازها گوید بجد و اجتهاد	۷۸۷
۱۰۸	راستی کن، ای تو فخرِ راستان	۷۸۸
۱۱۶	راست گفتست آن سپهدارِ بشر	۷۸۹
۱۲۶	راسخان در تابِ انوارِ خدا	۷۹۰
۳۷۶	راضیم در کفر، زآن رو که قضاست	۷۹۱
۱۸۸	راه دین، زآن رو بر از شور و شَرست	۷۹۲
۱۴۸	راه جان، مر جسم را ویران کند	۷۹۳
۴۷۲	راههای آمدن یادت نمائند	۷۹۴
ح ۴۳۸	راههای مختلف، آسان شدست	۷۹۵
۲۱۴	رحمتش برقه‌هر، از آن سابق شدست	۷۹۶

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۷۹۷	رحمتش سابق بُدست از قهر زان	۲۱۴
۷۹۸	رحمتش نه رحمتِ آدم بود	ح ۱۵۸
۷۹۹	رحمتِ مخلوق باشد غصه ناک	ح ۱۵۸
۸۰۰	رشته را باشد، بسوزن ارتباط	۲۴۰
۸۰۱	رفت آن مسکین و سالی در سفر	۲۳۸
۸۰۲	رفته در صحرای بی چون جانیشان	۱۴۲
۸۰۳	رَمَزِ الْکَاسِبِ حَبِیبُ اللَّهِ شَنُو	ح ۱۸۳
۸۰۴	رنج و غم را حقِ بی آن آفرید	پ ۹۱
*	رنج و غم را، حقِ بی آن آفرید	ح ۳۹۲
۸۰۵	رنگِ آهن، محوِ رنگِ آتش است	ح ۴۵۸
*	رنگِ آهن، محوِ رنگِ آتش است	ح ۲۵۳
۸۰۶	رو بهستی داشت، فرعونِ عنود	۲۹۲
۸۰۷	روح از انگور، می را دیده است	۲۲۶
۸۰۸	روح چون مِنْ أَمْرِ رَبِّیِ مختفِست	ح ۳۲۶
۸۰۹	روحِ کی گشتی فدایِ آن دمی	۳۰۶
۸۱۰	روحِ محبوب از بقا، بس در عذاب	۴۴۸
۸۱۱	روحهای مُرده، جمله پَر زدند	ح ۳۴۰
۸۱۲	روحهای منبسط را، تن کند	۱۴۴
۸۱۳	روزِ دیگر، وقتِ دیوان و لقا	۱۷۴
۸۱۴	روز، موسی پیشِ حقِ نادان شده	۳۷۰
۸۱۵	روز و شب، ظاهر دو ضدّ و دشمنند	۳۱۴
۸۱۶	رو، سپس کردم بدان محضِ کرم	۱۵۶
۸۱۷	روشنیِ کو حیاتِ اولست	۲۰۶
۸۱۸	رَوِ که بی یَسْمَعُ و بی یُصِرُ تَوِی	ح ۳۸۹
*	رَوِ که بی یَسْمَعُ و بی یُصِرُ تَوِی	ح ۴۶۰

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۸۱۹	رَو نَعْمَرَةٌ نُنْكَسُهُ بِخَوَان	ح ۳۵۳
۸۲۰	رویش از غم زرد و، هر دو لب کبود	۱۷۴
۸۲۱	روی زشت تست، نه رخسار مرگ	۱۶۸
۸۲۲	روی موسی، بارقی انگیخته	ح ۲۱۴
۸۲۳	روی هر يك می نگر، می دار پاس	۱۵۰
*	روی هر يك می نگر، می دار پاس	ح ۳۹۳
۸۲۴	ریزهٔ دل را پهل، دل را بجو	ح ۳۶۸
ز		
۸۲۵	ز آتش ار علمت، یقین شد از سُخُن	۲۵۲
۸۲۶	زادهٔ ثانیست، احمد در جهان	۳۳۶
۸۲۷	زادِ مردی، چاشتگاهی در رسید	۱۷۴
۸۲۸	زاری ما شد، دلیلِ اضطرار	۳۹۶
۸۲۹	زآن تقاضا، گر بیاید قهرها	۲۱۶
۸۳۰	زآن حروفت، شد خرد باریک ریس	۳۴۸
۸۳۱	زآن سبب فانی شدم من این چنین	د ۷۶
۸۳۲	زآن شناسی باد را، گر آن صباست	ح ۳۹۴
۸۳۳	زان عجب بیشه که هر شیر آگهست	ح ۲۹۸
۸۳۴	زان نجوشانم که مکروه منی	۲۱۴
۸۳۵	زان نماید ذوالفقاری خربه‌ای	ح ۲۳۱
۸۳۶	زانك او را، بهر کار خویش زد	۲۳۰
۸۳۷	زانك این دَمها، چه گر نالایق است	ح ۲۱۴
۸۳۸	زانك این فانی، دلیل باقی است	۱۶۰
۸۳۹	زانك بس با عکس من دربافتی	۳۵۶
۸۴۰	زانك بی حق، باطلی ناید بدید	۳۹۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۸۴۱	زَانِك بِي خَوَاهِ تُو، خُود كَفِرِ تُو نِيست	۴۰۶
۸۴۲	زَانِك بِيخُود فَا نِيست و اِيمنست	۲۲۸
۸۴۳	زَانِك پِيش از مرگ، او كَر دست نقل	۳۳۶
۸۴۴	زَانِك بِي شَب، دَخْل نَبُودَ طَبِع را	۲۱۴
۸۴۵	زَانِك بِي لَذت، نَرُويَد لَحْم و پوست	۲۱۴
۸۴۶	زَانِك جِنسِ بَانِگِ او اندر جهان	۱۴۰
۸۴۷	زَانِك حَكمت همچو نَاقَه ضَالَه است	ح ۱۴۰
۸۴۸	زَانِك صِيَادِ آوَرَد بَانِگِ صَفِير	۱۵۰
۸۴۹	زَانِك عَشق، افسونِ خود، بَر بود و رفت	۲۵۴
۸۵۰	زَانِ عِمَارَتِ كَرْدنِ گُور و لَحَد	۲۴۰
۸۵۱	زَانِك مَحْدودست و مَعْدودست آن	ح ۳۶۶
۸۵۲	زَانِك مَوسِي را، مَنُور كَرده اِي	۳۷۰
۸۵۳	زَانِك وَجِدِ خَلق، بَاقِي خُورِدِ اوست	۳۲۴
۸۵۴	زَانِك هَر مَرغِي، بَسُوي جِنسِ خُويش	ح ۲۸۴
۸۵۵	زَانِك هَفْصَد پَرده دارد نُورِ حَق	۲۰۶
۸۵۶	زَاهِدِ بَا تَرَس، مِي تازد بَبا	۲۵۸
۸۵۷	زَجِرِ شَاگَرْدان و اُسْتادان چَراست؟	۳۹۶
۸۵۸	زَشْتِي خَط، زَشْتِي نَقاش نِيست	ح ۳۸۲
*	زَشْتِي خَط، زَشْتِي نَقاش نِيست	۳۷۶
۸۵۹	زُوي پَري و دِيو، سَاحلها گَرفت	۲۴۶
۸۶۰	زُوي پَلنگ و شِير، تَرسانِ همچو موش	۲۴۶
۸۶۱	زُوقِيامت را هَمِي پَرسيده اند:	۳۳۶
۸۶۲	زُهْرِ مَار، آن مَار را بَاشد حَيات	۳۸۶
*	زُهْرِ مَار، آن مَار را بَاشد حَيات	م ۹۱
۸۶۳	زَهْد، اندر كاشتن كُوشيدن است	۳۳۴

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۸۶۴	زهد و پیری، ضعف بر ضعف آمده	۲۵۸ ح
۸۶۵	زید اندر حق آن، شیطان بُود	۳۸۶
۸۶۶	زیر دریا، خوشتر آید یا زیر	۴۱۸ ح
۸۶۷	زیرِ ظِلّش، جمله حاجات روا	۳۵۸
۸۶۸	زیرکان، با صنعتی قانع شده	۱۹۴
۸۶۹	زیرکی بفروش و حیرانی بخر	۲۵۴ ح
۸۷۰	زیرکی چون کبر و باد انگیز تست	۱۹۴ ح
۸۷۱	زین تواضع که فرود آئی، خدا	۳۵۸
۸۷۲	زین سخن، گر نیستی، بیگانه‌ای	۴۲۰ ح
۸۷۳	زین لسان الطیر، عام آموختند	۱۶۴ ح
۸۷۴	زین نسق می‌گفت، آن شخص جهود:	۴۳۶
ع		
س		
۸۷۵	ساخت طوماری، بنام هریکی	۴۲۶
۸۷۶	سالها اندر نیاتی، عمر کرد	۴۶۶
۸۷۷	سالها این دوغ تن پیدا و فاش	۱۶۰
۸۷۸	سالها مردی که در شهری بُود	۱۱۴
۸۷۹	سایران در آسمانهای دگر	۱۲۶
*	سایران در آسمانهای دگر	۳۹ د
۸۸۰	سایه یزدان چو باشد دایه‌اش	۲۱۰ ح
۸۸۱	سَبِّحَ لِلَّهِ هَسْتِ اِشْتَابِشَان	۳۰۸
۸۸۲	سَبْقُ بَرْدِ رَحْمَتِش و آن غدر را	۱۲۵ ح
۸۸۳	سخت گیرد، خامها مر شاخ را	۴۷۲
۸۸۴	سِرِّ مَنْ، از ناله من دور نیست	۱۰۰
۸۸۵	سعی شکر نعمتش، قدرت بُود	۱۸۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۸۸۶	سُنَّت و عادت نهاده بامزه	۲۸۸
۸۸۷	سُنَّتی بنهاد و اسباب و طُرُق	۲۸۸
۸۸۸	سنگ و آهن، خود سبب آمد و لیک	ح ۲۸۸
۸۸۹	سیب روید زین سَبَد، خوش لخت لخت	۴۶۲
۸۹۰	سیب و آبی، خامی دارد خفیف	۲۰۶
۸۹۱	سیر بیرونیست، قول و فعل ما	۱۹۶
۸۹۲	سیر عارف، هر دمی، تا تخت شاه	۲۵۸
ش		
۸۹۳	شاخ آتش را، بجنبانی بساز	۲۹۶
۸۹۴	شاخ را برتیشه دستی هست، نی	۳۷۰
۸۹۵	شاد باش، ای عشق خوش سودای ما	ح ۳۱۷
۸۹۶	شادی بچگان و یاد دوستان	۲۸۲
۸۹۷	شاه امروزینه و فردای ماست	۳۳۴
۸۹۸	شب ز زندان، بیخبر زندانیان	۱۴۲
۸۹۹	شب بُد نوری، ندیدی رنگ را	ح ۹۱
*	شب بُد نوری، ندیدی رنگ را	ح ۳۸۴
۹۰۰	شد درخت کز، مقوم حق نما	۳۶۰
۹۰۱	شد ز رنگ و طبع آتش، محتشم	ح ۴۵۸
۹۰۲	شد محمد الپ الغ خوارزمشاه	ح ۳۳۱
۹۰۳	شرح این هجران و این خون جگر	۴۴۲
۹۰۴	شرع و تقوی را، فکنده سوی پشت	ح ۳۳۲
۹۰۵	شعله در بنگاه انسانی زنیم	۱۵۸
۹۰۶	شکر قدرت، قدرت افزون کند	۱۸۲
۹۰۷	شکر یزدان را، که چون او شد بدید	ح ۲۲۸

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۲۲۹	شکر یزدان را، که چون او شد پدید	*
د ۳۹	شمه‌ای زین حال عارف وانمود	۹۰۸
۱۴۲	شمه‌ای زین حال عارف وانمود	*
۲۱۶	شو غِذی و قوت و اندیشها	۹۰۹
۱۱۴	شهر دیگر بیند او، پُر نیک و بد	۹۱۰
۱۲۲	شیرِ آن ایامِ ماضی‌هایِ خود	۹۱۱
۲۰۲	شیرِ عکسِ خویش دید از آبِ تفت	۹۱۲
ح ۲۸۴	شیر گفت، آری و لیکن هم بین	۹۱۳
ص		
۳۳۰	صاحبِ دل، آینه شش رو شود	۹۱۴
ح ۴۲۴	صاحبِ سرّی، عزیزِ صهد زبان	۹۱۵
۲۱۲	صبر کن بر کارِ خضری بی نفاق	۹۱۶
۱۸۴	صبر نبود، چون نباشد میلِ تو	۹۱۷
ح ۴۵۹	صِبْغَةَ اللَّهِ، نامِ آن رنگِ لطیف	۹۱۸
ح ۴۵۸	صِبْغَةَ اللَّهِ هست خُمِ رنگِ هو	۹۱۹
۱۴۸	صَحَّتِ این حس، بجوئید از طبیب	۹۲۰
۳۳۲	صد جوالِ زر بیاری، ای غنی	۹۲۱
۲۵۶	صدق، بیداریِ هر حس می‌شود	۹۲۲
۴۳۸	صدقِ هر دو، ضد بیند در روش	۹۲۳
۱۲۲	صد هزاران سال، بودم در مَطَار	۹۲۴
۲۵۲	صد هزاران گوش‌ها گر صف زنند	۹۲۵
۳۰۰	صورت از بی صورتی آمد برون	۹۲۶
۲۹۸	صورت از معنی، چو شیر از بیشه‌دان	۹۲۷
ح ۳۶۶	صورتِ بی صورتِ بی حدّ غیب	۹۲۸

صفحة	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۳۵۳	صورتش برجاست این سیری ز چیست؟	۹۲۹
م ۹۲	صورتِ سرکش، گدازان کن به رنج	۹۳۰
۳۴۴	صورتِ سرکش، گدازان کن به رنج	*
۲۶۸	صورتِ ما، اندرین بحرِ عذاب	۹۳۱
۱۶۶	صورتِ نفسِ ار بجوئی، ای پسر	۹۳۲
۳۵۲	صورتی پیدا کند، بر یادِ او	۹۳۳
۴۴۲	صوفی اینُ الوقت باشد، ای رفیق	۹۳۴
۱۳۸	صوفی درباغ، از بهرِ گشاد	۹۳۵
۱۵۲	صوفی گشته به پیش این لثام	۹۳۶
ض		
۳۲۴	ضعفِ قطب ازتن بُود، از روح نی	۹۳۷
ط		
۱۷۸	طفل را از حُسن او، آگاه نه	۹۳۸
۱۴۰	طفل گوید، مادرا حجتِ بیار؟	۹۳۹
۱۶۲	طوطنی در آینه، می بیند او	۹۴۰
۱۶۲	طوطیک پنداشته، کین گفتِ پست	۹۴۱
ظ		
۳۲۰	ظاهرِ آن اختران، قوامِ ما	۹۴۲
۳۲۰	ظاهراً آن شاخ، اصلِ میوه است	۹۴۳
۱۳۰	ظاهراً برزن، چو آبِ ارغالی	۹۴۴
ح ۲۱۸	ظاهرش مرگ و بیاطن زندگی	۹۴۵
۴۰۰	ظلم، آری، مُذِبری، جفُ القلم	۹۴۶

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۲۱۰	ظَلَّ او، اندر زمین چون کوه قاف	۹۴۷
ع		
د ۳۳	عاشق از معشوق، حاشاکی جداست؟	۹۴۸
ح ۳۳۰	عاشق حقی و حق آنست کو	۹۴۹
ح ۳۱۴	عاشق کَلست و خود کَلست او	۹۵۰
۱۰۸	عاشقم بر رنج خویش و درد خویش	۹۵۱
۱۲۸	عاشقی پیداست، از زاری دل	۹۵۲
ح ۴۰۶	عاشقی شو، شاهی خوبی بچو	۹۵۳
۱۲۸	عاشقی گر زین سر و گر ز آن سرست	۹۵۴
ح ۱۳۳	عاشقی گر زین سر و گر ز آن سرست	*
۴۳۰	عاقبت دیدند، هرگونی ملتی	۹۵۵
۴۳۰	عاقبت دیدن، نباشد دست باف	۹۵۶
ح ۲۸۵	عاقلان، اشکسته اش از اضطرار	۹۵۷
۳۰۲	عالم افسرده و نام او جماد	۹۵۸
ح ۳۸۷	عالم کبری، به قدرت سحر کرد	۹۵۹
ح ۳۲۱	عالم کبری، به قدرت سحر کرد	*
۴۰۶	عجز نبود از قدر، ور گه بود	۹۶۰
۴۳۸	عزت مخزن بود، اندر بها	۹۶۱
۴۳۸	عزت مقصد بود، ای ممتحن	۹۶۲
ح ۳۵۲	عشق او پیدا و معشوقش نهان	۹۶۳
۳۰۶	عشق بحری، آسمان بر وی کفی	۹۶۴
ح ۴۷۰	عشق، بحری، آسمان بر وی کفی	*
ح ۴۰۷	عشق، برد بحث را، ای جان و بس	۹۶۵
۴۳۸	عشق، برد بحث را، ای جان و بس	*

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۹۶۶	عشق بر مُرده، نباشد پایدار	۳۵۴
۹۶۷	عشق، بشکافد فلك را صد شکاف	ح ۳۲۸
۹۶۸	عشق تو بر هرچ آن موجود بود	ح ۱۳۰
۹۶۹	عشق، جوشد بحر را مانند دیگ	ح ۳۲۸
۹۷۰	عشقِ حق و سِرُّ شاهد بازیش	۳۲۶
۹۷۱	عشق را بانصد پُرسست و هر پُری	۲۵۸
۹۷۲	عشق، صورتها بسازد و در فراق	۳۵۶
۹۷۳	عشق معشوقان، دو رُخ افروخته	۳۱۸
۹۷۴	عشق، وصف ایزدست، اما که خوف	۲۵۸
۹۷۵	عقل اینجا، ساکت آمد یا مُضِل	ح ۳۶۶
۹۷۶	عقل در شرحش، چو خر در گِل بخت	۱۲۸
۹۷۷	عقل را قربان کن اندر عشق دوست	ح ۱۹۴
۹۷۸	عقلشان یکدم ستم ساقی عمر	ح ۴۰۷
۹۷۹	عقلهای اولیانش، یاد نیست	۴۶۸
۹۸۰	عکسها را مانند این و، عکس نیست	ح ۳۶۷
۹۸۱	عکس هر نقشی، نتابد تا ابد	ح ۳۶۶
۹۸۲	علت عاشق، ز علتها جداست	۱۲۸
۹۸۳	علم راه حق و علم منزلش	م ۹۳
۹۸۴	علمهای اهل دل، حمالشان	۲۵۰
۹۸۵	عمر، همچون جوی نو نو می رسد	۲۹۶
۹۸۶	عهد عیسی بود و، نوبت آن او	ح ۳۴۳
۹۸۷	عهد و پیمان می کنی که بعد ازین	۳۹۸
۹۸۸	عیب باشد، کو نبیند جز که عیب	ح ۳۹۲
۹۸۹	عیب شد، نسبت به مخلوق جهول	ح ۳۸۰
*	عیب شد، نسبت به مخلوق جهول	ح ۳۹۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۹۹۰	عیبِ کارِ نیکِ را، منما بما	۲۲۰
غ		
۹۹۱	غالبست و چیره در هر دو جهان	م ۹۰
۹۹۲	غایب از شه، در کنارِ ثغرها	ح ۱۸۰
۹۹۳	غیر این عقلِ تو، حق را عقلهاست	ح ۴۰۶
۹۹۴	غیر این معقولها، معقولها	ح ۴۰۶
۹۹۵	غیرتِ من، بر سرِ تو دور باش	ح ۱۵۲
۹۹۶	غیرِ حقِ را، گر نباشد اختیار	۴۰۶
*	غیرِ حقِ را، گر نباشد اختیار	ح ۳۹۷
۹۹۷	غیرِ فهم و جان، که در گاو و خرست	۱۴۶
ع		
ف		
۹۹۸	فاش، تسبیح جمادات آیدت	۳۰۴
۹۹۹	فاعلِ چه، کو چنان مقهور شد؟	۴۵۲
۱۰۰۰	فَالِقُ الْأَصْبَاحِ إِسْرَافِيلُ وَار	۱۴۴
۱۰۰۱	فتنه و آشوب و خون ریزی، مجوی	۴۴۲
۱۰۰۲	فرق نتوان کرد، نورِ هر یکی	م ۹۲
۱۰۰۳	فکرِ ما تیری است، از هو، در هوا	۲۹۶
۱۰۰۴	فلسفی خود را، از اندیشه بکشت	۱۹۲
۱۰۰۵	فلسفی، کو منکرِ خُنانه است	۱۹۸
۱۰۰۶	فلسفی، مر دیو را منکر شود	۱۹۸
ق		
۱۰۰۷	قَالَ أَطْعَمَنِي فَبَأْسِي جَابِعُ	۴۴۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۰۰۸	قبله جان را چو پنهان کرده‌اند	۳۵۰
۱۰۰۹	قبله کردم من همه عمر از خسول	۱۱۶
۱۰۱۰	قدرتِ خودبین، که این قدرت ازوست	۴۲۸
۱۰۱۱	قدرتش بر اختیارات آنچنان	۴۰۶
۱۰۱۲	قدر هر روزی، ز عمرِ مردِ کار	۲۵۸
۱۰۱۳	قدرِ همت باشد آن جهد و دعا	۲۸۶
۱۰۱۴	قصدم از الفاظِ او، رازِ تو است	م ۸۵
۱۰۱۵	قطب آن باشد که گردِ خود تند	۳۲۴
۱۰۱۶	قُطْبُ شیر و، صید کردنِ کارِ او	۳۲۴
۱۰۱۷	قطرهٔ دل را، یکی گوهر فتاد	ح ۳۳۱
۱۰۱۸	قفل کردن، بر دَرِ حجره، چه بود	ح ۴۳۹
۱۰۱۹	قلبیاتنا، می ندانی، گه مخور	۲۶۴
۱۰۲۰	قلعه داری، کز کنارِ مملکت	ح ۱۸۰
۱۰۲۱	قلعهٔ سلطان، عمارت میکند	ح ۱۷۸
۱۰۲۲	قلعه ویران کرد و از کافر بستد	۱۴۸
۱۰۲۳	قَوْتِ نَقَاشِ باشد، آنکِ او	۳۷۸
۱۰۲۴	قَوْتِ یَکِ، قَوْتِ باقی شود	۲۵۶
۱۰۲۵	قوتی گیرد، خیالاتِ ضمیر	ح ۲۶۶
۱۰۲۶	قولِ بنده، «أیش شاءَ اللهُ کان»	۴۰۰
ك		
۱۰۲۷	کارِ بی چون را، که کیفیت دهد؟	ح ۳۴۵
۱۰۲۸	کار چون برکار کن، پرده تنید	۲۹۲
۱۰۲۹	کار کن، در کارگه، باشد نهان	۲۹۲
۱۰۳۰	کارگه، چون جای باشِ عاملست	۲۹۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۰۳۱	کارِ مردان، روشنی و گرمیست	۱۵۰
۱۰۳۲	کافران چون جنسِ سَجین آمدند	ح ۲۸۴
۱۰۳۳	کان، جمالِ دل، جمالِ باقیست	ح ۳۵۳
۱۰۳۴	کانِ الله، دادنِ آن حَبّه است	ح ۳۸۹
۱۰۳۵	کانِ مسلمان را بِخشم از بهرِ آن	۱۷۴
۱۰۳۶	کانِ معلّم، نایب افتاد و امین	۲۳۰
۱۰۳۷	کایِ عجب نهی از پیِ تحریم بود	ح ۴۱۳
۱۰۳۸	کایِ ملائک، باز آریدش بما	۱۵۸
۱۰۳۹	کرد مردی از سخن دانی سؤال	ح ۲۵۲
۱۰۴۰	کرد نقّاشی، دوگونه نقشها	۳۸۰
۱۰۴۱	کرد ویران، خانه، بهرِ گنجِ زر	۱۴۸
۱۰۴۲	کز برایِ من بُدش سجدهٔ ملک	۳۲۲
۱۰۴۳	کز نیستان، تا مرا پُریده‌اند	۱۰۰
*	کز نیستان، تا مرا پُریده‌اند	د ۳۹
۱۰۴۴	کفر از رویِ قضا هم، کفر نیست	۳۷۶
۱۰۴۵	کفر، جهلست و قضایِ کفر، علم	۳۷۶
۱۰۴۶	کفر هم، نسبت به خالق حکمتست	ح ۳۸۰
۱۰۴۷	کُلُّ شَیْءٍ قَالَهُ غَیْرُ الْمُفِیْق	۴۴۰
۱۰۴۸	کُلُّ عَالَمٍ، صورتِ عقلِ کُل است	ح ۲۴۶
۱۰۴۹	کُلُّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنِ بَخْوَان	۲۴۰
۱۰۵۰	کمترین کاریش، هر روز آن بُود	۲۴۰
۱۰۵۱	کو ادب، از بهرِ مظلومی کند	۲۳۰
۱۰۵۲	کو بگفتت در کمان تیری بنه	۱۹۲
۱۰۵۳	کوششش را شسته حق زین اختلاط	ح ۱۲۵
۱۰۵۴	کوهها و بهرها و دشتها	۱۲۰

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۰۵۵	کوهها هم لحن داودی کنند	۳۰۲
۱۰۵۶	که پیرورد اصل ما را ذوالعطا	ح ۲۶۱
۱۰۵۷	که بترسد، گر جوابی وا دهد	ح ۴۰۷
*	که بترسد، گر جوابی وا دهد	۴۳۸
۱۰۵۸	که بجویم اشیشت، شیرت دهم	ح ۴۳۴
۱۰۵۹	که بدین عقل، آوری ارزاق را	ح ۴۰۶
۱۰۶۰	که بهشتی کیست و بیگانه کیست	ح ۲۹۲
۱۰۶۱	که به وقت زندگی، هرگز چنان	۳۵۴
۱۰۶۲	که تعلق با همین دنیا ستش	۹۳
۱۰۶۳	که: چرا آتش بمن در می زنی؟	۲۱۴
۱۰۶۴	که چرا قبله نکردم مرگ را	۱۱۶
۱۰۶۵	که چنین اندیشی از بهر ملوک	ح ۳۳۲
۱۰۶۶	که چه خسی، آخر اندر رز نگر	۱۳۸
۱۰۶۷	که چه غم بود، آنک میخوردم بخواب؟	۴۶۸
۱۰۶۸	که درونشان صد قیامت نقدهست	۲۲۲
۱۰۶۹	که: منم آن اصل اصل هوش و مست	۳۵۶
۱۰۷۰	کهربا عاشق، به شکل بی نیاز	۳۱۸
۱۰۷۱	که: ز دست من، برون رفتست کار	۲۰۰
۱۰۷۲	که ز کشتن، شمع جان، افزون شود	۴۳۰
۱۰۷۳	که مرا فرمود حق، که امروز هان	۱۷۲
۱۰۷۴	که من انجا بوده ام، این شهر نو	۱۱۴
۱۰۷۵	که نجس شد اب، این طبعش بماند	ح ۲۶۵
۱۰۷۶	که نظر برنور بود، انکه برنگ	۹۱
۱۰۷۷	کی بینی، سرخ و سبز و فور را	ح ۴۲۲
*	کی بینی، سرخ و سبز و فور را	۲۹۸

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۰۷۸	گی بَری زان آب، کان آبت بَرَد	ح ۴۰۶
۱۰۷۹	گی جمادی محو گشتی در نبات؟	۳۰۶
۱۰۸۰	کیست ماهی، چیست دریا در مَثَل	ح ۲۰۷
۱۰۸۱	گی شود باریک، هستی جمل	۲۴۰
۱۰۸۲	گی کند آن مست، جز عدل و صواب	ح ۴۰۶
۱۰۸۳	کین جهان چاهيست بس تاريك و تنگ	۱۲۰
۱۰۸۴	ک: ین چه غلّست ای خدا بر گردنم؟	۳۷۰
۱۰۸۵	کین مُحالست و فریست و غرور	۱۲۰
گ		
۱۰۸۶	گاه، نقشش دیو و گه، آدم کند	۲۷۲
۱۰۸۷	گر اثر برجان زند، بی واسطه	۲۲۲
۱۰۸۸	گر پیرانیم تیر، آن نی زماست	۳۹۶
۱۰۸۹	گر بریزد، برگهای این چنار	ح ۱۱۷
۱۰۹۰	گر بریزی بحر را در کوزه‌ای	د ۶۶
۱۰۹۱	گر بصورت، من ز آدم زاده‌ام	۳۲۲
۱۰۹۲	گر بگوئی تا ندانم من کیم	۱۵۴
۱۰۹۳	گر بگویم تا قیامت نعتِ او	۲۱۰
۱۰۹۴	گر بگویم، شرح این بی حدّ شود	د ۲۸
۱۰۹۵	گر بگویند آنچه می‌خواهد وزیر	۴۰۰
۱۰۹۶	گر به خاری خسته‌ای، خود کشته‌ای	۱۶۸
۱۰۹۷	گر پدر زد، مر پسر را، او بُمرد	۲۳۰
۱۰۹۸	گر ترا آید برین نکته سؤال	۳۷۲
۱۰۹۹	گر تو او را، می بینی در نظر	ح ۱۶۱
۱۱۰۰	گر تو خواهی، کو ترا باشد شکر	۳۸۶

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۱۰۱	گر تو صد سیب و صد آبی بشمُری	م ۹۲
۱۱۰۲	گر تو کُل می کنی، در کار کُن	۱۸۲
۱۱۰۳	گر تو گوئی کآن صفا، فضلِ خداست	۲۸۴
۱۱۰۴	گر جدا از باغِ آب و گل شدی	۲۱۶
۱۱۰۵	گر جنین را کس بگفتی در رَجَم	۱۲۰
۱۱۰۶	گرچه آن صورت، نگنجد در فلك	ح ۳۶۶
۱۱۰۷	گرچه بر ما ریخت، آب و گل شکی	۱۰۴
*	گرچه بر ما ریخت، آب و گل شکی	ح ۲۶۵
۱۱۰۸	گرچه خفته گشت و شد ناسی ز پیش	۴۶۸
۱۱۰۹	گرچه زاهد را بُود روزی شگرف	۲۵۸
۱۱۱۰	گرچه کشتی بشکند، تو دم مزن	۲۱۲
۱۱۱۱	گر خورد این نان، نگرود سیر آن	۱۴۶
۱۱۱۲	گرد او گردان شوی، صد مُرده زود؟	۴۰۰
۱۱۱۳	کرد ما و کرد حق، هر دو بین	ح ۴۲۰
۱۱۱۴	گرز بر خود زن، منی درهم شکن	۲۶۶
۱۱۱۵	گرز جبرش آگهی، زاریت کو؟	۳۹۸
۱۱۱۶	گر ز قرآن، نقل خواهی ای حرون	۴۴۸
۱۱۱۷	گر ز نام و حرف خواهی بگذری	۲۵۰
۱۱۱۸	گر شتره بان، اُشتری را میزند	۴۰۶
۱۱۱۹	گر فراموش شدست، آن وقت و حال	۱۲۲
۱۱۲۰	گر کُند رد، از برای او کُند	۳۳۰
۱۱۲۱	گر کُنی تُف، سوی روی خود کُنی	۲۲۸
۱۱۲۲	گر گشایم بحث این را من بساز	۳۷۸
۱۱۲۳	گرگ و خرس و شیر، داند عشق چیست	ح ۱۳۰
۱۱۲۴	گر مُجبِ حق بُود لِغَیْرِهِ	۱۷۸

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۱۲۵	گر مُرادت را مَذاقِ شِگرسِت	ح ۴۱۸
۱۱۲۶	گر میسر کردنِ حقّ ره بُدی	ح ۴۳۸
۱۱۲۷	گر نبودی اختیار، این شرم چیست؟	۳۹۶
۱۱۲۸	گر نبودی بهرِ عشقِ پاک را	ح ۳۲۸
۱۱۲۹	گر نبودی جنبشِ آن باده‌ها	ح ۳۹۴
۱۱۳۰	گر نبودی در جهان، نقدی روان	۳۹۲
۱۱۳۱	گر نبودی عشق، هستی کی بُدی	ح ۳۰۶
*	گر نبودی عشق، هستی کی بُدی	ح ۴۷۰
۱۱۳۲	گر نبودی میل و امیدِ ثمر	۳۲۰
۱۱۳۳	گر نخواهی در تردّد، هوشِ جان	۴۰۲
۱۱۳۴	گر ندیدی دیو را، خود را بین	۱۹۸
۱۱۳۵	گر ندیدی، سودِ او، در قهرِ او	ح ۲۱۵
۱۱۳۶	گر نظر در شیشه‌داری، گم شوی	۴۲۲
۱۱۳۷	گر نه ازهم، این دو دلبر می‌مزند	۳۱۴
۱۱۳۸	گر همی خواهی، سلامت از ضرر	ح ۳۸۴
۱۱۳۹	گشت از جذبِ چو تو علامه‌ای	م ۸۴
۱۱۴۰	گشته یاغی، تا که مُلکِ او بود	ح ۱۷۸
۱۱۴۱	گفت آثارش دلست ای بوالهوس	۱۳۸
۱۱۴۲	گفت آری، بنده‌ خاصِ گزین	۱۷۲
۱۱۴۳	گفت آری، گر توکل رهبرست	ح ۱۸۳
۱۱۴۴	گفت: آن «الله» تو «لَبَّيْكَ» ماست	۲۳۴
۱۱۴۵	گفت آن خواهم که دایم شد بقاش	ح ۲۴۳
۱۱۴۶	گفت از بانگ و علایِ سگان	م ۸۷
۱۱۴۷	گفت: از درد این فراغت نیستم	۲۵۴
۱۱۴۸	گفت: اکنون چون منی، ای من، درآ	۲۳۸

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۱۴۹	گفت: اگر خواهد خدا، مؤمن شوم	۴۰۲
۱۱۵۰	گفتم: ار عریان شود، او در عیان	۴۴۲
۱۱۵۱	گفت ایزد یَحْمِلُ أَشْفَارَهُ	۲۵۰
۱۱۵۲	گفت این مغلوب، معدومیست کو	ح ۱۶۰
۱۱۵۳	گفت: ای مُنصف، چو ایشان غالبند	۴۰۲
۱۱۵۴	گفت بهر شاه، میذولست جان	ح ۲۳۶
۱۱۵۵	گفت پیغامبر، علی را کای علی	۲۱۰
۱۱۵۶	گفت پیغمبر، به آواز بلند	ح ۱۸۳
۱۱۵۷	گفت پیغمبر، صباحی زید را	ح ۲۹۲
۱۱۵۸	گفت پیغمبر که حق فرموده است	م ۹۲
*	گفت پیغمبر که حق فرموده است	ح ۳۶۷
۱۱۵۹	گفت پیغمبر، که زن بر عاقلان	۱۳۰
۱۱۶۰	گفت سبحانا، تو پاکی از زیان	۱۷۲
۱۱۶۱	گفت سلطان بلك آنچ از نفس زاد	ح ۳۹۷
۱۱۶۲	گفت سیلی زن: سؤالت می کنم	۲۵۴
۱۱۶۳	گفت شد، حکمت در اظهار جهان	۲۷۸
۱۱۶۴	گفت شه شد، وان شه کبر آورش	ح ۱۵۲
۱۱۶۵	گفت شیر، آری ولی ربُّ الْعِبَاد	۱۸۲
۱۱۶۶	گفت شیطان: آخر ای بسیار گو	۲۳۴
۱۱۶۷	گفت: عزرائیل، در من این چنین	۱۷۴
۱۱۶۸	گفت قاضی، گر نبودی امر مر	ح ۳۸۱
۱۱۶۹	گفت قایل در جهان درویش نیست	۴۵۰
۱۱۷۰	گفت: لَا يَنْظُرُ إِلَى تَصْوِيرِكُمْ	۳۳۰
۱۱۷۱	گفت: لبیکم، نمی آید جواب	۲۳۲
۱۱۷۲	گفت لیلی را خلیفه، کان توی	ح ۳۸۶

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۱۷۳	گفت ما اول، فرشته بوده ایم	۴۱۶
۱۱۷۴	گفتمش: این کفر، مقضی نه قضاست	۳۷۶
۱۱۷۵	گفتمش: پوشیده خوشتر سرّ یار	۴۴۲
۱۱۷۶	گفت معشوقم تو بودستی نه آن	ح ۲۸۸
۱۱۷۷	گفت معشوقی بعاشق ز امتحان	ح ۴۴۸
۱۱۷۸	گفت، مکشوف و برهنه گوی این	د ۳۹
۱۱۷۹	گفت: مکشوف و برهنه و بی غلول	۴۴۲
۱۱۸۰	گفت من آینه ام، مصقول دست	ح ۲۲۹
۱۱۸۱	گفت: من از خشم، کی کردم نظر	۱۷۴
۱۱۸۲	گفت من در تو چنان فانی شدم	د ۶۵
*	گفت من در تو چنان فانی شدم	د ۷۶
۱۱۸۳	گفت: من. گفتش: برو هنگام نیست	۲۳۸
۱۱۸۴	گفت مؤمن: بشنو ای جبری خطاب	۴۰۲
۱۱۸۵	گفت: میخواهد خدا ایمان تو	۴۰۲
۱۱۸۶	گفت: نکتۀ الرضا بِالْكَفْرِ كُفْر	۳۷۶
۱۱۸۷	گفت نه و الله و بالله العظیم	ح ۳۳۶
۱۱۸۸	گفت: هین، از ذکر چون وا مانده ای؟	۲۳۴
۱۱۸۹	گفت: «هین اکنون چه میخواهی، بخواه»	۱۷۴
۱۱۹۰	گفت یارب نیست نقصانی ترا	۱۷۲
۱۱۹۱	گندمی، خورشیدِ آدم را کُسوف	ح ۴۵۴
۱۱۹۲	گندمی را، زیر خاک انداختند	ح ۲۶۰
۱۱۹۳	گنج، مخفی بُد، ز بُری چاک کرد	ح ۳۰۶
۱۱۹۴	گورخانه و قبّها و کنگره	۳۴۰
۱۱۹۵	گوسفندان حواست را بران	۲۵۶
۱۱۹۶	گوش، چون نافذ بُود، دیده شود	۲۵۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۱۹۷	گوش، دلّاله است و چشم، اهلِ وصال	۲۵۲
۱۱۹۸	گوید او، که پرتو سودایِ خلق	۱۹۸
۱۱۹۹	گوید ای اجزایِ بَستِ فرشیم	۳۱۶
۱۲۰۰	گه چنین بنماید و گه ضدّ این	۱۴۸
*	گه چنین بنماید و گه ضدّ این	ح ۳۴۵
۱۲۰۱	گیرم آن گرگت، نیابد ز احتیاط	۱۸۱
ل		
۱۲۰۲	لا اُبالی وار، آزادش کنیم	۱۵۸
۱۲۰۳	لَا تُكَلِّفْنِي فِائِي فِي الْفَنَاءِ	۴۴۰
۱۲۰۴	لَا جَرَمَ أَبْصَارِ مَا لَا تُدْرِكُهُ	۲۹۸
۱۲۰۵	لاجرم چون سایه، سوی اصل راند	ح ۲۵۱
۱۲۰۶	لاجرم می خواست تبدیلِ قدر	۲۹۴
۱۲۰۷	لَا يَسْعُ فِينَا بِنِي مُرْسَلُ	ح ۲۳۶
۱۲۰۸	لب بیند سخت او، از خیر و شر	ح ۴۰۸
۱۲۰۹	لَذتِ انعامِ خود را، وامگیر	۲۷۰
۱۲۱۰	لَذتِ هستی نمودی نیست را	۲۷۰
۱۲۱۱	لشکری از خاک، ز آن سوی اجل	۲۴۰
۱۲۱۲	لشکری ز ارحام، سوی خاکدان	۲۴۰
۱۲۱۳	لشکری ز اصلاب، سوی امّهات	۲۴۰
۱۲۱۴	لطفِ او، عاقل کند مر نیل را	ح ۲۴۳
۱۲۱۵	لطفِ سابق را نظاره می کنم	۴۱۶
۱۲۱۶	لطفِ شیروانگبین، عکسِ دلست	ح ۱۳۸
۱۲۱۷	لفظِ جبرم، عشق را بی صبر کرد	۴۱۲
۱۲۱۸	کنگره ویران کنید از منجنیق	۳۴۶

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۲۱۹	لولها بریند و پُردارش ز خُم	ح ۱۹۶
۱۲۲۰	لیک آهن را لطیف، آن شعلهاست	۲۰۶
۱۲۲۱	لیک اغلب برسبب راند نفاذ	۲۸۸
۱۲۲۲	لیک بُد مقصودش از بانگِ رباب	ح ۲۶۴
۱۲۲۳	لیک برشیری مکن هم اعتماد	۲۱۰
۱۲۲۴	لیک برمن، پرّ زیبا دشمنیست	۱۹۰
۱۲۲۵	لیک بیرون از جهاد و فعل خویش	۱۵۶
۱۲۲۶	لیک چون آمیخت با خاکِ کُرب	ح ۲۶۵
۱۲۲۷	لیک چون این بار را نیکو کشی	۲۵۰
۱۲۲۸	لیک چون رنجی دهد، بدبخت را	۲۸۶
۱۲۲۹	لیک چون موج سخن دیدی لطیف	ح ۲۷۴
۱۲۳۰	لیک گفتی گرچه می دانم سسرت	ح ۲۷۸
۱۲۳۱	لیک مؤمن دان، که طوعاً ساجدست	ح ۱۷۸
۱۲۳۲	لیک میل عاشقان، لاغر کند	۳۱۸
۱۲۳۳	لیک نفسِ نحس و آن شیطان زشت	۴۰۲
۱۲۳۴	لیک یک باشد همه انوارشان	۱۴۶
۱۲۳۵	لی مَعِ الله وقت بود، آن دم مرا	ح ۲۳۶
م		
۱۲۳۶	مات زید، زید اگر فاعل بُود	۴۵۲
۱۲۳۷	ما چو زنبوریم و، قالبها چو موم	۳۶۲
۱۲۳۸	ما چو شطرنجیم، اندر بُرد و مات	۳۹۴
۱۲۳۹	ما چوناییم و، نوا در ما، ز تُست	۳۹۴
۱۲۴۰	ما چه باشد در لغت، اثبات و نفی	ح ۳۱۰
۱۲۴۱	مادر بُتها، بُت نفس شماس	۱۶۶

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۲۴۲	مادرِ فرزند، جویانِ وِیست	۲۳۲
۱۲۴۳	مار بودی، ازدها گشتی مگر	ح ۱۶۶
۱۲۴۴	مارِ شهوت را بکش در ابتدا	ح ۱۶۶
۱۲۴۵	ما زبان را ننگریم و قال را	۴۳۲
۱۲۴۶	ما ز قرآن، مغز را برداشتیم	د ۲۷
۱۲۴۷	ما سمیعیم و بصیریم و خوشیم	۳۰۴
۱۲۴۸	ماه با احمد، اشارت بین شود	۳۰۴
۱۲۴۹	ما همه، اجزایِ آدم بوده‌ایم	۱۰۴
*	ما همه، اجزایِ آدم بوده‌ایم	ح ۲۶۵
۱۲۵۰	ما همه شیران، ولی شیرِ عَلم	۳۹۴
۱۲۵۱	ما عدمهائیم و هستیهایِ ما	۲۷۰
۱۲۵۲	مال را، کز بهر دین باشی حَمول	ح ۱۸۴
۱۲۵۳	مال، مار آمد که در وی زهرهاست	ح ۱۶۶
۱۲۵۴	ما نبودیم و تقاضامان نبود	۲۷۰
*	ما نبودیم و تقاضامان نبود	ح ۲۴۱
۱۲۵۵	ما ندیدیم اینکه آن نقش است و کف	۱۱۸
۱۲۵۶	مثنوی، اندر فروع و در اصول	۸۵
۱۲۵۷	مثنوی که صیقل ارواح بود	م ۸۵
۱۲۵۸	مثنویِ ما، دکانِ وحدت است	م ۹۰
۱۲۵۹	مجمع و پایِ عَلمِ مَأویِ الْقرون	ح ۴۴۹
۱۲۶۰	مُخْضَرُونِ معدوم نَبود، نیک بین	۴۴۸
۱۲۶۱	مِدْحَت و تَسْبِیحِ او، تَسْبِیحِ حق	۴۶۲
۱۲۶۲	مر ابوبکرِ تقی را، گو ببین	۳۳۶
۱۲۶۳	مر ترا، صدقِ تو، طالب کرده بود	ح ۲۸۴
۱۲۶۴	مر ترا می گوید آن خر: «خوش شنو	۱۸۸

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۲۶۵	مر جمادی را، کُند فضلش خبیر	۲۴۲
۱۲۶۶	مرد باش و سُخرهٔ مردان مشو	۴۳۰
۱۲۶۷	مَرِد، خفته، روحِ او چون آفتاب	ح ۳۲۶
۱۲۶۸	مُردم از حیوانی و آدم شدم	۲۶۰
۱۲۶۹	مَرُدْمَش چون مَرُدْمَك دیدند خُرد	ح ۳۸۶
۱۲۷۰	مَرْدِمِ نادیده، باشد رو سیاه	ح ۳۸۸
۱۲۷۱	مرد و زن چون يك شود، آن يك توی	۱۰۸
۱۲۷۲	مرده زینسو اند و زانسو زنده‌اند	۳۰۲
۱۲۷۳	مرغ، کو بی این سلیمان می‌رود	۱۶۴
۱۲۷۴	مرغ گفتش، خواجه، در خلوت مه‌ایست	ح ۱۸۴
۱۲۷۵	مرگِ بی مرگی بود ما را حلال	ح ۲۱۸
۱۲۷۶	مرگ، پیش از مرگ، امنست ای فتی	ح ۳۳۶
۱۲۷۷	مرگِ هریک ای پسر، همرنگِ اوست	۱۶۸
۱۲۷۸	مَرْمُغی را گفت مردی، ك ای فلان	۴۰۲
۱۲۷۹	مر یکی را پا، دگر را پای‌بند	۳۸۶
*	مر یکی را پا، دگر را پای‌بند	م ۹۱
۱۲۸۰	مُزِدِ مَزْدَوِرَان، نمی‌مَآند بکار	۱۶۸
۱۲۸۱	مستمع داند، بِجِدَّ آن خَاك را	۳۵۲
۱۲۸۲	مسجدی کآن اندرونِ اولیاست	ح ۳۶۸
۱۲۸۳	مَشْرِقَتِ کَرْدَم، ز نورِ ایزدی	۱۷۲
۱۲۸۴	مصطفائی کُو، که جسمش جان بود؟	ح ۳۶۰
۱۲۸۵	مصطفی زین گفت، کآدم و انبیا	۳۲۲
۱۲۸۶	مصطفی زین گفت ک ای اسرارِ جو	۳۳۶
۱۲۸۷	مصلحت در دینِ ما، جنگ و شکوه	۱۸۸
۱۲۸۸	مَطْرَبِ آغَازید، پیشِ تَرْكِ مسمت	۲۶۴

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۲۸۹	مَطْلَعِ تَارِيخِ اَيْنِ سُوْدَا و سُوْد	م ۸۵
۱۲۹۰	مَعْجَزَاتِي و كِرَامَاتِي خَفِي	۲۲۲
۱۲۹۱	مَعْجِزَه، كَانِ بَرِ جَمَادِي زِدِ اَثَرِ	۲۲۲
۱۲۹۲	مَغْفِرَتِ مِي خَوَاهَدِ اَزِ جُرْمِ و خَطَا	۳۵۶
۱۲۹۳	مَكْرٍ دِيْغَرِ اَنِ و زِيْرِ اَزِ خُوْدِ بِيْسْتِ	ح ۱۲۵
۱۲۹۴	مَنْ بَدَانَ اَفْرَاشْتَمِ، چِرْخِ سَنِي	ح ۳۲۸
۱۲۹۵	مَنْبَسَطِ بُوْدِيْمِ و يَكِ جَوْهَرِ هَمِه	۳۴۶
۱۲۹۶	مَنْتَهِيْ دَرِ عَشْقِ چَوْنِ اَوْ بُوْدِ فَرْدِ	ح ۳۲۸
۱۲۹۷	مَنْ چِگُوِيْمِ؟ يَكِ رِگَمِ هَشِيَارِ نِيْسْتِ	۴۴۲
۱۲۹۸	مَنْ دَرُوْنِ خَشْتِ دِيْدَمِ اَيْنِ قِضَا	ح ۲۲۶
۱۲۹۹	مَنْ زِجَانِ جَانِ، شِكَايَتِ مِي كُنَمِ	۱۰۸
۱۳۰۰	مَنْ زِ صَاحِبِدَلِ كُنَمِ دَرِ تَوِ نِظَرِ	۳۳۰
۱۳۰۱	مَنْ سَبَبِ رَا نَنگَرَمِ، كَانِ حَادِثْتِ	۴۱۶
۱۳۰۲	مَنْطِقُ الطَّيْرَانِ خَاقَانِي، صَدَاْسْتِ	۱۶۴
۱۳۰۳	مَنْطِقُ الطَّيْرِ سَلِيْمَانِي بِيَا	ح ۱۶۵
۱۳۰۴	مَنْظَرِ حَقِّ، دَلِ بُوْدِ دَرِ دُوِ سَرَا	۳۲۶
۱۳۰۵	مَنْفَعْتَهَايِ دِگَرِ، اَيِدِ زِ چِرْخِ	ح ۳۲۸
۱۳۰۶	مَنْكِرِ حَسِ نِيْسْتِ، اَنِ مَرِدِ قَدْرِ	۴۰۴
۱۳۰۷	مَنْكِرِ فَعْلِ خَدَاوَنْدِ جَلِيْلِ	۴۰۴
۱۳۰۸	مَنْ كَسِي، دَرِ نَاكَسِي دَرِيَاْفْتَمِ	ح ۳۱۱
*	مَنْ كَسِي، دَرِ نَاكَسِي دَرِيَاْفْتَمِ	ح ۲۴۶
۱۳۰۹	مَنْگَرِ اَزِ چِشْمِ خُوْدَتِ، اَنِ خُوْبِ رَا	۳۸۶
۱۳۱۰	مَنْگَرِ اَنْدَرِ مَا، مَكُنِ دَرِ مَا نِظَرِ	۲۷۰
۱۳۱۱	مَلَّتِ عَشْقِ، اَزِ هَمِه دِيْنَهَا جِدَاْسْتِ	۲۳۴
۱۳۱۲	مُلْكِ، مُلْكِ اَوْسْتِ، فَرْمَانَ، اَنِ اَوْ	۲۰۲

ردیف	مصرع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۳۱۳	من نَجِس زینجا شدم، پاک آمدم	۱۲۴
۱۳۱۴	من ندانم که تو ماهی یا وثن	۲۶۴
۱۳۱۵	من نیم جنسِ شهنشبه، دور ازو	۴۴۶
۱۳۱۶	موسیا، آداب دانان دیگرند	۴۳۴
۱۳۱۷	موسی و فرعون، معنی را رهی	۳۷۰
۱۳۱۸	مؤمن آن قلعه، برای پادشاه	ح ۱۷۹
۱۳۱۹	مؤمنان در حشر گویند ای مَلَك	۲۲۴
۱۳۲۰	مؤمنان گویند، کآثارِ بهشت	۱۰۴
*	مؤمنان گویند، کآثارِ بهشت	ح ۲۶۵
۱۳۲۱	مؤمنان معدود، لیک ایمان یکی	۱۴۶
۱۳۲۲	مؤمن و کافر، برو یابد گذار	۲۲۴
۱۳۲۳	موهبت را برکف دستش نهاد	۳۳۲
۱۳۲۴	مهدی و هادی وی است، ای راه جو	۲۰۴
۱۳۲۵	مهرِ حق، بهتر ز صد حلمِ منست	ح ۱۷۴
۱۳۲۶	مهر و رقت، وصفِ انسانی بُود	۱۳۰
۱۳۲۷	مه فشاند نور و سگ عوعو کند	م ۸۷
۱۳۲۸	می برندش، می سپوزندش به نیش	۱۵۶
۱۳۲۹	می رمد اثبات، پیش از نفی تو	۲۶۶
۱۳۳۰	می رود چون زندگان برخاکدان	۳۳۶
۱۳۳۱	می رهاند، می برد تا مَعْدَنش	۲۳۲
۱۳۳۲	می رهم زین چار میخ چار شاخ	۱۲۲
۱۳۳۳	می رهند ارواح، هر شب زین قفس	۱۴۲
*	می رهند ارواح، هر شب زین قفس	د ۳۹
۱۳۳۴	می زند کفلیز، کدبانو که: «نی	۲۱۴
۱۳۳۵	می شود صیاد، مرغان را شکار	ح ۳۱۱

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۱۷۸	می‌کشند این راه را بیکار وار	۱۳۳۶
۳۱۴	میل اندر مرد و زن، حق ز آن نهاد	۱۳۳۷
۳۱۶	میل تن، در سبزه و آب روان	۱۳۳۸
۳۱۶	میل جان، اندر حیات و در حی است	۱۳۳۹
۳۱۶	میل جان، اندر ترقی و شرف	۱۳۴۰
۳۱۶	میل و عشق آن شرف هم، سوی جان	۱۳۴۱
۳۱۴	میل هر جزوی، بجزوی هم نهد	۱۳۴۲
۱۹۸	می‌نماید اعتقاد و گاه گاه	۱۳۴۳
۳۹۸	می‌نماید بر تو زشتی گنه	۱۳۴۴
۲۶۴	می‌ندانم که چه خدمت آرمت	۱۳۴۵
۱۱۴	می‌نیارد یاد، کین دنیا چو خواب	۱۳۴۶
۲۳۴	می‌نیاید يك جواب از پیش تخت	۱۳۴۷
ن		
۳۲۶	نام حق عدلست و، شاهد آن اوست	۱۳۴۸
۱۰۸	ناخوش او، خوش بود در جان من	۱۳۴۹
ح ۲۸۵	نادر این باشد، که چندین اختیار	۱۳۵۰
۴۳۲	ناظر قلبم، اگر خاشع بود	۱۳۵۱
ح ۲۶۵	نالۀ سُرنّا و تهدید دُهل	۱۳۵۲
ح ۲۴۸	نام و ناموس ملک را در شکست	۱۳۵۳
ح ۳۰۶	نان، توشه، از چه عشق و اشتها	۱۳۵۴
۲۳۰	نایب حقست و سایه عدل حق	۱۳۵۵
ح ۴۱۱	نبض او بر حال خود، بد بی‌گزند	۱۳۵۶
۴۵۲	نبض عاشق، بی‌ادب برمی‌جهد	۱۳۵۷
۱۵۲	نجهد از تخیلها، نی شه شود	۱۳۵۸

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۳۵۹	نزدِ آنک لَمْ یَذُقْ، دعویست این	ح ۱۲۸
۱۳۶۰	نزدِ شه، بهتر بود از دیگران	ح ۱۸۰
۱۳۶۱	نزدِ موسی، نام چوبش بُد عصا	۲۴۸
۱۳۶۲	نَفْسِ ناری را چو باغی ساختید	۲۲۴
۱۳۶۳	نَفْسِ و شیطان، خواستِ خود را پیش بُرد	۴۰۲
۱۳۶۴	نَفْسِ و شیطان، هر دو یک تن بوده‌اند	ح ۱۶۷
۱۳۶۵	نقش او فانی و او شد آینه	۲۲۸
۱۳۶۶	نقش باشد، پیشِ نقاش و قلم	ح ۳۸۲
۱۳۶۷	نقشِ چون کف، کی بجنبد بی ز موج؟	۱۱۸
۱۳۶۸	نقش‌ها گر بی‌خبر گر با خبر	ح ۳۸۲
۱۳۶۹	نقشِ یوسف که دو حورِ خوش سرشت	۳۸۲
۱۳۷۰	نک ز درویشی، گریزانمعد خلق	۱۷۴
۱۳۷۱	نورِ حسّ و جانِ بابایانِ ما	۴۴۸
۱۳۷۲	نورِ حق را نیست ضدّی در وجود	۲۹۸
*	نورِ حق را نیست ضدّی در وجود	م ۹۱
۱۳۷۳	نورِ نورِ چشم، خودِ نورِ دلست	ح ۳۴۴
۱۳۷۴	نورِ هر دو چشم، نتوان فرق کرد	م ۹۲
۱۳۷۵	نونِ ابرو، صادِ چشم و جیمِ گوش	۳۴۸
۱۳۷۶	نه چنان مرگی، که در گوری روی	۲۶۶
۱۳۷۷	نه چو معراجِ بخاری تا سما	۴۶۴
۱۳۷۸	نه چو معراجِ زمینی تا قمر	۴۶۴
۱۳۷۹	نه دو باشد تا توی صورتِ پرست	۳۴۴
*	نه دو باشد تا توی صورتِ پرست	م ۹۲
۱۳۸۰	نه، غلط گفتم، که نایب یا منوب	۳۴۲
*	نه، غلط گفتم، که نایب یا منوب	م ۹۱

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۳۸۱	نه که ما را، دستِ فضلش کاشتست؟	۴۱۶
۱۳۸۲	نه که هر مغلوبِ شه، مرحوم بود	ح ۱۶۰
۱۳۸۳	نی تو گوئی، هم بگوشِ خویشتن	۴۷۴
۱۳۸۴	نی چنان حیران که پشتش سویِ اوست	۱۵۰
۱۳۸۵	نی حدیثِ راهِ پُر خون می کند	۱۰۲
۱۳۸۶	نی دل اندر صد هزاران خاص و عام	ح ۳۶۸
۱۳۸۷	نیست آگه آن گشش، از جرم و داد	۳۵۶
۱۳۸۸	نیست باشد، روشنی نهد ترا	۴۵۰
۱۳۸۹	نیست باشد، طعمِ خَل چون می چشی	۴۵۰
۱۳۹۰	نیست باطل، هرچه یزدان آفرید	ح ۳۸۰
۱۳۹۱	نیست تخصیصِ خدا، کس را بکار	۲۸۶
۱۳۹۲	نیست جنسیت، ز روی شکل و ذات	۴۴۶
۱۳۹۳	نیست سوزن را، سر رشته دو تا	۲۳۸
۱۳۹۴	نیستش درد و دریغ و غبن موت	۱۱۶
۱۳۹۵	نیست واجب خدمت اُستا برو	۲۳۰
۱۳۹۶	نیستی و نقص، هر جانی که خاست	۳۸۴
۱۳۹۷	نی غم و اندیشه سود و زیان	۱۴۲
۱۳۹۸	نی قضای حق بود، کفر و نفاق	۳۷۶
۱۳۹۹	نی نگویم، زانک خامی تو هنوز	۴۷۲
۱۴۰۰	نیک بختی را، چو حق رنجی دهد	۲۸۶
و		
۱۴۰۱	وآن دگر، بهر ترهّب در کُنشت	۳۵۰
۱۴۰۲	وآن دگر، خود عاشق دایه بُود	۱۷۸
۱۴۰۳	وآن عدم، کز مرده، مرده تر بُود	۲۴۰

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۴۰۴	وآن فرشته، خیرها بر رغم دیو	۴۰۴
۱۴۰۵	وآنک زین قنذیل کم، مشکاتِ ماست	۲۰۴
۱۴۰۶	وآنک لنگ و لوك، آنسو می جهی	۱۶۴
۱۴۰۷	وآن نثارِ نور را، وایافته	۱۲۶
۱۴۰۸	وآن همی خندید، ما را هم بده	ح ۲۵۴
۱۴۰۹	وآن یکی بینی در آن دلِقِ کهن	۳۴۰
۱۴۱۰	واجب آید چونک آمد نامِ او	د ۳۹
*	واجب آید چونک آمد نامِ او	۴۴۰
۱۴۱۱	واهبِ همت خداوند است و بس	۲۸۶
۱۴۱۲	وحی آمد، سویِ موسی از خدا	۴۳۲
۱۴۱۳	وربینی رویِ زشت، آن هم توی	۲۲۸
۱۴۱۴	وربگیری، کیت جُست و جوع کند؟	۲۷۰
۱۴۱۵	ور بُود این جبر، جبرِ عامه نیست	۴۱۴
۱۴۱۶	ورتو گوئی، غافلست از جبر او	د ۳۹
*	ورتو گوئی، غافلست از جبر او	۳۹۶
۱۴۱۷	ورتو گوئی، هم بدیها از ویست	۳۸۰
۱۴۱۸	ورگست شیرین بگوید یا تُرش	۴۳۸
*	ورگست شیرین بگوید یا تُرش	ح ۴۰۸
۱۴۱۹	ورندانند زشت کردن ناقص است	۳۸۲
۱۴۲۰	ورنظر برنور داری، وا رهی	۴۲۲
۱۴۲۱	ورنیم راضی، بُود آن هم زیان	۳۷۶
۱۴۲۲	وزصفیری، باز دام اندر کشی	۱۴۴
۱۴۲۳	وز مَلک هم، بایدم جستن زجو	۲۶۲
۱۴۲۴	وزنباتی، چون بحیوانی فتاد	۴۶۶
۱۴۲۵	وزنفوسِ پاکِ اختر و شِ مدد	۳۲۰

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۴۲۶	وصفِ او فانی شد و ذاتش بقا	ح ۴۵۲
۱۴۲۷	وقتِ طفلی ام، که بودم شیرِ جو	۴۱۶
۱۴۲۸	وَهْمِ موسی، با همه نور و هنر	ح ۲۹۳
۱۴۲۹	وَهْمِ و فکر و حسّ و ادراکِ شما	ح ۱۹۶
*	وَهْمِ و فکر و حسّ و ادراکِ شما	۲۵۰
۱۴۳۰	وین زمین، کدبانوئیها می کند	۳۱۴
۱۴۳۱	وین نفس، جانهای ما را همچنان	۲۳۲
۱۴۳۲	وین همی، بیند معین نار را	۴۰۴
ه		
۱۴۳۳	هر شبی از دام تن، ارواح را	۱۴۲
۱۴۳۴	هر پیمبر، فرد آمد در جهان	ح ۳۸۷
*	هر پیمبر، فرد آمد در جهان	ح ۳۲۱
۱۴۳۵	هرچه بر تو آید از ظلمات و غم	۱۷۰
۱۴۳۶	هرچه تحصیلی کنی، ای مُعتنی	ح ۴۰۴
۱۴۳۷	هرچه خواهد، آن مُسبب آورد	۲۸۸
۱۴۳۸	هرچه کوبی، گفته می باشد آن	ح ۴۰۶
۱۴۳۹	هرچه مکروهست، چون شد او دلیل	۳۹۰
۱۴۴۰	هرچه نَفَسْت خواست، داری اختیار	ح ۳۹۹
۱۴۴۱	هر خَسَد، از دوستی خیزد یقین	۴۱۶
۱۴۴۲	هر جِسْت، پیغمبرِ حسها شود	۲۵۶
۱۴۴۳	هر درختی، شاخ بر سدره زده	ح ۳۶۰
۱۴۴۴	هر دکانی راست، سودانی دگر	م ۹۰
۱۴۴۵	هر دو را این جُست و جوها زان سَرِیست	۱۸۰
۱۴۴۶	هر دو گونه نقش، اُستادی اوست	۳۸۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۴۴۷	هر رَوش، هر ره که آن محمود نیست	۴۳۸
۱۴۴۸	هر زمانی روی، واپس می‌کُند	۱۵۶
۱۴۴۹	هر زمان نَخود، برآید وقتِ جوش	۲۱۴
۱۴۵۰	هر سیه دل، می سیه دیدی ورا	ح ۳۸۷
۱۴۵۱	هرک اندر شیخ، تیغی می‌خلید	ح ۲۲۸
۱۴۵۲	هرک او سوی گلویش زخم بُرد	ح ۲۲۸
۱۴۵۳	هرک باشد طالعِ او آن نجوم	۱۲۶
۱۴۵۴	هرکرا در دل، شک و پیچانی است	۱۹۸
۱۴۵۵	هرکرا خوی نکو باشد، برست	۲۰۴
۱۴۵۶	هرکرا دیو، از کریمان وا بُرد	۱۷۲
۱۴۵۷	هر کسی اندازهٔ روشن دلی	۲۸۴
۱۴۵۸	هر کسی در طاعتی بگریختند	۲۱۰
۱۴۵۹	هر کسی را خدمتی داده قضا	م ۸۷
۱۴۶۰	هر کسی را، سیرتی بنهاده‌ام	۴۳۲
۱۴۶۱	هر کسی شد برخالی، ریش گاو	۳۵۰
۱۴۶۲	هرک صیقل بیش کرد، او بیش دید	۲۸۴
۱۴۶۳	هرک عاشق دیدیش، معشوق دان	د ۷۶
*	هرک عاشق دیدیش، معشوق دان	ح ۳۱۱
۱۴۶۴	هر که اندر شش جهت دارد مَقر	ح ۳۳۲
۱۴۶۵	هر که او بیدارتر، پُر دردتر	۳۹۸
۱۴۶۶	هر که بی‌باکی کند، در راهِ دوست	۱۷۰
۱۴۶۷	هر که خواهد که بیند بر زمین	۳۳۶
۱۴۶۸	هر که خواهد همنشینی خدا	۱۷۲
۱۴۶۹	هر که گوید، کو قیامت، ای صنم؟	ح ۳۳۸
۱۴۷۰	هر که یوسف دید، جان کردش فدای	۱۶۸

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۱۶۴	هر يك آهنگش، ز کرسی تا ثریست	۱۴۷۱
۳۰۸	هر یکی برجا، تُرنجیدی چویخ	۱۴۷۲
ح ۲۲۸	هر یکی، چون مُلحدانِ گردِ کوه	۱۴۷۳
۳۱۴	هر یکی خواهان دگر را همچو خویش	۱۴۷۴
۱۷۸	هر مقلد را درین ره، نیک و بد	۱۴۷۵
ح ۱۵۷	هر نفر را بر طویله خاص او	۱۴۷۶
۱۶۶	هر نفس فکری و در هر مکر زان	۱۴۷۷
۲۹۶	هر نفس نو می شود دنیا و ما	۱۴۷۸
۲۰۶	هست آن آهن، فقیرِ سخت گش	۱۴۷۹
۴۵۰	هست از روی بقای ذات او	۱۴۸۰
ح ۲۷۰	هست افزونی اثر، اظهار او	۱۴۸۱
۳۹۶	هست این را خوش جواب از بشنوی	۱۴۸۲
ح ۴۳۴	هست این نسبت بمن، مدح و ثنا	۱۴۸۳
ح ۳۹۴	هست بازیهای آن شیرِ علم	۱۴۸۴
۴۵۰	هست باشد، ذات او تا تو اگر	۱۴۸۵
م ۹۰	هست بی رنگی، اصول رنگها	۱۴۸۶
۳۱۰	هست سرگردان فلک اند زمن	۱۴۸۷
۱۸۸	هست سُنَّتْ ره، جماعت چون رفیق	۱۴۸۸
۴۱۶	هست شرط دوستی، غیرت پزی	۱۴۸۹
۱۵۲	هست صوفی، آنک شد صفوت طلب	۱۴۹۰
ح ۱۷۸	هست کَره‌ها، گبرهم یزدان پرست	۱۴۹۱
ح ۱۵۰	هست کَره‌ها، گبرهم یزدان پرست	*
۱۷۲	هست معذوریش، معذوری من	۱۴۹۲
۲۱۶	هستی حیوان، شد از مرگ نبات	۱۴۹۳
ح ۱۶۷	هفت دریا را در آشامد هنوز	۱۴۹۴

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
۲۳۲	هَكَذَى تَعْرِجُ وَ تَنْزِلُ دَائِمًا	۱۴۹۵
۱۲۲	هم از آنجا، کین تردّد دادیم	۱۴۹۶
۴۱۲	هم ز حق، ترجیح باید یک طرف	۱۴۹۷
۳۶۸	همچنان این دو علم از عدل و جور	۱۴۹۸
۳۶۸	همچنان تا دور و طور مصطفی	۱۴۹۹
۱۶۲	همچنان در آینه، جسم ولی	۱۵۰۰
۴۶۸	همچنان دنیا، که حلم نایمست	۱۵۰۱
۳۶۸	همچنان دورِ دوم، هابیل شد	۱۵۰۲
۱۲۰	همچنانک آن جنین را طمع خون	۱۵۰۳
ح ۴۰۸	همچنانک گفت، آن یارِ رسول	۱۵۰۴
ح ۴۲۲	همچنانک هرکسی در معرفت	۱۵۰۵
۱۲۰	همچنان کی، خلقِ عام اندر جهان	۱۵۰۶
م ۸۵	همچنان مقصود من زین مثنوی	۱۵۰۷
۴۶۸	همچنین، اقلیم تا اقلیم رفت	۱۵۰۸
ح ۲۵۲	همچنین پیوسته کرد آن بی ادب	۱۵۰۹
۴۰۰	همچنین تاویل «قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ»	۱۵۱۰
۲۸۲	همچنین، دیده جهات اندر جهات	۱۵۱۱
۲۶۴	همچنین لب در ندانم باز کرد	۱۵۱۲
۴۲۰	همچو آن ابلیس و ذریات او	۱۵۱۳
ح ۴۳۲	همچو آن چوپان که می گفت ای خدا	۱۵۱۴
۴۷۴	همچو آن وقتی، که خواب اندر روی	۱۵۱۵
۱۴۶	همچو آن یک نور خورشید سما	۱۵۱۶
۲۸۲	همچو بازیهای شطرنج، ای پسر	۱۵۱۷
۳۵۶	همچو ترسا، که شمارد با گشیش	۱۵۱۸
ح ۳۱۳	همچو شهد و سرکه، درهم بافتم	۱۵۱۹

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	ردیف
ح ۴۳۴	همچو مدحِ مردِ چوہانِ سلیم	۱۵۲۰
د ۶۷	همچو موری، اندرین خرمن خوشم	۱۵۲۱
۴۶۶	همچو میلِ کودکان با مادران	۱۵۲۲
۴۳۲	هندوان را اصطلاحِ هند، مدح	۱۵۲۳
۴۷۲	هوش را بگذارو، آنگه هوش دار	۱۵۲۴
۱۵۴	هیچ بازرگانی، نآید ز تو	۱۵۲۵
۳۱۰	هیچ بانگِ کف زدن نآید بدر	۱۵۲۶
۲۸۲	هیچ خطاطی، نویسد خط به فن	۱۵۲۷
۱۲۰	هیچ در گوشِ کسی ز ایشان نرفت	۱۵۲۸
۳۱۰	هیچ عاشق، خود نباشد وصل جو	۱۵۲۹
۴۳۶	هیچ کافر را، بخواری منگرید	۱۵۳۰
۴۰۲	هیچ کس در مُلکِ او، بی امرِ او	۱۵۳۱
۲۸۲	هیچ کوزه گر، کند کوزه شتاب	۱۵۳۲
۱۴۰	هیچ گوید تشنه کین دعویست؟ رو	۱۵۳۳
۲۵۰	هیچ نامِ بی حقیقت دیده ای؟	۱۵۳۴
۲۸۲	هیچ نقاشی، نگارد زین نقش	۱۵۳۵
۱۱۸	هین بین، کز تو نظر آید بکار	۱۵۳۶
م ۸۶	هین بر آر از شوق، سیف الله را	۱۵۳۷
۱۶۰	هین، بگردانش به دانش دست دست	۱۵۳۸
ح ۱۲۴	هین مشو پنهان ز ننگِ مدعی	۱۵۳۹
۱۸۴	هین مکن خود را خصی، رُهبان مشو	۱۵۴۰
ی		
۱۴۰	یا به طفلِ شیر، مادر بانگ زد؟	۱۵۴۱
م ۸۹	یا تو پنداری که حرفِ مثنوی	۱۵۴۲

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی مولوی	صفحه
۱۵۴۳	یا خیالاتی که در ظلمات او	ح ۳۶۸
۱۵۴۴	یارِ آن تانم بُدَن کو غالبست	۴۰۲
۱۵۴۵	یاریت در تو فزاید، نه اندرو	۳۲۴
۱۵۴۶	یاریی ده، در مَرَمَه کشتی اش	۳۲۴
۱۵۴۷	یا شبِ مهتاب از غوغایِ سگ	م ۸۷
۱۵۴۸	یا علی، از جمله طاعاتِ راه	۲۱۰
۱۵۴۹	یافت شد، واندر فرح در بافتیم	ح ۳۱۴
۱۵۵۰	یا کلامِ حکمت و سرّ نهان	م ۸۹
۱۵۵۱	یا گریزی از وزیر و قصر او؟	۴۰۰
۱۵۵۲	یا مُجِبُّ حَقِّ بُودِ لِعَیْنِهِ	۱۸۰
۱۵۵۳	یا نه اینست و نه آن، حیرانیست؟	۳۷۲
۱۵۵۴	یا نه جنگست این، برایِ حکمتست	۳۷۲
۱۵۵۵	یک اثر نه، برتنِ آن ذو فنون	ح ۲۲۸
۱۵۵۶	یک درختِ بخت، بینی گشته این	۳۵۸
۱۵۵۷	یک زمان بی کار، نتوانی نشست	۲۷۸
۱۵۵۸	یک زمینِ خُرَمی، با عرض و طول	۱۲۰
۱۵۵۹	یک گزی، ره که بدانسنو می روی	۱۶۴
۱۵۶۰	یک گُهر بودیم، همچون آفتاب	۳۴۶
۱۵۶۱	یک نظر، دو گز همی بیند ز راه	۱۱۸

کشف الابیات مثنوی ولدی

صفحة	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	ردیف
آ		
۷۴	آمد از کعبه، در ولایتِ روم	۱
۸۵	آن فغان و خروش، کانجا بود	۲
۸۷	آنک ازین نورِ عشق، بیخبر است	۳
۷۸	آنکه از مخفیان نهان بود او	۴
۸۰	آن مَحَبَّتِ برفت از دلشان	۵
الف		
۱۹۴	ابلهی شان زغایتِ خرد است	۶
۷۹	از سر و سروری چو بیزارند	۷
۸۸	از ونی زنده، گر گلی گر خار	۸
۷۷	از ورایِ جهانِ عشق، آواز	۹
۷۴	از همه مُلکِ روم، قونیه را	۱۰
۸۸	او چو شخص است و هست من سایه	۱۱
۸۷	اوست شعشاعِ نورِ آن خورشید	۱۲
۸۶	اول و آخری، خلیفه ما	۱۳
۷۷	اولیانی که صرف معشوق اند	۱۴

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	ردیف
۷۸	اولیا گر زخلق پنهان‌اند	۱۵
۸۵	اهل هر مذهبی، بر او صادق	۱۶
۷۸	اینچنین اولیا که بینا‌اند	۱۷
۸۲	اینچنین گنج هر که یافت، غنیست	۱۸
۸۴	اینچنین مرگ با سماع خوش است	۱۹
۸۲	این چه شه شده است طالبان	۲۰
ب		
۸۳	باز از نو، جهان جان دیدند	۲۱
۸۰	باز چون شمس دین بدانست این	۲۲
۸۰	باز شیطان بصورتی دیگر	۲۳
۸۰	باز گشتند همچو اول بار	۲۴
۸۳	باز مقبول آن دو شاه شدند	۲۵
۸۴	باش با ما، چنانکه با ایشان	۲۶
۸۱	بانگ و افغان او به عرش رسید	۲۷
۸۵	بجنازه شده، همه حاضر	۲۸
۸۶	بر سر تخت رفت بی پائی	۲۹
۸۳	بر فلک چون ملک بپریدند	۳۰
۸۰	بر فلک هر ملک، ملک جوید	۳۱
۷۸	بعد از آن، هر دو خوش روانه شدند	۳۲
۸۱	بعد از آن چون ورا بچند جستند	۳۳
۸۴	بعد از آن، نقل کرد مولانا	۳۴
۸۲	بعد از این، جمله سوی او پوئید	۳۵
۸۴	بعد از این نایب و خلیفه توئی	۳۶
۷۷	بعد بس انتظار، رویش دید	۳۷

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	صفحه
۳۸	بَعْدِ ده سال و دو، ز ناگاه او	۸۷
*	بَعْدِ ده سال و دو، ز ناگاه او	۸۶
۳۹	بنده را هرچه هست و هرچه شود	۷۸
۴۰	بود در خدمتش بهم نه سال	۷۵
۴۱	بود در رفتن و رسید خبر	۷۴
۴۲	بی زمین و زمان بهم بودیم	۸۸
۴۳	بی فلك، جمله عیش ها کردیم	۸۸
۴۴	بی قدم رفت جان، بسوی قدم	۸۶
۴۵	بی نشان می رود، ز راه درون	۸۷
۴۶	بی وجودش، مرا وجودی نیست	۸۸
پ		
۴۷	پس از این روی، خانه خانه تست	۷۸
۴۸	پس بجان کن نظر، مکن برتن	۸۰
۴۹	پس ولد سر نهاد والد را	۷۹
۵۰	پس یقین دان، که در حُسام الدین	۸۴
۵۱	پرده از پیش سرها برداشت	۸۶
۵۲	پنج سال اینچنین ریاضت کرد	۷۵
۵۳	پنجم ماه، در جمادِ آخر	۸۵
۵۴	پیش او سر نهید، اگر ملکید	۸۳
ت		
۵۵	تا بدانند، کاولیای خدا	۸۴
۵۶	تا چو ایشان شویم، خاص و ندیم	۸۴
۵۷	تو بُدی چون امام و ما مأموم	۸۶

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	صفحه
۵۸	توبه کاریم از آنچه ما کردیم	۸۰
۵۹	توبه‌هاشان، قبول شد آن دم	۸۳
ج		
۶۰	جانِ دین را شمرده کفر، آن دون	۸۱
۶۱	جایِ او با تو می‌رسد، بنشین	۸۶
۶۲	جسمِ پاکِ ورا، چو اندر خاک	۸۴
۶۳	جسم، جان را کجا تواند دید	۷۸
۶۴	جمله‌شان جانفشان به استغفار	۸۰
۶۵	جمله گشتند بخونِ او تشنه	۷۹
۶۶	جنبشِ من، همه ز جنبشِ اوست	۸۸
ح		
۶۷	چشمِ زخمی چنین رسید بخلق	۸۵
۶۸	چون بصورتِ روی، عدد باشند	۸۰
۶۹	چون بمیرد یقینِ تنِ عابد	۸۸
۷۰	چون حَزین شد ز هجر مولانا	۷۹
۷۱	چون رسیدند پیشِ مولانا	۷۹
۷۲	چونکه رفت از جهان، صلاح‌الدین	۸۴
۷۳	چون شنید از ولد رسالت را	۷۹
۷۴	چون غلوشان بر او ز حد بگذشت	۷۹
۷۵	چون کشانم (بمانم) دراز گویند این	۸۱
۷۶	چون کشید از نیاز، بویِ ورا	۷۷
۷۷	چونکه مُرد او، ببین که می‌جوید	۸۸
۷۸	چه کس است اینکه شیخِ ما را او	۷۸

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	صفحه
ح		
۷۹	حافظان جمله شعر خوان شده اند	۸۱
۸۰	حال عاشق چو باشد ای پسر این	۷۷
۸۱	حال معشوق را، که چون باشد	۷۷
۸۲	حکمت از سینه شان بجوش آمد	۸۳
خ		
۸۳	خانه ام گرچه نیست لایق تو	۷۸
۸۴	خضرش بود، شمس تبریزی	۷۸
۸۵	خلق از وی، ز شرع و دین گشتند	۸۱
۸۶	خلق را زنده کرد، از نو باز	۸۶
۸۷	خلق عالم، به اولیا نرسند	۸۰
۸۸	خواه او را ببین و خواه مرا	۸۸
۸۹	خواهم این بار آنچنان رفتن	۸۱
۹۰	خوش بهم بوده، مدت ده سال	۸۵
۹۱	خویشتن را، بما چنان بنما	۸۴
د		
۹۲	در جهان یقین، روان گردیم	۸۴
۹۳	در چنین جوش، يك مرید از او	۸۲
۹۴	در چنین عیش و دولت و نزهت	۸۳
۹۵	در زمانش بُدی، خلیفه ما	۸۶
۹۶	در سجود آمدند، هر دو شهان	۷۹
۹۷	در شناخت در آمدند همه	۷۸
۹۸	در وصال خدا، قوی کامل	۸۲

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	ردیف
۸۶	دشمنان، جمله دوستان گشتند	۹۹
۷۷	دعوتش کرد سوی خانه خویش	۱۰۰
۸۰	دوستی، خود دلیل جنس کند	۱۰۱
۷۹	دوستی را از آن نفر ببریید	۱۰۲
۷۷	دید آنرا که هیچ نتوان دید	۱۰۳
ر		
۸۰	راه ایشان، ورای جان و تن است	۱۰۴
۸۳	رنج جسمش کشید سخت دراز	۱۰۵
۷۹	رنج در راه عشق، گنج بود	۱۰۶
۸۶	روح او در جوار حق، باقی است	۱۰۷
۸۱	روز و شب در سماع رقص شد	۱۰۸
۸۰	روشنی، شد بدل به تاریکی	۱۰۹
س		
۷۸	ساحرست این مگر به سحر و فسون	۱۱۰
۸۱	سالها بگذرد چنین بسیار	۱۱۱
۸۵	سال هفتاد و دو، به ده بعد	۱۱۲
۷۷	سخت نایاب در جهان چو گهر	۱۱۳
۷۷	سر اسرار و نور انوارم	۱۱۴
۸۴	سوی گورم برید رقص کنان	۱۱۵
ش		
۷۷	شد بر او عاشق و، برفت از دست	۱۱۶
۸۳	شد یقین رفتنم، ز دار فنا	۱۱۷

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	صفحه
۱۱۸	شرح کردش ز حالتِ معشوق	۷۷
۱۱۹	شمسِ تبریز را، بشام ندید	۸۸
۱۲۰	شمسِ تبریز را نمی‌دیدند	۷۸
۱۲۱	شمسِ تبریز، رفت سوی دمشق	۷۹
۱۲۲	شورها می‌کند، چو شیدا او	۸۱
۱۲۳	شیخ با او چو در دو تن یک جان	۸۳
۱۲۴	شیخ فرمود، جنازه من	۸۴
۱۲۵	شیخ مفتی، ز عشق شاعر شد	۸۲
ع		
۱۲۶	عاشقان زخم را به جان جویند	۷۹
۱۲۷	عاشقِ راستین، بُود نادر	۷۷
۱۲۸	عاشقی شد طریق و مذهبشان	۸۱
۱۲۹	عشق در راهِ من بُود پرده	۷۷
۱۳۰	عشق را بین، گذر از این و از آن	۸۸
۱۳۱	عقلشان شد اسیرِ نفس و هوی	۸۰
غ		
۱۳۲	غفله اوفتاده اندر شهر	۸۱
۱۳۳	غیرتِ حق در آمد و ناگاه	۷۸
۱۳۴	غیرتِ حق، ورا نهان می‌داشت	۷۸
ف		
۱۳۵	فجفج افتاد، در همه شیخان	۸۶
۱۳۶	فحش‌ها پیش و پس بگفتندی	۷۹

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	ردیف
۸۱	فکنندم جدا و دور کنند	۱۳۷
۸۴	فهم‌ها تیز نیست، بگذر از این	۱۳۸
ق		
۸۲	قطبِ هفت آسمان و هفت زمین	۱۳۹
ك		
۸۱	کارشان مستی است و بیخویشی	۱۴۰
۸۱	کاین چنین قطب و مفتیِ اسلام	۱۴۱
۸۴	کرد از جان، جهانِ تن را ترک	۱۴۲
۷۴	کرد تاتار قصدِ آن اقوام	۱۴۳
۸۶	کفرِ او، بر فزود بر ایمان	۱۴۴
۸۱	کفر و اسلام نیست در رهشان	۱۴۵
۷۹	کمترینی زماست بهتر از او	۱۴۶
۸۰	که مرا از حضورِ مولانا	۱۴۷
گ		
۷۹	گاه گاهیش چون بدیدندی	۱۴۸
۷۷	گرچه در علمِ فقر، کامل بود	۱۴۹
۷۷	گرچه عشاقِ راست مُلکِ بقا	۱۵۰
۸۰	گرچه مردانِ عشق، افواج‌اند	۱۵۱
۸۳	گریهٔ زارشان، چو رفت از حدّ	۱۵۲
۷۹	گشت از جان، روانِ بسویِ دمشق	۱۵۳
۸۳	گشت برشه، صلاحِ دین روشن	۱۵۴
۱۹۴ ح	گشته نادان ز غیرِ یار و ز یار	۱۵۵

ردیف	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	صفحه
۱۵۶	گفت از آن پس، حُسامِ دین به ولد	۸۵
۱۵۷	گفت از رویِ مهر با یاران	۸۲
۱۵۸	گفته از صدق، ما غلامانیم	۸۳
۱۵۹	گفت اگر چه بباطنی تو گرو	۷۷
۱۶۰	گفت اگر چه، بتن ازو دوریم	۸۸
۱۶۱	گفته باهم که شیخِ ما زچه رو	۷۸
۱۶۲	گفت شه با ولد که دیدی باز	۸۰
۱۶۳	گفت نی، والده یقین زنده است	۸۶
ل		
۱۶۴	لرزه افتاد، در زمین آن دم	۸۵
۱۶۵	لابه‌ها کرده زین نسق شب و روز	۸۳
م		
۱۶۶	من ندارم سرِ شما، بروید	۸۲
۱۶۷	ماند بی او، جلالِ دین تنها	۷۵
۱۶۸	مدد از عشق می‌رسد، هشدار	۸۸
۱۶۹	مدت هفت سال، گفت اسرار	۸۶
۱۷۰	مرگشان عیش و عشرت و سور است	۸۴
۱۷۱	مست از همدگر شده ده سال	۸۳
ن		
۱۷۲	ناگهان سید از جهان فنا	۷۵
۱۷۳	ناگهان شد صلاحِ دین رنجور	۸۳
۱۷۴	ناگهان شمسِ دین رسید بوی	۷۷

صفحه	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	ردیف
۸۱	ناگهان گم شد از میان همه	۱۷۵
۸۰	نفسهای خبیث جوشیدند	۱۷۶
۸۲	نور خور، از رُخش خجل گشتی	۱۷۷
۸۲	نی زخمی که او بود زانگور	۱۷۸
۸۲	نیست این را کرانه، ای دانا	۱۷۹
۸۴	نیستند اولیا، از او بیرون	۱۸۰
۸۸	نی فلك بود و نی مه و نی خور	۱۸۱
۷۹	نی ورا اصل و نی نَسَب پیداست	۱۸۲
و		
۷۹	وارهید از چنین خسان مرید	۱۸۳
۸۰	وان جماعت که منکران بودند	۱۸۴
۷۸	ورنه خود کیست او و در وی چیست	۱۸۵
ه		
۸۸	هر دو باهم بُدیم، بی تن و جان	۱۸۶
۸۴	هر کسی نوحه لایق سوزش	۱۸۷
۸۲	هست حرص و هوی، حجاب خدا	۱۸۸
۷۵	همسر و سر شدند در معنی	۱۸۹
۸۴	همه خایان دو دست، از حسرت	۱۹۰
۸۳	همچو خورشید، نور او پیداست	۱۹۱
۷۹	همه در فکر این که کی از شهر	۱۹۲
۸۳	همه زاکسیرشان شدند چو زر	۱۹۳
۸۴	همه شهر آمدند، جامه دران	۱۹۴
۸۳	همه ظلمت بُدند، نور شدند	۱۹۵

صفحة	مصراع اول ابیات مثنوی ولدی	ردیف
۸۸	همه عشق است و جملگان آلت	۱۹۶
۸۵	همه کرده زغم، گریبان چاک	۱۹۷
۸۱	همه گردند در طلب عاجز	۱۹۸
۸۴	همه گردیم جان و، جان بخشیم	۱۹۹
۸۴	همه گویان بُدیم از او غافل	۲۰۰
۸۰	همه يك ذات و يك صفت گهرند	۲۰۱
۸۱	هیچ از وی کسی نداد خبر	۲۰۲
۷۸	هیچکس را بيك جوی نخری	۲۰۳
ی		
۸۰	یکدگر را گرفته خوش بکنار	۲۰۴
۸۱	يك دو روز، او چو گشت ناپیدا	۲۰۵
۷۸	يك زمانی بهم همی بودند	۲۰۶
۸۱	يك نفس بی سماع و رقص نبود	۲۰۷
۸۲	يك نفس بی سماع و رقص نبود	*

کشف الابیات دیوان شمس

صفحه	مصراع اول ابیات غزلیات دیوان شمس تبریزی	ردیف
آ		
۱۳۶	آنچه نبردست و هم، آنچه ندیدست فهم	۱
الف		
۱۱۲	اختران فلک آیند، به نظاره ما	۲
۴۵۶	از آب و آتش نیستم، وز باد سرکش نیستم	۳
۱۳۶	از گرمت من بناز، می نگرم در بقا	۴
۲۷۴	اول جماد بودی، آخر نبات گشتی	۵
۱۳۶	ای که به هنگام درد، راحت جانی مرا	۶
۱۱۲	این عجت تر، که من و تو به یکی کنج اینجا	۷
ب		
۴۱۰	باز آمد آن مهی، که ندیدش فلک بخواب	۸
۲۷۶	باز از فرشتگی هم، بگذر برو در آن یم	۹
۴۵۶	با زاهدان در صومعه، شبها پروز آورده ام	۱۰
۳۶۴	بالجمله همو بود که می آمد و می رفت	۱۱
۴۵۴	بانه پدر در هر فلک، یکچند دوران کرده ام	۱۲

ردیف	مصراع اول ابیات غزلیات دیوان شمس تبریزی	صفحه
۱۳	بر دامنم گردِ فنا، نشست هرگز ای گدا	۴۵۶
۱۴	بگذر از این وُلد تو، میگو ز جان احد تو	۲۷۶
۱۵	بنگر بخانه تن و، بنگر بجان من	۴۱۰
ج		
۱۶	جان را چو چشمه ای دان، وین صنع ها چو جوها	۲۷۴
چ		
۱۷	چنگالِ عشق، از بُن و از بیخ، بر کند	۴۱۰
۱۸	چون اصلِ چشمه باقی است، فرعش همیشه ساقی است	۲۷۴
۱۹	چون دیده بر شود، ز خیالش ندا رسد	۴۱۰
۲۰	چه تدبیر ای مسلمانان، که من خود رانمی دانم	۴۴۴
خ		
۲۱	خرشید رویِ مفخرِ تبریز، شمسِ دین	۴۱۰
۲۲	خُنک آن دم که نشینیم، در ایوان من و تو	۱۱۲
د		
۲۳	در خرقه تن بازها، بودم بسی در کارها	۴۵۴
۲۴	دریایِ عشق را، چو دلم دید ناگهان	۴۱۰
ر		
۲۵	رنگِ باغ و دمِ مرغان، بدهد آبِ حیات	۱۱۲
۲۶	رومی سخنِ کفر نگفته ست و نگوید	۳۶۴

صفحه	مصرع اول ابیات غزلیات دیوان شمس تبریزی	ردیف
ز		
۲۷۴	ز آن دم که آمدستی، اندر جهان هستی	۲۷
۲۷۶	ز انسان چو سیر کردی، بی شک فرشته گردی	۲۸
س		
۱۳۶	سجده کنم من زجان، روی نهم من بخاک	۲۹
ط		
۱۱۲	طوطیان فلکی، جمله جگر خوار شوند	۳۰
غ		
۲۷۴	غم را برون کن از سر، وین آب جوهمی خور	۳۱
گ		
۳۶۴	گاهی به تک طینتِ صلصال فرو رفت	۳۲
۱۳۶	گر گرم لایزال، عرضه کند ملکها	۳۳
۲۷۴	گشتی از آن پس انسان، با علم و عقل و ایمان	۳۴
۳۶۴	گه نوح شد و کرد جهان را به دعا غرق	۳۵
م		
۴۵۴	مانند طفل اندر شکم، من پرورش دارم زحق	۳۶
۴۴۴	مکانم لامکان باشد، نشانم بی نشان باشد	۳۷
۳۶۴	منسوخ چه باشد نه تناسخ که حقیقت	۳۸
۴۵۶	من شمس تبریزی نیم، من نور پاکم ای پسر	۳۹
۱۱۲	من و تو، بی من و تو، جمع شدیم از سر ذوق	۴۰

ردیف	مصراع اول ابیات غزلیات دیوان شمس تبریزی	صفحه
۴۱	میرِ شرابخانه، چو شد با دلم حریف	۴۱۰
۴۲	میگشت دمی چند برین روی زمین او	۳۶۴
ن		
۴۳	نعمتِ آنکس که او، مزده تو آرد او	۱۳۶
۴۴	نه از خاکم، نه از آبم، نه از بادم، نه از آتش	۴۴۴
۴۵	نه از دُنئی، نه از عُقبی، نه از جنت، نه از دوزخ	۴۴۴
۴۶	نه از هندم، نه از چینم، نه از بلغار و سقسینم	۴۴۴
۴۷	نه شرقیم، نه غربیم، نه بریم، نه بحریم	۴۴۴
۴۸	نی نی که هم او بود که می گفت «أنا الحق»	۳۶۴
ه		
۴۹	هر صورتی که دیدی، هر نکته که شنیدی	۲۷۴
۵۰	هر لحظه بشکلی، بُت عیار بر آمد	۳۶۴
۵۱	هر نقش را که دیدی، جنسش ز لامکان است	۲۷۴
۵۲	هم دردِ غیاران منم، هم رنجِ بیماران منم	۴۵۶
ی		
۵۳	یکچند ناپیدا بدم، با او بهم یک جا بدم	۴۵۴

ردیف	مصرع اول ابیات پراکنده از دیوان شمس تبریزی	صفحه
۱	آتش فتاد در نی و عالم گرفت دود	۱۰۲
۲	از آب و آتش نیستم، وز بادِ سرکش نیستم	۴۴۵
۳	از خانه صنع، می‌پریدیم	۱۱۲
۴	بامِ خانه چون حجابست از جمالِ آفتاب	۴۱۱
۵	بنواخت نورِ مصطفی، آن اُستُنِ حنانه را	۱۹۸
۶	حق گفتش ای مردِ زمان، گنجی بدم من در نهان	۱۳۷
۷	دانی سماع، چبود؟ بی خود شدن ز هستی	۱۰۶
۸	دانی سماع، چبود؟ در پیش ضربِ عشقش	۱۰۶
۹	دانی سماع، چبود؟ صوتِ بلی شنیدن	۱۰۶
۱۰	در آیم و در خاکم، در آتش و در بادم	۴۴۵
۱۱	دل گفت به کار خانه بودم	۱۲۲
۱۲	دل و جان، شهیدِ عشقت، بدرونِ گورِ قالب	۳۴۰
۱۳	سرمست چنان خوبی، کی کم بود از چوبی	۱۹۸
۱۴	عطار روح بود و سنائی دو چشم او	۸۹
۱۵	منم اُستون آن مسجد، که مسند ساخت پیغمبر	۱۹۸
۱۶	منم عیسیِ خوش خنده، که عالم شد به من زنده	۲۷۶
۱۷	هفت شهر عشق را عطار گشت	۸۹

کشف الابیات اشعار متفرقه

صفحہ	شاعر	مصراع اول اشعار متفرقه	
آ			
۳۳	حافظ	آنجا جز آنکہ جان بسپارند، چاره نیست	۱
۳۱	خلیلی	آن میوہ تلخیم، کہ ریزد بزمین	۲
الف			
۳۱	خلیلی	اجداد مرا، بُردہ بسر منزل شان	۳
۳۹۵	عمادی	از دود چنان شود کہ گونی	۴
۳۱	خلیلی	از مرگ نترسم، کہ مدد کار من است	۵
۴۴۲	خیام	این نقد بگیر و دست از آن نسیہ بدار	۶
ب			
۴۷۰	شبستری	بدان اول کہ تا چون گشت موجود	۷
۳۰	خلیلی	بر تربت من، شمع فروزان مگذار!	۸
۳۰	خلیلی	بر خاطر باغبان، منہ داغ جفا!	۹
۱۱۷	سنائی	برگ بی برگی نداری، لاف درویشی مزین	۱۰
۳۳	حافظ	بکوی عشق، منہ بی دلیل راہ، قدم	۱۱
۴۷۰	شبستری	بہ طفلی کرد باز احساس عالم	۱۲

ردیف	مصراع اول اشعار متفرقه	شاعر	صفحه
پ			
۱۳	پس آنگه جنبشی کرد او ز قدرت	شبستری	۴۷۰
۱۴	پس چو انسان ز نفس ناطقه رست	سنائی	۲۶۲
۱۵	تا نیاید برون ز جان حیوان	سنائی	۴۶۹
۱۶	تو آن کتاب آشکاری هستی	علی (ع)	۳۲۲
۱۷	تو ستاره‌ها را از خطا حفظ خواهی کرد	وردزورت	۱۷۰
۱۸	تو محیطی و هرچه موجودند	باباطاهرکوهی	۲۰۷
ج			
۱۹	جز فیض تو ای بهار آزادی چیست؟	خلیلی	۳۱
۲۰	جهان، چون زلف و خط و خال و ابروست	شبستری	۳۴۹
چ			
۲۱	چو برون شد، ز جان گوینده	سنائی	۲۶۲
۲۲	چو جزئیات شد، بر وی مرتب	شبستری	۴۷۰
خ			
۲۳	خوشا هایی ز حق، وز بنده هوئی	عطار	۱۷
د			
۲۴	در آمدنم، نبود از خویش خبر	محمدرضا	۴۷۲
۲۵	در اطوار جمادی بود پیدا	شبستری	۴۷۰
۲۶	دردت بود، درمان شمر، دشوارها آسان شمر	سنائی	۳۹۵
۲۷	در کسوت خیرخواهی نوع بشر	خلیلی	۳۱

ردیف	مصراع اول اشعار متفرقه	شاعر	صفحه
۲۸	دشوار بود که سازمت شاد از خود	خلیلی	۳۰
ر			
۲۹	راست چون ناودان، میانه تهیست	سنائی	۴۲۴
ز			
۳۰	ز خاقانی این منطق الطیر بشنو		۱۶۴
۳۱	زندگی چون گنبدی مستور از شیشه های رنگارنگ است	شلی	۳۷۲
ظ			
۳۲	ظهور تو به من است و وجود من از تو	مغربی	۳۱۲
س			
۳۳	ساقه سبز به نرمی از ریشه روئیده	میلتن	۴۶۶
ك			
۳۴	کسی که از نوافل گشت محبوب		۱۳۶
۳۵	کشتند بشر را، که سیاست این است		۳۱
م			
۳۶	من مالک افلاکم	امرسن	۴۴۴
۳۷	می سوزم و کس را خیر از سوختنم نیست	ابراهیم پاتنا	۲۴
ه			
۳۸	هر آن چیزی، که در عالم عیان است	شبستری	۳۴۸

ردیف	مصراع اول اشعار متفرقه	شاعر	صفحہ
۳۹	هر زمان، پیش شاہ داد و ستم	سنائی	۲۵۴
ی			
۴۰	یارب، تو غنی مطلق و من درویش	خلیلی	۳۰
۴۱	یا تیر ہلاکم بزنی بر دل مجروح	سعدی	۱۵۲

کشف الابیات اشعار متفرقه عربی

ردیف	مصراع اول اشعار متفرقه	شاعر	صفحہ
۱	إِسْقِنِي خَمْرًا وَ قُلْ لِي إِنَّهَا	ابونواس	۲۷۸
۲	أَقْتُلُونِي يَا ثِقَاتِي، إِنَّ فِي قَتْلِي حَيَاتِي	حلاج	۲۱۸
۳	أَنَا مَنْ أَهْوَى وَ مَنْ أَهْوَى أَنَا	حلاج	۱۱۲
ف			
۴	فَإِذَا أَبْصَرْتَنِي أَبْصَرْتَهُ	حلاج	۱۱۲
۵	فَإِنْ يَكُ سَيَّارُ بْنُ مُكْرِمٍ انْقَضَى	متنبي	۳۴۲
۶	فَبَدْرِي لَمْ يَأْفُلْ وَ شَمْسِي لَمْ تَغِبْ	ابن فارض	۳۲۰
و			
۷	وَ بِي دَارَتِ الْأَفْلَاكُ فَأَعْجَبُ لِقُطْبِهَا آلْ	ابن فارض	۳۲۵

كشف الآيات قرآني

- قرآن ٧٩-٧١/٣٨ اذ قال ربك للملائكة اني خالق بشراً من طين : فاذا سويته و... ١٧٠ و ١٧١
- قرآن ٨-٧/٢٧: اذ قال موسى لاهله اني انست نارا ساتيكم منها بخبر او اتيكم بشهاب ... ٣٠٨
- قرآن ٥٠/١٨: واذ قلنا للملائكة اسجدوا لادم فسجدوا الا ابليس كان من الجن ففسق ... ١٩٩
- قرآن ٢٩-٢٨/٨٩: ارجعي الى ربك راضية مرضية ، فادخلي في عبادي ١٩٦ و ١٩٧
- قرآن ١٥/٥٠: افعيننا بالخلق الاول بل هم في لبس من خلق جديد ٢٩٦
- قرآن ٨٣/٣: افغير دين الله يبغون وله اسلم من في السموات والارض طوعا وكرها و... ١٧٩
- قرآن ١/٥٤: اقتربت الساعة وانشق القمر ٣٠٤
- قرآن ١٦/٥٠: ... اقرب اليه من حبل الوريد ١٩٢ - ٢٦٩
- قرآن ١٥٦/٢: الذين اذا اصابتهم مصيبة قالوا انالله وانا اليه راجعون ٢٦٣ - ٣٠٠
- قرآن ٧/٨٢: الذي خلقك فسويك فعدلك ١٣٢
- قرآن ١/٥٥ - ٢: الرحمن علم القرآن ٣٦٠
- قرآن ١٧٢/٧: الست بربكم قالوا بلى ١٠٦ - ٢٦٢
- قرآن ١٤/٢٣: الله احسن الخالقين ١٣٢
- قرآن ٣٥/٢٤: الله نور السموات والارض ، مثل نوره كمشكاة فيها مصباح ... ٢٠٥
- قرآن ٢٤/١٤: الم تركيب ضرب الله مثلاً كلمة طيبة كشجرة طيبة اصلها ثابت وفرعها في السماء ٣٦٠
- قرآن ٤٠/٧: ان الذين كذبوا باياتنا واستكبروا عنها لا تفتح لهم ابواب السماء ولا يدخلون ... ٢٤٠
- قرآن ١٠/٤٨: ان الذين يباعدونك انما يباعدون الله ، يدا الله فوق ايديهم فمن نكث ... ١٥٠ - ٢١٣
- قرآن ٤٠/١٦: انما قولنا لشيء اذا اردناه ان نقول له كن فيكون ٢٤٢

- قرآن ۹۵/۵۶: ان هذا هو حق اليقين ۲۵۳
- قرآن ۱۸۶/۲: انى قريب ... ۲۶۹
- قرآن ۲/۲۲: ترى الناس سكرى وما هم بسكرى ... ۲۲۲
- قرآن ۴۴/۱۷: تسبح له السموات السبع والارض ومن فيهن وان من شىء الا يسبح ... ۳۰۴-۲۴۲
- قرآن ۴/۷۰: تعرج الملائكة والروح اليه في يوم كان مقداره خمسين الف سنة ۲۵۸
- قرآن ۲۵۳/۲: تلك الرسل فضلنا بعضهم على بعض منهم من كلم الله ورفع بعضهم ... ۳۴۳
- قرآن ۱۱/۴۱: ثم استوى الى السماء وهى دخان فقال لها وللارض انتيا طوعاً او كرهاً ... ۱۷۸
- قرآن ۸/۵۳-۱۰: ثم دنا فتدلى . فكان قاب قوسين او ادنى . فاوحى الى عبده ما اوحى ... ۲۰۵
- قرآن ۸/۵۳: ثم دنى فتدلى . فكان قاب قوسين او ادنى ۴۵۵
- قرآن ۲۷/۵۷: ثم قفينا على آثارهم برسلنا وقفينا بعيسى ابن مريم وآتيناه الانجيل ... ۱۸۴
- قرآن ۷/۱۰۲: ثم لترونها عين اليقين ۲۵۳
- قرآن ۲۶۰/۲: خذ اربعة من الطير فصرهن اليك ۱۱۶
- قرآن ۱/۶۱ / ۵۹ / ۵۷: سبح لله ما فى السموات و(ما فى) الارض ۳۰۸
- قرآن ۸/۷۴: فاذا نقر فى الناقور ۲۶۶
- قرآن ۹۶/۶: فالق الاصبح ۱۴۴
- قرآن ۱۰۷/۷: فالقى عصاه فاذا هى ثعبان مبين ۳۰۲-۲۴۹
- قرآن ۵۰/۳۰: فانظر الى اثر رحمت الله كيف يحيى الارض بعد موتها: ان ذلك ... ۱۳۸
- قرآن ۶۳/۲۶: فاوحينا الى موسى ان اضرب بعصاك البحر فانقلب فكان كل فرق ... ۳۰۴ و ۳۰۳
- قرآن ۳۷/۳: فتقبلها ربه باقبول حسن وانبتها نباتا حسناً وكفلها زكريا كلما دخل ... ۲۲۳ و ۲۲۲
- قرآن ۵۳/۲۳: فتقطعوا امرهم بينهم زبرا كل حزب بما لديهم فرحون ۴۳۸
- قرآن ۲۳/۷ و ۲۲/۷: فدلاهما بغرور فلما ذاقا الشجرة بدت لهما سواتها وطفقا يخصفان عليها ... ۴۲۰
- قرآن ۷۹/۲۱: ففهمناها سليمان وكلا آتينا حكما وعلما وسخرنا مع داود الجبال ... ۳۰۳
- قرآن ۳۰ و ۲۹/۲۸: فلما قضى موسى الاجل وسار باهله آنس من جانب الطور نارا ... ۳۵۹ و ۳۵۸
- قرآن ۱۷/۸: فلم تقتلوهم ولكن الله قتلهم وما رميت اذ رميت ولكن الله رمى ... ۲۳۱
- قرآن ۱۲۶/۶: فمن يرد الله ان يهديه يشرح صدره للاسلام ومن يرد ان يضله يجعل ... ۳۴۵
- قرآن ۷/۹۹: فمن يعمل مثقال ذرة خيراً يره ۴۰۱
- قرآن ۱۱۴/۵: قال عيسى ابن مريم اللهم ربنا انزل علينا مائدة من السماء ... ۲۲۳
- قرآن ۷۱-۷۰/۱۸: قال فان اتبعتنى فلا تسئلنى عن شىء حتى احدث لك منه ذكراً ... ۲۱۲

- قرآن ٢٣/٨٢ و ٨٣: قالوا آ اذا امتنا و كنا تراباً و عظاماً انا لمبعوثون
 ٤٤٨
 قرآن ١٨/٧٨: قال هذا فراق بيني و بينك سانبئك بتاويل ما لم تستطع عليه صبراً ...
 ٢١٢
 قرآن ١١٣/١: قل اعوذ برب الفلق
 ١٦٩
 قرآن ٣/٨٤: قل ... لا نفرق بين احد منهم ...
 ٣٤٤
 قرآن ٢٤/٣٠: قل للمؤمنين يغضوا من ابصارهم و يحفظوا فروجهم ذلك ازكى لهم ان الله ...
 ١٩٦
 قرآن ٢١/٦٩: قلنا يا نار كوني برداً و سلاماً على ابراهيم
 ٣٠٤
 قرآن ١٦/١٠٢: قل نزله روح القدس من ربك بالحق ليثبت الذين آمنوا و هدى و بشرى ...
 ٤٧٤
 قرآن ٨٣/١٨ - ٢٠: كلا ان كتاب الابرار لفي عليين * و ما ادراك ما عليون * كتاب مرقوم ...
 ٢٨٦
 قرآن ٨٣/٧ - ٩: كلا ان كتاب الفجار لفي سجين * و ما ادراك ما سجين * كتاب مرقوم ...
 ٢٨٥
 قرآن ١٠٢/٥: كلا لو تعلمون علم اليقين
 ٢٥٢
 قرآن ٧/٣١: كلوا و اشربوا و لا تسرفوا انه لا يحب المسرفين
 ١٨٥ و ١٨٦
 قرآن ٦/١٠٣: لا تدركه الابصار و هو يدرك الابصار و هو اللطيف الخبير ...
 ٢٩٨
 قرآن ٦٢/٥: مثل الذين حملوا التوراة ثم لم يحملوها كمثل الحمار يحمل اسفارا ...
 ٢٥٠
 قرآن ٤٨/٢٩: محمد رسول الله و الذين معه اشداء على الكفار رحماء بينهم ...
 ٢٦٠ و ٢٦١
 قرآن ٣٥/١٠: من كان يريد العزة فلله العزة جميعاً اليه يصعد الكلم الطيب و العمل الصالح ...
 ٢٣٢
 قرآن ٨٠/١٩: من نطفة خلقه فقدره
 ١٣٢
 قرآن ٤/٨٠: من يطع الرسول فقد اطاع الله
 ٣٤٤
 قرآن ٢٧/١٢: ادخل يدك في جيبك تخرج بيضاء من غير سوء
 ٣٦٧
 قرآن ٧/١٧٢: و اذا اخذ ربك من بنى ادم من ظهورهم ذريتهم و اشهدهم على ...
 ٢٤٩ - ١٠٤ - ٢٤٤
 قرآن ٢/١٨٦: و اذا سالك عبادى عنى فانى قريب اجيب دعوة الداع اذا دعان ...
 ١٤١
 قرآن ١٤/٧: و اذا تاذن ربكم لئن شكرتم لازيدنكم
 ١٨٢
 قرآن ٢/٣٠: و اذ قال ربك للملائكة انى جاعل فى الارض خليفة قالوا اتجعل فيها ...
 ٢٨٢
 قرآن ٢١/٩١: و التى احصنت فرجها فنفضنا فيها من روحنا و جعلناها و ابنا آية للعالمين
 ٣٠٧
 قرآن ٧٨/٤: و الذى اخرج المرعى
 ٢٥٦
 قرآن ١٨/٨٢: و اما الجدار فكان لغلامين يتيمين فى المدينة و كان تحته كنزها و كان ابوها
 ٢٩٤
 قرآن ٢/٢٢: و انزل من السماء ماء فاخرج به من الثمرات
 ٣١٥
 قرآن ٣٦/٣٢ و ٥٣: و ان كل لما جميع لدينا محضرون . ان كانت الاصيحة واحدة فاذا هم ...
 ٤٤٨
 قرآن ٥٣/٣٩: و ان ليس للانسان الا ما سعى
 ٢٨٦

- ۲۲۴ قرآن ۷۱/۱۹: وان منکم الا واردها کان علی ربک حتما مقضیا
- ۲۱۱ قرآن ۱۹/۷۲: وانه لما قام عبد اللہ يدعوہ کادوا یكونون علیہ لبدا
- ۳۶۳ و ۳۶۲ قرآن ۶۸/۱۶ و ۶۹: و اوحی ربک الی النحل ان اتخذی من الجبال بیوتا ومن الشجر...
- ۱۴۳ و ۱۴۲ قرآن ۱۸/۱۸: و تحسبہم ایقاظا و ہم رقود، و نقلبہم ذات الیمین و ذات الشمال، و کلبہم... ۱۴۲
- ۱۳۲ قرآن ۱۷/۲۹: و تخلقون افکا
- ۳۰۲ قرآن ۸۸/۲۷: و ترى الجبال تحسبہا جامدة و ہی تمر مر السحاب صنع اللہ الذی اتقن...
- ۲۹۷ قرآن ۵۸-۵۹: و توکل علی الحمی الذی لا یموت و سبح بحمده و کفی بہ بذنوب...
- ۳۷۰ قرآن ۹۰/۱۰: و جاوزنا ببنی اسرائیل البحر فاتبعہم فرعون و جنودہ بغیا و عدوا...
- ۲۴۸ قرآن ۳۱/۲: و علم ادم الاسماء کلہا ثم عرضہم علی الملائکة فقال انبونی باسماء...
- ۳۴۳ قرآن ۱۳۵/۲: و قالوا کونوا ہودا او نصاری تہتدوا قل بل ملة ابراهیم حنیفاً و ما...
- ۴۵۴ قرآن ۳۵/۲: و قلنا یا آدم اسکن انت و زوجک الجنة و کلامنا رغدا حیث شئتما و لا...
- ۲۶۲ و ۲۶۱ قرآن ۱۶۹-۱۷۰: و لا تحسبن الذین قتلوا فی سبیل اللہ امواتا بل احياء عند ربہم...
- ۲۶۳ قرآن ۸۸/۲۸: و لا تدع مع اللہ الہا آخر لا الہ الا هو کل شیء ہالک الا وجہہ لہ الحکم...
- ۳۰۳ قرآن ۸۱/۲۱: و لسلیمان الریح عاصفة تجری بامرہ الی الارض الی بارکنا فیہا و کنا...
- ۳۰۳ قرآن ۱۰/۳۴: و لقد آتینا داود منا فضلا یا جبال اوبی معہ و الطیر و النالہ الحدید
- ۱۲۷ قرآن ۵/۶۷: و لقد زینا السماء الدنیا بمصابیح و جعلناہا رجوماً للشیاطین و اعتدنا لہم...
- ۴۳۶ قرآن ۱۴۳/۷: و لما جاء موسی لمیقاتنا و کلمہ ربہ قال رب ارنی انظر الیک قال لن ترانی...
- ۴۴۰ قرآن ۹۴/۱۲: و لما فصلت العیر قال ابوہم انی لا جد ریح یوسف لولا ان تفقدون
- ۳۴۶ - ۴۵۶ قرآن ۹۳/۱۶: و لو شاء اللہ لجعلکم امة واحدة و لکن یضل من یشاء و یشاء من یشاء...
- ۴۱۴ قرآن ۵۳/۱۲: و ما ابری نفسی ان النفس لامارة بالسوء
- ۲۹۷ قرآن ۵۰/۵۴: و ما امرنا الا واحدة کلمح بالبصر
- ۱۸۲-۱۰۹ قرآن ۵۶/۵۱: و ما خلقت الجن و الانس الا لیعبدون
- ۳۴۲ قرآن ۱۷/۸: و ما رمیت اذ رمیت و لکن اللہ رمی
- ۳۰۸ قرآن ۵۱/۴۲: و ما کان لبشر ان یکلمہ اللہ الا وحیا او من و رای حجاب او یرسل رسولا...
- ۳۰۲ قرآن ۶۴/۲۹: و ما ہذہ الحیوة الدنیا الا لہو و لعب و ان الدار الاخرة لہی الخیوان لو کانوا...
- ۳۰۷ قرآن ۱۲/۶۶: و مریم ابنت عمران الی احصنت فرجہا فنفخنا فیہ من روحنا و صدقت...
- ۳۵۴ قرآن ۶۸/۳۶: و من نعمہ ننکسہ فی الخلق...
- ۲۶۹-۱۹۲ قرآن ۱۶/۵۰: و نحن اقرب الیہ من حبل الوريد

- قرآن ١٠٨/٧: ونزع يده فاذا هي بيضا للناظرين
 ٣٦٧-١٧٢
- قرآن ١٦/٢٧: وورث سليمان داود وقال يا ايها الناس علمنا منطق الطير و اوتينا من ...
 ١٦٤
- قرآن ٩/٢٠: وهل اتيك حديث موسى
 ٣٠٨
- قرآن ٧/٥٣: وهو بالا فاق الاعلى
 ١٢٨
- قرآن ٤/٥٧: وهو معكم
 ٢٦٩
- قرآن ١٩/٧: ويا آدم اسكن انت وزوجك الجنة وكلا من حيث شئتما ولا تقربا هذه ...
 ٤٥٤
- قرآن ٨٥١٧: ويستلونك عن الروح قل الروح من امر ربي وما اوتيتم من العلم الا قليلاً
 ٣٢٦
- قرآن ٢٩/٢: هو الذي خلق لكم ما في الارض جميعاً ثم استوى الى السماء ...
 ٢٤٨-٢٤٠
- قرآن ٢٣/٥٩: هو الله الذي لا اله الا هو الملك القدوس السلام المؤمن المهيمن العزيز ...
 ٣٩٦
- قرآن ٧/٤٧: يا ايها الذين امنوا ان تنصروا الله ينصركم ويثبت اقدامكم
 ٣٢٥
- قرآن ٥٤/٥: يا ايها الذين امنوا من يرتد منكم عن دينه فسوف ياتي الله بقوم يحبهم ...
 ٣١٦ و ٣١٧
- قرآن ٦٧/٥: يا ايها الرسول بلغ ما انزل اليك من ربك وان لم تفعل فما بلغت رسالته والله ...
 ١٥٤
- قرآن ١/٧٣: يا ايها المزمل
 ١٢٤
- قرآن ٥٦/٣٩: يا حسرتي على ما فرطت في جنب الله
 ١١٧
- قرآن ٣٨/٤٣: يا ليت بيني وبينك بعد المشرقين فبئس القرين
 ٢٢٠
- قرآن ٧٠/٢٥: يبذل الله سيئاتهم حسنات
 ٤٠١
- قرآن ٢٩/٥٥: يساله من في السموات والارض كل يوم هو في شان
 ٢٤١
- قرآن ٦/٩٠: يقول اهلكت مالا لبداء
 ٣٤٠
- قرآن ٣٩/١٣: يمحو الله ما يشاء ويثبت وعنده ام الكتاب
 ٢٤٨ - ٢٠٠ و ٤٠١
- قرآن ٨٩ و ٨٨/٢٦: يوم لا ينفع مال ولا بنون، الا من اتى الله بقلب سليم
 ٣٣٢
- قرآن ٥٤/٩٩: يومئذ تحدث اخبارها: بان ربك اوحى لها
 ٢٤٢

کشف الآیات کتاب مقدس (تورات و انجیل)

- انجیل، رسالهٔ اول به قُرنتیان ۵/۱۳: اطوار ناپسندیده و ناشایسته ندارد. ۱۷۰
- انجیل، رساله برومیان ۱۹/۱۶ «... در نیکوئی دانا، و در بدی ساده دل باشید». ۱۹۲
- انجیل یوحنا ۲۵/۱۱: عیسی بدو گفت من قیامت و حیات هستم هر که بمن ایمان آورد، اگر مرده باشد زنده گردد. ۳۳۸
- انجیل متی ۲۴/۱۹: «عیسی به شاگردان خود گفت، هر آینه بشما می گویم که شخص دولتمند به ملکوت آسمان به دشواری داخل می شود + و گذشتن شتر از سوراخ سوزن، آسانتر است از دخول شخص دولتمند در ملکوت خدا». ۲۴۰
- انجیل متی ۴۳/۲۵ و ۴۴: «غریب بودم مرا جا ندادید، عریان بودم مرا نهوشانیدید، مریض و محبوس بودم عبادتم نمودید. پس ایشان نیز به پاسخ گویند: ای خداوند کی ترا گرسنه یا تشنه یا غریب یا برهنه یا مریض یا محبوس دیده، خدمت نکردیم؟» ۱۷۳-۱۷۲
- تورات، سفر خروج ۱/۳-۶: «و اما موسی گلهٔ پدرزن خود یترون کاهنِ مدیان را شبانی می کرد؛ و گله را بدان طرف صحرا راند و به حوریب که جبل الله باشد آمد. و فرشتهٔ خداوند در شعلهٔ آتش از میان بوته ای بر وی ظاهر شد، و چون او نگریست اینک آن بوته به آتش، مشتعل است اما سوخته نمی شود. و موسی گفت: اکنون بدان طرف شوم و این امر غریب را ببینم که بوته چرا سوخته نمی شود. چون خداوند دید که برای دیدن مایل بدان سوی می شود، خدا از میان بوته به وی ندا در داد و گفت: ای موسی، ای موسی، گفت: لبیک. گفت: بدین جا نزدیک میا، نعلین خود را از پایهایت بیرون کن، زیرا مکانی که در آن ایستاده ای زمین مقدس است. و گفت: من هستم خدای پدرت، خدای ابراهیم و خدای اسحق و خدای یعقوب. آنگاه موسی روی خود را پوشانید زیرا ترسید که به خدا بنگرد». ۳۵۹
- تورات، سفر خروج ۶/۴: «و خداوند دیگر باره وی را گفت دست را در گریبان خود بگذار. چون دست به گریبان خود برد و آن را بیرون آورد، اینک دست او مثل برف مبروص شد». ۳۶۷-۱۷۲
- کتاب مقدس: عهد عتیق - تورات - سفر خروج ۲/۳: «و فرشتهٔ خداوند در شعلهٔ آتش از میان بوته ای بر وی ظاهر شد و چون او نگریست اینک آن بوته به آتش، مشتعل است اما سوخته نمی شود». ۳۰۸

احادیث اسلامی

۳۲۲	آدم ومن دونه تحت لو انی يوم القيامة ولا فخر
۱۹۳	اصحابی كالنجوم بايهم اقتديتم اهتديتم
۱۹۲	اکثر اهل الجنة البله
۳۳۴	الانسان سرّ من اسرار
۳۸۹ و ۳۹۰	الانسان سرّ من اسراری - والانسان سرّی وانا سره
۱۴۰	الحکمة ضالة المؤمن
۲۸۶	الدنيا سجن المؤمن وجنة الكافر
۴۲۷	السخی حبيب الله ولو كان فاسقا
۲۴۹	السعيد سعيد في بطن امه والشقی شقی
۱۳۶	الفقر سواد الوجه في الدارين
۱۳۶	الفقر فخري
۳۳۰	ان الله لا ينظر الى صوركم ولا الى اعمالكم بل ينظر الى قلوبكم ونياتكم
۱۸۵	انا مسكين اجالس المساكين
۲۱۴	ان رحمتي غلبت على غضبي
۲۰۶	ان لله سبعين الف حجاب من نور وظلمة، لو كشفها لا حرقت سبحات وجهه كل من ادركه بصره
۲۲۴	ای مؤمنین، از پل بگذرید زیرا روشنائی شما، آتش مرا فرو نشانده است
۱۵۸	اینان در بهشت اند و مرا بیمی نیست؛ و اینان در جهنم اند و مرا باکی نیست
۳۹۰	حفت الجنة بالمکاره وحفت النيران بالشهوات

۳۳۲	بہم ترزقون و بہم تنصرون
۳۸۹	بی یسمع و بی ببصر
۲۰۴	پیامبری بعد از من نخواهد آمد
۳۴۵	جذبة من جذبات الرحمن توازی عمل الثقلین
۳۳۶	حاسبوا انفسکم قبل ان تحاسبوا و زنوا اعمالکم قبل ان توزنوا و موتوا قبل ان تموتوا
	خداوند مخلوقات را در تاریکی خلق کرد، سپس نور خویش بر آنها افشاند؛ به آنهایی که این نور
۱۲۷	رسید،
۳۶۷	علی صورته
۲۵۹	عشقتی و عشقته
۱۷۲	یا بنی آدم، بیمار بودم و توازن عیادت نکردی
۳۳۸	متی الساعة، انا و الساعة کھاتین
۲۱۴	سبقت رحمتی غضبی
۴۰۰	قد جف القلم بما انت لاق
۱۴۳	قلب المؤمن بین اصبعین من اصابع الرحمن
۳۳۸	وجودی و ظھوری عین القیامہ
۱۸۵	کل ما اھاک عن مولاک فھودنیاک
۳۸۹	كنت سمعه الذی یسمع بی و بصره الذی ببصری
۳۰۶	كنت کنزاً مخفیاً
۱۳۷	كنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لکی اعرف
۱۴۸	كنت کنزاً مخفیاً فاحببت، ان اعرف (فخلقت الخلق لاعرف)
۳۲۲	كنت نبیاً و آدم بین الماء و الطین
۲۹۳	لا نبی بعدی
۴۱۶	لطف من پیش و بیش از قهر من است
۱۸۶	لولا الهوی ما سلك طریق الی الله
۳۰۶	لولاک لما خلقت الافلاک
۴۰۰	ما شاء الله کان و ما لم یشالم یکن
۳۳۱	ما وسعنی ارضی و لا سمانی و لکن وسعنی قلب عبدی المؤمن
۳۶۷ و ۳۶۸	ما وسعنی ارضی و لا سمانی و لکن یسعنی قلب عبدی المؤمن التقیہ النقیہ الوریع

- مخلوقات را خلق کردم تا شناخته شوم
 ۹۱ موتوا قبل ان تموتوا
 ۱۱۷ من اراد ان ينظر الى ميت يمشی علی وجه الارض فالينظر الى ابی بکر (یا الی ابن ابی قحافه)
 ۳۳۷ من نور خدایم و مومنان واقعی از نور من هستند
 ۲۴۰ من و قیامت چون این دومی باشیم
 ۳۳۸ نعم المال الصالح للرجل الصالح
 ۱۸۵ نگذارید کسی که سیر، پیاز یا تره خورده است، به مساجد ما نزدیک شود
 ۴۱۳ وجف القلم علی علم الله
 ۴۰۰ اثنی علی، لا احصى ثناء علیک
 ۴۴۱

عبارات عربى

٢٥١	اذا تم الفقر فهو الله
٢٣٠	اذا قرن المحدث بالقديم لم يبق له اثر
٢٥٨	الزاهد سيارو العارف طيار
٢٢٠	اعوذ بك منك
٢٨٢	الاشياء انما تتبين به اضدادها
١٩٦	التصوف غض الطرف عن الكون
٢١٥	الخليفة عين المستخلف
٢٢٨	ترك الكسب و تعطيل الجوارح عن العمل
٢٢٢ و ٢٢١	الفناء بالمذكور عن الذكر
١٦٠	المغلوب كالمعدوم
١٦٦	النفس هي ام الاصنام
٢٧٢	انا اقول وانا اسمع وليس في الدار غيرى ديار
٢٣٨	انا انت و انت انا
٢٣١	بدن مثالى روحانى
١٣٨	شغلتنى مشاهدة الصانع عن مطالعة المصنوع
٢٣٩	طارت عصافير راسه
٢١٠	فالكل مفتقر ما الكل مستغنى
٢٠٠	قد جف القلم

كالنطقة للحيوان

۳۱۵

كانهم على روسهم الطير

۴۳۹

كلوا واشربوا

۱۸۶

لا يجب الله غير الله

۳۱۵

لو كان العرش وماهواه في زاوية من زوايا قلب العارف ما احس به

۳۳۰

و لست تطهر لولاي لم اكن لولاك

۳۱۲

ولقد كرمتنا بني آدم

۱۲۸

يجبونه

۳۱۶ و ۳۱۷

يجبهم

۳۱۶ و ۳۱۷

ليس للماضين هم الموت انما لهم حسرة الفوت

۱۱۶

من حفر بئراً (لاخيه) وقع فيه

۲۰۲

عرفت ربي بربي

۱۲۹

من عرف الله كل لسانه

۴۴۲

من عرف نفسه فقد عرف ربه

۱۲۸

من لم يدق لم يدرك

۱۲۸

وفيه بيان انه بذاته سبحانه خاطبه بالقرآن شفاها عند كشف لقائه هو كفاحا ...

۳۶۰

أعلام (اشخاص)

۴۲۸	ابن جوزی	آ	
۱۱۲	ابن خَلَّكان		آدم ابوالبشر
۴۷۲-۴۶۸-۱۹۹	ابن سینا	۲۸۳-۲۴۸-۲۳۰-۲۱۶-۱۴۷-۱۰۵-۹۱	
	ابن عربی ← ابن العربی	۴۱۶-۴۱۳-۳۶۹-۳۶۴-۳۲۳-۳۰۶-۲۸۴	
۳۲۴-۳۲۰-۳۱۲	ابن فارض	۴۲۰	
۳۳۷-۳۳۶-۷۳	ابوبکر	۵۲	آدمز سرتامس
۲۳۰	ابوحنیفه	۸۹-۶۹-۳۶-۳۵	آربری آ.ج.
۲۷۸	ابونواس	۶۹	آهی دکترمهری
	أخی ترك، حُسام الدین حسن بن محمد بن		
۳۱۳-۸۴	حسن بن		
۴۶۸-۴۶۶	ارسطو	۳۶۲-۲۲۹	ابراهیم (ع)
۲۱۰	أسدالله ← علی (ع)	۴۲۰-۴۱۷-۴۱۶-۴۰۲-۱۹۹-۱۳۰	ابلیس
۱۱۳	اسکندر		ابن العربی
۵۱	اسمیت رابرتسن	۲۴۳-۲۴۲-۲۳۹-۱۳۲-۱۳۱-۹۲-۲۶	
۴۳۹	اصحاب (پیامبر)	۳۸۷-۳۷۰-۳۶۱-۳۱۴-۳۱۰-۲۹۳-۲۷۰	
۱۴۲	اصحاب کھف	۴۴۷-۳۸۸	
۳۳۷	الصّديق ← ابوبکر	۹۳	ابن اندلسی
۶۹	افشار ایرج	۳۹۴	ابن بی بی

۴۷۲-۴۴۲-۳۱	خیام	ج	۳۵۸	چاسر
			۷۳-۴۵	چلبی امیر عارف
۴۰۲	دارانی ابوسلیمان			چلبی حسام الدین حسن
۹۳-۸۸	دانتہ		۳۱۳-۳۱۲-۸۶-۸۵-۴۵	
۵۱	دخویہ			
۳۴۸	دراموند ویلیام	ح		
۱۳۶	دلاکروز خوان		۴۸-۴۷	حاجی خلیفہ
۸۸	دونا جنتیل		۳۳	حافظ
۲۹	دیانت (ثابت گیلانی) ابوالقاسم		۱۰۸-۱۰۱-۱۰۰-۵۸	حسام الدین
			۳۱۲-۲۷۸-۲۲۹-۲۲۸	
	ذ		۳۸	حسین بن حسین المولوی
۴۷۳	ذوالنون		۴۱-۲۰	حقی شیخ اسمعیل
			۲۳۹-۲۱۸-۲۱۷-۱۱۲	حلاج منصور
	ر		۴۶۰-۴۵۹-۴۱۷-۲۶۵	
۱۳۸	رابعہ عدویہ		۴۲۷	حواریون
۲۵۸	رازی یحییٰ بن معاذ		۲۱۰	حیدر
۴۰۴	رامین			
۴۵-۴۹	ردھاوس جمز	خ		
۳۹۴-۵۰-۴۵	رزن گتورگ		۱۶۵-۱۶۴	خاقانی
۵۰	رزن دکتر قردریک		۳۱	حداوندگار بلخ (مولوی)
۴۷۴	روح القدس ← جبرائیل		۱۶۵	خرقانی ابوالحسن
۷۴	ریتردکتر		۲۹۳-۲۳۴-۲۱۲-۱۱۳-۷۷	خضر
			۱۴۲	خفتگان سبغہ افسس
	ز		۳۲-۳۱-۳۰	خلیلی خلیل الله
۸۳-۸۲	زرکوب صلاح الدین فریدون		۱۰۰	خواجہ خان
۴۱۰-۳۷۴	زوزو		۴۶	خواجہ عینی
۲۹۲	زید		۷۴-۷۳	خوارزمشاه سلطان محمد

ص	س
صاری عبدالله افندی ۴۱-۱۹۶-۴۱۲	ساکاس آمونیوس ۴۷۱
صالح، علی پاشا ۱۸	ستارزاده، عصمت ۲۱
صدری افشار، غلام حسین ۱۸	ستاری، جلال ۱۸
صلاح الدین فریدون شیخ ۴۵	سَرّاج ۲۳۸
صورتگر استاد لطفعلی ۶۵-۶۸-۲۶۴-۴۵۴	سَری سَقَطی ۲۳۸
	سید برهان الدین ← سید سردان ۴۵
ض	سعدی ۳۸۶-۱۵۲-۳۳
ضرابی «قطب» محمد مهدی ۴۳-۶۶	سقراط ۳۹۲
ط	سلاجقه آسیای صغیر ۷۴
طبری ۲۸۳	سلیمان ۴۱۰-۳۰۳-۲۴۶-۱۸۵-۱۶۴
طغرل دوم سلطان عراق ۳۹۵	سمرقندی خواجه لالای ۷۵
	سنائی غزنوی
ع	۸۹-۱۱۷-۱۱۷-۲۵۳-۳۹۵-۴۲۳-۴۲۴
عبدالعلی محمد بن نظام الدین لکهنونی (بحرالعلوم) ۴۱	سهروردی ۴۹
عثمان ۳۳۶	سُروری مصلح الدین بن مصطفی ۴۰
عزازیل (ابلیس) ۱۷۰-۲۸۳	ش
عزرائیل ۱۷۴	شاه موبد مرو ۴۰۴
علاء الدوله (ناسر) ۳۷	شفیعی کدکنی، محمدرضا ۲۳-۲۷
علومى ایرج ۶۹	شلی ۳۷۲
علی (ع) ۲۰۴-۲۱۰-۲۳۱-۲۲۰-۳۳۶	شمس الدین تبریزی ۴۵-۷۶-۷۷-۷۸-۸۰
عمادی ۳۹۵	۸۲-۸۷-۸۸-۳۱۲-۳۱۳-۴۴۰-۴۴۲
عمر (خلیفه نانی) ۲۴۹-۳۳۴	شمعی ۴۰
عیسی ۱۸۸-۱۹۷-۳۰۷-۳۱۱-۳۳۸	شیخ یوسف بن احمد المولوی ۴۰
۳۶۲-۴۲۶	شیطان ۴۰۲

گ	غ
۴۰۴	۳۹۴
۷۵	۴۲۳-۲۹۸-۲۳۲-۲۰۶-۱۷۴-۱۴۹
۱۲۶-۶۹-۶۸-۶۶-۳۴	۳۹۴
۳۰	۴۶۸
۴۴	۲۴۹
۳۸۶-۳۴۹	۳۷۱-۳۷۰-۳۰۴-۲۹۲-۲۴۹
۳۰۲	۴۸-۴۴
۴۵۵	۲۵۴
۲۱۸-۲۶	۶۵
۲۴	۱۰۵-۱۰۴
۳۴۲	۴۷۱-۴۴۶
۳۸۶-۳۴۹	
۲۹	
۷۶	
۴۷۲	
۲۰۴-۱۲۴-۱۰۰-۹۱	
۲۹۳-۲۳۱-۲۱۱-۲۰۵	
۳۸	
۲۹۶	
۳۰۷	
۴۷۱-۳۱۲-۳۰۷-۱۳۶	
۳۹۵	
	ق
	۳۴
	۸۹
	۲۳۸
	۱۳۲
	ق
	۲۵۶
	۴۳۰
	۱۴۲
	ک
	۴۶۸
	۲۴۹
	۳۷۱-۳۷۰-۳۰۴-۲۹۲-۲۴۹
	۲۹۲-۲۱۸-۱۶۵-۸۹-۷۴-۷۰-۳۷
	۴۸-۴۴
	۲۵۴
	۶۵
	۱۰۵-۱۰۴
	۴۷۱-۴۴۶
	قاسمی دکتر محمد
	قاضی نور اللہ
	قشیری
	قیصری داود
	کار پنتر ادوارد
	کاشانی
	کبری نجم الدین

۵۱	نیکلسن هنری الن	۶۸-۶۹	معین دکتر محمد
		۳۱۲	مغربی
	و	۲۴۲	ملاصدرا
۵۱	وارتی بسیلیا	۱۴۴	مَلِكِ مَقْرَب (اسرافیل)
۴۶	وثوق مینا	۱۳۶-۴۶	ملکم سرجان
۱۷۰	وردزورت	۲۴	موسوی گرمارودی، علی
۲۲۹-۱۹۹-۱۳۲-۱۳۱	ولی محمد	۳۰۳-۲۹۳-۲۴۹-۲۱۲-۱۷۲-۷۷	موسی
۴۵۰-۴۲۷-۳۲۸-۳۱۲		-۴۳۶-۴۳۲-۳۷۲-۳۷۱-۳۷۰-۳۶۷-۳۰۸	
۴۰۴	ویس		۴۵۶
۵۰-۴۹	ویلسن	۴۱	مولوی محمدرضا
۴۶۶-۱۳۶-۹۳-۴۸-۴۷-۴۶	وینفیلد	۴۱	مولوی ولی محمد اکبر آبادی
		۱۸۶	مولائی استاد محمد سرور
	ه	۲۹	مهبود، فہیمہ
۳۵۲-۹۵	ہاروت	۲۰۴	مہدی
۲۳۷	ہجویری	۶۴	مُہل ژول
۲۹۶	ہراکلیتوس	۴۲	میکانلیان طاہہ وس
۷۶	ہمائی جلال الدین	۴۶۶	میلتن
۷۳	ہوآر کلمان	۲۹	مینوی، مجتبی
۴۶	ہیوز		
	ی		ن
		۱۱۳	نظامی
	یادداشت مترجم	۶۸	نفیسی سعید
۲۷۹-۱۸۶-۱۷۶-۱۷۵-۱۲۶-۱۱۴		۱۷۶	نوشیروانی وحید
۴۲۶-۳۷۸-۳۶۲-۳۶۱-۳۶۰-۳۰۸		۵۱	نولدیکہ
۴۷۳-۴۷۱-۴۵۹-۴۵۸-۴۵۴-۴۳۴		۸۹	نیشابوری فریدالدین عطار
۴۴۰	یعقوب	۵۰	نیکلسن جان
۴۴۰-۱۶۸	یوسف	۵۰	نیکلسن مارک

أعلام (اماکن)

		آ	
۷۳-۷۴-۷۵	بلخ		آسیا
۴۱	بمبئی	۳۰	آسیای صغیر
۴۱	بورسا	۳۹۴	آلمان
۹۶-۳۰	بین النهرین	۱۵۲	
		الف	
			استانبول
۱۱۳	پاریس	۴۷	استراسبورگ
۵۲	پنریت	۵۱	اسکاتلند
		۵۱	اسکندریه
		۴۷۱	اندلس
۱۹-۱۸	تبریز	۹۲	انقره
۴۰-۴۶	ترکیه	۴۱	انگلستان
۵۰	تروپ	۶۹-۵۲-۵۰	ایران
۵۲-۵۱	ترینیتی کالج	۶۹-۴۰-۳۰-۲۷-۲۲	
۴۰	تنگه بسفر		
۱۷۶	تهران		
		ب	
		۳۵۲	بابل
		۳۶۵-۹۶-۷۴-۳۱	بغداد

س	س	چ	چ
۳۳۱	سبزوار (بیہق)	۵۲	چستر
۴۲۰	سَرَنَدِیب (سیلان)		
ش	ش	خ	خ
۴۰	شام	۷۷	خان شکرریزان
۲۳۷	شوروی	۴۰	خانقاہ بشیکتاش (بشکطاش)
		۴۰	خانقاہ مولویہ
		۱۱۳-۷۴-۷۳	خراسان
		۷۳	خوارزم
ط	ط	د	د
۴۴	طهران		
ع	ع	د	د
۳۹۵-۱۱۳	عراق	۲۴	دارالفنون
۵۱	عربستان	۴۲	دانشکدہ ادبیات
۱۱۵	عَرَقات	۶۹-۱۷	دانشکدہ ادبیات و علوم انسانی
		۵۱-۵۰	دانشگاہ آکسفرڈ
		۵۲-۵۱	دانشگاہ اُبردین
		۵۰	دانشگاہ باربادوس
		۵۱	دانشگاہ تورونتو
		۵۱	دانشگاہ سینت اندروز
		۶۸-۲۴	دانشگاہ طهران
		۵۲-۵۱	دانشگاہ کمبریج
		۵۲-۴۹	دانشگاہ لندن
		۹۲-۸۰-۷۹-۷۸-۷۴	دمشق
غ	غ	ر	ر
۴۰	غَلطہ		
ف	ف	ر	ر
۵۱-۲۶	فرانسہ		
۶۵-۶۴	فرہنگستان ایران		
۶۴-۵۲	فرہنگستان بریتانیا		
ق	ق	ر	ر
۱۱۵-۳۸	قاہرہ		
۴۹-۴۱-۴۰	قسطنطنیہ		
۳۹۴-۱۱۵-۸۶-۷۹-۷۷-۷۵-۷۴-۳۸	قونیہ	۳۹۴-۹۲-۷۴	روم (ترکیہ)

۱۳۶-۱۱۳-۵۰-۴۶-۴۵-۴۴	لندن	ك	
۵۱	لیدن	۵۲-۵۰	كامبرلند
		۷۶	کتابخانه اقبال تهران
	م	۴۴	کتابخانه دانشکده ادبیات
۳۰	ماوراء النهر	۶۹	کتابخانه دانشگاه کمبریج
۱۹۸	مسجد پیامبر	۴۴	کتابخانه شورای فرهنگی بریتانیا
۳۸	مسجد نافذ پاشا	۴۶-۴۴	کتابخانه مجلس شورای ملی
۱۹۸	مدینه	۶۹	کتابخانه مرکزی دانشگاه طهران
۱۱۵	مزدلفه	۴۴	کتابخانه ملك
۴۷۱	مصر	۵۰-۴۸-۴۵-۴۴	کتابخانه ملی
۱۸۶-۱۲۴-۱۱۵-۷۴	مکه	۴۴	کتابخانه موقوفه فرمانفرمائیان
۱۱۵	منی	۶۹	کعبه العشاق قونیه
۳۸	موزه بریتانیا	۳۵۰-۱۳۷	کعبه
۱۷۶-۵۰-۳۸	مونخ	۴۸	کمبریج
	ع	۵۰	کوردینگتن کالج
	ن	۵۰	کونینز کالج
۳۱	نیشاپور	۵۱	کیلی (Keighley)
	ه		گ
۵۱	هلند	۳۹۴	گرجستان
۲۶۱-۴۷-۴۶	هندوستان		ل
	ی	۷۴	لارنده
۴۷۱-۵۱	یورکشایر	۵۰-۴۴	لاپیزیک
		۳۶۴-۵۱	لکهنو

أعلام (نشریات و کتب)

ب		الف	
۱۵۲	بدایع سعدی	۷۳	ابتدا نامه
۲۵۴-۱۳۷	برهان قاطع	۳۶۶	إحیاء
۴۶	بهشت گمشده	۴۲۳	احیاء ۷/۴: کتاب التَّوبه
		۳۳۴	اسرار التَّوْحید
		۲۴۲	أسفار
		۱۱۳	اسکندرنامه
۱۸	پیوند عشق میان شرق و غرب	۴۶۸	الفهرست
		۴۴	القرآن وهو الهدی والفرقان
		۴۶۸	الملل
۱۳۶	تاریخ ایران : جان ملکم	۴۰	المنهج القوی لطلاب المثنوی
۱۰۰	تحقیقات در تصوف	۴۳۹	امثال عرب
۱۶۵-۱۳۸	تذکره الاولیاء		انجیل
۴۱	ترجمان و شرح مثنوی سریف		
۵۰	ترجمه منثور دفتر دوم مثنوی : ویلسن	- ۴۲۶ - ۳۳۸ - ۱۸۳ - ۱۷۰ - ۱۳۷ - ۵۰ - ۴۳	
۲۰۰	تشریح سودا : برتن	۴۷۱	
۲۳	تصوف اسلامی و رابطه انسان و خدا	۱۸	از سنائی تا سعدی
۴۹	تفسیر اردو : مولوی عبدالمجید	۱۸	از فردوسی تا سعدی
۴۹	تفسیر ترکی : شیخ اسمعیل انقره ای		

۱۰۰-۸۸-۸۲-۵۲	دیوان شمس تبریزی	۱۶۶	تفسیر صاری
۳۳	دیوان کبیر	۴۱	تفسیر فارسی
۳۴	دیوان کبیر شمس	۴۹	تفسیر فارسی بحر العلوم
			تفسیر مثنوی به زبان ترکی: شیخ اسمعیل
	ر	۴۷	انقره ای
۳۹۵	راحة الصدور	۴۷	تفسیر مثنوی به فارسی: عبدالعلی محمد
۲۴	راهنمای کتاب	۴۰	تفسیر نجم الدین کبری
۹۴	رباعیات	۵۰	تفسیر و شرح دفتر دوم مثنوی: ویلسن
۳۱	رباعیات: خلیلی	۴۲۸	تلبیس ابلیس: ابن جوزی
۶۵	رباعیات خیام	۴۳-۵۰	تورات
	رسالهٔ اول پولوس رسول به قرنطیان:		
۱۳۷	(انجیل)		ج
۴۷۱	رسالهٔ فی العشق	۴۱	جواهر بواهر مثنوی
۲۹۲	ترجمهٔ رسالهٔ قشیریه		ح
۱۰۵	رسائل اخوان الصفا		
۳۹۶-۴۱-۲۰	روح المثنوی	۴۲۳	حدیقه: کتاب اول باهتمام Stephenson
۴۲	رومی: شاعر و عارف	۲۶۲-۲۵۳	حدیقه سنایی
	ز	۳۱۳-۸۲	حسامی نامه (مثنوی)
	زمینهٔ ی ایران شناسی: (مجموعه مقالات)	۴۶۶	حکمت و تعلیمات مسیحیت
۱۷۶			د
	س	۳۵۸	داستان تاجر (اثر چاسر)
		۳۴۵-۲۳۴-۱۹۹	دائرة المعارف اسلامی
۱۶۴	سخن و سخنوران	۳۵۸	دکامرون، روز هفتم، حکایت نهم
۴۷۱	سیر فلسفه در ایران	۲۶	دیوان احمد جام
		۲۰۷	دیوان باباطاهر کوهی
	ش	۲۱۸	دیوان حلاج
۶۴-۴۴	شاهنامه	۳۹۵	دیوان سنائی: بکوشش مصفا

فرہنگ صوفیہ عبدالرزاق ۴۹
فرہنگ لغات و تعبیرات مثنوی ۱۲۶
فصوص الحکم ۹۲-۱۳۱-۱۳۲-۲۱۶
۲۴۳-۲۷۱-۲۹۳-۲۹۴-۳۷۰-۳۸۷-۴۴۷
فیہ مافیہ ۷۳-۲۹۹-۳۰۷

ق

قدیسین دراویش سیار

Les Saints des Dervisches Tourneurs

۷۳
قرآن ۲۷-۴۳-۴۴-۷۸-۹۱-۱۰۰-۱۰۱
۱۳۲-۱۸۵-۱۸۶-۳۶۰-۴۳۹
قصص الانبیاء ۱۸۵-۱۹۷

ك

کاتالوگ کتب فارسی مونیخ ۳۸
کاتالوگ Aumer مونیخ ۳۸
کتاب آسمانی ایران (مثنوی) ۴۶
کشف المحجوب ہجویری ۱۶۰-۱۹۶-۲۱۶
۲۳۷-۲۶۹-۳۱۶-۳۳۷
کلیات سعدی ۱۵۲
کلیات شمس ۲۱۸
کمدی الہی ۴۶-۹۳

گ

گلستان ۱۱۳-۳۸۶
گلشن راز ۴۸-۱۳۶-۳۴۸-۴۶۸-۴۷۰
گلشن راز: تصحیح و ترجمہ وینفیلد ۱۳۶

شرح احوال و تحلیل آثار عطار نیشابور ۸۹
شرح تاسیس سلسلہ فاطمیان در آفریقا ۵۱
شرح چهار تمثیل مثنوی مولوی

۲۰-۲۱-۲۲

شرح حال مولانا ۷۴
شرح فصوص: کاشانی ۴۳۰
شرح مثنوی ۴۱

ص

صد گفتار علی ۱۴۰

ط

طواسین ۲۳۹-۳۷۰-۴۶۰

ع

عرائس البیان فی حقائق القرآن ۳۶۰-۳۶۱
عوارف المعارف سہروردی ۴۹
عیون المسائل ۴۶۸

غ

غزلیات ۹۴
غزلیات حافظ ۴۴

ف

فاتح الابیات
۲۰-۴۰-۱۳۲-۱۴۰-۱۷۶-۱۸۵-۲۸۰
۲۸۹-۳۲۸-۳۷۸-۳۸۲-۳۹۰-۴۱۳-۴۷۳
فتوحات المکیہ ۹۲

ل	
۲۵۸-۲۳۸	لَمَع
م	
۳۳	مثنوی
۳۷	مثنوی علی بن محمد
۴۰۴	مثنوی فخرالدین اسعدگرگانی
۳۸	مثنوی محمد بن الحاج دولتشاه ابن یوسف شیرازی
۳۸	مثنوی موسی بن یحیی بن حمزه المولوی
۴۷	مثنوی مولوی، چاپ بولاق
۴۷	مثنوی مولوی چاپ لکهنمو
۳۸	مثنوی نسخه بولاق
۷۴	مجله آلمانی Der Islam
۳۳۸	مجموعه احادیث محمدی
۳۹۴	مختصر الدول
۳۴۶-۱۳۰	مرصاد العباد: چاپ شمس العرفا
	مشکاة الانوار: ترجمه G.H.T.Gairdner
۲۹۸-۲۰۶	
۲۶	مصائب (حلاج) اثر لوتی ماسینیون
۲۳۸	مصابیح
۲۴۲	مطالعن الصوفیه
۷۳	مقالات شمس تبریز
۴۷۲-۴۰	مکاشفات رضوی
ن	
۴۵-۷۳	مناقب العارفين
۳۱۲	منتخبات دیوان شمس
۱۷۰	منظومه وظیفه
۳۹۰-۳۸۸-۲۸۰-۱۴۲	منهج القوى
و	
۶۵	نامه فرهنگستان
۴۴	نجوم الفرقان فی اطراف القرآن
۲۱	نشریه دانشکده ادبیات تبریز
۴۴	نغمه نی
۸۱	نفحات الانس
۲۴	نگین، مجله
۴۵۵	نمایشنامه تیمورلنگ
ه	
۲۱	وحید (مهنامه)
۷۶-۷۷	ولدنامه
ی	
۳۱	هرات: خلیلی
۱۷۴	يَذْكُرُ فِيهِ حَمَاقَةَ أَهْلِ الْإِبَاحَةِ: كتاب غزالي

A.J. Wensinck, *Muslim Creed*, Cambridge, 1932. ۴۰۱

Bigg, *Christian Platonists of Alexandria*, 2nd ed. ۴۴۶

C.R.Jain, *The Lifting of the Veil*. ۴۶۷

D.B.Macdonald , Religious Attitude .	۴۰۵
Eckhart , Deutsche Mystiker	۱۳۶
G.Rosen , Mesnevi , leipzi g , 1849 .	۴۷
Inge , Christian Mysticism .	۳۰۷
J.W.Redhouse , The Mesnevi , london , 1881 .	۴۷
Nicholsou , The Idea of Personality in Sūfism .	۴۱۸
Massignon , La Passion d'al Hallāj .	۴۱۸
Masson , The Poetical Works of John Milton , III .	۴۶۶
Marlow's Tamburlaine .	۴۵۵
Meno 77 , tr . Jowett .	۳۹۲
Milton , Paradise Lost v .	۴۶۶
The Heroic Enthusiasts tr . Williams , I .	۳۲۴
the Pseudo - Clementine « Apocalypse of Peter » Bulletin of the John Rylands	
Library .	۴۲۷ , ۴۲۶
Vaughan , Hours with the Mystics .	۴۱۰ - ۴۴

اصطلاحات و لغات و تعبیرات

۲۰۵	أبدال یا اوتاد	آ
	الف	آبِ آب یعنی خدا
		إِبَاحَة
۱۳۶-۲۰۷-۳۷۰	ابدیت	آب حیات
۱۴۳	ابقا ^ع	آتش دوزخ
۴۲۲-۲۲۰	إِبْنُ الْوَقْتِ	آدم ساده لوح (ابله)
۲۴۰	ابو الأرواح	آرزوی خداوندی
۲۱۱-۱۳۳	اتحاد	آزادی
۳۶۱	اتحاد با خدا	آزمایش
۴۵۰-۲۳۸	اتحاد صوفیانه	آستان (عبد)
	اتحاد طبیعت الهی و انسانی (لاهوت و ناسوت)	آسمان ابدیت
۲۳۹		آسمان مجلل الهی
۸۷	اتحاد عاشق و معشوق	آگاهی الهی
۴۱۴	اتحاد فارغ از خویشتن	آگاهی جهانی
۳۱۸-۳۱۳-۲۳۶-۱۲۸	اتحاد عرفانی	آلام دوزخ
۴۵۲-۴۰۴		آئینه
۴۴۹	اتحاد لا ینفک با خدا	آئینه الهی
۴۴۶	اتحاد نور	آئینه حقیقت
		۱۲۵
		۱۷۴
		۱۱۳
		۲۰۰
		۱۹۴
		۱۳۶
		۱۷۶
		۲۰۴
		۱۰۸
		۳۶۰
		۳۴۸
		۳۹۰-۳۶۹-۲۲۶
		۲۶۸
		۲۸۰
		۱۶۲
		۳۱۲
		۲۲۸

۱۶۷	ازدهای هفت سر	۲۶۴	اتحاد واقعی با حق (بقا)
۲۹۳	اساس ولایت	۳۱۳	اثبات
۷۸	استاد	۲۶۴	اثبات وحدت
۳۸۲	استاد الهی	۴۱۴	اجبار پسندیده
۲۴۰-۱۲۴	استغراق	۱۸۶	اجر صوفی
۲۶۸	استغراق اوصاف آدمیت بکلّیت	۱۲۶	احتراق = سوختن، سوزش
۱۶۲-۱۲۷	استعداد	۳۶۹	احدیّت
۴۰۳	استعداد آدمی	۴۱۷	احکام الهی
۲۶۲	استعداد روحانی	۲۳۹	احوال صوفیانه
۲۶۲	استعداد مستی	۳۳۷	احوال صوفیانه نفس
۱۹۸	استن حنانه	۳۱۸	احوال عارفانه
۴۴۰	استهلاك جزء در کلّ	۱۱۳	اختران فلك
۴۷۳-۱۶۳	اسرار الهی	۴۰۵-۳۹۷-۳۹۶	اختیار
۳۶۲	اسرار جهان	۱۷۰	ادب
۳۲۴	اسرار و معانی	۳۸۶	ادراك عرفانی
۱۲۸	اسطرلاب	۴۱۸	اراده الهی
۲۵۰-۲۴۸-۲۳۰-۲۱۶-۹۱	أسماء	۴۱۴-۳۷۲-۲۹۰	ارداه حقّ
۱۳۲	أسماء الهی	۳۳۲	ارزاق الهی
۲۹۶	أسماء جلالی او	۱۷۴	ارضای نفس
۲۹۶	أسماء جمالی خدا	۱۵۴	ارواح
۳۶۷	أسماء و صفات الهی	۲۶۴	ارواح انسانی
۳۶۹	أسماء و صفات خالق	۱۲۷	ارواح متبارک
۱۰۵	استیاق	۲۴۶	ارواح نیک و بد
۳۶۱	اشجار وفا	۳۳۶-۱۵۴-۱۲۲	ازل
۱۷۲-۱۲۸	اشراق	۱۶۸	ازلی
۳۶۷-۲۶۲	اشراق عرفانی	۱۴۰-۳۶۰	ازلیت
۲۵۶	اشراق محض	۴۷۱	ازلیت نفوس
۴۶۷	اصل الهی روح	۴۵۴-۴۴۴-۱۶۶-۶۹	ازدها

۳۷۷	امر تکلیفی	۹۱	اصل عقلی ساکن در جهان
۳۷۶	امر تکوینی	۴۴۵	اصول الهی
۲۳۰	امین خداوند	۳۶۴	اصول توحید فلسفی
۴۶۰-۳۶۵	انا الحق	۳۹۶	اصول عقائد اُرتدکس اسلام
۹۷	انبیاء و اولیاء	۳۶۴	اصول وحدت صرف
۴۱۲	انتخاب غائی	۳۹۳	اطاعت از خدا
۲۵۴	اندیشه های عرفانی	۴۳	اطناب کلام
۲۵۴	اندیشه های عقلانی	۳۸۹	اظهار الهی
۲۴۶	انس	۲۹۹	اعیان معقول
۴۶۹-۴۱۲-۳۹۱-۳۸۸-۱۴۸-۹۶	انسان	۲۲۸	افسانه های اولیای اسلام
۳۸۷	إنسان العین = مردمک	۱۴۳	إفنا
۱۲۴-۱۰۱-۱۰۰-۹۱-۷۶	انسان کامل	۲۴۹-۱۰۶	أَلَسْتُ
۱۹۳-۱۶۵-۱۶۴-۱۴۸-۱۴۷-۱۳۸-۱۳۰			القاء و الهام یا تجسم خدا به صورت انسان،
۲۱۷-۲۱۶-۲۱۱-۲۱۰-۲۰۸-۲۰۶-۲۰۴		۴۴۶	حلول
۳۰۷-۳۰۶-۲۶۴-۲۵۶-۲۳۰-۲۲۹-۲۲۶		۲۹۹	الوهِیة
۳۶۷-۳۴۲-۳۳۴-۳۳۱-۳۲۶-۳۲۴-۳۱۲		۴۷۲-۳۲۲	الهام
۴۵۶-۴۵۴-۴۴۶-۴۴۰-۴۳۱-۳۸۸-۳۸۷		۴۱۲	الهام کم مرتبه اولیاء
۴۷۵-۴۷۰-۴۶۲		۸۸	الهة شعر
۳۰۶	انسان کامل، محمد	۱۴۸-۱۴۶-۱۰۶-۷۶	الهی
۲۹۹	انسان مقدس (شیرمرد)	۴۴۰	الهیات اسکندرانی
۱۴۶	انفاس ثلاثه	۴۱۴	أَمَارَه
۱۳۶-۲۶۴	انکار نفس (فنا)	۲۴۸	أُمُّ الْكِتَاب
۴۲۸	اوامر الهی	۲۰۶-۲۰۴	امام
۴۲۸	اوامر خدا	۱۸۲	امان خدا
۲۹۳-۲۲۲-۱۷۲-۱۳۴	اولیاء	۱۷۴	امتعه دنیوی
۲۰۴	اولین تعین مطلق	۱۶۲	إِمْتِلَاء
۲۵۹	ایام الله	۱۰۴	أمری ازلی
۳۷۰	أهل الجنة	۴۱۸	أمر الهی

۲۰۰-۱۵۶-۱۰۵	بہشت	۳۷۰	أهل النار
۳۷۲	بی رنگی	۴۳	ایجازِ مُخَلّ
۱۰۵	بیست و چہار شُعب	۳۳۸	ای صنم ← محمد
۴۱۲	بی صبری	۳۷۶	ایمان
۲۵۲	بینائی (عین الیقین)		
	پ		ب
۳۰۷	پدر، خدا در مسیحیت	۳۰	بادہ عمر
۴۵۴	پدران ہفتگانہ	۲۹۳	باطن نبوت
۱۶۲	آفات بشریہ	۱۹۳	باغبان
۳۱۸	پردہ	۴۵۰-۹۰	باقی
۲۲۴	پل صراط	۳۳۶	باقی در حق
۳۵۲	پلیدی و ناپاکی تن (نفس)	۳۰۸	بانگ حق
۴۲۲	پلیۃ	۱۱۸	بحران
۲۲۹-۲۲۶-۷۵	پیر	۴۳۰	بدن غیر مادی
۳۲۴	پیشوای روحانی	۴۶۴	بُراق، اسب پیامبر
	ت	۲۵۹	بُراق عشق الہی
		۱۱۷	برگ بی برگی
		۲۱۰	بزرگترین جنگ مقدس، الجہاد الاکبر
۴۵۹-۲۹۲-۲۳۶-۲۲۸-۱۱۲	تالہ	۱۹۶	بَصْر بصیرت، چشم دل
۴۷۱	تثلیث مقدس	۴۴۸-۴۴۷-۴۴۱-۳۹۰-۲۱۲	بقا
۴۴۶	تجانس	۳۱۳	بَقَا بَعْدَ الْفَنَاءِ
۹۴	تجربہ الہی	۴۵۱	بقای حق
۲۵۲	تجربہ واقعی (حق الیقین)	۱۳۶	بلائی نفی
۲۵۹	تجلیات	۱۷۴	بندگی
۱۳۰	تجلی	۱۷۶	بندگی خدا
۲۹۶-۱۶۸-۱۳۱-۹۰	تجلی الہی	۲۱۱	بندہ خداوند، عبد اللہ
۱۲۸	تجلی حق	۳۰۲	بِوَاطِنُ الْأَشْيَاءِ
۳۶۰	تجلی ذات و صفات	۳۹۸	بو بردن: درک حقیقت روحانی

۱۲۰	تکوین مجدد روحانی	۲۱۵	تجلّی صفات خدا
۴۲۶	تلبیس	۳۶۶	تجلّی و ظهور خداوند
۴۶۷-۴۵۵	تناسخ	۳۶۰	تجلّی عرفانی در ازلیت ذات قرآن
۳۶۴	تناسخ ارواح	۲۹۶	تجلیات قدرت الهی
۴۱۳	تنزیه	۳۲۲	تجلّی نور محمدی
۴۵۲	تنها فاعل حقیقی	۱۱۸	تجنیس یا بحر
۳۹۸	توبه حقیقی	۱۰۵	تُحَاکِی
۴۲۷	توبه و رجوع	۲۹۳	تحقق عرفانی و احدیت با خدا
۴۱۴	توجه الهی	۴۱۳	ترك اولی
۳۷۴	توحید	۳۹۸-۲۶۳-۲۳۱-۱۸۲	ترك نفس
۱۷۲	توحید خداوند با دوستانش	۴۲۰-۴۱۲	
۳۱۰	توحید فلسفی	۱۸۸	ترهّب
۴۲۸-۱۸۳-۱۸۲-۱۵۴	توکل	۳۰۴	تسبیح جمادات
	ث	۲۵۰	تصویری واهی (خیال)
	ث	۴۲۳	تضاد بنیادی
۳۴۴	ثنویت	۱۱۲	تضاد و تناقض
	ج	۲۰۲	تطهیر نفس
	ج	۴۵۱	تعلقات عالم عرضی
۱۰۲	جام شراب	۳۳۶	تعلیمات سیری
۴۴۵	جامه عرضی	۲۰۷	تعین
۴۷۲-۴۲۲-۱۰۱	جان	۲۲۶	تعینات
۳۷۷	جاهل	۴۷۵	تعینات، فردیت ها
۳۹۶	الجبار	۳۷۳	تقدیر
۳۹۸	جبر	۳۸۱-۱۷۶	تقدیر الهی
۳۹۸	جبر خدا	۱۸۴	تقوی
۴۱۴	جبر عارف	۴۶۶	تکامل روح
۴۱۳	جبرم (استفاده من از اصطلاح جبر)	۱۶۶	تکبر
۴۱۴-۴۱۳	جبر محمود	۳۶۹	تکرر در احدیت

۱۳۱	جنبه منفعلیت	۴۱۳	جبر مذموم
۳۱۷	جنون و شوریدگی عاشق	۴۰۲	جبر مطلق
۴۲۷	جود	۴۲۹	جبر و قدر
۱۱۸	جولان	۴۱۲	جدائی خالق و مخلوق
۳۴۶-۱۶۹	جوهر	۲۵۸-۱۰۲	جذبہ
۳۳۴	جوهر اصلی	۱۸۶	جزاء الشرط
۳۶۸	جوهر دل	۱۲۷	جزء
۱۱۲	جوهر عشق کل	۴۶۹-۴۲۲	جسم
۱۲۶	جوهر یکتا	۱۴۶	جسم لطیف
۴۱۲	جهالت	۱۴۴-۱۴۳	جلال
۱۸۲	الجهاد الاکبر	۳۰۶	جلال الہی
۲۹۶	جهان هستی	۱۷۹	جلال و خشم او
۱۵۸	جهنم	۲۶۸	جلال جان
		۳۲۸	جلال عشق
		۳۰۲	جماد
	ج		جمال
۱۲	چارمیخ چارشاخ ← عناصر اربعه	۳۱۴-۱۴۴-۱۲۸	جمال ازلی
۳۸۸	چشم باطن	۳۴۸	جمال الہی
۲۴۹	چشم خداوند	۳۸۶-۳۵۴-۱۷۹-۱۳۸	جمال انسانی
۳۳۰	چشم دل	۳۵۴	جمال بیچون
۳۳۲	چشم دنیا	۱۲۸	جمال جاودانہ
۱۹۶	چشم معنوی	۱۳۱	جمال جاوید
۳۸۸	چشم نور ازلی	۹۷	جمال حق
۱۰۵	چهل و ہشت تراکیب	۱۳۰	جمال دنیوی
		۱۳۰	جمال غرضی
	ح	۳۵۴	جمال و رحمت الہی
۱۲۸	حال آنی، تجربہ بلا فصل	۳۸۲	جن
۴۴۲	حال ابدی	۲۴۶	جنبہ فاعلیت
۲۸	حاجب	۱۳۱	

۴۷۲	حقیقت روحانی	۲۴۴	حال درونی
۹۰	حقیقت محض	۱۴۸	حبیب
۱۰۸	حقیقت مطلق	۳۲۸	حبیب الله
۳۰۴	حقیقت مکشوف الهی	۳۱	حبیب جان
۱۰۸	حکایت	۳۰۸-۲۵۰	حجاب
۳۷۶-۱۸۶	حُکم الهی	۱۵۸	حجاب جهالت
۱۴۰	حکمت	۳۴۶	حجاب خودپرستی
۸۹	حکمت آسمانی	۲۴۴	حدت الهی
۳۷۶	حکمت جاودانی	۱۶۶	حرص
۲۲۰	حکمت خود (خدا)	۱۶۶-۳۱۲	حسادت
۲۱۰	حکیم عارف	۱۰۸	حضرت الوهیت
۴۷۲	حلقه وجود	۱۴۰	حضور الهی
۴۴۶-۲۶۹-۲۱۱	حلول	۲۳۶	حضور باطنی خداوند
۴۱۶	احمدالله	۲۳۴	حضور خداوند در قلب
۳۳۹	حیات ابدی	۲۷۰	الْحَقُّ (حقیقت، خدا، اَحَد)
۴۲۷	حیات روحانی درونی	۱۳۷-۱۳۶-۱۲۸-۹۷-۹۱-۷۶	حَقّ
۴۵۱	حیات وقوه الهی	۴۴۶-۳۹۰-۲۱۴-۲۱۲	
۲۵۴	حیرت	۲۵۳	حَقّ الیقین
۳۷۳	حیرانی صوفیانه	۳۰۲-۲۵۶	حقایق
۳۰۲	حیوان	۲۷۱	حقایق پنهانی اشیاء (اعیان ثابتہ)
		۲۵۴	حقایق عرفانی
		۱۲۸	حَقّ تعالی
۱۷۶-۱۳۲-۱۲۴	خالق	۳۱۴-۲۹۸-۲۵۶-۱۱۴-۹۷-۹۱-۹۰	حقیقت
۲۴۲	خالق خود	۴۴۹-۴۳۸-۴۱۴-۴۸۸-۳۴۸-۳۵۴-۳۳۴	
۴۰۵	خالق و سازنده اثر	۳۸۶	حقیقت اشیاء
۳۱۴	خالق و مخلوق	۳۶۶	حقیقة الْحَقّ
۱۳۶-۱۳۲-۱۳۱-۱۱۷-۱۱۴-۱۰۹	خدا	۴۰۵	حقیقت انسانیت
۱۷۹-۱۷۸-۱۷۶-۱۵۰-۱۴۷-۱۴۲-۱۴۱		۳۷۳	حقیقت بی صورتی

خ

۴۰۵-۴۵	خواطر نیک	۹۰	خدا (ذات الهی)
۱۶۰	خود آگاهی		خداوند
۳۸۸	خود آگاهی جهانی	۱۱۷-۱۱۵-۱۰۴-۱۰۰-۹۶-۹۲-۹۱-۹۰	
۴۱۲	خود بینی	۱۶۴-۱۶۲-۱۵۶-۱۵۴-۱۵۰-۱۴۴-۱۴۳	
۳۷۱-۲۰۳-۲۰۲	خود پرستی	۲۴۲-۲۳۹	خدای خود
۱۰۶	خیال اجتماع	۱۰۸	خدای سرمدی
۳۸۰-۹۱	خیر مطلق	۴۴۶	خدای واقعی (الحق)
۳۸۱	خیر و شر	۴۲۲	خدا یکتاست
		۲۴۰	خدائی که یگانه وجود حقیقی
		۱۵۰	خدمت
	د		
۳۰۰	دانش	۴۰۱	خِذلان
۲۹۶	دایره هستی	۳۴۲	خلافت الهی
۴۵۴	درخت حیات	۴۵۰	خَلَائِیْت
۳۰۸	درخت موسوی	۲۷۰	الْخَلْق (ظاهر، عالم، کثرت)
۲۶۹	درك عقل یا جان	۳۹۰-۱۳۲	خلق
۴۵۱	درویش	۲۴۹	خلقت
۱۷۴	درویشی	۱۰۶	خلقت خدا
۳۴۶	الدُّرَّة (الْباقوت) البیضا	۳۹۰	خلقت خود
۹۵	دریای خاموش	۳۴۸	خلقت نوین
۳۶۰	دریاهای لطف الهی		x (خلق، جنبه عرضی واقعیت) = y (حق)
۴۶۷	دشمنان دین و ایمان	۲۳۹	جنبه باطنی و ذاتی
۲۱۲	دشمن پنهان ← نفس	۴۵۰	خَلْقِیْهِ
۳۶۶	دل	۳۴۲-۲۴۹-۸۲	خلیفه
۲۵۲	دلّاله	۲۱۰	خليفة الله
۳۱۷-۲۴۶-۱۱۵	دنیای عرضی	۱۹۶	خُم، مرشد کامل
۴۱۲	دنیا پرستی	۱۱۴	خواب غفلت
۳۰۲	دنیای مادی	۳۰۶	خواجه کولاک
۱۰۵	دوازده مقامات	۱۴۰	خواطر افلاطونی

	ر	۲۲۴-۱۶۶-۱۵۶	دوزخ
۴۱۷	راز تقدیر: سرّ القدر	۳۲۶	دوست خدا (حبیب الله)
۱۰۱	رازدانان	۴۲۲	دیدۀ روشن بین عارف
۱۰۲	راه پرخون	۴۱۶	دیرزی
۳۷۱-۹۱	رای الهی	۱۸۸	دیو
۴۵۰	رَبّ		
۱۸۵	رَبُّ تو		ذ
۳۱۸	رَبُّوبیت	۳۳۰	ذَا الْقَلْب
۳۱۸-۳۱۴	رَبّ و عبد	۳۱۳-۹۱-۹۰	ذات
۱۱۵	رجعت	۲۰۵	ذات احدیت
۱۵۸	رحمت	۴۲۲	ذات اصلی حق
۱۵۶	رحمت الهی	۳۷۳-۳۲۸-۲۹۹-۲۹۸-۱۲۶-۹۱	ذات الهی
۲۹۴	رسالت الهی	۳۷۲	ذات انسان
۲۵۹	رستاخیز عرفانی	۴۵۱	ذات بشریّه
۲۹۳	رسول	۲۵۰-۲۴۳	ذات او
۴۴۵	رضوان	۴۵۰	ذات حقّ
۴۷۱	روح	۱۳۲	ذات خالق
۳۱۱	روح الله	۲۹۶	ذات خداوند
۴۷۴-۳۶۴-۳۰۷-۱۰۰	روح الهی	۳۴۶	ذات روحانی انسان
۳۶۳-۳۲۰	روح انسان کامل	۲۹۲	ذات، صفات و اعمال الهی
۲۱۷	روح انسانی	۴۵۱-۴۵۰	ذات عبد
۱۳۶	روحانیت	۳۶۴-۲۷۶	ذات مطلق
۱۴۷	روح باد	۳۱۷	ذات و حقیقت
۲۰۲	روح بدّ	۲۰۶	ذاتیت
۴۶۰	روح تو	۴۵۵	ذَنْبُ الْتَنِينِ یعنی دُمِ ازدها
۲۳۲-۱۰۱	روح حیاتی	۲۳۱-۲۳۰	ذوالفقار
۳۰۷-۱۴۶	روح حیوانی	۲۹۹	ذهن الهی
۱۰۰	روح سعید		

۴۴۸	زیبائی مطلق	۴۵۶	روح عالم
		۴۶۹	روح عقلانی
	س	۱۴۶	روح عقلی
۱۸۲	سالک	۳۰۸-۱۴۶	روح قدسی
۳۴۵	سالک مجذوب	۴۵۴-۴۴۷-۲۵۶	روح کلّ
۳۴۶	سایه های شرک	۳۱۲-۲۹۳-۲۴۰-۹۱	روح محمد
۲۸۹	سببیت	۱۰۰	روح ولی
۳۰۴	سُبْحانُ اللهُ	۲۸۰-۲۵۹-۲۴۶-۲۲۴	روز جزا
۳۰۸	سَبِّحْ اللهُ	۳۰۲-۱۴۴	روز قیامت
۱۰۴	سپاه بهشتی	۴۴۸	روز حشر
۱۷۰	ستاره ها	۱۰۴	روضه رضوان
۲۸۶	سِجِنِ دُنْیا	۱۳۲	رؤیا
۴۲۸	سَخاوت	۱۸۴-۲۱۴	ریاضت
۳۳۴-۳۰۷-۱۲۸	سَرّ	۱۷۰	ریاضت نفس
۳۱۱	سَرِّ اتِّحاد	۴۲۷	ریاضت و جوع
۲۹۳-۲۹۲-۲۸۲	سِرُّ الْقَدْرِ	۳۹۷	رؤیای اختیار
۳۹۰-۳۱۳-۳۰۶-۲۷۹	سِرُّ الهی	۲۵۲	رؤیت الهی
۴۱۷	یَرْحَمُكَ اللهُ		
۱۵۰	سرگشتگی		ز
۴۴۹	سعادت اعلیٰ	۳۳۸	زبان باطنی
۴۱۸	سعادت وصلت	۹۶	زمان
۴۲۲	سِفال	۱۱۳	زمان و مکان
۴۷۲	سفر نزولی	۲۶۸	زمینه الهی
۲۶۴	سُکْر	۹۰	زمینه غائی
۴۴۲	سُکْرِ جَدْبَه	۱۲۲	زندانبان تن
۱۸۳	سکوت صوفیانه	۲۱۶	زندگی حیوانی
۲۵۸-۱۱۵	سلوک	۴۵۶	زندگی نفسانی
۴۷۳-۱۰۵	سَماع	۴۲۸	زهد

۱۷۹	شهادت	۸۲	سماع ورقص مذهبی
۲۶۲	شهدای راستین	۲۵۲	سمع و نقل
۱۱۵	شهوات نفس	۱۳۶	سَوَادُ الْوَجْهِ
۱۶۶	شهوت	۲۷۱	سؤال بالحال یا سؤال بالاستعداد
۳۵۴	شهوت پرستی	۳۱۷	سودا
۲۴۶-۱۲۶	شیاطین	۱۹۷	سیر باطنی
۴۷۲-۱۵۰	شیخ	۲۷۴	سیر تکامل بشر
۳۳۴	شیخ کامل	۲۱۰	سیمرغ
۳۶۳	شیرین ← شیرینی حق		
۲۱۰-۱۶۶	شیطان		
			ش
		۲۲۲	شاهد ظاهری
		۴۴۱	شب معراج
		۴۵۴	الشَّجَرَه
		۲۷۹	شجره بشر
		۲۳۸	شخصیت عاشق
		۲۳۸	شخصیت معشوق
		۱۶۶	شَرّ (بزرگ و کوچک)
		۳۶۴	شراب
		۱۹۶	شراب عشق
		۴۲۸	شِرْكَ
		۴۲۷	شِرْكَ پنهانی، شرک خفی
		۳۷۶	شریعت
		۳۰۴	شَقُّ الْقَمَرِ
		۴۰۵	شکاک مطلق
		۲۲۸	شکر ایزد
		۲۵۲	شنوائی (علم الیقین)
		۲۵۲	شنیدن (سمع)
		۱۲۶	شهاب ثاقب
	ص		
۴۵۹	صِبْغَة و لَعْنَة	۴۵۴	
۲۶۴	صحو	۲۷۹	
۱۰۸	صدر	۲۳۸	
۲۷۱	صریح (باللفظ)	۲۳۸	
۴۷۶-۲۳۶	صعود	۱۶۶	
۴۷۲	صعودجان	۳۶۴	
۲۱۷	صعود عارف	۱۹۶	
۲۵۹	صعود عارفانه	۴۲۸	
۱۹۷	صعود و عروج	۴۲۷	
۹۱	صفات	۳۷۶	
۲۱۴	صفات بشریه	۳۰۴	
۱۳۲-۱۳۰-۱۱۰-۹۱	صفات الهی	۴۰۵	
۲۵۶-۲۵۰-۲۱۷-۲۱۶-۲۱۰-۲۰۳-۲۰۲		۲۲۸	
۴۶۲-۴۵۰-۴۴۶-۴۴۱-۳۶۰-۳۲۰-۳۱۴		۲۵۲	
۴۱۸	صفات الهی جلال	۲۵۲	
۴۱۸	صفات الهی جمال	۱۲۶	

۴۳۰	عاقبت بینی	۳۴۹	طُرُق خطا
۲۷۸-۲۶۲-۲۱۷-۲۱۶-۱۲۵-۹۰	عالم	۲۸۹	طُرُق و اسباب
۴۷۰-۴۵۶-۴۳۱-۳۴۸		۱۸۲	طریق پروردگار
۳۳۷	عالم اسلام	۹۷	طریقت
۴۷۲	عالم اشراق	۱۸۲	طریقت حق
۱۱۵	عالم حقیقی	۱۸۴	طریقت صوفی
۳۰۲	عالم دیگر (آخرت)	۴۶	طلسم جان
۴۷۵-۳۲۰	عالم صغیر	۱۶۶	طمع
۳۵۲-۲۱۷	عالم طبیعت	۱۷۸	طَوْعًا أَوْ كَرْهًا
۳۴۱-۳۰۰-۲۷۰	عالم عَرَضی	۲۳۲	طهارت دل
۲۱۶	عالم عقلانی		
۲۶۸	عالم عقل و حقیقت		ظ
۳۲۱	عالم کبری	۲۱۰	ظَلَّ اللهُ
۴۷۵	عالم کثرت	۱۱۳	ظُلُمَات
۴۶۷	عالم مادی	۴۴۰-۴۳۶	ظهور (تجلی) خداوند
۴۷۲	عالم محسوس	۱۳۱	ظهور زن از مرد
۲۷۸	عالم مطلق		
۳۰۲-۲۷۰	عالم معقول		ع
۳۵۲	عالم نور	۱۰۹	عابد
۴۷۲	عالم وحدت باطن	۳۴۵	عابدانه
۴۶۹	عالم هستی	۳۴۴-۲۸۶-۲۴۴-۲۳۸-۱۶۳	عارف
۳۸۲-۱۷۹	عبادت (بندگان حق)	۴۵۶-۳۸۰	
۳۹۳	عبادت	۳۱۳	عارفانه
۴۵۰	عبد	۲۵۸	عارف حقیقی
۳۱۸	عبودیت	۳۸۹	عارف فانی
۱۴۴	عدل الهی	۴۰۴-۳۹۸-۳۱۸-۳۱۴-۱۶۸-۸۸	عاشق
۴۴۱-۳۴۹-۲۷۱	عدم	۴۱۸	عاشقان واقعی خداوند
۴۱۸	عذاب مفارقت	۳۱۵-۳۱۲-۱۱۲	عاشق و معشوق

۱۸۸	عقیدہ اخوت	۳۷۳-۱۹۷-۱۶۹-۱۱۴	عَرَض
۳۲۱	عَلَّتْ غَائِي	۴۶۹-۲۹۸-۲۵۹	عروج روح
۳۰۶	عَلَّتْ غَائِي خَلْفَت	۴۷۴-۴۴۳-۳۹۸	عرفان
۱۶۸	عَلَّتْ نِهَائِي	۴۳۰	عرفان کُلّ
۲۸۲	عَلَّتْ وَمَعْلُول	۲۰۷-۱۳۱	عرفانی
۲۲۶	عَلَّلِ غَائِي	۴۳۸	عزیز الوجود
۳۶۹	عِلْمِ خِدا	۳۵۴	عشاق
۲۴۸	عِلْمِ لَدُنِّي	۱۰۸	عشاق خود آگاہ
۳۶۹	عَلَى صُورَتِهِ = عَلَى صِفَاتِهِ	۱۲۷-۱۰۵-۱۰۲-۹۷-۹۶-۸۸	عشق
۲۸۸	عَمَلِ الْهِي	۱۷۹-۱۳۷-۱۳۶-۱۳۲-۱۳۱-۱۳۰-۱۲۸	
۲۳۲	الْعَمَلِ الصَّالِحِ	۳۷۸-۳۵۴-۳۱۶-۳۱۰-۳۰۶-۲۵۹-۱۸۴	
۴۰۵	عَمَلِ نَامِرْنِي الْهِي	۴۱۳-۴۱۲-۳۹۸-۳۸۲	
۴۲۳	عُمَيَان	۳۲۶-۳۱۶-۳۱۰-۲۱۴-۲۰۶	عشق الہی
۲۶۹-۲۶۵	عَنْصَرِ الْهِي	۳۶۲-۳۴۴	
۲۵۳	عَيْنِ الْيَقِينِ	۳۱۷	عشق انسان
۲۲۹	عَيْنِ پِير	۳۹۸	عشق به حَقّ
۲۹۲-۲۷۱-۱۷۶	عَيْنِ ثَابِتِهِ	۳۲۸	عشق پاك
		۳۱۷	عشق جان
		۳۶۳	عشق حَقّ
		۳۱۸-۳۱۷	عشق خدا
۴۵۹	غُسْلِ تَعْمِيدِ	۳۱۸	عشاق خود ← خدا
۲۱۴-۱۶۶	غَضَبِ	۴۴۲	عشق عارفانہ
۴۲۰	غَضَبِ الْهِي	۳۱۴	عشق مطلق
۱۸۴	غَلْبَةُ بَرِ نَفْسِ	۱۳۰	عظمت الہی
۳۱۲-۲۲۹	غَيْرِ	۴۵۴	عقل فرماندہی
۲۳۶	غَيْرِ از خدا	۳۴۶-۳۰۰-۲۴۶-۲۰۴-۱۶۲-۱۴۶	عقل کُلّ
۱۵۲	غَيْرَتِ	۴۷۳-۱۵۲	عقل معاد
		۴۷۳-۱۲۸	عقل معاش

غ

		ف	
۲۲۹	فناء فی الشیخ		
۱۷۴-۱۳۶	فناى نفس	۲۸۹	فاعل واقعی
۳۴۰-۱۳۴	فیض الهی	۱۳۲	فاعلیت
		۴۵۱-۴۰۴	فانی
	ق	۳۳۶	فانی این جهان
۴۲۸-۳۷۱-۱۵۶	قادر متعال	۲۰۷	فانی فی الله
۲۳۰	قاطع سر نفس	۴۱۷	فتوت
۳۸۱	قانون خدا	۱۰۸	فخر راستان
۳۳۴	قانون و مقنن	۴۵۰-۳۷۲	فردیت (تعین)
۴۵۱	قایل ← عارف بزرگ	۲۴۶	فرشتگان محافظ
۲۱۸	قتل نفس	۲۴۲	فرمان
۳۹۶-۲۸۵-۲۶۲-۲۴۴	قدرت مطلق الهی	۳۷۲	فرمان خداوند
۴۴۹-۴۱۲		۳۷۶	فرمان خلاقه حق
۴۴۹	قدرت و اراده خدا	۳۷۶	فرمان مذهبی او
۱۲۴	قدوس ؑ	۹۷-۹۵	فروع خداوندی
۳۸۹	قرب فرائض	۴۵۲	فصل
۳۸۹	قرب نوافل	۳۹۵	فعالیت عرضی
۳۷۸-۱۵۸	قضا و قدر	۱۳۶	فقر
۳۲۴-۲۰۶-۲۰۴-۱۹۳	قطب	۱۱۷	فقر معنوی
۲۰۴	قطب زمان	۲۰۷	فقیر
۳۳۰	قلب (دل)	۲۳۱-۲۱۲-۱۶۰-۱۵۴-۱۴۲-۱۱۷	فنا
۱۰۰	قلم اعلی ← محمد	۴۷۴-۴۵۰-۴۴۸-۴۴۷-۴۴۱-۴۴۰-۳۹۰	
۳۴۲	قوای الهی	۴۶۴	فنا، مردن نفس
۳۸۲	قهر و جلال	۲۳۶	فناء الصفات
۳۴۰-۳۳۸-۳۰۲-۲۸۰-۱۵۶-۱۴۴	قیامت	۴۴۸	فنا فی الذکر
۴۴۸		۴۴۸	فنا فی الصفات
۳۳۹	قیامت بزرگ (القیامة الکبری)	۲۱۴	فناى صوفیانه
۳۳۹	قیامت کوچک (دنیوی) (قیامة الصغری)	۲۴۴-۲۱۸	فناى عارف

۳۷۶	گناهان	ك	كار الهی
۱۳۷	گنج روان	۳۴۵	كارگاه خدا
۱۴۸	گنج زر	۲۹۲	كاشف اسرار مقدس
۱۳۷	گنج قارون	۳۳۴	كافر
۳۷۳	گنج وحدت الهی	۱۷۹-۱۴۹	كامل و مكمل
۱۷۰	گوشمالی الهی	۲۰۴	كائنات
۳۴۴	گونه گونیِ صوری	۴۷۰-۴۴۷-۱۱۸	كتاب خود ← كتاب خدا
		۲۱۴	كتاب معرفة الله و تقدير
		۲۴۸	كثرت
		۲۹۶	كشف عرفانی
		۲۴۳	كلام ازلی خدا
		۳۶۰	كلام الله
		۳۰۸	كلام او
		۱۵۴	الكلام الطیب
		۲۳۲	كلام الهی
		۴۱۲	كلام حق
		۱۰۴	كلام خدا
		۲۴۲	كلام قدرت
		۳۵۲	كلیت خدا
		۳۲۱	كلیدهای بهشت
		۴۴۵	كمال
		۳۸۴	كمالات نامتناهی الهی
		۳۸۰	كوزه جسم
		۱۹۶	
		۴۶۷	گرداب تولدِ مجدد
		۲۳۲	گفتار نیک
		مار	
		۱۶۶	

۳۴۳-۳۳۲		۹۶	مار افسرده
۴۳۰	مردان کامل، مردان تمام عیار	۹۵	ماروت
۴۴۵	مرد خدا	۲۶۲	مَاسْوِیُّ اللَّهِ
۴۳۰	مرد مقدس	۴۴۵	مانع وحدت
۲۹۲	مردن نفس (فنا)	۴۲۸	مانعة الجمع
۲۱۴-۲۱۲-۱۶۴-۱۶۲-۱۲۵	مرشد	۳۹۷	ماه حق
۴۷۴-۲۲۲		۳۱۵-۱۰۸	متآله
۲۹۳-۲۱۵	مرشد روحانی	۹۰	متعال
۱۱۷	مرگ	۳۲۲	مُثَلُّ الهی
۱۶۸-۱۱۷	مرگ اختیاری	۱۷۶	مَجْبُوْلَه
۱۶۸	مرگ اضطراری	۳۴۵	مجدوب سالک
۳۳۸	مرگ پیش از مرگ	۱۰۲	مجنون
۱۱۷	مرگ عرفانی نفس	۲۵۹	محبّت
	مروارید سفید (جوهر اصلی تمام مخلوقات)	۲۱۴	مَحَبَّتِ خدائندی
۳۴۶		۲۵۹	محبین واقعی
۲۱۲-۱۶۳-۱۶۲-۱۶۱-۱۵۰	مرید	۴۱۸-۱۹۲	محبوب
۴۷۲-۴۲۷-۲۱۴-۲۲۲-۲۲۹		۴۴۹	محبوب بودن
۳۵۶	مست	۱۶۳	مَحْرَم راز
۴۴۱	مست حق	۱۰۵	محرک اول
۴۰۰	مستعان = غالب	۲۵۶	محسوسات عارفانه
۴۵۹-۳۱۷	مستغرق	۲۹۶	مُحِبِّی (حیات دهنده)
۲۶۴	مستی	۱۷۴-۱۳۲	مخلوق
۴۲۸	مسلمان راستین	۴۰۲	مخلوقات
۱۳۲	مُسَوِّی و مقدر	۴۶۸	مراحل ثلاثه عروج روح
۲۵۹	مشاهده	۴۱۸	مراد
۴۷۲	مشاهده حقیقت	۴۷۰	مرحله فوق انسانی
۱۹۶	مشاهده و تفکر عرفانی	۱۵۰	مردان
۴۱۸-۳۷۱-۹۶	مشیت	۳۱۲-۲۸۵-۲۶۸-۱۵۰	مردان کامل

۱۳۳-۱۲۸-۱۰۸-۸۸-۷۶	معشوق	۳۷۶	مشیت او
۴۳۹-۴۱۸-۴۱۲-۲۸۵-۲۵۴		۱۸۰-۱۷۶	مشیت الہی
۴۵۲-۳۱۸-۳۱۷-۲۲۹	معشوق الہی	۴۲۸	مشیت و تقدیر الہی
۱۴۸	معشوق خدا	۳۷۰	مُضِلّ
۷۷	معشوق ربّانی	۲۶۴	مطرب
۴۱۴	معیت با خدا	۲۱۰	مظہر خداوند
۳۸۹	مقام اتحاد	۱۰۹	معبود
۷۵	مقام شیخی	۲۲۲	معجزہ پنهانی (کرامت)
۳۰۷	مقرّبین	۱۹۸	معجزہ ستون
۳۷۶	مقرّر (مقضى)	۱۶۰	معدوم
۳۱۵	مقصد الہی	۲۳۶	معراج
۳۳۴	مقصد نہائی	۴۴۵-۳۳۷	معراج پیامبر
۲۱۱	مقصود	۲۶۲	معراج جان
۱۶۳	مقلّد	۳۴۲	معراج روحانی
۴۷۵	مکاشفات ابدی حقّ	۳۹۸	معرفت اسرار الہی
۳۲۰	مکاشفہ الہی	۱۴۰	معرفة الله
۱۴۴	مَلِكِ مَقْرَب	۱۴۶	معرفت النفس
۳۳۲	ملوک ← مردان مقدس	۲۵۶-۲۵۲-۲۴۲-۲۳۲-۹۱	معرفت
۲۱۸	ممات	۳۹۸-۳۷۷-۲۹۳	
۲۹۶	مُمیت «مَمات دهنده»	۳۶۳	معرفت ← معرفت حقّ
۱۰۱	منبع اسرار	۳۷۱-۳۰۰-۲۴۶-۱۲۸-۹۰	معرفت الہی
۴۵۸	من خدایم (أنا الحقّ)	۴۳۰-۱۸۲	معرفت حقّ
۳۸۰	منشاء غائی خیر و سرّ	۲۵۰	معرفت حقیقی
۱۶۴	منطق الطیران	۱۸۲-۱۶۸	معرفت خداوند
۳۲۶	منظر حقّ	۲۵۳	معرفت روحانی
۱۶۴	منطق الطیر	۲۹۴	معرفت عرفانی
۱۳۲	منفعلیت	۱۹۷	معرفت عقلانی
۳۱۳	منی	۴۵۹	معرفت وحدت خود

۱۵۶	نجات	۲۷۱	مواهب حق
۲۶۴	نخستین پیمان	۱۰۵	الموجودات الاولی
۱۹۲	ندای آسمانی	۲۴۳	موجود بالقوه
۱۶۳	ندیم	۱۰۴	موسیقی علوی
۳۴۸	نسخ زیبا	۳۵۴	موضوع عشق = معشوق
۳۸۰	نظر حقیقی	۱۷۹-۱۴۰	مؤمن
۳۸۴	نقصان	۱۴۶	مؤمنان
۱۶۶	نفرت	۱۸۰	مؤمن بالغیب
۴۷۴	نزول	۲۴۹-۲۲۴	مؤمنین
۱۷۶-۱۶۶-۱۳۶-۱۶۶-۱۰۵	نفس	۲۷۱	موهبت الهی
۲۵۲-۲۴۴		۲۶۰	موهبت روح
۲۰۲-۱۶۶	نفس اماره	۱۶۶	مهلكات
۲۰۳	نفس بد	۲۴۹-۲۶۹	میثاق
۱۶۲	نفس پیامبر	۱۰۶	میثاق اولی
۴۶۶-۱۴۹-۹۶	نفس حیوانی	۳۵۴	میوه عشق
۳۴۸	نفس خودپرست		
۲۰۳	نفس خوبی		
۲۱۲-۱۶۱	نفس شهوانی	۲۶۸	ناآگاهی جان
۱۳۲	نفس مرد	۳۱۳	نافی
۲۲۸	نفس منفور	۲۴۹-۱۰۶	ناسوت
۲۳۲-۲۱۷-۱۶۲-۱۴۹-۱۱۰	نفس ناطقه	۲۵۰	نام خداوند (اسم)
۴۶۶-۲۱۷	نفس نیابتی	۲۵۰	نامیده شده (مسمی)
۳۲۰	نفوس پاک اختروش	۱۶۲	نامرئی
۳۸۰	نفوس شر	۳۴۲	نائب
۳۲۰	نفوس مردان کامل	۳۴۳	نائب خدا
۲۶۴	نفی کثرت	۴۰۱-۳۱	نائی نالان
۳۴۸	نمونه اولیه الهی	۳۴۴	نائب و منوب (= منوب عنه)
۱۰۰	نوای الهی	۲۸۲	نبرد بر ضد نفس

ن

۲۷۱	وجود انضمامی	۳۶۸	نور
۲۰۷	وجود حقیقی	۳۶۳	نور ← نور حق
۴۱۰	وجود غیر قابل درک	۱۹۶	نور الهام الهی
۴۴۵	وجود لایتناهی و نامحدود	۱۷۳	نور الهی
۱۰۱	وجود محض	۲۸۰-۲۰۶-۱۵۰	نور خدا
۲۷۰-۲۲۶	وجود مطلق	۴۵۰-۳۷۲	نور ذات الهی
۱۰۸	وجود واقعی	۳۱۲	نور عالم
۳۱۴	وجود و عدم	۱۲۷	نور کل
۲۱۶	وجوه الوهیت	۳۴۶	نور محمد
۲۹۶-۲۶۲-۲۰۶-۱۱۵-۹۱	وحدت	۳۳۶-۳۲۲-۲۲۶-۲۰۴	نور محمدی
۳۶۰	وحدت او	۲۶۸	نور مطلق
	وحدت الهی	۲۰۸	نور وجود حقیقی
۴۵۲-۴۳۰-۴۲۹-۴۱۶-۳۶۲-۲۲۹		۱۰۲-۱۰۰	نی
۳۷۳	وحدت بصورت کثرت	۱۲۶	نیرات روحانی
۴۶۹	وح حیوانی و شهوانی	۲۷۱	نیستی
۳۱۲	وحدت خویش	۲۶۳	نیستی (عدم)
۲۶۰-۲۰۴	وحدت ذاتی	۲۷۱	نیستی نسبی
۴۵۸	وحدت ذات طبیعت الهی	۲۷۰	نیستی یا عدم
۴۳۱	وحدت ذاتی الوهیت		
۳۷۲-۱۰۱	وحدت مطلق		و
۴۵۲-۳۱۸	وحدت مطلق خدا	۴۷۱	واحد
۲۰۷-۹۲-۹۰	وحدت وجود	۳۸۰-۳۴۴	واحدیت
۴۶۰	وحدت وجودی	۲۴۳	واحدیت خود
۱۹۷	وحدت و حقیقت	۷۸	وادی حق
۳۱۴	وحدت و کثرت	۴۷۳	وارد الحق
۴۷۴-۴۷۱	وحی	۱۰۲	وجد
۴۱۲	وحی عالی پیامبران	۴۰۵-۱۳۶	وجود
۱۸۴	وساوس	۲۶۰-۲۴۲	وجود الهی

۳۱	همدل	۴۰۴	وساوس شیطانی
۴۵۹-۴۵۸-۴۲۹	هُو (خدای مطلق)	۲۹۰	وسایل مُقرَّره الهی
۳۵۶	هوش	۴۵۲	وصل
۳۶۲	هوش ما = عقل کلّ	۱۸۲	وظیفه مُقرَّره الهی
۲۶۴	هوشیاری	۱۱۸	وقفه و تعلیق
۴۵۹	هُویّت الهی	۲۹۳	ولّی
۴۴۰	هیئت بظلمیوسی	۲۵۶	ولّی روشن ضمیر
		۲۰۴	ولّی عصر
		۷۷	ولّی غایب
۳۶۷-۱۷۲	ی	۳۳۶-۲۲۸	ولّی کامل
۴۴۶	یکتا	۳۸۷	ولّی نورانی
۲۳۹	یکتا شدن		
۹۰	یک وجود حقیقی		ه
۷۶	یکی (شدن)	۳۷۰	هادی
۴۴۶	یکی شدن با نور خدا، اتحاد نور	۳۵۲-۱۱۵	هبوط
۳۷۲	یگانه	۴۲۰	هبوط از بهشت
۴۶۶	یگانه روح ازلی	۱۰۱	هبوط روح
۹۵	یگانه روح ازلی و ابدی	۱۰۹	هستی واقعی
۳۵۰	یگانه نور حقیقت	۲۷۱	هستی (وجود)
۳۴۶-۲۷۰	یگانه وجود حقیقی	۱۶۶	هفت دروازه دوزخ

اصطلاحات لاتین - فارسی

absolute unity	احدیّت ۳۶۹
accident	عَرَض ۳۶۸
agens	فاعلیّت ۱۳۱
Almighty	قادر متعال ۴۲۸
alter ego	بَدَل خود ۸۲-۲۴۰
anamnesis	خواطر افلاطونی ۱۴۰
angelic	آسمانی، فرشته ای ۴۰۵
annihilation	عدم ۱۶۰-۴۴۱-۲۸۸
apologue	تمثیل ۲۳۸-۴۲۳
appropriated	مَكْسُوب ۳۹۶
astrology	ستاره بینی ۳۵۰
astronomy	علم ستاره شناسی ۳۵۰
baptism	غُسل تعمید ۴۵۹
Beauty & Mercy	صفات الهی جمال ۴۱۸
bird-speech	سخن / نطق مرغ ۱۶۴
cacophony	تنافر اصوات ۱۰۶
capacity	استعداد ۱۶۲
carnal reason	عقل معاش ۴۷۳

caveat	اخطار ۴۶۸
certainty	یقین ۲۵۳
concrete	ملموس، مشخص ۲۷۸
concrete existence	وجود انضمامی ۲۷۱
conscious	آگاه ۳۱۲
Cosmic consciousness	خود آگاهی جهانی ۲۶۸ - ۳۸۸
Cosmos	جهان ۳۰۷
Creative command	امر تکوینی ۳۷۶
Day of Judgement	روز قیامت ۲۲۰
DE doctrinâ Christianâ	حکمت و تعلیمات مسیح ۴۶۶
Deity	الوهیت ۲۱۶ - ۳۴۳
desire	مرادی ۴۱۸
De Slane	۱۱۲
Deutsche Mystiker	۴۱۰
Devil	دیو ۱۸۶
dictum	گفته ۳۸۸
Divine consciousness	سرّ الهی ۳۹۰
Divine decree	سیر القدر ۲۹۳
Divine grace	فیض الهی ۳۴۰
Divine idea	مثل الهی ۳۲۲
Divine inspiration	الهام الهی ۴۷۴
Divine Knowledge	معرفت الهی ۳۰۰
Divine Mind	ذهن الهی ۲۹۹
Divine Providence	مشیت الهی ۱۸۰
Divine reality	حقیقه الحقّ ۳۶۶
Divine revelation	وحی ۳۷۴
Divine reward	پاداش الهی ۱۸۶
Divine Word	کلام الهی ۴۱۲ - ۴۳۰

Divine Wrath	غضب الہی ۴۲۰
Djinn	جن ۱۹۹
ego	نفس ۳۱۳
egoism	خودپرستی ۳۷۱
entwerden = pass away	درگذشت ۴۴۱
Essence	ذات الہی ۳۷۲
Eternal Word of God	کلام ازلی خدا ۳۶۰
eternity	ازل ۱۰۶
evil	بدی ۲۰۳
“Facie sunt rubescente et livescente (blueish)” — says Avicenna, quoted in Burton’s Anatomy of Melancholy.	۲۰۰
form	صورت ۳۴۴
freedom	اختیار ۳۹۷
free-will	اختیار ۲۹۷ - ۴۲۳ - ۴۲۹
Fünkelein der Seele	بارقہ جان ۱۲۷
gnosis	عرفان ۴۷۴
Godhead	الوہیت ۲۹۹ - ۴۳۱
good Moslem	مسلمان راستین ۴۲۸
Grau ist alle theorie	خاکستری فقط نظری است ۲۷۸
green herbs	گیاهان سبز ۲۲۴
Holy Trinity	تثلیث مقدس ۴۷۱
human spirit	روح انسانی ۲۱۷
hypothesis	احتمال ۱۰۵
Iblis	ابلیس ۱۹۹
Ideas	مثل ۲۷۴
image	صویر خیال ۴۷۳
incarnation	نجسم، حلول ۴۷۱
individualities	فردیت ها ۴۷۵

instrument	آلت ۳۹۶
intoxication of ecstasy	مستی جذبه ۴۴۲
introrsum ascendere	سیر باطنی ۱۹۷
intuition of certainty	عین الیقین ۲۵۲
Jupiter	مشتری یا برجیس ۱۲۶
knowledge of certainty	علم الیقین ۲۵۲
lamp	چراغ ۲۰۶
law	شرع ۳۳۴
theologians	الهیون ۲۹۴
locus	محل ۳۹۶
logos	اصل عقلی ساکن در جهان ۹۱-۳۲۲-۳۶۲-۴۴۶
Logos	کَلِمَةُ اللَّهِ ۳۲۲
lord	رَبِّ ۳۱۸
Lordship	رُبُوبِيَّت ۳۱۸
madjdhub	مجنوب ۳۴۵
Majesty & Wrath	صفات الهی جلال ۴۱۸
materiality	طبیعت ۲۸۵
Mars	مریخ یا بهرام ۱۲۶
mediator	واسطه ۳۳۲
melanaemia	سیاهی ۱۹۹
metaphore	تمثیل ۲۰۷
Mercury	عطارد یا تیر ۱۲۶
moaning pillar	اُسْتُنُّ حَنَّانَه ۱۹۸
monism	توحید فلسفی ۹۰
mystic contemplation	مشاهده و تفکر عرفانی ۱۹۶
necessitarianism	اصول عقائد بدعت آمیز جبر ۴۲۸
necessity	جبر ۴۲۳
niche	قندیل، چراغدان ۲۰۴

non-existent	معدوم ۱۶۰
not-being	نیستی ۲۷۱
object of love	موضوع عشق ۳۵۴
oculus cordis	چشم دل ۱۹۷ - ۲۳۰ - ۲۵۳
Ode to Duty	منظومه وظیفه ۱۷۰
Omnipresent	حاضر در همه جا ۱۱۳
Omniscient	عالم مطلق ۲۷۸
One	یگانه ۳۷۲ - ۴۷۱
Oneness	واحدیت ۳۴۴ - ۳۶۹ - ۳۸۰
One Real Being	یگانه وجود حقیقی ۳۴۶
oral tradition	سمع و نقل ۲۵۲
organ	وسیله ۱۶۲
orthodox via media	روش میانه ارتدکس ۴۲۹
otherness	غیر ۲۲۹ - ۴۳۱
pantheism	وحدت وجود ۹۰ - ۴۶۰
parable	تمثیل ۴۲۳
par excellence	مردان کامل ۱۵۰ - ۴۳۰
passed away	فنا شده است ۴۴۱
patiens	منفعلیت ۱۳۱
personified	شخصیت خارجی ۱۹۳
phenomenal	خلق ۳۹۰
plethora	ازدیاد خون و اخلاط ۱۶۲
polytheism	شیرک ۴۲۸
Praise Me	مرا ستایش کن ۴۴۱
Pride of the great	فخر الکبار ۲۵۴
Primal Covenant	اولین میثاق ۲۴۹
quâ	از طریق - به عنوان ۲۹۳ - ۳۷۶ - ۳۸۱
rational soul	نفس ناطقه ۱۶۲

real	حق ۲۹۰
Real Agent	فاعل واقعی ۲۸۹
realisation of certainty	حقّ الیقین ۲۵۳
Reality	حقیقت ۳۰۷
Reckoning	روز جزا ۲۸۰
reed-pen	قلم ۱۰۰
religious command	امر تکلیفی ۳۷۷
Resurrection	قیامت ۲۸۰ - ۴۴۸
revelation	تجلی ۳۶۰
rhymed couplet	بحر مثنوی در عروض فارسی ۴۵
Saintship	ولایت ۲۹۳
salve	دیرزی ۴۱۶
satanic	شیطانی، شریر ۴۰۵
Saturn	کیوان ۱۲۶
self	نفس ۴۴۱ - ۴۷۴
Self-abandonment	استغراق ۳۴۰
selfhood	دیوار خودی ۳۴۶
self-slaughter	قتل نفس ۲۱۸
servitude	عبودیت ۳۱۸
slave	عبد ۳۱۸
sobriety	هشیاری ۴۴۲
soul	جان - نفس - روح ۴۶۹ - ۴۷۱ - ۴۷۴
sovereignty	سلطنت ۲۵۴
speech	سخن ۲۹۹
spirit	جان ۲۶۸ - ۳۰۷ - ۴۷۱
Spirit of God	روح الله ۴۳۰
Spiritual intelligence	عقل معاد ۱۵۲
substance	جوهر ۳۶۸

Sulūk	سلوک ۳۴۵
Sun of Unity	آفتاب وحدت ۳۴۶
symbolical	کاربرد تمثیلی ۲۶۲
symbols	تمثیلات ۲۰۷
tabula rasa	لوح پاک ۱۴۲
the animal soul	جان ۴۲۲
the baptism of God	غسل تعمید خدا ۴۵۹
The Beloved of God	حبیبُ الله ۳۳۸
the body	جسم ۴۲۲
The Burning Bush	بوته مشتعل ۳۰۸
the Divine consciousness	شعور یا سر الهی ۳۰۶
the eye of the Eternal Light	چشم نورازلی ۳۸۸
the Logos	نور محمدی، عقل کل ۳۴۶-۲۲۶-۲۹۳
The lowly	مساکین ۱۸۵
the soul of the world	جان جهان = نفس یا روح عالم ۴۷۰
the world - idea	مثال عالم ۳۰۶
union	اتحاد، معیت ۴۱۴-۴۱۸
universality	جامعیت ۲۱۶
Universal Reason	عقل کل ۱۶۲-۳۰۰
vegetive Soul	نفس نباتی ۲۱۷
Venus	زهره یا ناهید ۱۲۶
verwuestet	عاری و منزّه ۴۱۰
vicar	نائب ۳۴۲
victorious	پیروز ۴۰۰
village enclosure	محوطه ده ۲۵۴
vision	رویا ۱۳۲
white Pearl or Corundum	مروارید سفید یا سنگ سنباده ۳۴۶
worship ritual	عبادت ۱۵۰

wueste	تھی ۳۷۴ - ۴۱۰
Zodiac	منطقۃ البروج ۱۲۶
Ammonius Saccas	آمونئوس ساکاس ۴۷۱
Boccaccio	بوکاچو ۳۵۸
Chaucer	چاسر ۳۵۸
Eckhart	اکھارت ۳۰۷ - ۳۷۱
Edward Carpenter	ادوارد کارپنٹر ۲۵۶
Emerson	امرسن ۴۴۴
Fleischer	۱۴۰
Giordano Bruno	جوردانو بروونو ۳۲۴
Heraclitus	ہراکلیتوس ۲۹۶
Houtsma	ہوتسما ۳۹۴
H. Riher	ہلموت ریتر ۱۰۵
H. W. Clarke	کلارک ۱۱۳
N. Semelet	سیملت ۱۱۳
Origen	اوریجن ۴۷۰
Origenes , Origenus , Origen	اوریجن ۴۷۱
Philo	فیلو ۴۴۶
Plotinus	افلاطین - پلوٹینوس ۴۶۸ - ۴۷۱
Rosen	رزن ۳۹۴
Shelley	شلی ۳۷۲
Stephenson	اسٹفنسن ۴۲۳
Suso	زوزو ۳۷۴
W. Heffer	کتابفروشی ہفر ۴۸
W. H. T. Gairdner	۲۰۶
William Drummond	ویلیام ڈراموند ۳۴۸
Wordsworth	وردزورت ۱۷۰

تتمه فہارس

		الف	
۶۸	انتشارات دانشگاه طهران		اخوان الصّفاى بصره
۲۳	انتشارات توس	۱۰۴	أخى ها
۲۰	انتشارات دانشگاه تبريز	۸۶	أرتدكس
۱۷۶	انتشارات فراز	۴۶۸-۴۲۹-۴۱۲-۴۰۱	أرتدكس اسلام
۱۹	انتشارات مشعل اصفهان	۳۹۶-۱۵۸	اسلام تسنن
۵۲	انجمن آسیائی همایونى	۲۹۴	اسلام
۵۱	انجمن سلطنتى بریتانیا	۴۳۱-۵۱	افلاطونيان
		۴۹	افلاطونيان جديد
	ب	۴۶۸	انبیاء
۳۰۴	بنی اسرائیل	۳۹۸	انبیاء و اولیاء
۳۹۰-۴۲۰	بهشت	۴۳۰-۳۱۲	اولیاء
		۲۰۴	اهل تسنن
	پ	۳۳۱	اهل تصوف
۳۴۴	پیامبران	۴۳۶-۳۴۸-۱۷۲-۱۰۱	اهل قریش
۳۳۶	پیامبران و مقدّسین	۲۳۱	الهیون
		۲۹۴	الهیون مسیحی
	ت	۴۲۶	انتشارات امیرکبیر
۲۳۱	تشیع	۱۸	

س	۴۴۰	تصوّف
سازمان انطباعات و انتشارات دانشگاه طهران		
۶۹		ج
۱۱۷	۴۰۵	جبری
۳۹۴	۴۱۳-۳۹۷	جبریون
۷۳	۴۳۶	جهود
	۳۹۰-۲۸۵	جهنم
ش	۱۹۹	جنیان
۳۹۸		
شخص جبری		
ص	۳۴۴	چ
۳۲۷		چشم پزشکان اسلامی
۲۳۹-۱۲۶-۱۰۸-۷۸		
صوفی		
۱۵۰-۱۳۶-۷۶-۷۵-۴۶	۷۳	خ
صوفیان		خلیج فارس
۴۵۰-۴۲۷-۳۴۶-۲۳۲-۲۳۱		
صوفیه		
۱۴۶-۱۳۷-۱۰۶-۹۴-۹۱		
۲۹۳-۲۹۲-۲۵۹-۲۵۸-۲۵۲-۲۰۷-۱۸۸	۴۶۸	د
۳۷۱-۳۶۰-۳۳۸-۳۳۶-۳۲۴-۳۲۰-۳۰۴	۱۸۸	دانشجویان تفکر اسلامی
۴۶۸-۴۶۰-۴۲۷-۴۱۴-۳۹۳		دین عیسی
ط	۷۳	ر
۱۳۶		رودسند
طریقت مسیح		
ع	۱۸۸	ز
۳۰۲-۲۹۶-۲۸۸-۲۶۲-۲۴۴-۱۹۳	۱۸۴	زُهاد اولیہ اسلامی
۴۵۲-۴۱۲-۳۱۷	۳۵۲	زُهاد مسیحی
۴۶۸		زُهره (ستاره ونوس)
۱۹۷		
عرفان مسیحی		
عرفای مسیحی قرون وسطی		

۲۶۴	متصوفین	۳۱۲-۴۶	عرفای اسلام
۱۹۸	مسجد پیامبر		
۴۵۴-۴۰۲-۲۶۲-۱۴۲	مسلمانان		ف
۴۶۸	مسلمانان ارتدکس	۷۳	فرات
۴۲۷-۴۲۶	مسیحیان	۱۰۰	فرقه مولوی
۳۱۶	مشایخ	۸۸-۸۵-۸۲-۴۷	فرقه مولویه
۴۴۳	مشایخ صوفیه	۳۲۰	فلاسفه اسلام
۲۹	مطبعه دانشگاه طهران	۱۹۹	فلاسفه اسلامی
۴۰۲	معتزلی ها	۴۹	فلسفه هند
۴۰۲	مُغ	۴۹	فلسفه یونان
۳۲۰	مقدسین		
۲۹	مؤسسه اطلاعات		ق
۹۴	مولویه	۲۱۰	قاف
۳۳۶	مؤمنین	۴۰۵	قَدری (معتزلی)
		۴۰۲	قَدری ها
	ن		
۴۷۱	نوافلاطونی، افلاطونیان جدید		ك
۴۵۹	نویسندگان ایرانی	۳۵۶	کشیش
۴۱۰	نویسندگان مشرق زمین	۴۳۶	کوه سینا
	ه		
۴۵۵	هندیان	۷۴	ل
			لشکریان مغول
	ی		م
۴۲۶	یهود	۳۰۴	متألهین استدلالی اسلامی
۲۵۰	یهودان	۷۳	متصوف
		۴۳	متصوفه

* ←

* به علت کمبود وقت و افزودگی و انباشتگی فهارس و مشکلات فنی حروف چینی ماشینی که يك سالی طول کشیده، آشفتگی هائی در ترتیب فهارس موجود پیش آمد. لذا ناچار بخشی با عنوان «فهرست متمم» که مخلوطی از کاستی های فهارس قبلی و مقداری هم عبارات دیگر است، جمع آوری شده تا در انتهای این مجموعه قرار گیرد. اینهمه نیز، به همت دوست محترم آقای اصغر نوذری که متخصص خوش ذوق میزان پاژ یعنی رکن دوم حروف چینی کتب امروزی است، تهیه گردیده و خدمتی بی چشم داشت به دوستداران ادب ایران و تصوف اسلامی کرده است.

در مورد فهارس و اصولاً کل این کتاب، پیشنهادات و ایرادات را به دیده منت می پذیرم. ضمناً بخش اساسی اوراق پسین این دفتر به «فرهنگ لغات و معانی مثنوی» اختصاص یافته بود که به همراه فهارس پیشین می توانست يك مجلد جداگانه ای تشکیل دهد. حتی در سال های گذشته، معادل های فارسی - فارسی و انگلیسی ترتیب یافته بود. این فرهنگ نیز همچون اصل این کتاب، مورد نیاز و استفاده دانش طلبان و پژوهش گران مثنوی است. شاید در آینده ای نامعلوم این خلا پر شود و نیاز همگان برآورده گردد. ان شاء الله تعالی.

God is love,
 and he that dwelleth in love dwelleth in God,
 and God in him.
 1 John 4:16

Preface to the Second Edition

Sixteen years ago the first Persian version of *Rūmī: Poet & Mystic* by R.A.Nicholson was published and introduced to Persian-speaking people for the first time under the title of *Introduction to Rūmī with Commentary and Annotations to the Mathnavī i Ma'navī*. At that time, no body imagined that this publication would be so successful that it would go out of print within a year.

Since then, many scholars and Rūmī lovers have asked me about the translation of the main commentary on *The Mathnavī* of Rūmī by Nicholson. This encouraged me to consider what would be a formidable undertaking. Meanwhile, being dissatisfied with the short commentaries of the first edition of the present work, I started to translate some passages of the main commentary of *The Mathnavī* in preparation for the publication of the second edition.

This new edition is, in fact, an expanded version of the first, with extra commentaries by Nicholson, taken from his monumental work, now rendered into Persian for the first time. Various other additions have also been made, including the reproduction in full of the poems given as examples, and of the Koranic verses, Islamic Traditions and Arabic phrases, complete with Persian translations. This, I hope, will be useful to all lovers of the Persian language, who make use of this anthology by the greatest interpreter of Rūmī the world has seen.

Tehran, March 1987

Ovaness Ovanessian.

Love for Rūmī and devotion to Nicholson made me leave Iran to join the great orientalist in Britain, leaving the manuscript unpublished. During the period I was doing research under the late professor A.J. Arberry⁵ in the University of Cambridge, I revised the manuscript, wrote an elaborate biography of Nicholson and made a more or less complete list of his major and minor works which is, I think, the first collection so far prepared.

On my way from England to Iran, I visited the glorious mausoleum of Rūmī in Konya⁶. Thus, after several years I finally arrived in Iran and re-submitted the manuscript to the present authorities of the University of Tehran. This time it was completely accepted to be printed and published through the previous channel.

I wish to express my sincere obligation to the authorities of the Faculty of Letters and Humanities and the Staff of the Tehran University Press and Publications Organization. I regretfully announce the death of four of the distinguished professors who had previously authorized the publication of this book.

I much desired to publish this book on the centenary of the late R.A. Nicholson, August 1968, but again I was not successful in my attempt.

Now I do hope that the present work will not only serve as a memoir of the late British Orientalist but also will show a sample of the appreciation of the Iranians to a great man who did not see this country but dedicated himself to her. His memory might be renewed and remembered in our hearts and minds.

March, 1971 Tehran

Ovaness Ovanessian

5 1905-1969.

6 In June 1969.

When the Cup-bearer of *Alast* poured a draught upon this nitrous abject earth,

The earth seethed, and we are (the result) of that seething. (O God, pour) another draught, for we are very effortless (unaspiring).

If 'twas permitted, I sang of non-existence ; and if 'twas not to be told, lo, I was silent.

Math. V,390

March, 1963, Tehran

Ovaness Ovanessian

Notes

1,2,3,8,9, A.J. Arberry, *Oriental Essays* pp. 251, 251, 251, 256, 242.

4, R.A. Nicholson, *Selected Poems from the Dīvāni Shamsi Tabrīz* p. XXXVIII.

5,6,7, A.J. Arberry, *Classical Persian Literature* pp. 240, 235, 241.

P.S.

“This *Mathnawī* has been delayed for a while”

This book has been ready for publication since the date of the Preface. The authorities of the University of Tehran, in the year cited, i.e. 1963, finding this book worthy of consideration, at the beginning agreed with its publication by the Tehran University Press and Publications Organization, leaving the final decision upon the judgement of expert professors. Although four professors of the Faculty of Letters and Humanities of the University of Tehran—Sa'īd Nafīsī¹, Dr. Sayyid Sadegh Gawharin², Dr. Lotf'alī Sūratar³ and Dr. Mohammad Mo'in⁴ — after reading this book gave their written favourable reply to the Faculty council, the publication of the book was procrastinated for considerable period of time.

1 — 1892-1966.

2 — Retired in 1967 (when he was 53).

3 — 1900-1969.

4 — 1913-1971.

English language. Feeling the necessity to fill this gap, I have made considerable efforts to compare the English version of *The Mathnawī* with the original text and translate Nicholson's commentaries into Persian. It is this translation and comparison which is now being presented to Iranian scholars in the hope that it may serve to present the late professor's most valuable contribution to Persian literature and to promote interest among Persian speaking scholars in the furtherance of such great undertakings.

'It would be absurdly extravagant to pretend that such an enlargement and humanizing of oriental studies will cure of itself the chronic and dangerous psychological maladjustment affecting the nations of East and West, thrust suddenly into close and constant proximity. But it can be reasonably claimed that orientalism, if adequately endowed and understandingly encouraged, will provide a sound diagnosis of the disorder, and can suggest hopeful methods of therapy. The world's greatest and most clamant need is for such an integration of creative impulses as will lead surely, however slowly, to the emergence of a common civilization pursuing one common purpose... a civilization infinitely varied, drawing on the water-springs of all previous civilizations, realizing itself in the peaceful and neighbourly exploitation of mankind's inexhaustible wealth of mind and heart and spirit!'⁸

At the present time when 'western and Eastern civilizations have been brought together by a revolution in communications and must not remain separated by superstition and ignorance,'⁹. I hope this humble contribution will be acceptable and will help to increase the mutual understanding of East and West.

Here I am indebted to Dr. Sayyid Sadegh Gawharin, a great Rūmī scholar and professor of the University of Tehran who first introduced me to *Rūmī, Poet & Mystic*, and then guided me in my efforts, and also to Mr. Mehdy Zarraby "Ghotb", an unknown scholar who gave me essential advice and corrected so much of this work with great patience and scholarship.

In this book there are a few examples of these *Odes* which 'only touch the surface of a deep and a rich mine, whose abundance of pure gold still await full discovery and exploitation.'⁶

When Nicholson had completed his monumental edition with translation and commentary of *The Mathnawī*, professor Arberry says that, 'he added: 'Familiarity does not always breed disillusion. To-day the words I applied to the author of *The Mathnawī* thirty-five years ago, "the greatest mystical poet of any age," seem to me no more than just. Where else shall we find such a panorama of universal existence unrolling itself through Time into Eternity"? And, apart from the supreme mystical quality of the poem, what a wealth of satire, humour and pathos! What masterly picture drawn by a hand that touches nothing without revealing its essential character! In *The Dīvān jalālu'ddīn* soars higher; yet we must read *The Mathnawī* in order to appreciate all the range and variety of his genius.' And Nicholson recognized as the range climax of *The Mathnawī* those lines in the third book where Rūmī appears to anticipate the Darwinian theory, and envisages a consummation of all things in which the God-descended soul of Man returns at last to its original and eternal Home.'⁷

I died as mineral and became a plant,

I died as plant and rose to animal,

I died as animal and I was Man.

Why should I fear? When was I less by dying?

Yet once more I shall die as Man, to soar

With angels blest; but even from angelhood

I must pass on: *all except God doth perish.*

When I have sacrificed my angel-soul,

I shall become what no mind e'er conceived.

Oh, let me not exist! for Non-existence

Proclaims in organ tones. "To Him we shall return".

Although thirteen years have elapsed since the publication of *Rūmī, Poet & Mystic*, this book, unfortunately, has not been well introduced and has not achieved the fame it deserves in Iran. The main reason is, perhaps, the abstruseness of its subject and the unfamiliarity of most Iranians with the

II

One of these able minds was the late Professor Reynold Alleyne Nicholson (19 August 1868 — 27 August 1945), the great scholar of Islamic studies, who by devoting his life to Islamic mysticism, made his name immortal among the dervishes of the world. He was a most prolific and ingenious orientalist; his efforts and contributions, especially in introducing Persian literature and mysticism, gave him the title of the Ambassador Philanthropic between the countries of Persia and Britain.

Nicholson's last work is *Rūmī, Poet & Mystic*, an admirable summary of his lifelong study of Jalāl'uddīn Rūmī, which contains a selection of his latest translations from *The Mathnawi*, *The Divāni Shamsi Tabrīz* and *The Discourses of Rūmī* together with his later comments on them and a biography of Rūmī. This biography being originally incomplete, has now been completed by his ardent student and friend — the "Disciple" of that "Dervish" — Professor Arthur John Arberry who is himself at the present time one of the most famous and hardworking orientalists in England.

Nicholson succeeded in publishing and presenting this book on Rūmī's mysticism for the benefit of the whole world and particularly for the English speaking peoples. Learned men throughout the world have been fortunate to have access to the world of Persian theosophy through this unique work.

... Sūfiistic theosophy is the fountainhead of jalāl's inspiration. From this *The Masnavī* and *Divān* descend by separate channels. The one is a majestic river, calm and deep, meandering through many a rich and varied landscape to the immeasurable ocean; the other a foaming torrent that leaps and plunges in the ethereal solitude of the hills... *The Masnavī* contains a wealth of delightful poetry. But its readers must pick their way through apologues, dialogues, interpretations of Kor'ānic texts, metaphysical subtleties and moral exhortations, ere all at once they chance upon a passage of pure and exquisite song.⁴

Rūmī's "Odes reach the utmost heights of which a poetry inspired by vision and rapture is capable, and these alone would have made him the unchallenged laureate of Mysticism'. That was Nicholson's final estimate, delivered more than thirty years after the publication of his first book, *Selected Pomes From the Divāni Shamsi Tabrīz*."⁵

Preface

to the first edition

'To know the literature, the arts, the thought of a nation, to know its traditions, its teaching methods and its social problems, its costumes and its cooking — none of this necessarily brings about any practical consequences. Ordinarily these studies have effect of refining the intelligence and sensitivity. They teach that men must not remain strangers to men. They lead one to realize that there is a human unity, rich in numerous forms with struggle against monotony. They lead one to perceive this unity in the highest work of peoples, and not only in their elementary needs.'¹

'What will be the result of these explorations? One might solemnly reply that we will have contributed to the coming of a peaceful civilization, global and fraternal. This is possible, after all. But it is more certain that there are some very simple qualities to be acquired, some virtues which are not so common: modesty, for example, and tolerance. No one is so vain of his national culture as he who knows no other; conversely, it is difficult not to respect a people whose masterpieces one loves, whose joys and sorrows one senses.'²

In the twentieth century, 'it is a matter for great thankfulness that in the midst of this crisis of humanity, so many able minds are engaged with the quite revolutionary idea of bringing the peoples of the world together in closer understanding.'³

REYNOLD ALTYNE NICHOLSON

(1868 - 1945)

In memory of the late
Professor Reynold Alleyne Nicholson
(1868 - 1945)

the greatest British scholar of Islamic mysticism
and on the occasion of the 120th anniversary of his birth,

this book is dedicated to

The University of Cambridge

First Edition 1971 (by Tehran University Press)

Second Edition 1978 (Revised and Enlarged)

by "Nashr-i-Nay" Publications.

Tehran, Iran, 1366/1987.

All Rights Reserved.

INTRODUCTION TO
RŪMĪ
WITH COMMENTARY AND
ANNOTATIONS TO
THE MATHNAVĪ I MA'NAVĪ

BY

REYNOLD A. NICHOLSON
LITT.D., F.B.A., LL.D.,

TRANSLATED, COLLATED, ANNEXED

BY

OVANESS OVANESSIAN

"Nashr-i-Nay" Publications

Tehran, Iran.

1987

بمراهی خضر خردمند (قرآن، سوره ۱۸، آیه ۸۰ - ۶۴) که به عقیده صوفیان عالیترین پیشوا و راهنمای سالکین وادی حق بود، تشبیه کرده است. در خلال این احوال، پیروان مولوی به علت توقف مدام او در وجود شمس تبریزی و به مناسبت اینکه از مصاحبت و تعلیمات استاد خود مطلقاً محروم مانده بودند، سخت آزرده خاطر شدند و شمس الدین را که بنظر آنها مزاحمی بیش نبود، مورد اهانت و تهدید شدید قرار دادند. عاقبت الامر شمس الدین به دمشق

خانہ ام گرچه نیست لایق تو
بنده را هرچه هست و هرچه شود
بس از این روی، خانہ خانہ تست
بعد از آن، هر دو خوش روانہ شدند
یک زمانی بهم همی بودند
غیرت حق در آمد و ناگاه

(ولدنامه، ص ۲۲)

۱- خضرش بود، شمس تبریزی
هیچکس را بیک جوی نخری
آنکه از مخفیان نهان بود او
اولیا گر ز خلق پنهان اند
جسم، جان را کجا تواند دید
اینچنین اولیا که بینا اند
شمس تبریز را نمی دیدند
غیرت حق، ورا نهان می داشت

(ولدنامه، ص ۲۲)

۲- در شناخت در آمدند همه
گفته باهم که شیخ ما ز چه رو
چه کس است اینکه شیخ مارا او
ساحرست این مگر به سحرفسون
ورنه خود کیست او در روی چیست

با چنین مکر (فکر) می تواند زیست

LVII — TRADITION AND INTUITION

THE ear is a go-between, the eye a lover in unison with the beloved; the eye has the actual bliss, while the ear has only the words that promise it.

In *hearing* there is a transformation of qualities; in *seeing*, a transformation of essence.

If your knowledge of fire has been ascertained from words alone, seek to be cooked by fire!

There is no intuitive certainty until you burn: if you desire that certainty, sit down in the fire!

When the ear is subtle, it becomes an eye; otherwise, the words are enmeshed and cannot reach the heart.

یقین می دانستید « تم لزو تها عین الیقین » آنگاه جهنم را به دیده یقین خواهید دید « همچنین اصطلاح سوم، حق الیقین (realisation of certainty) است (قرآن ۹۵/۵۶: اِنَّ هَذَا لَهُ حَقُّ الْيَقِيْنِ: « همانا این حقیقت، یقین است »). تمامی این سه اصطلاح، مربوط به سوختن در آتش جهنم است. در اینجا رومی، اصطلاح میانی یعنی عین الیقین را بکار می برد تا دلالت کند یا افلا شامل کند آخرین تجربه « یقین » (certainty) را که صوفیه معمولاً آنرا حق الیقین یعنی « دردل آتش رفتن »، (متنوری ۸۳۱/۲):

حاجب آتش بود، بی واسطه در دل آتش رود، بی واسطه
می نامند و همچنین آن را به رنگ و طبیعت آتش نیست می دهند (متنوری ۱۳۴۸/۲) بیهد:

رنگی آهن، موج رنگی آتش است ز آتشی می لافند، خاموش و ش است ...)

۵- اصول و مبادی معرفت روحانی از راه گوش فرا گرفته می شود، و همین که این عقاید در قلب رخنه کرد، به وسیله چشم دل (oculus cordis) درک شد، نتوانی تبدیل به بیانی می گردد. مقایسه کنید با متنوری ۳۱۲-/۵ بیهد:

جهد کن، کز گوش، در چشمت رود آنچه کان باطل بدست، آن حق شود ...

برای کلمه قل که به عنوان اسم بکار رفته، مقایسه کنید با یعنی از حدیقه ستانی:

هر زمان، پیش شایه داد و ستتم چار قل، بر چهار طبع، بدم

که در اینجا چار قل دهن = چار تکبیر خواندن یعنی « چشم پوشیدن ».

LIX — MYSTICAL PERCEPTION

THE five spiritual senses are linked with one another : all the five have grown from one root.

The strength of one invigorates the others : each becomes a cupbearer to the rest.

Vision increases the power of speech ; the inspired speech makes vision more penetrating.

Clairvoyance sharpens every sense , so that perception of the unseen becomes familiar to them all.

When one sheep has jumped over a stream , the whole flock jump across on each other's heels.

Drive the sheep, thy senses, to pasture ; let them browse in the verdant meadow of Reality,

That every sense of thine may become an apostle to others and lead all their senses into that Paradise ;

And then those senses will tell their secret to thine , without words and without conveying either literal or metaphorical meanings .

LXVIII — CAUSATION

GOD hath established a rule and causes and means for the sake of all who seek Him under this blue canopy.

Most things come to pass according to the rule, but sometimes His Power breaks the rule.

He established a goodly rule and custom: He made the evidentiary miracle a breach of the custom.

O thou who art ensnared by causes, do not imagine that the Causer is defunct! The Causer brings into existence whatsoever He will, His Omnipotence can destroy all causes;

But, for the most part, He lets the execution of His Will follow the course of causation, in order that seekers may be able to pursue their object of desire.

When there is no cause, what way should the seeker pursue? He must have a visible cause in the way he is going.

Causes are films on the eyes, for not every eye is worthy to contemplate His work.

شتری ۱۶۲۷/۲ (که از نقل همه آنها صرف نظر شد)

۳- یعنی « اگر تو فاقد تشخیص و بصیرت هستی و طرفدار اعتقاد درستی نیستی ، تو خود دانی ؛ ولی افلا تصور نکن که خالق اسباب بدون آنها در انجام امور ناتوان است »

۴- بر سبب رأی نفاذ . فایده الایات با قید نفاذ توضیح می دهد که خدا یک چیز را سبب (ظاهری) برای ناپدید شدن چیز دیگری قرار می دهد ؛ ولی نفاذ (هر چند قافیه خلاف قاعده است) لازمه این متن است .

۵ (تا آخر قطعه) - عرفا می دانند که طُرق و اسباب ، هر چند برای جوینده ضروری است ، فقط برده های پندارند و در پشت آنها فاعل واقعی (Real Agent) همواره در کار است . ببینید